وێنەی کورد
لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا

لێکۆڵینەوەیەکی شیکاریی رەخنەییە

نوسینی: حەیدەر لەشکری

وەرگێڕانی: د. محەمەد تاتانی

پێرست

لاپەڕە	بابەت
	پێشەکیی
	دەستپێک: سروشتی زانینی مێژوویی ئیسلامی
	بەشی یەکەم: وێنەی کورد لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا
	پاری یەکەم: ناساندن و ناونان لە سیاقی مێژووی عەرەبی ئیسلامیدا
	1ـ چوارچێوەی گشتیی ناساندنی کورد
	2ـ هەوڵی عەرەبی بۆ داڕشتنی ناوی کورد و وڵاتەکەیان
	پاری دووەم: ریشەی کورد لە نێوان ئەفسانە و مێژوودا
	1ـ زانینی رەچەڵەکگەریی
	2ـ ریشەی کورد و ململانێی فارس ـ عەرەب
	3ـ مەبەستگەرایی گێڕانەوەکان و دیالێکتیکی ئێمە و ئەویتر
	4ـ هەڵوێستی کورد لە ریشەی خۆی
	پاری سێهەم: وێناکردنی سروشتی کورد لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا
	1ـ لە خێڵایەتییەوە بۆ کۆچەرایەتی
	2ـ رەفتاری کۆمەڵایەتیی کورد ـ رێگری وەك نمونە
	3ـ کورد لە نێوان ئارەزوو و عەقڵدا
	بەشی دووەم : بوونی کورد لە مێژووی ئیسلامیدا
	پاری یەکەم: قۆناغی بوونی کورد لە دەرەوەی دەسەڵاتدا
	1ـ سروشتی قۆناغەکە و سەرەتای ناسینی بوونی کورد
	2ـ پەراوێزخستنی کورد لە مێژوودا
	3ـ وڵاتی کورد وەك مەوجودێکی دەسەڵاتییانە
	4ـ وێنەی بەرهەڵستکاری یاخی و ستەمکاریی دەسەڵات
	پاری دووەم: بوونی کورد لەگەڵ دەسەڵاتدا
	1ـ سروشتی ئەم قۆناغە و هەڵوێستی مێژوونوسانی سەرەتای قۆناغەکە
	2ـ شەرعیەتی بوونی کورد لە نێوان فەقیە و مێژوونوسدا
	3ـ گۆشەنیگای مێژووی ناوچەیی
	پاری سێهەم: بوونی جیهادییانەی کورد
	1ـ بەرەو شێوەگیر بوونی کەسایەتییەکی جیهادی

2ـ صەلاحەدینی ئەیوبی و گوتاری مێژوویی چەق گرتوو لە دەوری کەسایەتی جیهادیدا	
3ـ دووبارە ناساندنەوەی کورد لە قۆناغی مەملوکیدا	
بەشی سێهەم: کارایی مێژوویی کورد و میتۆدی مێژوونوسەکان	
پاری یەکەم: کورد وەك نەتەوەیەکی کارا لە مێژوودا	
1ـ پێگەی کورد لە ریزبەندیی مێژوونوسدا بۆ نەتەوەکان	
2ـ کارایی نەتەوەی کورد لە روانگەی ئیبن خەلدونەوە	
پاری دووەم: کارای مێژوویی کورد	
1ـ سیماکانی تاکی کارا	
2ـ کارایی تاکی کورد لە نێوان ئینتیمای ئەتنی و ئینتما بۆ چیندا	
3ـ میتۆدی مێژوونوسەکان و چێوەدارکردنی کارایی تاکی کورد	
پاری سێهەم: میتۆدی مێژوونوسەکان لە ریوایەتکردن و گێڕانەوەی هەواڵە کوردییەکاندا	
1ـ سیماکانی گێڕانەوەی هەواڵی کورد	
2ـ شوناسی گێڕانەوەیی هەواڵەکان و حەقیقەتی مێژوویی	
ئەنجام	
سەرچاوەکان	

هێما و وشە کورت کراوەکان

وشە	هێماکەی	وشە	هێماکەی
توفي	ت	لاپەڕە	ل
هجري	هـ	المصدر نفسه	م. ن
میلادي	م	المصدر السابق	م. س
الهجري الشمسي	هـ. ش	المصدر نفسه (بۆ سەرچاوە فارسییەکان)	ن. م
جزء	ج	هەمان سەرچاوە	هـ. س
مجلد	مج	لاپەڕە (بۆ سەرچاوە ئینگلیزییەکان)	P
القسم	ق	لاپەڕەکان	PP
بدون تاريخ نشر	د. ت	هەمان سەرچاوە	Ibid
صفحة	ص	سەرچاوەی پێشوو	Op. Cit
صفحات	ص ص		

پێشەکی

پێشەکی

1ـ بابەتی لێکۆڵینەوەکەو چوارچێوەی میتۆدی

زانینی مێژوویی بەشێکی زیندووی رۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامیی پێك دەهێنا لە چاخە کلاسیکییەکەیدا[1]، لەو سەردەمەدا عەقڵی هەندێك لە دەستەبژێرە رۆشنبیری و ئاینی و سیاسییە ئیسلامییەکە بەم زانینەوە خەریك بوو و بە جۆرێك لە جۆرەکان گوزارشت بوو لە تێڕوانینی ئەوان بۆ رابردووی ئینسانی، چ لەسەر ئاستە جیهانییەکەی بێت، یان لەسەر ئاستی کایەی ئیسلامی، واتە ئەو مەودا شوێنییەی ئیسلامی تیا بلاّو بوویەوە و بنەماکانی تیایدا بالاّدەست بوون. بەو واتایەی ئەم زانینە مێژووییە رەنگدانەوەی شێوازی بیرکردنەوەی ئەوانە بوو، کە بە خوێندنەوەیەوە خەریك بوون. پاشان تۆمارکردنی ئەو هەوالاّنە بوو، کە لە رابردوودا روویان دابوو.

یەکێك لە ناونیشانەکانی ئەم زانینە (ئیسلامی بوون)یەتی، بۆیە ئەگەر بیویستایە هاوڕەوت یان گونجاو بێت لەگەڵ گوتاری مەرجەعیەتی ئاینی ـ ئیسلامیدا، کە داوای یەکتر ناسین دەکات لە نێوان میللەت و نەتەوەکاندا، لەسەری پێویست بوو ـ بە جۆرێك لە جۆرەکان ـ مێژووی نەتەوەکانی ناو ئەم عەقیدەیە لە خانەکەی خۆیدا (خانەی ئیسلام) لەخۆ بگرێت، هەروەها پێویست بوو مێژوونوسیش لە کاتی تۆمارکردنی مێژوودا سەرجەم جیاوازییە ئەتنی و کۆمەلاّیەتی و رۆشنبیری و سیاسی و تەنانەت ئاینییەکانی ناو ئەم کایەیە ببینێت.

بەلاّم ئایا زانینی مێژوویی توانیویەتی ئەم جیاوازییانە ببینێت؟ ئایا مامەڵەکردنی لەگەڵ ئەم جیاوازییانەدا بەردەوام ئیجابی و بێ لایەنگیری و دادپەروەرانە بووە و لەگەڵ گوتاری ئاینیدا گونجاوە؟ یان ئایا مێژوونوسەکان کاریگەر نەبوون بە چوارچێوە گشتییە دیاریکراوەکانی بیرکردنەوەی مرۆڤ، بە تایبەتی چوارچێوەی کۆمەلاّیەتی ـ سیاسی؟ با ئەم پرسیارە بە شێوەیەکی تر دابڕێژین: ئەو چوارچێوانە چی بوون، کە بیرکردنەوەی مێژوونوسیان دیاری دەکرد، کاتێك لەناو هەمەوو کەس و کۆمەڵ و ناوچەکاندا، هەواڵی کەسێك، یان کۆمەڵێکی مرۆیی و ناوچەیەکی دیاری کراوی تۆمار دەکرد؟ لەم لێکۆڵینەوەیەدا هەوڵ دەدەین بە تەرکیزکردنە سەر مامەڵەکردنی ئەم زانینە لەگەڵ کۆمەڵێکی مرۆییدا، کە کوردە، وەلاّمی ئەم پرسیارانە و پرسیاری تریش بدەینەوە، هەروەها دەمانەوێت چۆنیەتی باسکردنی ئەم کۆمەڵەیە وەك

---

[1] بەکارهێنانی زاراوەی (چاخی ئیسلامی کلاسیکی)، لەناو لێکۆڵەرە تازەکاندا باوە، بە تایبەتی ئەوانەی سەر بە فەزای رۆژهەلاّتی ناوەڕاستن، ئەمەش وەك هەوڵێکە بۆ دەرچوون لە بالاّدەستیی رۆژئاوا لە دیاری کردنی چاخە مێژووییەکانداو دابەشکردنی ئەم مێژووە ـ بە پێی سەنتراڵیزمی رۆژئاوا ـ بۆ مێژووی کۆن و مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست و مێژووی نوێ و هاوچەرخ. ئێمە ئەم زاراوەمان پێ باش بوو بۆ (سەردەمی ئیسلامی ناوەند)، چونکە دابەشکردنەکەی رۆژئاواییەکان بەردەوامیی ئیسلام و کاریگەریی لەسەر رەوتی رووداوەکان لەناو دەبات بە بێ ئەوەی ئەمە مانای کورتکردنەوەی رووداوەکان و بەستنەوەیان) بێت بە ئیسلامەوە ـ واتە هۆکاری ئاینی ـ و کاریگەریی رەهای لەسەر رەوتی مێژوو. ئەمەو جگە لەوەی سەدەکانی ناوەند لە کایەی رۆژئاواییدا چەمکێکی سەلبییە، لە کاتێکدا لە هەمان ئەو قۆناغەی مێژووی رۆژهەلاّتدا ئەم سەلبییەتە کەمترە.

یەکەیەکی مێژوویی سەربەخۆ، لە لایەن مێژوونوسەکانەوە روون بکەینەوە و دەشخوازین ماهیەتی ئەو ئالییەتە دەر بخەین، کە لە کاتی ئەم باسکردنەدا، تەحەکومی بە تێڕوانین و هەڵوێستەکانی ئەم مێژوونوسانەوە دەکرد. بە دەربڕینێکی تر، ئەم لێکۆڵینەوەیە لە بارەی ئەو بۆچوون و وێناکردنانەوەیە، کە لەسەر ئەم کۆمەڵە مرۆییە شێوەگیر بـوون و دیاریکردنی ئەو رووبەرەشە، کە مێژوونوس ـ لە پرۆسەی نوسینەوەی مێژوودا ـ تایبەتی دەکات بە بوون و کارایی مێژووییان.

بێگومان، وێنەیەکی کورد هەیە، کە لە چاخە مێژووییە ئیسلامییەکاندا شێوەگیر بووە و زانینی مێژوویی لە گێڕانەوە و کتێبە جۆراو جۆرەکانیدا بەرجەستەی کردووە. بۆ ئەوەی سەرەتای شێوەگیر بوون و پرۆسەی گشتاندنی ئەم وێنەیە بزانین، پێویستە چینە کەڵەکە بووەکانی ئەم زانینە هەڵکۆڵین و گوتارە عەقیدەیی و میتۆدییەکانی هەڵوەشێنینەوە، بە بێ ئەوەی ئەمە مانای ئەوە بێت، کە ئەم پرۆسەی هەڵکۆڵین و هەڵوەشاندنەوەیە دەمان گەیەنن بە وێنەیەکی راستەقینە ـ رەسەنی کورد، چونکە ئەم وێنە شێوەگیربووەی کـورد پەیوەستە بە تێڕوانین و هەڵوێستی عەقیدەیی سەرجەم نەوەکانی مێژوونوسان، بۆیە ئەرکی هەر هەڵکۆڵین و هەڵوەشاندنەوەیەك دەبێتە گەیشتن بەم تێڕوانین و هەڵوێستانە، نەك گەیشتن بەو دیویان و وێنە راستەقینەکەی کورد، کە ئەستەمە تەنها بە پشتبەستن بە دەقی کتێبەکان، پەی بە هەموو رەهەندەکانی ببرێت.

سەرەتا دەبێت ئەوە بڵێین، کاری ئێمە ئەوەندەی باسکردنی سوڕانەوەی مێژوونوسانە بە دەوری هەڵەو راستیی مێژووییدا، ئەوەندە دەرخستنی ئەم دوو چەمکە نییە لە گێڕانەوە مێژووییەکاندا، پاشانیش کرۆکی بابەتەکەمان شیکردنەوەی گێڕانەوەکانە بۆ زانینی مەبەست لە هێنانیان و رەخنەگرتنە لەو زەینییەتەی تۆماری کردوون یان گێڕاونییەتەوە. بەڵام کاتێك رەخنە لە مێژوونوسەکان دەگرین و گومان لە راستگۆیی گێڕانەوەکانیان دەکەین، هەرگیز مەبەستمان ئەوە نییە لە شان و شکۆو واقیعییەتیان کەم بکەینەوە، یان لە سـودی بەرهەمەکانیان کەم بکەینەوە سەبارەت بە رۆشنبیریی ئیسلامی وەك گشتێك، ئێمە هەوڵی ئەوە نادەین و ناشمانەوێت رێژەی راستگۆیی و هەڵەگۆیی مێژوونوسەکان بسەلمێنین، بەڵکو دەمانەوێت رادەی ماقوڵیەتی گوتراوەکانی ئەوان دەربخەین، لەگەڵ ئاستی پەسەندێتییەکەی لە سەردەمەکەیاندا ، ئیتر گرنگ نییە راست بێت یان هەڵە.

کەواتە لێکۆڵینەوەکە هەوڵدانە بۆ روونکردنەوەی تێگەیشتنی زانینی مێژوویی ئیسلامی لە حەقیقەتی مێژوویی لە میانەی مامەڵەکردنی لەگەڵ کورد و هەروەها روونکردنەوەی ئەو چوارچێوانەیە، کە دەبنە دیاریکەری تێڕوانینی ئەم زانینە لەم حەقیقەتە یان لەو رووداوانەی دەیانگێڕێتەوە، یاخود لەوەی کە هەر دەبێت بیگێڕێتەوە. جگە لەمە ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵی هەڵوەشاندنەوەی گوتاری مێژوویی ئیسلامی دەدات لە ناوەوە و لە میانەی باسکردنی کورد وەك یەکەیەك، کە خاوەنی کۆمەڵێك تایبەتمەندییە و ئەم تایبەتمەندییانە لە یەکە پێکهێنەرەکانی تری ئەم گوتارە جیای دەکەنەوە. بە بۆچوونی ئێمە گرنگیی ئەم

پرۆسەیەش لەوەدایە کورد سەر بەوانەن، کە ناونراون هێزی پەراوێز یان دەوروبەر بەرامبەر ئەو سەنتەرەی، کە لە زۆربەی بارەکاندا ئەم گوتارە دەدرێتە پاڵی. لەبەر ئەمە پێمان وایە ناتوانین لەوە تێبگەین، کە مێژوونوس تۆماری دەکات، ئەگەر بێت و لەو سیاقە مێژووییەدا دای نەنێین، کە مێژوونوس تیایدا ژیاوە و نەیخەینەوە ناو ئەو چوارچێوە کۆمەڵایەتی ـ سیاسی ـ هزرییەی بیرکردنەوەکەی ئاراستە دەکات.

بۆیە ئەم بابەتەمان هەڵبژارد، چونکە قەناعەتمان وایە ئەم جۆرە بابەتانە لێکۆڵینەوەیەکی زانستیی ئەکادیمییان لەسەر نەکراوە و زۆربەی لێکۆڵینەوەکانی پێشتر لە بارەی کورد لە چاخی کلاسیکی ئیسلامیدا، تەنها گەڕانن بە دوای حەقیقەتە مێژووییەکاندا بە مەبەستی کۆکردنەوە و تۆمارکردنیان بە پێی ئەو پلانە گشتییەی لێکۆڵەر هەڵیبژاردووە. بەڵام لێکۆڵینەوە لەوەی لە پشت تۆمارکراوە مێژووییەکانەوەیە ـ واتە مێژوونوس و هزرەکەی و چوارچێوەی ئەم هزرەی ـ زۆر بە کەمی قسەی لەسەر کراوە، ئەم لێدوانە کەمانەش لە پێشەکیی لێکۆڵینەوەکانیاندایە، بە تایبەتی لەو کاتەدا هەوڵی دیاریکردن و شیکردنەوەی ئەو سەرچاوانەیان داوە، کە تایبەتن بە لێکۆڵینەوەکەیان. زۆربەی جاریش ئەم دیاریکردن و شیکردنەوانە لەوە دەرناچن، کە بریتیــن لە پێناسەی مێژوونوس و کتێبەکەی، ئەمەش لەبەر ئەوەیە ئەم لێکۆڵینەوانە گرنگییان بە بابەتی تۆمارکردنی مێژوویی و چۆنیەتی بەرهەمهێنانی زانینی مێژوویی نەداوە لە چوارچێوەیەکی شارستانیی دیاریکراودا.

ئەو ماوە زەمەنییەش، کە لێکۆڵینەوەکە وەری گرتووە، بە سەرهەڵدانی زانینی مێژوویی ئیسلامی لە سەدە سەرەتاییەکانی کۆچییەوە دەست پێدەکات تا سەردەمی بیرمەند و مێژوونوسی گەورە عەبدولڕەحمان کوڕی خەلدون (808ك مردووە). لێرەدا دوو پرسیاری رەخنەیی سەر هەڵدەدەن: یەکەم ئەوەیە: ئایا ئەم ماوەیە لەوە درێژتر نییە، کە یەك لێکۆڵینەوە بتوانێت داپۆشێت و مافی خۆی پیێ بدات؟ پرسیاری دووەمیش ئەوەیە: بۆچی لێکۆڵینەوەکە بە سەردەمی ئیبن خەلدون کۆتایی دێت؟ وەڵامان بۆ پرسیاری دووەم ئەوەیە ئیبن خەلدون ئەو کەسەیە، کە هزری مێژوویی ئیسلامی لەسەر دەستی ئەو گەیشتە ئەوپەڕی قووڵبوونەوە و پێگەیشتن، چونکە زۆر تیۆری رەسەنی لە بارەی مێژووەوە پێشکەش کرد، کە رەنگدانەوەی تێگەیشتنە شیکردنەوەیی و گشتگیرەکەی بوون لە مێژووی کۆمەڵگە ئیسلامییەکان لە ناویشیاندا کورد. تیۆرەکانی ئیبن خەلدون وەرچەرخانێکی ریشەیی بوون لە مامەڵەکردن لێکۆڵینەوەی مێژوو و تێڕوانین لە رووداوە جیاوازەکانی و پەیوەندیی دیالێکتێکیی نێوان ئەم رووداوانە. بۆیە دانانی ئیبن خەلدون وەك خاڵی کۆتایی لەوێوەیە ئەو دابڕانێکی ئاشکرا دەنوێنێت لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا.

بەڵام سەبارەت بە درێژی ماوەی نامەکە، پێویستە ئاماژە بەو گومانانە بکەین، کە هەندێك کەس هەیانە و پێیان وایە یەك لێکۆڵینەوە، کە لاپەڕەکانی سنوردارن، ناتوانێت بە تەواوی پەی بە پێگەی کورد ببات لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا. ئێمە لەگەڵ هەندێك لە گومانەکانی ئەمانەداین، ئەگەر بێت و لێکۆڵینەوەکە تەنها بریتیی بێت لە گێڕانەوە و باسکردنی رووداوەکانی ئەو ماوەیە و دەرخستنی سیما و

ڕەهەندە جیاوازەکانی مێژووی کورد تیایدا. بەڵام کاتێك لێکۆڵەر بیەوێت لەم لێکۆڵینەوەیەدا لە باسکردن و گێڕانەوەی ڕووداوە یەك لە دوای یەکەکان دەرچێت، تەنها لە کاتی پێویستدا نەبێت، ئەوا بە ڕای ئێمە ئەم گومانانە دەڕەونەوە یاخود لەجێی خۆیاندا نین، چونکە لێکۆڵینەوەکە شیکاری و ڕەخنەییە و تەنها تەرکیز دەکرێتە سەر لێکۆڵینەوەی بیرۆکەکانی وەك ریشەی کورد و سروشت و بوون و پێگەی دەسەڵاتدارانە و کارایی مێژووییان و چۆنیەتیی دەستاودەست کردنی ئەم بیرۆکانە لە هەموو سەردەمەکاندا. لێرەدا پێویستە ئەوەمان بیرمان نەچێت ئەستەمە بتوانین لەم بیرۆکانەوە وێنەیەکی ڕوونی کورد بەدەست بهێنین، ئەگەر بێت و ئەم ماوە درێژە وەرنەگرین و لێی نەکۆڵینەوە، ئەمەش بۆ ئەوەیە لە تۆمارکردنی هەواڵەکاندا میکانزمی ئیشکردنی زانینی مێژوویی ئیسلامیمان بۆ دەرکەوێت. یەکێك لە تایبەتییەکانی ئەم ماوە درێژەش تێبینی کردنی زەینییەتی بەرهەمهێنەرەکانی مێژووە بە شێوەیەکی ورد و قووڵ، هەروەها تێبینی کردنی بۆچوونە باسکراوەکانە لە بارەی بیرۆکەی لێکۆڵینەوەکە و سەرجەم پێکهێنەر و ڕەهەندە جیاوازەکانییەوە.

هەندێکی تر گومانی ئەوە دەکەن لێکۆڵەر ناتوانێت پەی بە گشت هەواڵ و مێژوونوسەکانی ئەم ماوەیە ببات، کە تایبەتە بە لێکۆڵینەوەکە، ئێمەش لەگەڵیاندا هاوڕاین، بەڵام بۆ ئەوەی بە پێی توانا خۆمان لەم کەم و کوڕییە لادەین ـ وەك لە شیکردنەوەی سەرچاوەکاندا ئاماژەی پێدەکەین ـ پەنامان بردووەتە بەر ماندوو بوونی ئەو لێکۆڵەرە کوردانەی لەم ساڵانەی دواییدا لە ڕێگەی لێکۆڵینەوە ئەکادیمییەکانیانەوە مێژووی ئەم ماوە درێژەیان داپۆشیوە و لە بواری پسپۆڕییەکانی خۆیاندا زۆر لێکۆڵینەوەی باشیان پێشکەش کردووە. ئەمە لە لایەکەوە، لە لایەکی ترەوە ئێمە کاتێك لە بەرهەمی مێژوونوسە موسڵمانەکان دەکۆڵینەوە، دێین کورد دەکەین بە سەنتەر و تێڕوانینی هەموو ئەم مێژوونوسانە کۆ دەکەینەوە و لەگەڵ یەك دایان دەنێین بۆ خوێندنەوەی ئـەم مەرکەزیەتە کوردییە، بە بێ ئەوەی ئەمە مانای لەبیرکردنی جیاوازییەکانی نێوان ئەم مێژوونوسانە و پێکهاتە هزرییەکانیان بێت بە پێی چوارچێوەی کاتی و شوێنیی هەر یەکەیان و پەیوەندییان بە کوردەوە. بەڵام لای ئێمە، بە پلەی یەکەم لە سەرجەم وێستگەکانی بەرهەمی مێژوویی ئەم ماوە درێژەدا، مەرکەزیەتی کورد ڕێڕەوی لێکۆڵینەوەکە و شیکردنەوەی بۆچوون و تێڕوانینی مێژوونوسەکان دیاری دەکات.

بێگومان مەرکەزیەتی کوردیش، هەرگیز مانای پێدانی چەمکێك نییە بە کورد، کە پێچەوانەی چەمکە ناسراوەکەی ئەو سەردەمە بێت، چونکە ئەو چەمکەی لەو سەردەمەدا هەیبووە، ئەوە نییە، کە ئەمڕۆ دراوە بەم ناوە ئەتنییە. چەمکە تازەکەی ئەمڕۆ بە کاریگەریی نوێگەری و پەرەسەندنە کۆمەڵایەتی ـ سیاسیی و ...هتد، بارگاوییە بە کۆمەڵێك دەلالەتی وەك (نیشتمانپەروەری) و (نەتەوایەتی)، کە لەسەردەمی پێشوودا ئەو دەلالەتانە ئەم هێز و کاریگەرییەی ئێستایان نەبووە. ئینتیما بۆ کورد ـ لەم لێکۆڵینەوەیەدا ـ جۆرێکە لە جۆرەکانی ئینتیمای تاکەکانی ئەم کۆمەڵە مرۆییە، کاریگەریی ئەم

ئینتیمایە کاریگەرییەکی کەمترو لاوازتر نەبووە لە کاریگەریی هێز و توانای جۆرەکانی تری ئینتیما وەك ئینتیمای خێڵەکی ـ لەسەر ئاستی کۆمەڵایەتی ـ و ئینتیمای ئاینی ـ لەسەر ئاستی عەقیدەیی ـ و ...هتد.

ئێمە کاتێك لە رووی میتۆدییەوە، لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا، لە کورد دەکۆڵینەوە و لە مەرکەزدا دایان دەنێین، رەوتی مێژوویی رووداوە گشتییەکان پشتگوێ ناخەین، چونکە ئەم رەوتە یارمەتیمان دەدات بۆ ئەوەی باشتر لە پێگەی کورد تێبگەین لەو سیستەمە زانینییەدا، کە لێی دەکۆڵینەوە. بۆ ئەوەی بە ئاسانیش لەم رەوتە تێبگەین و پەی بە سەرجەم رەهەندەکانی سیستەمەکە ببەین، تەنها پشت بەو زانینە مێژووییە دەبەستین، کە بە زمانی عەرەبی بەرهەم هاتووە و خۆمان لەو زمانانەی تر نادەین، کە کتێبی مێژووییان پێ نوسراوە، بە تایبەتیش زمانی فارسی، ئەمەش لەو باوەڕەوەیە هەر زمانێك تایبەتمەندێتی و سیستەمێکی واتایی جیاوازی هەیە لە زمانەکانی تر. هەر زانینێکی بەرهەم هاتوو، رەنگدانەوەی ئاگایی بەرهەمهێنەرەکانیەتی بەوەی لە دەوروبەریاندا هەیە، ناشتوانرێت ئەم ئاگاییە لەو زمانە دابڕێت کە بیرۆکەکانی پێ کراوەتە بەرهەمێکی نوسراو. ئەم زمانە دەبێتە بەستەرەوەیەك لە نێوان خودو بابەتدا، لە نێوان مێژوونوس و ئەو مێژووەی دەینوسێت. مێژوونوس ـ کاتێك بە زمانی عەرەبی دەنوسێت ـ بەبێ ئەوەی ئاوڕ لە ئینتیما ئەتنییەکەی بدەینەوە، مەحکومە بە بیرکردنەوە بەو زمانە و هێما و توانا گوزارەیی و رەوانبێژییەکانی زمانەکە.

لە لایەکی تریشەوە کاتێك ئێمە رای دەگەیەنین لەو سیاقە مێژووییەدا لە هەواڵەکانی کورد دەکۆڵینەوە، کە مێژوونوسان تیایدا ژیاون، ئەمە مانای ئەوە نییە لێکۆڵینەوەکە هەموو ئەو مێژوونوسانە وەردەگرێت، کە لە زەمەنێکدا دەرکەوتوون، ئێمە کاتێك باسی مەسەلەیەکی پەیوەست بە کوردەوە دەکەین و شیی دەکەینەوە، ئەوا تیشك دەخەینە سەر مێژوونوسێك یان زیاتر، بە بێ ئەوەی ئەمە مانای کورتکردنەوەی مەسەلەکە بێت لەم مێژوونوسانەدا، چونکە مێژوونوسی تر هەن هەمان مەسەلەیان باسکردووە و تەنانەت هەیانە ئەوە دووبارە دەکاتەوە، کە مێژوونوسانی پێش ئەو یان هاوچاخەکانی وتویانە و هەمان دەربڕین و میتۆدی ئەوان بەکار دەهێنن لە تۆمارکردنی هەواڵەکاندا. بۆیە باس نەکردنی سەرجەم مێژوونوسەکان، لەبەر چەند هۆکارێکی هونەریی پەتیی و لە ترسی درێژدادڕی و پەراوێزی زۆرە، هەروەها ـ ئەگەر هەڵە نەبین ـ لە باوەڕمانەوەیە بەوەی سیستەمی زانینی مێژوویی ئیسلامی لە ناوەڕۆکدا یەکێتی و گونجانی تیایەو لە روخساریشدا فرەیە، کاریگەریشە بە چوارچێوەی گشتی و دیاریکراوی وێناکردن و بیرکردنەوە. لەبەر ئەمە هەوڵمانداوە تەرکیز بکەینە سەر مێژوونوسە گەورەکان، چونکە ئەوانی تر، مادەم سەر بە هەمان فەزای کۆمەڵایەتی ـ سیاسی ـ عەقیدەیی باوی مێژوونوسە بەناوبانگەکانن، بەزۆری لەمانەوە شت وەردەگرن، یاخود لە تێڕوانین و میتۆددا لاسایی ئەمان دەکەنەوە.

لێرەدا خاڵێکی میتۆدیی دیکە هەیە پێویستە ئاماژەی پێ بکەین، ئەویش بەکارهێنانی چەمکی نوێیە لە پرۆسەی خوێندنەوەی دەقەکانداو سەر لەنوێ دارشتنەوەیانە. بە مەزەندەی ئێمە هەر لێکۆڵینەوەیەك کۆمەڵێك چەمکی تایبەت بە خۆی هەیە، یان با بە دەربرینێکی تر بڵێین، جیهازێکی تێگەیشتن هەیەو بە جۆرێك لە جۆرەکان تەحەکوم بەو هزرانە دەکات، کە لە لێکۆڵینەوەیەکی دیاری کراودا دەخرێنە روو. لەم روانگەوە ئەم لێکۆڵینەوەیە کۆمەڵێك چەمکی خۆی هەیە، وەك چەمکی کۆئەندێشە (المخیال الجمعي)، بوونی مێژوویی، کارایی مێژوویی، دیالێکتیکی پەیوەندیی نێوان (ئێمە) و (ئەوان)، سەنتەر و دەوروبەر، شوناسی گێرانەوەیی و ...هتد. ئەو بوارەی ئێمە ئەم چەمکانەمان تیا بەکار هێناوە، سەبارەت بەم چەمکانە شتێکی نوێیە، بۆیە بە پێی توانا هەوڵ دەدەین پێناسەی چەمکەکان بکەین و لە سیاقی بەکارهێنانەکەیاندا مەدلولەکانیان ئاشکرا بکەین. لە کەس شاراوە نییە کۆمەڵێك فەیلەسوف و بیرمەند و مێژوونوس و کۆمەڵناس، لە کاتی لێکۆڵینەوەی مرۆڤ و کۆمەڵگەی مرۆییدا، واتا و دەلالەتی ئەم چەمکانەیان دارشتووە و شێوەگیریان کردوون. ئەزموونی بەکارهێنانی ئەم چەمکانەش، کە پەنابردنە بەر ئامرازی زانینی جیاواز دەگەیەنێت لەوەی لە میتۆدە کۆنەکاندا بەکار هاتووە، هاریکاریمان دەکات بۆ کێشانی وێنەیەك ـ لەوانەیە تەواو جیاواز بێت ـ بۆ ئـەو مێژووەی لێی دەکۆڵینەوە و هەوڵی تێگەیشتنی دەدەین بە جۆرێکی جیاواز لە تێگەیشتنی مێژوونوسانی پێشوو و گێرانەوەکانیان، لەمەشدا هەوڵمان داوە نەکەوینە ناو ئەو هەڵە مێژووییانەی بەرئەنجامی دابەزاندنی چەمکە نوێکانن بە سەر رابردوویەکدا، کە تیایدا ئەم چەمکانە لە مێشکی مرۆڤەکانیدا نەبوون. ئامانجیشمان لە هەموو ئەمانە دووبارە بەرهەمهێنانەوەی رابردووە، بە بێ ئەوەی ئەمە مانای تێکەڵکردنی ئێستاو رابردوو بێت، یان بە بێ ئەوەی وێناکردنی رابردوو بێت بە پێی تێروانینی هەنووکەییمان، بەڵکو پێچەوانەکەی راستە، واتە رابردوو و بۆچوون و وێناکردنەکانی هەڵدەوەشێنینەوە بە مەبەستی ئەوەی لە ئێستادا باشتر لێیان تێ بگەین.

2ـ بەشەکانی نامەکەو ناوەرۆکەکانیان

ئەم نامەیە لە دەستپێکێك و سێ بەشی سەرەکی و ئەنجام و سەرچاوەکان پێك هاتووە.

دەستپێکەکە لە سروشتی زانینی مێژوویی ئیسلامی دەکۆڵێتەوە لەم رووانەوە: هۆکارەکانی گرنگیدان بەم جۆرە زانینە لە کایەی ئیسلامیدا، هەندێك لە پەرەسەندنەکانی زانینەکە، ئەو بابەتانەی نوسینی مێژووییان داگیر کردبوو و کاریان کردبووە سەر رەوتی هزری مێژوویی لە کایەی ئیسلامیدا.

لە بەشی یەکەمدا باسی وێنەی کورد کراوە لە زانینی مێژووییدا و چۆنیەتی ناسینی کورد لە لایەن ئەم زانینەوە روون کراوەتەوە. ئەم بەشە لە سێ پاری سەرەکی پێك هاتووە: لە پاری یەکەمدا باس لە پرۆسەی ناساندن و ناونان کراوە لە سیاقی مێژوویی عەرەبیی ئیسلامیدا، هەروەها باسی هەوڵی زانینی مێژوویی کراوە بۆ تێگەیشتن و لەخۆگرتنی (کورد) وەك زاراوە و لە رووی زمانەوانیشەوە. پاشان باسمان لە

مەسەلەی دووبارە ناونانەوەی شار و دەڤەر و هەرێمە کوردییەکان کردووە بە جۆرێك، کە ناوەکانیان لەگەڵ زمانی عەرەبی و تایبەتمەندییەکانیدا بگونجێن، بۆ ئەمەش هەندێك لە ناوەکان کراون بە عەرەبی یان هەوڵ دراوە ریشەیەکی عەرەبی بۆ هەندێك لەو ناوانە بدۆزرێتەوە. هەروەها کەمێك تیشکمان خستووەتە سەر مەسەلەی نەبوونی ناوێکی گشتگیر بۆ وڵاتی کورد (کوردستان) بە زمانی عەرەبی لەم زانینە نوسراوەدا.

لە پاری دووەمدا هەوڵمان داوە لە چوارچێوەی زانینی رەچەڵەکناسی (علم الأنساب)ی ئیسلامیدا، لە ریشەی کورد بکۆڵینەوە و باسی مامەڵەی ئەم زانینەمان کردووە لەگەڵ ریشەی میللەت و نەتەوەکاندا. هەروەها لەم پارەدا باسمان لەو پاڵنەرانە کردووە، کە لە پشت بردنەوەی رەچەڵەکی کوردن بۆ کۆمەڵە ریشەیەکی جگە لە ریشەکەی خۆی، وەك دانانیان بە عەرەب یان بە فارس، جگە لەمە تیشکمان خستووەتە سەر ئەو هۆیانەی بوو بوونە هۆی ململانێ لە نێوان رۆشنبیرییە ئەتنی و خێڵەکییەکاندا لە بارەی رەچەڵەکی کوردەوە. دواتریش، ئەو گێڕانەوە جیاواز و ئەفسانەییانەمان خستووەتە روو، کە لە بارەی ریشەی کوردەوەن لە چوارچێوەی دیالێکتیکی (ئێمە) و (ئەوان)ی باڵادەست بەسەر پەیوەندییەکانی نێوان ئەو رۆشنبیرییانەدا. پاشان باسمان لە هەڵوێستی کورد کردووە لەو ریشانەی ئەم رۆشنبیرییانە بۆیان دۆزیوەتەوە و زانینی مێژوویش بەرجەستەی کردوون، هەروەها باسی میکانیزمی رەتکردنەوە یان قبوڵکردنی ئەم ریشە ئەفسانەییانەمان کردووە لە لایەن کوردەوە.

لە پاری سێهەمدا باس لە سروشتی کورد و وێناکردنی ئەم سروشتە کراوە لە زانینی مێژوویی و زانینەکانی تردا. لێرەدا هەوڵمان داوە پێدراوە کۆمەڵایەتییەکانی ناو ئەم کتێبانە شی بکەینەوە و پەنجەمان خستووەتە سەر هەندێك لە پیادەکارییەکانی (الممارسات) زانینە ئیسلامییەکان، کە چینە تایبەتەکەی کۆمەڵگا بەرهەمیان هێناون و لە بارەی دیاریکردنی سروشت و رەفتاری کوردەوەن، دواتر کۆمەڵێك زانیاریمان لە بارەی پێکهاتەی خێڵایەتی کورد و چواندنیان بە ئەعراب هێناوە ، ئنجا باسمان لە کاریگەریی ژینگەی سروشتی لەسەر کورد کردووە وەك باڵادەستیی مۆرکی چیانشینی بەسەر پێکهاتەی جەستەیی و دەروونیی کورددا، هەروەها باسی کاریگەریی هەموو ئەمانەمان کردووە لە دانانی کورد لەناو نەتەوە کۆچەرەکاندا. جگە لەمانە باسی دیاردەی رێگریی کوردمان کردووە و لێکدانەوەکانی ئەم دیاردەیەمان لای مێژوونوسان خستووەتە روو. پاشان ئاماژەمان کردووە بە هەندێك مۆرکی تری کورد و ئەو بۆچوونانەی لە بارەیانەوە شێوەگیر بوون، وەك ئازایەتیی کورد و شوێن ئارەزوو کەوتنیان بەرامبەر لاوازی توانای عەقڵییان و ...هتد.

لە بەشی دووەمدا هەوڵمان داوە لە رێگەی لیکۆڵینەوەی پێگەی تایبەتی کورد لە زانینی مێژووییدا، پەیوەندیی نێوان ئەم زانینە و دەسەڵاتی سیاسی ئاشکرا بکەین، بە واتایەکی تر، لەم بەشەدا دەمانەوێت لێکۆڵینەوە بەکەین لە پەیوەندی نێوان زانین و دەسەڵات و ئاستی پابەندبوون و دڵسۆزی یەکەم بۆ دووەم و چۆنیەتی مامەڵەکردنی زانین لەگەڵ پێدراوەکانی دەسەڵات، ئەمەش بە جەختکردنەوە لەسەر

سروشتی بوونە کوردییەکە لە مێژووی ئیسلامیدا، هەروەها بە جەختکردنەوە لەسەر مێژووی دەسەڵاتداریی کورد لە میانەی تێڕوانینی مێژوونوسان لەم مێژووە و تۆمارکردنی هەواڵەکانیدا.

لەم روانگەوە بە پێی ئامادەبوونی کورد لە مێژووی قۆناغە جیاوازەکاندا، ئەم بەشەمان کردووە بە سێ پارەوە: لە پاری یەکەمدا باسی ئەو قۆناغە کراوە، کە تیایدا کورد لە دەرەوەی دەسەڵاتی ناوەندیدا بوون و دەوڵەتی خەلافەتی ئیسلامی ئەم قۆناغەی دەنواند، ئەم قۆناغەش لە داگیرکردنی وڵاتی کورد لە لایەن عەرەبە موسڵمانەکانەوە دەست پێدەکات تا دامەزراندنی کۆمەڵێك قەوارەی سیاسی (میرنشینەکان) لە وڵاتەکەیاندا. هەوڵمان داوە کاریگەریی بوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێز دەر بخەین لەسەر هەڵوێستی مێژوونوسەکان لە بەرامبەر کۆمەڵەکانی دەوروبەر (الاطراف)، کە چانسێکی کەمیان هەبوو لە دەسەڵاتدا. هەروەها تیشکمان خستووەتە سەر پیادەکارییە عەقیدەییەکانی مێژوونوسان، کە دەبووە هۆی باسکردنی هەواڵەکانی کورد یاخود دەبووە هۆی باس نەکردنیان و غایبکردنیان لە مێژوودا. بەڵام ئایا پاڵنەرەکانی ئەم غایبکردنە چین؟ ئایا مێژوونوسەکان جەختیان لە چی دەکردەوە؟ چۆن وێنەی بوونی کوردیان کێشاوە لەم قۆناغەدا؟ هەوڵمانداوە لە رێگەی شیکردنەوەی ئەو هەواڵانەی مێژوونوسەکان دەیان هێنن، وەڵامی ئەم پرسیارانە و پرسیاری تریش بدەینەوە.

لە پاری دووەمدا باسی بوونی کوردمان کردووە لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندیدا، چونکە لەم قۆناغەدا بە رەسمی دان بە بوونیاندا نرا بوو، بە تایبەتی دوای ئەوەی لە وڵاتەکەیاندا کۆمەڵێك میرنشینیان دەمەزراند. لەم پارەدا هەوڵمان داوە لە هەڵوێستی مێژوونوسەکان بکۆڵینەوە لە بارەی دامەزراندنی ئەم میرنشینانە، هەروەها باسی چۆنیەتی مامەڵەکردنی مێژوونوسانمان کردووە لەگەڵ ئەم بوونەدا لە روانگەی پێدراوە فیقهییەکانەوە بۆ رەوایی دان بەم بوونە. بە هەمان شێوە باسی گۆشەنیگای ئەو مێژوونوسە ناوچەییانەشمان کردووە، کە کتێبەکانیان تایبەت کردووە بە مێژووی ئەم میرنشینانە.

لە پاری سێهەمدا باسی بوونی کوردمان کردووە لە زانینی مێژوویی بەرهەم هاتوو لە سەردەمێکی تا رادەیەك درێژدا، کە دەکەوێتە نێوان هاتنی سەلجوقییەکان تا سەردەمی دەوڵەتی مەملوکی. سەرەتا باسی کاریگەریی هاتنی سەلجوقییەکانمان کردووە لەسەر پێگەی کورد و بوونیان لە مێژوودا، پاشان باسی شێوەگیر بوونی کەسێتیی جیهادیانەی کوردمان کردووە بەهۆی هێرشەکانی مەغۆل و خاچییەکان بۆ سەر جیهانی ئیسلامی، صەلاحەدینی ئەیوبیشمان وەك نمونەی کەسێتیی جیهادی لە تێڕوانینی مێژوونوسەکاندا، وەرگرتووە و لێمان کۆڵیوەتەوە و باسی کاریگەریی ئەم کەسێتییەمان کردووە لەسەر هەڵوێستی مێژوونوسەکان بەرامبەر کورد لەم قۆناغە ناخۆشەی ـ بە پێی مێژوونوسەکان ـ مێژووی موسڵماناندا. پاشان باسمان لە بوونی کورد کردووە لەو نوسینە مێژووییانەدا، کە دەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی مەملوکی و چۆنیەتی چارەسەرکردنی ئەم بوونەمان لە لایەن مێژوونوسەکانی ئەمە قۆناغەوە روون کردووەتەوە.

له بەشی سێهەمدا هەوڵمان داوە وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەینەوە: ئایا بوونی کورد لە مێژوودا کارایی مێژووییشی لەگەڵدا بووە؟ یان ئایا کورد لەناو میللەتە کاراکاندا پێگەیەکیان هەبووە؟ ئایا سنوری ئەم کاراییە لەسەر ئاستی کۆمەڵگەی کوردی و لەسەر ئاستی تاکەکانیدا تا کوێیە؟ پاشان ئەو میتۆدە چییە، کە مێژوونوس لە خستنە رووی گێڕانەوەکانی تایبەت بە کورددا پەیڕەوی کردووە؟ ئەم بەشەش لە سێ پار پێکهاتووە: لە پاری یەکەمدا باسی پێگەی کوردمان کردووە لە ریزبەندیی زانینی مێژوویی ئیسلامیدا بۆ نەتەوەکان، دواتر باسمان لە تێڕوانینی ئەم زانینە کردووە بۆ ئەزموونی نەتەوە مێژووییەکان و مامەڵەکردنی لەگەڵ کاراییە مێژووییەکەیاندا، هەوڵیشمانداوە ئەم پێگەیە و جۆری کارایی کورد وەك نەتەوەیەك لە نەتەوەکان دیاری بکەین، هەروەها مامەڵەکردنی مێژوونوسەکان لەگەڵ کورددا لە روانگەی تێگەیشتنیان لە کارایی مێژوویی نەتەوە لەناو چووەکان، یان ئەو نەتەوانەی دوای هاتنی ئیسلام ماونەتەوە، خراوەتە روو. پاشان لە گۆشەنیگای ئیبن خەلدونەوە باسمان لە کورد کردووە وەك نەتەوەیەکی کارای کایەی ئیسلامی و باسمان لە تێڕوانینەکانی کردووە بۆ ئەم کاراییە لە چوارچێوەی ریزبەندییەکەی بۆ نەتەوە موسڵمانەکان و باسکردنی نەتەوە کۆچەرییەکان و ئەو تیۆرانەی لە روانگەی کارایی ئەم نەتەوانەوە داینان بۆ ئەوەی واتا گشتییەکەی مێژوویان پێ شی بکاتەوە. هەروەها باسمان لە مامەڵەی ئەم مێژوونوسە ـ بیرمەندە کردووە لەگەڵ کورد و باسی ئەوەشمان کردووە چۆن و لە چ رێگەیەکەوە کوردی ناسیوە. بەراوردیشمان کردووە لە نێوان تیۆرەکانی لە بارەی نـەتـەوە کۆچەرییەکان و کارایی مێژووییانەوە، لەگەڵ ئەوەی خۆی ـ لە کتێبە مێژووییەکەیدا ـ لە بارەی کورد و بوونی دەسەڵاتدارانەیانەوە دەیڵێت.

لە پاری دووەمدا جەختمان کردووەتە سەر تاکی کارای کورد لە زانینی مێژوویی و ئەو پانتاییەی تایبەت کراوە بە تاکەکان لە نوسینی مێژوویی ناسراو بە کتێبی چینەکان (کتب الطبقات) و ژیاننامەکان. ئاماژەمان بە سیما و تایبەتمەندییە گشتییەکانی ئەم کاراییە و هۆکارە کاریگەر و دیاریکەرەکانیشی کردووە. هەروەها باسمان لە پەیوەندیی ئەم کارا کوردییە کردووە بە کۆمەڵە ئەتنییەکەیەوە و ئینتیمای بۆ ئەو کۆمەڵە تایبەتەی خۆی، کە مێژوونوس مێژووی ژیانیان دەنوسێتەوە. سەرەڕای ئەمانە، کاریگەریی میتۆدە پەیڕەوکراوەکان لە لایەن مێژوونوسانی ئەم جۆرە نوسینە مێژووییەوە لەسەر پێگەی کارای کورد و جۆری ئامادەییە مێژووییەکەی خراوەتە روو.

لە پاری سێهەمدا باس لە کاریگەریی میتۆدە پەیڕەوکراوەکانی نوسینی مێژوویی ئیسلامی کراوە لەسەر گێڕانەوەی هەواڵەکانی کورد، هەروەها باس لە ئامانجی گێڕانەوەی مێژوویی و دەرکـەوتـنـەکانی کراوە لە تۆمارکردنی هەواڵەکاندا بەو شێوەیەی مێژوونوس گێڕاویەتەوە، نەك بە شێوە و جـۆرەکانی تر. پاشان باس لە شوێنگەی هەواڵی کورد کراوە بە پێی سیاقی گشتیی گێڕانەوەی هەواڵەکان و کارگەریی رێکخستنی گێڕانەوەیی بەرهەم هاتوو لە لایەن زانینی مێژووییەوە لە پرۆسەی گێڕانەوەی هەواڵەکاندا.

دواجار لافی ئەوە لێنادەین توانیومانە بە تەواوی ناوەڕۆکی ئەو گێڕانەوە مێژووییانە شی بکەینەوە، کە مێژوونوسەکان لە کتێبەکانیاندا لە بارەی کوردەوە هێناویانن، بەڵکو بە راشکاوی دان بە قورسیی بەدیهێنانی ئەوەدا دەنێین، کە ئێمە دەمانویست بەدیی بهێین و دان بەوەشدا دەنێین ئەو ئەنجامانەی پێیان گەیشتووین و ئەو بڕیارانەی بەسەر هەڵوێست و تێڕوانینی مێژوونوسەکاندا داومانن، رێژەیین و مەرج نییە راستیی رەها بن. زۆر قورسە بتوانین بە تەواوی پەی بە بابەتێکی لەم جۆرە ببەین و بە مەزەندەی ئێمە، پەی بردن بە هەموو رەهەند و لایەنەکانی ئەم بابەتە پێویستی بەوەیە زیاتر لە لێکۆڵینەوەیەك و کتێبێکی لەسەر بنوسرێت. لەگەڵ ئەمەشدا بە شێوەیەکی گشتی هەوڵمان داوە بە پێی توانا چەند پرسیارێکی جۆراوجۆر لە بارەی زانینی مێژووییەوە بوروژێنین، ئەمەش لەو باوەڕەوەیە، کە لەسەر لێکۆڵەرەکان پێویستە کۆمەڵێك ئیشکالیەتی مەعریفی قووڵ بخولقێنن، ئەمەش بۆ رۆچوون نییە بەناو کۆمەڵێك دالانی (متاهات)ی مەعریفیدا، کە زۆر قورسە قەیرانەکانی چارەسەر بکرێن، بەڵکو بۆ دووبارە بیرکردنەوەیە لەوەی بە شێوەیەکی تەقلیدی بیری لێکراوەتەوە، چونکە بەم دووبارە بیرکردنەوەیە هزری مێژوویی و میتۆدە پەیڕەکراوەکانی نوسینەوەی مێژوو تازە دەکرێنەوە. هەروەها بۆ ئەوە نییە کۆمەڵێك بۆچوونی پێشوەخت، کە باوەڕمان پێیانە، بەسەر دەقی مێژووییدا بسەپێنین، لە کاتێکدا ئەو دەقانە توانای گوزارشتکردن لەو بۆچوونانەیان نییە، بەڵکو بۆ ئەوەی لەگەڵ تازەبوونەوەی میتۆدەکانی لێکۆڵینەوەی مێژوودا بڕۆین، چونکە بەمە تێڕوانینێکی جیاوازمان دەبێت لەوەی پێشتر باو بووە. ئەم واتایەش یارمەتیمان دەدات بۆ ئاشکراکردنی کۆمەڵێك گۆشە و لایەنی مێژوو، کە ئەگەر لە روانگەیەکی نوێوە لێمان نەکۆڵینایەتەوە ئاسان نەبوو ببینرێن. لەمڕۆدا زۆر پێویستمان بە باسکردنی ئەم جۆرە بابەتانەیە بە میتۆدێکی نوێ، هەروەها پێویستمان بە فراوانکارییە لە بواری لێکۆڵینەوە رەخنەییە تایبەتەکان بە کولتوری مێژوویی، نەك تەنها بە مەبەستی رەخنەگرتن، بەڵکو بۆ ئەوەی تێگەیشتنمان بۆ ئەم کولتورە گشتگیرانەتر بێت و بتوانین لە هەموو رەهەندەکانی تێ بگەین.

3 ـ هەڵسەنگاندنی سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە بنەڕەتییەکان (المصادر)

لەبەر ئەوەی توێژینەوەکە تایبەتە بە لێکۆڵینەوەی مێژوونوسەکان و شیکردنەوە و رەخنەگرتن لەوەی لە کتێبەکانیاندا لە بارەی کوردەوە نوسیویانە، بە پێویستی نازانین ئەو کتێبانە هەڵسەنگێنین و بیانناسێنین، چونکە ئەمە بابەتی هەموو کارەکەیە و لە سیاقی لێکۆڵینەوەکەدا کتێبەکان هەڵدەسەنگێنین و دەیانناسێنین و مێژووی ژیانی زۆربەی ئەو مێژوونوسانەش دەنوسینەوە، کە لێیان دەکۆڵینەوە. بۆیە لێرەدا تەنها ئەو سەرچاوانە هەڵدەسەنگێنین، کە دەتوانین بە سەرچاوە یارمەتیدەرەکان ناویان ببەین،

چونکە کۆمەڵێك سەرچاوەمان بەکار هێناوە، کە لە دوو لایەنەوە یارمەتییان داوین: لە لایەکەوە لە پێدانی وێنەیەکی روون بە تێڕوانین و هەڵوێستەکانی زانینی مێژوویی ئیسلامیدا و لە لایەکی تریشەوە لە دیاریکردنی پێگەی کورد لەم زانینەدا.

قسەکردن لە بارەی کۆمەڵگا مرۆییەکانی ناو چەمکی ئوممەتی ئیسلامیی تەنها تایبەت نەبوو بە زانینی مێژوویی، بەڵکو زۆربەی زانینەکانی کایەی ئیسلامی بە جۆرێك لە جۆرەکان لەم کۆمەڵگایانە دواون و سەروکاریان لەگەڵیاندا هەبووە. بۆیە ئێمەش بە پێویستمان زانی پشت بە زانینەکانی تری وەك ئەدەب و زمان و جیۆگرافیاو فەلسەفە و فیقهی سیاسی و ...هتد ببەستین، چونکە ئەم کێڵگە زانینانە زۆر هەواڵیان تێدایە رەهەندێکی مێژووییان هەیە، یان سەرنج و تێبینییەکانیان لەسەر ئەم کۆمەڵگا موسڵمانانە، ئەو وێنەیەی ئەم کۆمەڵگایانە تەواو دەکەن، کە زانینی مێژوویی کاری لەسەر بەرجەستەکردنی دەکرد. ئەم پشت بەستنەش بەو سەرچاوانە لەو باوەڕەوە هاتووە، کە لە رووی هێڵە گشتییەکانی بیرکردنەوە و ئیعتیقادەوە پەیوەندی و بەناویەکدا چوونێکی ئۆرگانی لە نێوان کێڵگە زانینە ئیسلامییە جیاوازیەکاندا هەیە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی زۆربەی مێژوونوسەکان تەنها لە نوسینی مێژوودا پسپۆڕ نەبوون، بەڵکو لە کێڵگە زانینەکانی تریشدا هزری خۆیان خستووەتە کار، چونکە لە ناویاندا زۆر فەقیە و فەیلەسوف و ئەدیب و وڵاتناس و ...هتد دەبینین، لە پاشخانە هزری و رۆشنبیرییەکەیانەوە، مێژوو دەنوسنەوە.

بە هەرحاڵ ، سەرەتا پەنامان بردووەتە بەر کتێبە زمانییەکان، وەك کتێبی (جمهرة اللغة)ی ئەبوبەکری کوڕی دورەید (321ك/333ز مردووە)، کتێبی (المعرب من الكلام الاعجمي على حروف المعجم)ی جەوالیقی (040ك/1140ز مردووە)، (لسان العرب)ی ئیبن مەنظور (111ز/1311ك مردووە)و ... هتد. گرنگیی ئەم کتێبانە لەوەدایە لە ناساندنی کورد و ناونانیاندا پشتیان بە مێژوونوسەکان یان پسپۆڕییە زمانەوانییەکەی خۆیان بەستووە، بۆ دۆزینەوەی ریشەکانی ئەم کۆمەڵە و داڕشتنی ناوەکەیان و ...هتد.

لە کاتی باسکردنی سروشتی کورد و رەفتاری کۆمەڵایەتییاندا گەڕاوینەتەوە بۆ تێڕوانین و هەڵوێستی هەندێك لەو فەیلەسوفانەی لە رەفتاری کۆمەڵایەتیی کۆمەڵە مرۆییەکان دواون، یەکێك لەو فەیلەسوفانەش ئەبوبەکری کوڕی زەکەریای رازیی (320ك/332ز مردووە) خاوەنی کتێبی (الطب الروحاني)یە، کە لەناو (رسائل الفلسفية)دا بڵاو کراوەتەوە، هەروەها ئیبن روشدی فەیلەسوف (030ك/1138ز مردووە) و کتێبی (الضروري في السياسة)ەکەی. سودێکی زۆرمان لە پێدراوەکانی ئەم دوو فەیلەسوفە بینیوە بۆ تێگەیشتن لە سروشتی کورد بە پێی ئەو بۆچوونەی لە بارەی ئەم سروشتەوە شێوەگیر بوو بوو.

هەروەها لەم چوارچێوەیەدا پشتمان بە هەندێك كتێب بەستووە، كە مۆركێكی ئەدەبییان هەیە و نوسەرەكانیان لە دوو توێی لاپەڕەكانیاندا باسی زۆ هەواڵ و مەسەلەیان كردووە بە شێوەیەكی راستەوخۆ پـەیوەستـن بە كـوردەوە، وەك نوسینەكانی جاحظ (200ك/863ز مردووە) بە تایبەتی كتێبی (البیان والتبین) و (رسائل الجاحظ). هەروەها كتێبی (نثر الدرّ)ی ئابی (421ك/1030ز مردووە) و كتێبی (التذكرة الحمدونیة)ی ئیبن حەمدون (062ك/1166ز مردووە).

هەروەها كتێبی گەڕیدە و وڵاتناسەكانیش یارمەتییەكی باشیان داین لە ناسینی شارە كوردییەكان و ریشەی ناوەكانیان و ریشەی دانیشتوانە كوردەكانی و جۆری رەفتاریاندا، لەم كتێبانەش وەك كتێبی (المعجم البلدان)ی یاقوتی حەمەوی (626ك/1223ز مردووە) و كتێبی (صورة الأرض)ی ئیبن حەوقەل (361ك/ 318ز مردووە).

سەبارەت بە مەسەلەی ناساندنەكانیش سودمان لە كتێبە فەرهەنگییەكان وەرگرتووە، بەتایبەتی كـتێبی (الفـهرست)ی ئیبـن نەدیم (383ك/333ز مردووە)، چونكە ئەم كتێبە لە ناسینی مێژوونوسە كۆنەكان و كتێبەكاندا زۆر یارمەتیی داین. دەتوانرێت هەمان شت لە بارەی كتێبی (معجم الادباء)ی یاقوت ئەلحەمەویشەوە بوترێت، چونكە باسی ژیانی زۆربەی ئەو مێژوونوسانەی كردووە، كە تا سەردەمەكەی خۆی لە كایەی ئیسلامیدا دەركەوتبوون.

هەروەها سودمان لەو كتێبانە بینیوە، كە لە چاخەكانی دواییدا دەركەوتوون و لە بارەی زانینی مێژوویی و نوسینی مێژوویین لای موسڵمانەكان و باس لە واتا و گرنگیی مێژوو دەكەن. لەو كتێبانەش وەك كتێبی (المختصر فی علم التأریخ)ی كافیجی (813ك/1414ز مردووە)، هەروەها كتێبی (الإعلان بالتوبیخ لمن ذم التأریخ)ی سەخاوی (302ك/1431ز مردووە).

لە كتێبەكانی فیقهی سیاسیشدا سودمان لە (الأحكام السلطانیة والولایات الدینیة)ی ئەبی حەسەنی ماوەردی بینیوە، ئەم كتێبە زۆر یارمەتیی داین لە پەی بردن بە زەمینەی رووداوەكان لە گۆشەنیگای فەقیهەوە، بە تایبەتی كاتێك باس لەو میرنشینانە دەكات، كە لە دەوروبەردا دەردەكەوتن وەك میرنشینە كوردییەكان، هەروەها لە كاتی بەراوردكردنی مەرجەكانی ئەو كەسەی دەست بەسەر دەسەڵاتدا دەگرێت، لەگەڵ ئەو رووبەرەی مێژوونوس تایبەتی دەكات بە میری كوردی ـ دەست بەسەر دەسەڵات گرتوودا.

جگە لەم سەرچاوانە سودمان لە دەیان سەرچاوەی تر بینیووە، كە لە لیستی سەرچاوەكاندا ناویان هاتووە.

دووەم: سەرچاوە لاوەكییەكان (المراجع)

ئامادەکردنی ئەم بابەتە پێویستی بە گەڕانەوە بوو بۆ چەندان توێژینەوەی جۆراو جۆر، کـە دەکـرێـت بکرێن بە دوو بەشی سەرەکییەوە: ئەوانەی لە بارەی مێژووی کوردەوە نوسراون لە چاخی کلاسیکیی ئیسلامیدا، لەگەڵ ئەوانەی لە بارەی زانینی مێژوویی ئیسلامییەوەن.

لە ڕاستیدا مێژووی کورد لەو سەردەمەدا لە لایەن لێکۆڵەرو مێژوونوسانەوە زۆر بە کەمی بایەخی پێدراوە، لەوانەیە دیارترین مێژوونوس، کە باسی ئەم بابەتەی کرد بێت، محەمەد ئەمین زەکیی مێژوونوس بێت لە کتێبی (تأريخ الكرد والكردستان) و (تاريخ الدول والإمارات الكردية)دا. بەڵام لەم ساڵانەی دواییدا لێکۆڵەرە کوردەکان هەوڵیان داوە لە هەموو ڕوویەکەوە لەم مێژووە بکۆڵنەوە و نامە و تێزە ئەکادیمییەکانیان تایبەت کردووە بە کورد و پێگەی کورد لە مێژوو و شارستانێتیی ئیسلامیدا، لە هەموو قۆناغەکاندا لە مێژووی کوردیان کۆڵیوەتەوە و سەرجەم ئەو دەقانەیان وەرگرتووە، کە لە سەرچاوە ئیسلامییەکاندا لە بارەی ئەم مێژووەوەن. سەبارەت بە ئێمە ئەم لێکۆڵینەوانە یارمەتیدەرێکی زۆر باش بوون بۆ بینینی مێژووی کورد، لە چاخی کلاسیکیی ئیسلامیدا بە شێوەیەکی زنجیرەیی و ساغکراوە و دوور لە شێوازی تەقلیدیی پەیڕەوکراو لای مێژوونوسە کۆنەکان، کە بە زۆری ڕووداوەکانیان بەش بەش دەکرد و نەیان دەبەستن بەیەکەوە.

هەروەها ئەم لێکۆڵینەوانە یارمەتییان داین بۆ سەرنجدان لە وێستگە سەرەکییەکانی ئامادەیی کورد لە مێژووی ئیسلامیدا و بینینی ئەو بۆشاییانەی، کە لەو قۆناغەدا لە مێژووی کورددا هەبوون. ئەگەر ئەم نامە و تێزانە نەبوونایە ـ وەك پێشتر وتمان ـ نەمان دەتوانی پەی بە سەرجەم لایەنەکانی مێژووی کورد ببەین لەو ماوە درێژەدا. دیارترینی ئەو لێکۆڵینەوانەش بریتین لە: (الكرد في الدينور والشهرزور خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين)، کە نامەیەکی ماستەرە و حیسامەدین عەلی غالب نەقشبەندی نوسیویەتی، نامەی ماستەر (الكرد في العصر العباسي حتى مجئ البوهيين)ی زرار صدیق تۆفیق لەگەڵ تێزی دکتۆراکەیدا ـ کە چاپکراوە ـ بە ناوی (كردستان في القرن الثامن الهجري)، نامەی ماستەری قادر محەمەد حەسەن کە بە ناوی (الإمارات الكردية في العهد البويهي)ەوەیە، هەروەها تێزی دکتۆراکەی نیشتیمان بەشیر محەمەد بە ناوی (الكرد والسلاجقة ـ دراسة في العلاقات السياسية). جگە لە زۆر نامە و تێزی تری بڵاوکراوە و بڵاو نەکراوە، کە لە لیستی سەرچاوەکاندا ناوەکانمان نوسیون.

ئەم لێکۆڵینەوانە کاریان لەسەر ئەوە نەکردووە بە شێوەیەکی سەراپاگیرانە سەرنجی ئەو بابەتانە بدەن، کە لێیان دەکۆڵنەوە، بە تایبەتی بینینی ئەوەی تەحەکوم بە بیرکردنەوەی مێژوونوس و تۆمارکەرانی هەواڵەکانی کوردەوە دەکات لە سەرجەم قۆناغەکاندا، بە ڕای ئێمە هۆی ئەمەش ئەوەیە لێکۆڵینەوەکەیان پسپۆڕیی وردە و ئەو میتۆدەی لە (بە ناوەندکردن)ی کورددا پەیڕەویان کردووە بواری ئەمە نادات. لە ڕاستیدا بینینی ئەوەی لە پشت گێڕانەوە کوردییەکانەوەیە کاری ئەم لێکۆڵینەوانە نەبووە، بە هۆی ئەوەی ـ وەك پێشتر وتمان ـ ئەم لێکۆڵینەوانە تایبەت بوون بە گێڕانەوەی ڕیوایەتەکان و دۆزینەوەی جۆرە

پەیوەندییەك لە نێوان هەواڵە بەش بەش کراوەکاندا و دواتر بە دەستهێنانی مۆرکێکی تایبەت بە مێژووی کوردی ئیسلامی، کە لە کەمترین باردا ئەوەی پێی جیا دەکرێتەوە بریتییە لە یەکێتیی بابەت و یەکێتیی میتۆد لە وەرگرتنی مێژووەکەدا.

جگە لەم لێکۆڵینەوانە هەندێك رۆژهەڵاتناس مێژووی کوردی ئیسلامییان نوسیوەتەوە، بەناوبانگترینیان فلادیمیر مینۆرسکییە و ئێمەش پشتمان بە زۆربەی نوسینەکانی بەستووە، بە تایبەتی کتێبی (Studies in Caucasian History)ەکەی، هەوەرها سودمان لە کتێبی (الأكراد حسب المصادر العربية)ی لێکۆڵەری ئەرمەنی ئەرشاك پۆلادیان وەرگرتووە.

بەڵام بەشی دووەمی سەرچاوەکان ئەو لێکۆڵینەوانەن لەبارەی نوسینی مێژوویی ئیسلامییەوەن لە رووی سەرهەڵدان و گەشەکردنەوە و هەروەها لە رووی ئەو بیرۆکەیەوە، کە مێژوونوسە کۆنەکان لە چارەسەرکردنی مێژوو و شێوازە جیاوازەکانی نوسینی مێژووییدا پەیڕەویان کردووە. جگە لەمانە ئەوانەی لە بارەی شێوازە جیاوازەکانی نوسینەوەی مێژوون، چونکە زۆر کەس لە بارەی ئەم جۆرە نوسینەوەیە بە شێوە گشتییەکەی، یان لە بارەی چەند مێژوونوسێکی دیاریکراو و تێڕوانینیان بۆ مێژوو، شتیان نوسیوە. ئێمەش هەوڵمان داوە ئاگاداری زۆربەی نوسینەکانی ئەم بوارە بین، بەڵام ئەوەمان بە باش زانی تەنها پشت بە هەندێك لەم کتێبانە ببەستین، بە تایبەتی ئەوانەی نوسەرەکانیان بە وردی بابەتەکانیان نوسیوە و تیایدا قووڵبوونەتەوە, ئەمەش لەبەر ئەوەیە درێژدادڕی نەکەین و لەو باوەڕەشمانەوەیە ئەوەی ئەو کەسانەی تر نوسیویانە، کە پشتمان پێنەبەستوون، لە چوارچێوەی بیرکردنەوەی ئەوانە دەرناچێت، کە پشتمان پێبەستوون.

کتێبی (بحث في نشأة علم التاريخ عند العرب)ی عەبدولعەزیز ئەلدوری لە پێشەوەی ئەو کتێبانەدایە، کە سودمان لێ بینیوە، چونکە ئەم کتێبە لە توێژینەوە پێشەنگەکانی باسکردن و لیکۆڵینەوەی سەرهەڵدانی زانـینی مێژووییە ـ بە بەرگە ئیسلامییەکەی ـ لە رووی هۆکارەکانی ئەم سەرهەڵدانە و گرنگترین قوتابخانەکانی و پیاوە دیارەکانی ئەم بوارە و سەرچاوە سەرەکییەکانی. هەروەها پشتمان بە کتێبی (التاريخ العربي والمؤرخون)ی شاکر مستەفا بەستووە، کە لێکۆڵینەوەیەکی فراوانە لە ریشەی نوسینەوەی مێژوو لای عەرەب و موسڵمانان و قۆناغەکانی پەرەسەندنی. بە بۆچوونی ئێمە ئەم لێکۆڵینەوەیە تەواوکەری لێکۆڵینەوەکەی ئەلدورییە، چونکە شاکر مستەفا لە دیاریکردنی قۆناغەکانی پەرەسەندنی نوسینەوەی مـێـژوودا لەسەر هەمان رێبازی ئەلدوری دەڕوات، بەڵام دەبێ ئەوەش بڵێین: کە ئەم دوو لێکۆڵینەوەیە رەخنەیی و شیکاری نین و توانای سەرنجدانی زانینی مێژووییان نییە لە هەموو لایەنەکانییەوە و هەروەها توانای بینینی چوارچێوە دیاری کراوەکانی ئەم زانینەو دەرکەوتنەکانیان نییە.

بەڵام لێکۆڵینەوەی تر هەن، کە بەم ئاڕاستەیەدا رۆیشتوون و هەوڵیان داوە بە میتۆدێکی جیاواز و بە پشتبەستن بە شیکردنەوە و بەراوردی پێکهاتەیی، لە رووی بیرۆکەو ریشەوە لە زانینی مێژوویی

بکۆڵنەوە. وەك کتێبی (الكتابة التأريخية والمعرفة التأريخية)ی عەزیز عەظمەمە، توێژەر لەم کتێبەدا هەوڵیداوە لە میانەی لێکۆڵینەوەی ناوەرۆکی هزریی چەمکی مێژووەوە، لەم چەمکە بکۆڵێتەوە لای مێژوونوسە موسڵمانەکان. ئەو لێرەدا لە بیرۆکە دەکۆڵێتەوە، مەبەست لە بیرۆکە بیرۆکەی مێژووە لە سیاقی گشتیی بەکارهێنانیدا، ئەمەش لە ڕێگەی جەختکردنەوە لەسەر مەسەلەی ماقوڵیەتی مێژوویی و چۆنیەتی گێڕانەوەی هەواڵە مێژووییەکەو ناوەڕۆکە گشتگیرەکانی مێژووەوە ئەنجام دەدات. سەبارەت بە کارەکەی ئێمەش، بایەخی پێدراوەکانی ئەم توێژەرە لێرەدایە، بۆیە لە زۆربەی بەش و پارەکانی ئەم نامەیەدا، سودێکی زۆرمان لەم پێدراوانە بینیوە.

لە ڕووی گرنگییەوە نەك لە ڕووی بیرۆکە و میتۆدەوە، هەندێك لێکۆڵینەوەی تری هاوشێوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە هەن، وەك لێکۆڵینەوەکەی طەریف خالیدی، کە بە زمانی ئینگلیزی نوسیویەتی و بە ناوی (Arabic Historical thought in the classical Period)ەوەیە، ئەم لێکۆڵینەوەیە یەکێکە لە لێکۆڵینەوە بە پێز و باشەکان لە بارەی هزری مێژوویی ئیسلامییەوە، لێرەدا خالیدی بە زمانێکی ڕەوان و شێوازێکی ئاسانتر لە عەزیز عەظمەمە باسی ئەم بیرۆکەیە دەکات.

ئەوەی لێکۆڵینەوەکەی خالیدی جیا دەکاتەوە، ئەوەیە لێکۆڵەر هەوڵی داوە هزری مێژوویی و گۆڕاوە زەمەنییەکان پێکەوە ببەستێت و زۆر تێکۆشاوە بۆ ئەوەی لای هەر یەکێك لە مێژوونوسەکان لەو بوارە شوێنکاتییەی تیایدا ژیاون لە (مێژوو) تێبگات. خالیدی لە هەموو ئەمانەدا هەوڵ دەدات چۆنیەتیی بیرکردنەوە لە ڕابردوومان پیشان بدات، بە پێی ئەو چوارچێوە کۆمەڵایەتی ـ ئاینی ـ سیاسیانەی ئەم بیرکردنەوەیە سنوربەند دەکەن و لە تۆمارکردنی مێژوودا ئاڕاستەی دەکەن. لێرەوە ئەم لێکۆڵینەوەیە باشترین ڕێگە نیشاندەرمان بوو بۆ ناسینی ئەم چوارچێوانە.

هەروەها سودمان لە هەندێك لەو لێکۆڵینەوانە بینیوە، کە ڕۆژهەڵاتناسەکان لە بارەی نوسینی مێژوویی ئیسلامییەوە ئەنجامیان داون، وەك کتێبی (علم التاريخ عند المسلمين)ی فرانز روزنتال، کە یەکێکە لە کتێبە باشەکانی لێکۆڵینەوەی مێژوو و قۆناغەکانی پەرەسەندنی و وێنە جیاوازەکانی لە کایەی ئیسلامیدا. بە هەمان شێوە ئەو لێکۆڵینەوانەی لە کتێبێکی کۆییدا بڵاو کراونەتەوە و بێرنارد لویس و هۆڵت سەرپەرشتییان کردووە و بە ناوی (Historians of the middle east)ەوەیە، سودێکی زۆری پێگەیاندین لە ناسینی سیما و تایبەتمەندییەکانی نوسینی مێژوویی ئیسلامی لە قۆناغە جیاوازەکانی شێوەگیر بوون و پەرەسەندنیدا.

دەستپێک

سروشتی زانینی مێژوویی ئیسلامی

سەرەتا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین بابەتی زانینی[1] مێژوویی ئیسلامی، لە رووی سەرهەڵدان و شێوەگیربوونەوە لە لایەن زۆر لێکۆڵەرەوە بە تێر و تەسەلی لێی کۆڵراوەتەوە و سیما و پێکهاتەکانی روون و ئاشکران، بۆیە لەم دەستپێکەدا قسەکردنمان کورت و پێناسەئاسا دەبێت، بەبێ ئەوەی لە بابەتەکە کەم بکەینەوە. لە دوو توێی نوسینەکەشدا لێرە و لەوێ هەندێك زانیاری و وردەکاری لە بارەی پەرەسەندنی زانینی مێژوویی و شێواز و میتۆدەکانی دەخەینە روو، بە مەبەستی روونکردنەوەی ئەوەی لەم دەستپێکەدا چاومان لێ پۆشیوە.

بێگومان پرسیارکردن لە پاڵنەرەکانی نوسینەوەی مێژوو، کە لە سادەترین پێناسەیدا بریتییە لە زانینی رابردووی مرۆڤ، پرسیارکردنە لە حەقیقەتی بوونی مرۆڤ خۆی و لەوەی لە ناو سروشتی مرۆڤدا شاراوە و پەنهانە، ئەمە بۆچوونی لێکۆڵەرانی بواری ئەنترۆپۆلۆجیایە، ئەوان وای دەبینن حەز و خەریکبوونی مرۆڤ بە مێژووەوە و بەرهەمهێنانی ئەم جۆرە زانینە، وەڵامدانەوەی رۆحی پێکەوە ژیانی کۆمەڵایەتییە لای مرۆڤ، ئەو رۆحەی توانای بەجێهێنانی رەفتاری کۆمەڵایەتیی ئاڵۆز دەنوێنێت لە مرۆڤدا[2]، بۆیە مێژوو بەرهەمی دەرکەوتنی چەندین شێوەی پەیوەندیی کۆمەڵایەتیی ئاڵۆزە. مرۆڤ لە ئەنجامی ئەم پەیوەندییە ئاڵۆزانەوە، رێگەی نوێی بیرکردنەوە و کار و کاریگەریی داهێناوە لە خودی خۆی یان لە مرۆڤەکانی چواردەوری یان لە ژینگە سروشتییەکەی دەوروبەری، ئەمانەش وایان لێکرد زانینی مێژوویی بەرهەم بهێنێت[3].

لەم روانگەیەوە ئاسانە لەو پاڵنەرانە بدوێین، کە لە پشت نوسینەوەی مێژووەوەن لە کولتوری موسڵمانەکاندا، ئەمانە کۆمەڵە پاڵنەرێکن زۆر دوور ناکەونەوە لە پەیوەندییە شێوەگیر بووەکانی نێوان کۆمەڵگە مرۆییە جیاوازەکانی ناو کایەی ئیسلامی و پەیوەندیی نێوان ئەم کۆمەڵگانە و سروشت بە پێی تێڕوانینە ئیسلامییەکە بۆ ئەم سروشتە. بۆیە بە پێی عەقیدە ئیسلامییەکە[4]، دەبوو زانینی مێژوویی ئەم

---

[1] زانین (المعرفە) زاراوەیەکە لە کولتوری ئیسلامیدا ریشەیەکی کۆنی هەیە، زۆر مێژوونوس لە ناونیشانی کتێبەکانیاندا بەکاریان هێناوە، بە ناوبانگترینیان "المعارف"ی ئیبن قوتەیبەی دینەوەریی (216ك/883ز مردووە) و "السلوك لمعرفە دول الملوك"ی مەقەریزی (840ك/1441ز مردووە) و ...هتد. زانین (المعرفە) لە واتا کولتورییەی بەکارهێنانیدا بریتییە لە: "پەی بردن بە شتێك وەك ئەوەی هەیە، کە بەر لەوەی بزانرێت بیر لێ نەکراوە بووە. الجرجانی: کتاب التعریفات، (بیروت: 1363)، ص236. بەڵام بەکارهێنانی زانین (المعرفە) لەم نامەیەدا سەرەڕای چەمکە کولتورییەکەی، پەیوەندیی هەیە بەو واتایەی ئەمڕۆ هەیەتی، بە تایبەتی واتا کۆمەڵایەتییەکەی، چونکە زانین (المعرفە) بریتییە لە: "دڵنیا بوون لە راستی و تایبەتمەندییەتیی دیاردەکان". بڕوانە:
Peter L. (Berger) And Thomas (Luck man): The Social Construction of reality – A treatise in the Sociology of (Know I edge, New York: 1966), P.1.
لەم روانگەوە زانینی مێژوویی لەم نامەیەدا، بریتییە لە دەرککردن بە خودی رووداوەکان یان دیاردەکانی رابردوو و باوەڕهێنان بە واقیعیەتی ئەو رووداو یان دیاردانەو تایبەتمەندییە زەمەنییەکەیان.

[2] مایکل (کاذیرس): لماذا ینفرد الانسان بالثقافة؟ الثقافات البشریة: نشأتها وتنوعها، ت: شوقي جلال،(الکویت: 1338)، ص63.

[3] م. ن، ص83.

[4] ئەم ئایەتە قورئانییە لەمە دەکات، کاتێك دەفەرموێت: ﴿یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر وانثی وجعلناکم شعوبا وقبائل لتعارفوا ان اکرمکم عند الله اتقاکم﴾. سورة الحجرات، الآیة (13). لە پاری یەکەمی بەشی یەکەمدا دەگەڕێینەوە سەر مەبەست و ناوەڕۆکی ئەم ئایەتە. مانای ئایەتەکەش ئەمەیە: ئەی

پەیوەندییە هۆکارییانە بۆ مرۆڤی موسڵمان باس بکات، چونکە ئەم عەقیدەیە باوەڕی بە سود و کەڵکی ئەم پەیوەندییانە و مێژوویی بوونە عەقیدەییەکەیان هەبوو، پێشی وابوو باسکردن یان گێڕانەوە و تۆمارکردنیان کارێکی ڕەوایە.

پێش ئەوەی باسی گرنگترین پاڵنەرەکانی پشت دەرکەوتن و سەرهەڵدانی زانینی مێژوویی ئیسلامی بکەین، بە باشی دەزانین کەمێك تیشك بخەینە سەر تێگەیشتنی موسڵمانان لە مێژوو و چۆنیەتی بەکارهێنانەکەی. دیارە گوزارەی (مێژوو ـ التأريخ) چ عەرەبی بێت(□)، یان فارسی و لە وشەی (ماە روز)(□)ەوە وەرگیرابێت و کرابێتە عەرەبی، لە ئەدەبیاتی عەرەبیی پێش ئیسلامدا نەبووە و لە قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەریشدا نەهاتووە. مێژوونوسە کۆنەکان لەسەر ئەوە هاوڕان، کە ئەم وشەیە یەکەم جار لە سەردەمی عومەری کوڕی خەتتابدا (13-23ك/634-644ز) بەکارهاتووە، ئەویش ئەو کاتەی کۆچی پێغەمبەری لە مەککەوە بۆ مەدینە وەك سەرەتای مێژووی ئیسلامی دیاری کرد(□)، لەو کاتەدا مێژوو تەنها واتای دیاریکردنی کات دەگەیاند(□)، لەمڕۆشدا هاوواتای وشەی (date)ە لە زمانە لاتینییەکاندا(□).

بەم جۆرە لە ئاستی زمانەوانیدا مێژوو بەسترا بە کاتەوە، بۆیە مێژوو بریتی بوو لە باسکردنی کات(□)، مێژووی هەر شتێکیش ئامانجەکەیەتی، کە بە گەیشتن بەو ئامانجە زەمەنەکەی کۆتا دێت(□)، ئەویش ماوەیەکی دیار و ئاشکرای کاتە(□). ئەم بەستنەوەیەی مێژوو بە کاتەوە ڕێگە خۆش دەکات بۆ لێکۆڵینەوە لەوەی لە کاتدا روو دەدات، واتە بارودۆخی کات و ڕووداوەکانی، ئەمەش دەمانخاتە بەردەم واتای زاراوەیی (مێژوو). دیارە شێوەگیر بوونی ڕەهەندە زاراوەییەکەی وشەی مێژوو لە ڕۆشنبیریی

خەڵکینە ئێمە لە نێر و مێیەك ئێوەمان دروست کردووە و کردوومانن بە چەند میللەت و خێڵێکەوە بۆ ئەوەی یەکتر بناسن، بەڕێزترینتان لای خوا ئەو کەسەیە لە خوا دەترسێت و سنورەکانی ناشکێنێت.

(1) الصولي: ادب الكتاب، (القاهرة: 1341ك/1322ز)، ص118. ابن عساكر: تهذيب تاريخ دمشق الكبير، هذبه ورتبه: الشيخ عبدالقادر بدران، ط2، (بيروت: 1313)، ج1، ص13. ابن منظور: لسان العرب، (بيروت: د. ت)،ج1، ص؟ السخاوي: الاعلان بالتوبيخ لمن ذم اهل التاريخ، تحقيق: فرانز روزنتال، منشور ضمن كتابه (علم التاريخ عند المسلمين)، ت: صالح احمد العلي، (بغداد: 1363)، ص382-282.

(2) الاصفهاني: تاريخ سني ملوك الارض والانبياء، (بيروت: 1361)، ص12. الخوارزمي: مفاتيح العلوم، (القاهرة: 1342ك/1323ز)، ص00. البيروني: الآثار الباقية عن القرون الخالية، (لايبزك: 1323)، ص23. الجواليقي: المعرب من الكلام الاعجمي على حروف المعجم، تحقيق: احمد محمد شاكر، ط2، (القاهرة: 1383ك/1363ز)، ص131-138. الكافيجي: المختصر في علم التاريخ، تحقيق: فرانز روزنتال، منشور ضمن كتابه (علم التاريخ)، ص330-331.

(3) خليفة بن خياط: تاريخ خليفة بن خياط، تحقيق: اكرم ضياء العمري، (بيروت:1311ك/1311ز)، ص01. الطبري: تاريخ الرسل والملوك، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، ط4، (القاهرة: 1360)، ج1، ص38-33. البيروني: م. ن، ص23. ابن عساكر: م. س، ج1، ص23-24. ابن الاثير: الكامل في التاريخ، (بيروت: 1313-1382)، ج1، ص10-12.

(4) خليفة بن خياط: م. ن، ص43. ابن عساكر: م. ن، ج1، ص13-20. الكافيجي: م. ن، ص321.

(5) وجيه (كوثراني): التاريخ ومدارسه في الغرب وعند العرب، (بيروت: 2001)، ج1، ص20-21.

(6) الطبري: م. س، ج1، ص32.

(7) الصولي: م. س، ص118.

(8) البيروني: م.س، ص13. الكافيجي: م. ن، ص326.

ئیسلامیدا ماوەیەکی خایاندووە و ـ بە لایەنی کەمەوە ـ لە سەدەی دووی کۆچی/ هەشتی زایینییەوە بووە[1]، لێرەوە واتای مێژوو بووە گەڕان بە دوای کات و بارودۆخەکانیدا[2]، یان واتای تۆمارکردنی ڕووداوەکان بوو لەسەر بنەمای کات[3].

بەڵام کاتێك دەگەینە ئەو بابەتەی کە مێژوو وەری دەگرێت و باسی دەکات، مەسەلەکە ئالۆزتر دەبێت، چونکە لای مێژوونوسەکان پێناسەیەکی دیاری کراو بۆ بابەتی مێژوو نادۆزینەوە، لە ڕاستیدا مێژوونوسەکان نەیان ویستووە ـ یان بیریان چووە ـ لە ڕووی بابەتەوە چەمکی مێژوو بخەنە ژێر پرسیارەوە و بیکەن بە ئیشکالیەتێك، یاخود هەر نەیانویستووە بچنە ناو ئەو واتا ناوەکییانەی مێژووەوە، کە دەتوانرێت لە ناساندنی بابەتەکەیدا پشتیان پێ ببەسترێت. لەوانەیە هۆی ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئەو ئەرك و وەزیفانەی لە ڕۆشنبیری ئیسلامیدا درا بوون بە مێژوو.

ئەمە لەو وتەیەی مەسعودیی (346ك/301ز مردووە)[4]گەورە مێژوونوسی موسڵماندا ڕوون دەبێتەوە، کاتێك وا دەبینێت، کە زانینی مێژوویی پێویستییەکی زانستی و ئاینییە، پاشان درێژەی پێدەدات و دەڵێت: ((لە هەواڵەکان هەموو زانستێك دەردەهێنرێت، هەموو داناییەکیان لێوە هەڵدەهێنجرێت، فیقھ ڕاوێژیان پێدەکات، زمان پاراوی سودیان لێدەبینێت، هەڵسەنگێنەرەکانیش (اصحاب القیاس) شتیان لەسەر بنیات دەنێن))[5]. لەم دەقەوە ئەوە هەڵدەهێنجین، کە مێژوو بابەتێکی سەربەخۆی نییە، بەڵکو بەستراوە بە زانست و زانینەکانی ترەوە و شتی لێ وەردەگرن. ئەو زانینەی مێژوو وەك کارایییەك بەرهەمی دەهێنێت، دەکرێت لە زۆربەی چوارچێوە زانینیەکانی ناو ڕۆشنبیریی ئیسلامیدا ـ وەك فەرمووده و فیقھ و تەفسیر و سۆفیگەری و ئامۆژگاری ـ سودی لێ وەربگیرێت، کەچی ئەم زانینە مێژووییە کۆمەڵێك بنەمای نییە، کە تایبەت بن بە کارایی خودی مێژوو[6]. لەبەر ئەمە دەبینین ئەوانەی هەوڵیان داوە بابەتی مێژوو دیاری بکەن، لەو باوەڕەدان بابەتی مێژوو لە کۆمەڵێك بنەمای جۆراو جۆر پێکهاتووە، ئیدی مێژوو بریتییە لە ماوەیەکی دیار، ((کە تیایدا پێغەمبەرێك نێرراوە ... یان پاشایەکی زۆردار سەری هەڵداوە ... یان نـەتەوەیەك لەناو چوون بە لافاو ... یان زەمین لەرزە ... یان پەتایەکی کوشندە ... یان وشکە ساڵی و گرانییەکی ڕیشەکێش یان نەمانی دەوڵەتێك یان گۆڕانی میللەتێك یان

[1] بڕوانە: ابن الندیم: الفهرست، (القاهرة: د. ت)، ص140. هەروەها بڕوانە: روزنتال: علم التاریخ، ص24.

[2] الکافیجي: م. س، ص321.

[3] بڕوانە: حسین (نصار): نشأة التدوین التاریخی عند العرب، ط2، (بیروت: 1380)، ص6. شاکر (مصطفی): التاریخ العربي والمؤرخون، ط2، (بیروت: 1313)، ج1، ص01. مصطفی (ابو ضیف): منهج البحث التاریخي بین الماضي والحاضر، (دار البیضاء: 1381)، ص41-48.

[4] مەسعودی: ئەبو حەسەن عەلی کوڕی حسێن کوڕی عەلی مەسعودی، ڕەچەڵەکی دەچێتەوە سەر عەبدوڵای کوڕی مەسعود، کە یەکێکە لە هاوەڵەکانی پێغەمبەر. لە بەغداد گەورە بووەو لە پێناو بەدەستهێنانی زانستدا زۆر شوێن گەڕاوە، چووەتە ئەوپەڕی وڵاتی فارس و سەردانی ئازەربایجان و ئەرمینیا و ئاران و زۆر هەرێم و وڵاتی تری کردووە، سەرئەنجام لە میسر جێگیر بووە و هەر لەوێش ساڵی (346ك/301ز) کۆچی دوایی کردووە. زۆر کتێب و دانراوی هەیە، وەك (مروج الذهب و معادن الجوهر) و (التنبیه والاشراف) و (اخبار الزمان) و ...هتد. ابن الندیم: م. س، ص220. یاقوت الحموي: معجم الادباء المعروف بإرشاد الاریب الی معرفة الادیب، (بیروت: 1336)، ج13، ص30-34. الزرکلي: الاعلام، ط3، ج0، ص81.

[5] مروج الذهب ومعادن الجوهر: قدّم له: محمد محي الدین عبدالحمید، (بیروت: 1383)، مج1، ص384.

[6] عزیز (العظمة): الکتابة التاریخیة والمعرفة التاریخیة مقدمة في اصول صناعة التاریخ العربي، ط1، (بیروت: 1383)، ص14-10.

رووداوێكی گەورە لە نیشانە ئاسمانییەكان و نیشانە زەمینییە بەناوبانگەكان ...»[1] و شتی لەم بابەتە. ئەم دەقە تا رادەیەك درێژەمان لەبەر ئەوە هێنا، تا ئەوە روون بێتەوە كە لە بارەی بێ سنوریی بابەتی مێژوویی و پاشان گشتگیریەكەیەوە وتمان، مێژوو بریتییە لە «باسكردنی هەواڵەكانی تایبەت بە سەردەمێك یان نەوەیەك»[2] بە بێ دیاریكردنی بابەتی ئەم هەواڵانە. كاری مێژوو لە خستنە رووی بابەتە زۆر و جۆرا و جۆرەكاندا قەتیس دەمێنێت، ئیتر گوێ بەوە نادات پەیوەندی هەبێت لە نێوان ئەم بابەتانەدا یان نا.

دەگەڕێینەوە بۆ هۆكارەكانی سەرهەڵدانی زانینی مێژوویی ئیسلامی و قۆناغەكانی شێوەگیر بوونی و دەڵێین: رۆشنبیریی ئیسلامی لە نەبوونەوە ئەم زانینەی نەهێناوەتە گۆڕێ و لەگەڵ سەرهەڵدانی ئیسلامیشدا دەرنەكەوتووە، چونكە ئاماژە بۆ بوونی جۆرێك لە زانینی مێژوویی دەكرێت لای عەرەب لە قۆناغی پێش سەرهەڵدانی ئاینی ئیسلامدا و لە هەندێك بەشی جەزیرەكەیان بە تایبەتی لە وڵاتی یەمەندا گەیشتبوونە ئاستێكی باشی شارستانی، بەڵام ئێمە هیچ تۆماركراوێكی مێژووییمان لەبەر دەستدا نییە بگەڕێتەوە بۆ ئەم قۆناغەی پێش ئیسلام. هەروەها لەم قۆناغەدا كولتوری مێژوویی عەرەب شتێكی وای نەماوە شایەنی باس بێت، ئەوەی ماوە تەنها هەندێك گێڕانەوەی زارەكییەو لەوەدا خۆی دەنوێنێت، كە بە رۆژگار (الایام) ناو دەبرێت، مەبەستیش لە رۆژگار شەڕە ناوخۆییەكانی عەرەب و رووداوە گرنگەكانی ئەو سەردەمەیە، كە وەرچەرخانێكی گەورەی لە ژیانیاندا پێك هێنا. هەروەها رەچەڵەكگەری (***الانساب***) و هەندێك حیكایەتی مێژوویی ماون، كە مۆركی ئەفسانەیی بەسەریاندا زاڵە.

رۆژگاری عەرەب و رەچەڵەكگەری ـ وەك دوو فۆڕمی سەرەكیی دەربڕینی مێژوویی لای عەرەب لە سەردەمی پێش ئیسلامدا ـ گوزارشت لە هەستی مێژوویی دەكەن لای ئەم كۆمەڵە مرۆییە، بێگومان ئەم هەستە هەستێكی هاوبەشە و هیچ جۆرە پسپۆڕییەكیشی تیا نییە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە ئەم زانینە پەیوەست بوو بە پێكهاتەی كۆمەڵایەتی ـ خێڵەكیی ئەم كۆمەڵە و بیرو ڕاو نمونە كۆمەڵایەتییە باوەكانیان لە بارەی رەچەڵەك و سروشتی پەیوەندییەكانیان لەگەڵ خێڵ و كۆمەڵگاكانی تردا. لەبەر ئەمە هەواڵ و حیكایەتە گێڕراوەكان بە تەنها هی گێڕەرەوەكانیان نەبوون، بەڵكو ـ وەك عەبدولعەزیز دوریی لێكۆڵەر بۆی دەچێت ـ سامانێكی هاوبەشی خێزان یاخوود خێڵ بوون و لە نێوەندە كۆمەڵایەتیەكەدا دەستاو دەستیان پێ دەكرا[3].

وا پێناچێت ئەم هەستە مێژووییە بەرز بوو بێتەوە بۆ ئاستێك بتوانرێت زانینێكی مێژوویی لەسەر بنیات بنرێت وەك ئەوە بێت، كە بە هاتنی ئیسلام دامەزرا، چونكە لەو كاتەدا عەرەب مەلەكەی

---

[1] البیروني: م. س، ص13. هەروەها بڕوانە: الكافیجي: م. س، ص333.

[2] ابن خلدون: المقدمة، (بیروت: 1381)، ص20.

[3] عبدالعزیز (الدوري): بحث في نشاة علم التاریخ عند العرب، (بیروت: 1360)، ص14-10.

مێژوویی و توانای پەی بردن بە حەقیقەتی رووداو و بەسەرهاتەکانیان نەبوو[1]، لەبەر ئەمە لەو کاتەدا ئەفسانە زاڵ بوو بوو بەسەر راستیی مێژوویی و میتۆدی بیرکردنەوەی مێژووییدا، ئەگەر چی ئەمە تەنها لەسەر ئاستی باسکردن و گێڕانەوە بوو. لەگەڵ ئەمەشدا ئێمە پێمان وایە ئەم پاشخانە پاڵنەرێکی تری موسڵمانان بوو و کاری کردە سەر بیرکردنەوەی مێژووییان و رێبازی گێڕانەوەی هەواڵەکان، ئەگەر چی زانینی مێژوویی ئیسلامی تێڕوانینێکی جیاوازی هەبوو بۆ ئەم هەواڵانە.

لێکۆڵەرەکان کۆمەڵێك پاڵنەریان پێشنیار کردووە، کە لە پشت سەرهەڵدان و شێوەگیر بوونی ئەم زانینە مێژووییە نوێیەوە بوون. پاڵنەری ئاینی لە پێشەوەی ئەم پاڵنەرانەدایە، ئەمەش پەیوەستە بە دەقە ئاینییەکان و[2] لە پێش هەمووشیانەوە بە قورئانەوە، کە زۆر هەواڵ یان حیکایەتی تیایە لە بارەی رێباز و ژیاننامەی میللەتانی پێشوو، ئەم هەواڵە چەسپاوانەی ناو قورئان زۆر رەهەندو ئاراستەی جیاوازیان هەیە، کە بریتین لە باسکردنی راستەوخۆ و گێڕانەوەی حیکایەت ئامێزانەی ئەزموونی ژمارەیەك کۆمەڵی مرۆیی[3]. ئەمە پاڵنەرێکی بەهێزی موسڵمانان بوو بۆ بایەخدان بە مێژوو بە مەبەستی زانینی ناواخنی ئەم حیکایەتانە یان دۆزینەوەی لێکدانەوەیەکی مێژوویی بۆیان، تا یارمەتییان بدات بۆ تێگەیشتن لەم حیکایەتە ئامۆژگاری ئامێزانە و بەکارهێنانیان لە چارەسەرکردنی کێشەکانی ئێستایاندا. جگە لەمە پێویستیان بە زانینی هۆی ((دابەزینی ئایەتەکانی قورئان)) بوو، بە تایبەتی ئەوانەی لە بارەی رووداوەکانی ژیانی پێغەمبەر و هاوڕێکانییەوە دابەزی بوون، بۆیە دەبوو بە پشت بەستن بە گێڕەرەوەکان، بگەڕێنەوە بۆ ئەو رووداوانە تا لە راستیی رووداوەکان تێ بگەن، هەروەها بۆ زانینی حوکمە شەرعییەکانی ناو قورئان لەو رووەوە کامیان لە پێشتر هاتوون و کامیان دواتر هاتوون و زانینی سڕەرەوە (الناسخ) و سڕاوە (المنسوخ) بە مەبەستی چەسپاندنی حوکمەکان بە پێی ئەمە[4].

ئەم پاڵنەرە ئاینییە رۆڵی هەبووە لە گرنگیداندا بە مێژوو و لقەکانی، کارەکەش تەنها پەیوەست نەبوو بە دەقەکانی قورئان و ئەو پاڵنەرانەی قورئان، کە دەبوونە هۆی گەڕانەوە بۆ مێژوو و لێکۆڵینەوەی ئەم مێژووە، بەڵکو ئەمە بەسترا بوو بە ژیانی پێغەمبەر و کارەکانییەوە و گەڕانەوە بۆ وتە و کردارەکانی بۆ لێکدانەوەی قورئان و زانینی هەواڵەکانی پێغەمبەر خۆی و ئەو پەند و ئامۆژگارییانەی دەکرێت لەم هەواڵانەوە وەر بگیرێن، هەروەها پشت بەستن پێیان لە دانانی رێسای شەرعی و رێکخستنی ئیداریی و کاروبارەکانی ژیاندا، ئەمەش بە پێوانی (قیاس) کێشە بینراوەکانی ئێستا بە پێی ئەو کێشانەی پێغەمبەر چارەسەری کردوون یان لە بارەیانەوە فەرموودەی هەیە. هەموو ئەمانە بوونە هۆی سەرهەڵدانی شێوازێکی تایبەتی نوسینەوەی مێژوو و لەوەدا رەنگی دایەوە کە بە کتێبەکانی (ژیاننامە و جەنگەکان) ناسراون،

---

(1) بڕوانە: هاملتون (جب): علم التاريخ، ت: ابراهيم خورشيد وآخرون، (بيروت: 1381)، ص41-48.

(2) "هیچ کتێبێك لە کتێبەکانی خوا، لە مێژوو بە تاڵ نەبوون". القرماني: اخبار الدول وآثار الاول في التاريخ، (بيروت: د. ت)، ص3.

(3) عمادالدين (خليل): التفسير الاسلامي للتاريخ، ط4، (نينوى: 1386)، ص0.

(4) زۆر کەس لەم کولتورە قورئانییەیان کۆڵیوەتەوە، بە تایبەتی بڕوانە: نصار: م. س، ص3. مصطفى: م. س، ج1، ص01-60. عبدالله (العروي): العرب والفكر التاريخي، ط2، (بيروت: 1380)، ص13-80.

واته ئەو نوسراوانەی لە بارەی ژیانی پێغەمبەر و جەنگەكانی و ئەو ڕووداوانەوە بوون، كە پیایاندا تێپەڕیوە. هەروەها لەمەشەوە گرنگیدان بە وتە و كرداری یاوەرانی پێغەمبەر و ئەوانەی پاش ئەوان هاتن (التابعین) سەری هەڵدا، ئەمەش بە تەواوكەری فەرموودە و كردارەكانی پێغەمبەر دادەنرا، یان بۆ ئەوە بوو بۆ گەیشتن بە فەرموودە و سوننەتەكانی پێغەمبەر پشتیان پێ ببەسترێت، سەرەڕای ئەوەی دیاریكردنی پێگەی ئەو یاوەرانە بوو لای پێغەمبەر و لە بانگەوازی ئیسلامیشدا.

پەرەسەندن و ڕووداوە سیاسییەكانی كایەی ئیسلامیش ـ لە قۆناغی دوای كۆچی دوایی پێغەمبەرەوە ـ ڕۆڵێكی گەورەیان هەبوو لە گرنگیداندا بە مێژوو، چونكە مەسەلەی خەلافەت و ململانێی لایەنەكان لەسەری و كێشەی ئەوەی كێ لە دوای پێغەمبەر فەرمانڕەوایی دەگرێتە دەست، وایان لە زۆر كەس كرد بگەڕێنەوە بۆ مێژوو بۆ ئەوەی كۆمەڵێك بەڵگە بەدەست بهێنن و بیانكەنە پاڵپشتییەك بۆ گۆشەنیگای هەر یەك لە لایەنەكانی ئەو ململانێیە[1]. هەر لایەنێك، بە تایبەتی هەر یەك لە شیعە و سوننە، هەوڵی دەدا مێژوویەك بۆ خۆی بدۆزێتەوە تا لە ئێستادا پێگە و بوونی شەرعیی خۆی پێ بسەلمێنێت و لە ململانێكانیدا لەگەڵ لایەنەكانی تردا بەكاری بهێنێت و لە ناوەوەش لایەنگرانی خۆی پێ ئارام بكاتەوە و یەكیان بخات.

لە لایەكی تریشەوە ئەو دەوڵەتەی پێغەمبەر بناغەكەی دانابوو، ئەوەندەی پێنەچوو بە هۆی بزافی وڵاتگیرییەوە بووە ئیمپراتۆریەتێكی فراوان، ئەمەش وردە وردە بووە هۆی ئەوەی زۆر میللەت و نەتەوە بێنە ناو ئیسلامەوە. شتێكی سروشتی بوو ئەم میللەت و نەتەوانەش خاوەنی مێژووی خۆیان بن[2] و لە نوسینەوەی ئەم مێژووەدا گۆشەنیگای خۆیان هەبێت، بۆیە هەوڵیان دەدا ئەو زانینەی هەیانە بیخەنە ناو ڕۆشنبیریی ئیسلامییەوە، وەك لای جولەكەكان ئەمە دەبینرێت، بە تایبەتی ئەوانەیان موسڵمان بوو بوون زۆر لە حیكایەتەكانی خۆیان خستە ناو نوسینی مێژووی ئیسلامییەوە[3]، هەروەها فارسەكانیش بەردەوام كاریان لەسەر ئەوە دەكرد مێژوو و ئەفسانەكانی خۆیان بخزێننە ناو زانینی مێژوویی ئیسلامییەوە. ئەمەش لە چوارچێوەی كۆمەڵە پەیوەندییەكدا بوو، كە ململانێی نێوان سەرجەم میللەت و كۆمەڵەكانی پێوە دیار بوو، وەك ملـملانێی فارس و عەرەب و ئەوانی تر، بە تایبەتی ئەو كاتەی ئەم میللەتانە هاتنە ژێر ئاڵای ئیسلامەوە و هەر لایەك هەوڵی ئەوەی دەدا بەرامبەر ئەوی تر شانازی بە خۆیەوە بكات، یان بە گەڕانەوە بۆ گەنجینەی مێژوویی خۆی لە پلەو پایەی ئەویتر كەم بكاتەوە، ئەمە سەرەڕای بەردەوامبوونی ململانێی

---

[1] الدوري: م. ن، ص32-33. مصطفى: م. س، ص64. هەروەها بڕوانە: طريف (الخالدي): بحث في مفهوم التاريخ ومنهجه، ط1، (بيروت: 1382)، ص21.

[2] "هەر یەكێك لەو نەتەوە جیاوازانەی هەرێمەكانیش مێژووی خۆی هەبوو، كە تایبەت بوو بە سەردەمی پاشاكانیان یان پێغەمبەرەكانیان یان دەوڵەتەكانیان یان هۆیەك لە هۆیەكان ...." البيروني: الآثار الباقية، ص13.

[3] بۆ ئەمە بڕوانە:
Franz (Rosntal): The influence of the biblical tradition on muslim historiography, in: of the middle east, (London: 1962), pp.

نێوان خودی خێڵە عەرەبییەکانیش، کە ئەنجامەکەی گەڕانەوە بوو بۆ زانینی مێژوویی ڕەچەڵەکگەری و گەشەپێدانی ئەم زانینە، کە دواتر بە زانستی ڕەچەڵەکگەری ناسرا[1].

کاتێك پایەکانی دەوڵەتی ئیسلامی جێگیر بوون، پاڵنەری ئیداری و ئابووری ڕۆڵیان هەبوو لە گرنگیدان بە لێکۆڵینەوەی مێژوودا، بە تایبەتی مێژووی زەوییە داگیرکراوەکان و چۆنیەتیی داگیرکردنیان و باجی سەپێنراو بەسەریاندا و زۆر مەسەلەی تری لەم جۆرە[2]. هەروەها ئاماژە بەوە دەکرێت، کە دەسەڵاتدارەکان بایەخیان بە زانینی مێژوویی دەدا و هانی لێکۆڵینەوە لەم زانینەیان دەدا و زۆر حەزیان لە زانینی هەواڵی نەتەوە و میللەتەکانی پێشوو بوو، بۆ نمونە لە بارەی موعاوییەی کوڕی ئەبو سوفیانی دامــەزرێنەری دەوڵەتی ئەمەوییەوە (10-60ك/ 660-613ز) ئەوە دەگێڕنەوە، کە بەردەوام گوێی لە هەواڵ و ژیاننامەکان دەگرت و هانی زاناکانی دەدا بەسەرهاتی پێشینەکان بگێڕنەوە[3].

هەموو ئەم پاڵنەرانە بەس بوون بۆ دروستبوونی نەزعەیەکی مێژوویی[4] لە ڕۆشنبیریی ئیسلامیدا و کارکردن لەسەر بەرهەمهێنانی ڕێژەیەکی زۆری زانینی مێژوویی بە شێوازی جۆراو جۆر. بەڵام لێرەدا ئەوەی دەمانەوێت جەختی لەسەر بکەینەوە ئەوەیە، بە خوێندنەوەی پاڵنەرەکانی سەرهەڵدانی ئەم نەزعەیە، دەگەینە ئەوەی ئەم نەزعە مێژووییە بەرهەمی ئەو کۆئەندێشەیە (المخيال الجمعي)[5]، کە بە تەواوی پەیوەستە بە چوارچێوە ئاینییە ـ سیاسییە ـ کارگێڕییە باوەکانی کایەی ئیسلامییەوە. ئەو کۆمەڵگەیەی دەکەوێتە ناو چوارچێوەی کایەکەوە، لە میانەی ئەم ئەندێشەیەوە خۆی بەرهەم دەهێنێتەوە و شوناس و ڕۆڵەکانیش دابەش دەکات، وەك دیاریکردنی ئەو ڕۆڵــەی کێ مافی وەرگرتنی خەلافەتی هەیە. بەو واتایەی کۆمەڵگاکە ـ فۆڕمەکەی هەر چییەك بێت ـ لە میانەی ئەندێشەکەیەوە خۆی خۆی دیاری دەکات و پێوەر و بەها جیاوازەکان دەچەسپێنێت[6].

کەواتە لەم بارەدا ئەم ئەندێشەیە ناتوانێت، بە بێ گۆڕانکاری یان ڕاڤەکردن یان دەستکاریکردن، بە تەواوی حەقیقەتە مێژووییەکەمان وەك خۆی پێ بگەیەنێت، چونکە دەبێت ئەم حەقیقەتە بە ناو سەرجەم چوارچێوە ئاینی و سیاسییەکاندا بڕوات، بۆ ئەوەی جارێکی تر لە ئەندێشەی مێژوونوس ـ گوزارشتکەر لە کۆئەندێشە ـ دا شێوەگیر ببێتەوەو تۆماری بکات. ئەمە لە لایەکەوە، لە لایەکی تریشەوە ئەم پرۆسەی

---

(1) لە بەشی یەکەمی ئەم نامەیەدا بە دوور و درێژی ڕۆڵی ئەم ململانێیانە لە سەرهەڵدانی مەعریفەی مێژووییدا ڕوون دەکەینەوە.

(2) الدوري: م. س، ص. نصار: م. س، ص16.

(3) بۆ نمونە بڕوانە: المسعودي: التنبيه والاشراف، (بيروت: 1381)، ص101-103. ابن النديم: م. س، ص138.

(4) بڕوانە: جب: م. س، ص64.

(5) ئەندێشە (المخيال) یەکێکە لەو چەمکانەی لە زۆر شوێنی ئەم باسەدا بەکاری دەهێنین، ئەم چەمکە لە لێکۆڵینەوە مێژوویی ـ کۆمەڵایەتییە هاوچەرخەکاندا گـرنـگییەکی زۆری پێدراوە. ئەم چەمکە گوزارشتە لە تۆڕێك لە ڕەمز و پێوەر، کە تیایدا یان بەهۆیەوە دیاردەو شتە جیاوازەکان ڕاڤە دەکرێن. لێرەشدا ـ سەبارەت بە ئێمە ـ پەیوەندیی ئەندێشە بە زانینی مێژووییەوە ئەوەیە خەیاڵگە وەك "چاویلکەیەکە"، کە لە میانەی ئەوەوە "حەقیقەتی شتەکان"دەبینین، واتە لە میانەی ئەوەوە واتا بە شتەکان دەدەین. محمد عابد (الجابري): العقل السياسي العربي ـ محدداته وتجلياته، ط3، (بيروت: 1330)، ص100.

(6) الجابري: م. ن، ص10. ئەویش لەم سەرچاوەیە وەری گرتووە:
Pierre Ansart: Ideologies Pouvoirs, (Paris: 1977), p.21.

تۆماركردنه، یاخوود گۆڕینی واقیعه مێژووییەكه بۆ باری نوسین، واتای تایبەتی خۆی هەیه، ئەویش پێدانی فۆڕمێكی جیاوازه به فۆڕمه ڕاستەقینەكەی واقـیع، ئەم واقیعه ئێستا بووەته واقیعێكی گوتەیی و به پلەی یەكەم زمان ـ لێرەدا زمانی عەرەبیی ـ و توانا ڕەوانبێژییه داڕێژەرەكانی، وەك خوازه و دركه و ڕەمزدانان و شتی لەم جۆره، تەحەكومی پێوه دەكەن. بۆیه واقیعه مێژووییەكه دەبێته گوزارشتكردن له بیركردنەوەی تۆماركەرەكەی و ئەو ئەندێشەیەی، كه ئەم بیركردنەوەیه ئینتیمای بۆی هەیه نەك واقیعه ڕاستەقینەكه[1]، بەمه نوسراوەكه دەبێته نێوەندێكی هێمایی (الوسیط الرمزي) و دەمان بەستێتەوه به ئەندێشه مێژووییەكەوه[2]، ئەم ئەندێشه مێژووییەش له پێناو خودی مێژوودا مامەڵه لەگەڵ مێژوودا ناكات، بەڵكو وەك پێویستییەكی هەنووكەیی دیاری كراوی خۆی مامەڵەی لەگەڵدا دەكات.

زانینی مێژوویی هەوڵی داوه (پێویستبوون به مێژوو) ببەستێتەوه به سروشتی مرۆڤ خۆیەوه، ناكرێت مرۆڤ دەست بەرداری مێژوو ببێت، چونكه له «هەموو ئەو كۆڕانەی بۆ كاری خێر و چاكه و پیاوەتی بەستراون، بەسەرهاتیان تێدا گێڕراوەتەوه، جا چ باسی پێغەمبەرێك بێت، یان پاشایەك یان ڕەچەڵەكێك یاخود سەردەم و ڕۆژگارێكی عەرەب بێت»[3]. ئەم دەقه تیشك دەخاته سەر مەبەستی ئێمه له پێویستبوونی مێژوو به پێی كۆئەندێشەكه، چونكه ئەوەمان پیدەڵێت، كه مێژوو زانینێكی كۆڕگێڕانەیه، كرۆكی ئەم كۆبوونەوەیەش چاكەو ڕێی ڕاست گرتن و پیاوەتییه واته كۆبوونەوەیەكی ئەخلاقییه. پاشان باسكردنی مێژوو باسكردنێكی ئەخلاقییه، ئەوه بنەما ئەخلاقییەكانی ناوەوەی مرۆڤه داوای باسكردنی مێژوو و گێڕانەوەی هەواڵەكان دەكات و بەلایەوه گرنگ نییه له بارەی هەر بابەتێكەوه بن. لەبەر ئەمه مرۆڤ له ناخەوه ئارەزووی زانینی هەواڵەكانی ڕابردوو دەكات و حەزی لەم زانینەیەو سۆزی بۆی هەیه، چ پەیوەست بێت به سەرەتای شتەكانەوه یان هەواڵی پێغەمبەرەكان یان ژیاننامەی پاشاكان[4].

بۆ نمونه لای مەسعودی، مێژوو پێویستییەكی سروشتیی مرۆڤه به هەموو چین و توێژەكانیەوه: زاناو نەزان، گەمژەو ژیر، چینی بەرز و چینی نزم، جیاوازی نێوان ئارەزووی میللەتەكانیشی بۆ مێژوو تۆمار كردووه[5]. كەچی هەندێكی تر وای بۆ دەچن مێژوو پێویستییەكی هزریی ئەو مرۆڤانەیه، كه پێگەیەكی كۆمەڵایەتیی بەرز و بیرێكی ڕاستیان هەیه[6] و «ئارەزووی ناسینی سەرەتاكانن و تامەزرۆی پەی پەی بردنن به سەرهەڵدانەكان»[7].

---

[1] بڕوانه: محمد (الجویلي): الزعیم السیاسي في المخیال الاسلامي ـ بین المقدس والمدنس، (تونس: 1332)، ص30.

[2] م. ن، ص31.

[3] ابن قتیبة: المعارف، صححه وعلق علیه: محمد اسماعیل عبدالله الصاوي، ط2، (بیروت: 1330ك/1310ز)، ص2.

[4] ابن الجوزي: المنتظم في تواریخ الملوك والامم، حققه و قدم له: سهیل زكار، (بیروت: 1410ك/1330ز)، ج1، ص0.

[5] مروج الذهب، مج1، ص384. هەروەها بڕوانه: ابن خلدون: المقدمة، ص2.

[6] ابن قتیبة: م. س، ص2. سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان في تاریخ الاعیان، حققه وقدم له: احسان عباس، (بیروت: 1400ك/ 1380ز)، السفر الاول، ص33.

[7] سبط ابن الجوزي: م. ن، السفر الاول، ص33.

وەرگری مێژوو لە هەر ئاستێکدا بێت، دەیەوێت لەگەڵ ئەو مێژوو ـ رابردووەدا بژی، یان بە دەربڕینێکی وردتر، دەیەوێت رابردوو زیندوو بکاتەوە بۆ ئەوەی لەگەڵیدا بژی. ئەم کارەش رەهەندێکی ئاینیی هەیە و ئەم رەهەندە ئاینییە دەدرێت بەو کەسەی (واتە مێژوونوسەکان) ئەم پرۆسەی زیندوو کردنەوەیە ئەنجام دەدات، بۆیەش بە زیندوو کردنەوە دادەنرێت، چونکە باسکردنی هەواڵەکانی پێشینەکان زیندوو کردنەوەیانە ((ئەوەی زیندووی بکاتەوە وەك ئەوەیە هەموو خەڵکی زیندوو کردبێتەوە))[1]، ناتوانین لەم ئاراستەیە تێبگەین، کە مەبەست لێی پێدانی پێگەیەکی ئاینی ـ کۆمەڵایەتیی بەرز بوو بە مێژوو، ئەگەر بێت و لەگەڵ تێڕوانینی گشتیدا بۆ مێژوو واتە لەگەڵ مەبەستگەرایی خودی مێژوودا نەیگونجێنین. مرۆڤ پێویستی بە مێژووە، چونکە بە زۆری لەمەدا کۆمەڵێك مەبەستی مەعنەویی هەیە و دەیەوێت لە رێگەی مێژووەوە بەدییان بهێنێت، بە پێی زانینی مێژوویی ئیسلامیش ئامانجی سەرەکیی مێژوو پەندو ئامۆژگارییە.

لە ئیسلامدا پەند وەرگرتن لە مێژوو بە پلەی یەکەم بیرۆکەیەکی خوداییە، چونکە قورئان داوای کردووە لە مێژوودا سەرنج بدەینە هەواڵ و چارەنوسی نەتەوە و میللەتە پێشینەکان ﴿فانظروا كيف كان عاقبة الذين من قبل﴾[2] واتە بڕوانن چارەنوسی ئەوانەی پێشوو چۆن بووە. سەرنجدانیش لە مێژوو واتە گەڕان بە دوای جەوهەری رابردوودا، نەك تەنها بە مەبەستی زانینی رابردوو، بەڵکو بە مەبەستی پەند و ئامۆژگاری وەرگرتن ﴿لقد كان في قصصهم عبرة لأولي الالباب﴾[3] واتە لە چیرۆك و بەسەرهاتەکانی ئەواندا ئەواندا پەند هەیە بۆ ئەو کەسانەی خاوەن فام و ژیرین. پەند وەرگرتنیش لە قورئاندا، وەك لێکۆڵەرێك بۆی چووە، ئیحای جوڵەو گواستنەوەی جەستەیی و دەروونیی و عەقڵییە لە حاڵەتی کپییەوە بۆ حاڵەتی درەوشانەوە ، ئەم جوڵە و گواستنەوەیەش دوای ئاشکراکردنی ئامانج لە گێڕانەوەی چیرۆکەکە روو دەدەن[4]. لەبەر ئەمە موسڵمانەکان داوایان لێکرابوو هۆشیارییەکی زیاتریان بە مێژوو هەبێت بۆ ئەنجامدانی ئەم پرۆسەی کەشفکردنە یان بۆ راڤەکردنی قورئان و تێگەیشتنێکی قووڵ لە چیرۆك و بەسەرهاتە مێژووییەکانی ناو قورئان، چونکە ئەم چیرۆکانە لە پلەی یەکەمدا ئامانجیان گۆڕینی حاڵەتی کۆمەڵایەتی ـ سیاسیی ئێستایە، هەروەها بۆ وروژاندنی هزری مرۆیی و هاندانی مرۆڤن تا بەردەوام بپرسێت و بە دوای ئەم گۆڕانەدا بگەڕێت[5].

---

[1] السخاوي: الاعلان بالتوبيخ، ص403-410. ئەم دەقە لە بناغەدا ئایەتێکی قورئانییە "فمن احياها فكأنما احيا الناس جميعا". سورەتی المائدة، ئایەتی ژمارە (32).

[2] سورة الروم، الآية (42). لە قورئاندا زۆر ئایەتی تر هەن هەمان واتا دەگەیەنن، وەك : سورة الاعراب ، الآية (84)، (103). سورة يونس ، الآية (33)، (13).

[3] سورة يوسف، الآية (111).

[4] عفت محمد (الشرقاوي): ادب التاريخ عند العرب، (بيروت: د. ت)، ص213.

[5] خليل: التفسير الاسلامي، ص106. محمد (اركون): الفكر الاسلامي ـ قراءة علمية، ت: هاشم صالح، (بيروت: 1381)، ص146.

مێژوونوسەکان پابەند بوون بەم تێگەیشتنە قورئانییەی مێژوو، بەو جۆرەش مامەڵەیان لەگەڵ مێژوودا دەکرد، کە بۆ سەرنجدان و تێڕامانە بۆ ئەوەی کەسی ئامادە لە کەسی بەسەرچوو فێر ببێت و چاوی لێ بکات. هەروەها باوەڕیان وابوو مێژوو بۆ دنیا و قیامەت سودی هەیە، چونکە مرۆڤ دەرسی لێ وەردەگرێت و پەیڕەوی دەکات بۆ ئەوەی ((تویشووی قیامەت)) بەدەست بهێنێت[1]. ئەم پەندە ئاینییەش لە ((نەبوونی متمانە بە دنیای بڕاوە و ئارەزووی زۆر لە دوارۆژی نەبڕاوە))[2]دا خۆی دەنوێنێت. بۆیە مێژوو لە دنیادا ((پەندێکی ئەخلاقییە و مرۆڤی تێگەیشتوو پەروەردە دەکات))[3] و مرۆڤ سود لە باشترین پەندو ئامۆژگاریی هەواڵەکان وەردەگرێت[4] و ئەگەر مێژوو نەبوایە کەم پەند لە سەرەنجام و سزاکانیان وەردەگیرا[5].

پاڵنەری ئاینی و پاڵنەری سیاسی، دوو پاڵنەری سەرەکیی گرنگیدان بوون بە زانینی مێژوویی ئیسلامی، بۆیە سروشتی بوو بابەتی ئەم زانینە بە دەوری ئەم دوو مەسەلەیەو ڕەهەندە جیاواز و جۆراو جۆرەکانیاندا بخولێتەوە، واتە زۆربەی کتێبە مێژووییەکان بایەخیان بە مێژووی ئاینی و سیاسی دەدا[6]. مێژووی ئاینی تەنها گرنگیدان بوو بە قۆناغی پێغەمبەرایەتی و ئەوەی لە بارەی قۆناغەکانی ترەوە نوسراوە لەوە تێ ناپەڕێت، کە بریتییە لە ناساندنی زاناو فەقیهەکان و ئەوانەی بایەخیان بە زانستی ئاینی دەدا، لەگەڵ نوسینەوەی مێژووەکەیان، کە زۆربەیان بە شێوازێکی تایبەت بوون و پێیان دەوترا کتێبی ژیاننامەو چینەکان (الطبقات). بۆیە شتێکی سروشتی بوو تێکڕای مێژووی گشتی، مۆرکێکی سیاسی وەرگرێت و بەشی هەرە زۆری بریتیی بێت لە تۆمارکردنی هەواڵەکانی پەیوەست بە دەسەڵاتی سیاسییەوە بە واتــا فراوانەکەی. ئەم دەسەڵاتە توانیی لە زانینی مێژووییدا پێگەیەکی بەرز بەدەست بهێنێت و ئەستەمە بتوانین لە کایەی ئیسلامیدا مومارەسەی سیاسی و زانینی مێژوویی لە یەك دابڕین.

بەشێوەیەکی گشتی مێژوو بریتییە لە مێژووی سیاسی و ناساندنی دەسەڵاتی سیاسی و ئەو ڕووداوانەی پەیوەستن بەم دەسەڵاتەوە، چونکە هەواڵ و ڕووداوەکانی تر بە پێی یاسای هاوچاخی (التعاصر) سەرپێییانە باس دەکرێن و لە ڕاستیدا مێژوو بریتییە لە مێژووی پاشاکانی ڕابردوو و ((گێڕانەوەی ڕووداوی کاروبارەکان لە سەردەم و ڕۆژگاری ئەواندا))[7]، یان گێڕانەوەی کاروباری خەلیفەکانە لە سەرەتای ژیانەوە تا سەردەمی مێژوونوس. مێژوو بە تەواوەتی مێژووی پاشاکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوایە[8]، مێژوونوسیش ئەوە بە بیر وەرگرەکانی دێنێتەوە یەکێك لە سودە سەرەکییەکانی مێژوو باسکردنی پاشاکان و

(1) ابن الاثير: م. س، ج1، ص8. ابن خلدون: م. س، ص8.

(2) الروذراوردي: ذيل كتاب تجارب الامم، اعتنى بنسخه وتصحيحه: هـ. ف. امدروز، (مصر: 1316)، ج3، ص4. السخاوي: م. س، ص423.

(3) الهمداني: تكملة تاريخ الطبري، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، (القاهرة: 1382)، ص181.

(4) الروذراوردي: م. س، ج3، ص4. ابن الجوزي: م. س، ج1، ص1.

(5) العماد الكاتب الاصفهاني: الفتح القسي في فتح القدسي، تحقيق: محمد محمود صبح، (القاهرة: 1360)، ص44.

(6) الخالدي: بحث في مفهوم التاريخ، ص21. ابو ضيف: منهج البحث، ص41.

(7) المقدسي: البدء والتاريخ، وضع حواشيه: خليل عمران، (بيروت: 1411ك/ 1331ز)، ج1، ص10.

(8) ابن الاثير: الكامل، ج1، ص2.

سیاسەتەکانیانە[1]. بە کورتی مێژوو بریتییە لە باسکردنی هەواڵی زنجیرەی یەك بە یەکی پاشا یاخود خەلیفەکان[2]، یان ئەم باسکردنە ((گێڕانەوەیەکی بێ لایەنانەی هەواڵ و ژیاننامە و بەسەرهاتەکانە))[3].

لەوانەیە ئەم دەسەڵاتگەراییەی مێژوو پەیوەندیی بە تێڕوانینی باوی کایەی ئیسلامییەوە هەبێت لە دەسەڵاتی سیاسی، کە لە خەلافەتدا بەرجەستە دەبێت، خەلیفە پیرۆزییەکی ئاینیی هەیە[4]، بۆیە ئاساییە خەلیفە بەرجەستەکەری رەوتی راستەقینەی مێژوو بێت، چونکە نوسینی مێژوویی بە جۆرێك لە جۆرەکان گوزارشتی لە پەیوەندی نێوان عەقیدەی ئاینی و دەسەڵاتی سیاسی دەکرد، پەندی مێژوو سەبارەت بە سوڵتان لەوەدایە دەست بە عەقیدەکەیەوە بگرێت و ـ لە پیادەکردنی دەسەڵاتدا ـ ئەو یاسا رەوشتییانە پەیڕەو بکات، کە ئیسلام بۆ دەسەڵاتدارانی دیاری کردووە. بۆیە لەم بارەدا ئاسایی بوو، هەندێك لە مێژوونوسان ـ داناکان گوتارە مێژووییەکانیان ئاڕاستەی دەسەڵاتدارەکان بکەن، بۆ ئەوەی لە هەموو خەڵك زیاتر پەند و ئامۆژگاری لە مێژوو وەرگرن، چونکە سودی مێژوو بۆ ئەو کەسانەیە کە لە دنیادا زۆرترین بەشیان پێ براوە ((وەك وەزیرەکان و سەرکردە سەربازییەکان و بەڕێوەبەری شارەکان))[5]، مێژوونوس رەخنە لەو دەسەڵاتدارە دەگرێت، کە مێژوو پشتگوێ دەخات و چاو بە بارودۆخی پاشاکانی پێش خۆیدا ناخشێنێتەوە، بە تایبەتی ئەوانەیان کە بە رێك و پێکی کاروباری وڵاتەکەی خۆیان بەڕێوە بردووە[6]، مێژوونوسێکی تر دەڵێت گەورەترین هەڵەی دەسەڵاتدارەکان ((تێڕوانینیانە لە سیاسەتی ئەوانەی ئەوانەی پێش خۆیان و کارکردنیانە بە پێی ئەو سیاسەتانەی ئەوان، بە بێ وردبوونەوە لەوەی شەرع هێناویەتی))[7]. مێژوو لە یەکێك لە رووەکانیدا، ئامۆژگارییە بۆ ئەو پاشایانەی، کە دەتوانن پەندی لێ وەرگرن و چارەنوسی ئەوانە ببینن، کە خراپەیان کردووە و هەواڵی ئەوانەش بزانن، کە چاکەیان کردووە، ئەمەش بۆ ئەوەی واز لە خراپە بهێنن و بەرەو چاکە کردن بچن[8]. هەروەها ئەمە لە فیقهی سیاسیی ئیسلامیشدا رەنگی داوەتەوە، بە تایبەتی لەو کتێبانەدا، کە ناو نراون ئامۆژگاریی پاشاکان (نصائح الملوك)، چونکە یەکێك لەو ئامۆژگارییانەی ئاڕاستەیان دەکرێت ئەوەیە هەواڵی پێشینان لەبیر نەکەن، بەڵکو لێیان ورد ببنەوە و لە سیاسەتی خۆیاندا سودیان لێ وەرگرن. ئەوەی لەمەشدا یارمەتییان دەدات ئەو لێکچوون و نزیکییەیە، کە لە هەموو سەردەمە جیاوازەکاندا، لە نێوان پاشاکاندا هەیە[9].

---

[1] السخاوي: م. س، ص400.

[2] الخوارزمي: مفاتيح العلوم، ص62-10. ابن العمراني: الانباء في تاريخ الخلفاء، حققه: قاسم السامرائي، (لايدن: 1313)، ص43.

[3] الاصفهاني: تاريخ سني ملوك الارض، ص13.

[4] ((رازیکردنی گشتە بەوەی بەرژەوەندییە دنیایی و قیامەتییەکانیان لە چوارچێوەی شەریعەتدا بێت... لە راستیدا بریتییە لەوەی لە جێی پێغەمبەر چاودێریی ئاین و سیاسەتی دنیا بکرێت)) . ابن خلدون: م. س، ص101.

[5] الخالدي: م. س، ص20. ئەویش وەریگرتووە لە: مسکویە: تجارب الامم، (لایدن: 1303)، ج1، ص0. (نەمان توانی ئەم بەشەی کتێبەکە ببینین و ئاگاداری بین).

[6] مسكويه: تجارب الامم وتعاقب الهمم، تحقيق: هـ. ف. امدروز، (مصر: 1314)، ج2، ص36-31.

[7] ابن الجوزي: م. س، ج1، ص1.

[8] ابن الاثير: م. س، ج1، ص6-1. الكافيجي: م. س، ص368.

[9] الماوردي: نصيحة الملوك، تحقيق: محمد جاسم الحديثي، (بغداد: 1386)، ص 111.

کەواتە سوڵتان ئەو ڕەگەزە سەرەکییەیە، کە بوونێکی ڕەهای هەیە و ڕەگەزە کۆمەڵایەتییەکانی تر، بۆ نمونە چینە گشتییەکەی خەڵك، لە بەرامبەر ئەمدا بوونیان نییە. ئەوەی چاو بە کتێبەکانی مێژووی ئیسلامیدا بخشێنێت، بە ئاسانی ئەوەی بۆ دەردەکەوێت، کە سوڵتان ـ پاشا ـ خەلیفە ـ میر تاکە دروستکەر و کارای مێژووە، بە جۆرێك بابەتی سەرەکیی مێژوو بریتییە لە بەدوای یەکدا هاتنی زەمەنییانەی پاشاکان. بۆیە، بە پێی ئەوەی عەزیز عەظمەی توێژەر بۆی چووە و ئێمەش لەگەڵیدا هاو ڕاین، سروشتی بوو پاشاکان بەشی هەرە سەرەکیی چوارچێوە و ناوەڕۆکی مێژوو بن و ململانێی خودی زەمەن بکەن لە دیاریکردنی زەمەنیبوونی شتەکاندا[1].

راستییەکەی دەسەڵاتی سیاسیش لە لایەن خۆیەوە پێویستی بەو هەواڵە مێژووییانە هەبوو، کە بە هەموویان کولتورێکی ڕۆشنبیریی پێویستیان پێك دەهێنا بۆ چەسپاندنی شەرعیەتی ئەم دەسەڵاتە ئیسلامییە و پاراستنی یەکێتییەکەی[2]. ئاسایی بوو دەسەڵاتدارەکانیش هەوڵ بدەن، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەوخۆ، مێژوونوسەکان بە لای خۆیاندا رابکێشن. بۆیە دەبینین زۆر لە مێژوونوسەکان بە ئیحای ڕاستەوخۆی پیاوانی دەوڵەت، یان لەژێر سایەی ئەواندا، یان بۆ بەدەستهێنانی ڕەزامەندیی ئەوان مێژوویان نوسیوە[3]، تەنانەت مێژوونوسییێکی پاکیش، کاتێك دەسەڵاتی سیاسی لە سەنتەری هەواڵەکاندا دادەنێت، ئەوا بەمە وەلائی خۆی بۆ ئەو دەسەڵاتە دەردەبڕێت، ئیتر گرنگ نییە فۆڕمەکەی هەرچییەك بێت، هەرچەند ئەم وەلائە ـ وەك دواتر باسی دەکەین ـ لە زەینی مێژوونوسدا شێوەگیر بووە، واتە لەو ئاستەدایە، کە مێژوونوس ئاگای لێ بێت یان ئاگای لێ نەبێت، تەحەکوم بە بیرکردنەوەی دەکات و تێڕوانینی بۆ ڕووداوەکان و مامەڵەکردنی لەگەڵیاندا دیاری دەکات. دەسەڵاتی سیاسیش لە کایەی ئیسلامیدا، تا ڕاددەیەکی باش لە چێوەدارکردنی زانینی مێژووییدا سەرکەوتوو بوو، ئەمەش بەهۆی باڵادەستیی نەزعەی یەکێتیی ـ ناوەندییەوە بوو لای زۆربەی ئەوانەی لەم کایەیەدا زانینە جۆراوجۆرەکانیان بەرهەم دەهێنا[4].

سەبارەت بە پەرەسەندنی زانینی مێژوویی ئیسلامیش، ئەوا موسڵمانەکان هەر زوو، بە لایەنی کەمەوە لە کۆتایی سەدەی یەکەمی کۆچییەوە، دەستیان کرد بە تۆمارکردن[5]، لە سەدەی دووی کۆچیدا ئەم پرۆسەی تۆمارکردن و ڕیزبەندییە قۆناغێکی باشی بڕی و گەیشتە ئاستی پێگەیشتن[6]. زانینی مێژوویی هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانیەوە دوو ئاڕاستەی سەرەکیی گرتە بەر، هەر یەك لەو ئاڕاستانەش بە

---

(1) الكتابة التاريخية، ص80.

(2) بڕوانە: اركون: م. س، ص23.

(3) الخالدي: م. س، ص20.

(4) نەمانویست لێرەدا هەندێك نمونە بهێنینەوە، چونکە ئەمە بابەتی سەرەکیی بەشی دووەمی نامەکەیە.

(5) بۆ ئەمە بڕوانە: فؤاد (سزكين): تاريخ التراث العربي، نقله الى العربية: محمود فهمي حجازي وفهمي ابو الفضل، (القاهرة: 1311)، مج1، ص331-403. صالح احمد (العلي): التدوين وظهور الكتب المصنفة في العهود الاسلامية الاولى، مجلة المجمع العلمي العراقي، مج (32)، 4 (2)، (بغداد: 1400هـ/ 1380م)، ص22-28.

(6) بڕوانە: الذهبـي: تاريخ الاسلام ووفيات المشاهير والاعلام، تحقيق: محمد عبدالسلام تدمري، (بيروت: 1388)، حوادث ووفيات (141-160)، ص13.

ناوی ئەو شوێنەوە ناسران، کە تیایدا سەریان هەڵدابوو، لێکۆڵەرەکانیش ئەم ئاڕاستە جیاوازانەیان ناونا قوتابخانە، هەریەك لەم قوتابخانانەش لە نوسینەوەی مێژوودا میتۆدو کۆمەڵە ناوەڕۆکێکی تایبەت بە خۆی هەبوو، بە ناوبانگترین قوتابخانەش لەم بوارەدا بریتیی بوون لە قوتابخانەی مەدینە و قوتابخانەی عێراق.

زۆبەی کەسەکانی سەر بە قوتابخانەی مەدینە ئەهلی فەرموودە بوون و بە پلەی یەکەم بایەخیان بە مێژووی ئاینی دەدا، بە تایبەتی ئەوەی پەیوەست بوو بە پێغەمبەرەوە، لە گێڕانەوەی ژیاننامەکەی و جەنگەکانی و سوننەتەکانی و ...هتد[1]. مێژوونوسەکانی ئەم قوتابخانەیە لە تۆمارکردنی مێژوودا پەیڕەوی میتۆدی زانایانی فەرموودەیان دەکرد، ئەو میتۆدەش بە رەخنە و راستکردنەوە (الجرح والتعدیل)ی گێڕانەوەکان ناسراوە، ئەمەش بەوە دەبێت رەخنە لە گێڕەرەوەکە دەگیرێت و گێڕانەوەکان بژار دەکرێت بە مەبەستی زانین و جیاکردنەوەی ئەو فەرموودانەی راستن و ئەوانەی هەڵبەستراون. مێژوونوسەکانیش بە کاریگەریی ئەم میتۆدە باسی زنجیرەی دانەپاڵەکان (سلسلە الاسناد) دەکەن، واتە گێڕانەوەکان دەدەنەوە پاڵ گێڕەرەوەکانی تا دەیگەیەننەوە سەر گێڕەرەوەی یەکەم یان سەر ئەو کەسەی بە چاوی خۆی بەسەرهاتەکەی بینیوە[2].

بەڵام قوتابخانەی عێراق رێڕەوێکی تری گرتبووە بەر، چونکە تۆمارکەرانی هەواڵ لەم قوتابخانەیەدا سەر بە فەزا کۆمەڵایەتیە خێڵەکییە باوەکەی عێراق بوون بە تایبەتی بەصرە و کوفە، کە نیشتمانی رێ و رەسمی خێڵەکین، بۆیە جەختیان دەکردە سەر مێژووی شکۆمەندی و رەچەڵەك و ...هتدی خێڵەکی[3].

ئەگەر ئەو مێژووەی هەواڵگێڕەوەکان (الاخباریون) بەرهەمیان هێناوە، بە زۆری مێژوویەکی تایبەت بوو بێت، نەك مێژوویەکی گشتی، ئەوا لە نیوەی دووەمی سەدەی سێی کۆچییەوە کۆمەڵە مـێژوونوسێك دەرکەوتن، کە بە واتای وشە هەوڵیان دا لە رێگەی تەرکیزکردنە سەر مێژووی جیهانی و پاشان مێژووی ئیسلامی بە شێوەیەکی گشتی، ئاسۆی تێڕوانینیان بۆ مێژوو و میتۆدی تۆمارکردنەکەی فراوان بکەن. ئێمە پێمان وایە فراوانبوونی ئاسۆی تێگەیشتنی مێژوونوسەکان، ئەنجامێکی واقیعیی بڵاوبوونەوەی ئیسلام بوو لەناو زۆربەی نەتەوە و میللەتەکاندا و بەشداریکردنی دەستەبژێرەکانیان بوو لە رۆشنبیریی ئیسلامیدا بە گشتی و لە مێژوودا بە تایبەتی، ئەمەش واتای خستنە ناوەوەی زۆر لە هەواڵەکانی ئەم میللەتانە بوو بۆ ناو ئەو مێژووەی مێژوونوسی سەر بە فەزا کۆمەڵایەتییە ئیسلامییەکە دەینوسییەوە. ئیتر لێرەوە زۆر گۆشەنیگای جیاواز لە رووی بابەت نەك لە رووی بیرۆکەوە، لە نوسینەوەی مێژوودا سەریان هەڵدا، چونکە هەندێك مێژوونوس دەرکەوتن مێژووی گشتییان دەنوسییەوە و هەندێکی تریش بایەخیان بە مێژووی ناوچەیی دەدا. نوسینی مێژووییش لە رووی ریزبەندییەوە یان لە رووی میتۆدی

---

[1] جب: م. س، ص60. الدوري: م. س، ص118-113. نصار: م. س، ص36-31.

[2] زۆر کەس لە بارەی ئەم میتۆدە و کاریگەرییەکەی لەسەر نوسینی مێژوویی ئیسلامی نوسیویانە، یەکێك لەو لێکۆڵینەوە دیار و کۆنانەی لەم بوارەدا کراون بریتییە لە: اسد (رستم): مصطلح التاریخ، (بیروت: 1300). لە بارەی ئەم کاریگەرییەش لە گۆشەنیگای فەرموودەوە بڕوانە:
Tarif (Khalidi): Arabic historical thought in the classical Period, (Cambridge: 1996), pp. 28-43.

[3] الدوري: م. س، ص118-113. نصار: م. س، ص2.

پەیڕەو کراو لە خستنە رووی بابەتە مێژووییەکەدا، گەیشتە ترۆپکی گەشەسەندن و پێگەیشتن، مێژوونوسەکانی ئەم قۆناغەش دەستێکی باڵایان هەبوو لە پەرەپێدانی ئەم نوسینەو چەسپاندنی بنەماکانیدا[1]. بەناوبانگترینی ئەو مێژوونوسانەش موحەمەدی کوڕی جورەیری طەبەرییە (310ک/ 323ز مردووە)[2]، ئەم ئەگەر چی بە هۆی کاریگەریی پێکهاتە ئاینییەکەیەوە[3] مەسەلەی دانەپاڵ (الاسناد)ی پشتگوێ نەدەخست، بەڵام مێژوویەکی گشتی و سەراپاگیری نوسیوە، کە لە دروستکردنی جیهانەوە دەست پێدەکات تا دەگاتە ساڵی (302ک/ 314ز). ئەم مێژوونوسە بەوە جیا دەکرێتەوە، کە لە بارەی یەك رووداوەوە سەرجەم گێڕانەوەکانی کۆ دەکردەوە، بەڵام رەخنەی ئەوەشی لێ دەگیرێت، کە لە تێگەیشتنی مێژوودا قووڵ نەدەبوویەوە و لە کاتی سەلماندنی راستیی گێڕانەوەکانیشدا پشتی بە عەقڵ نەدەبەست، ئەو خۆیشی دان بەمەدا دەنێت و پێی وایە کاری ئەو تەنها بریتییە لە گێڕانەوە و گواستنەوەی زانیارییەکان بە بێ ئەوەی، وەك خۆی دەڵێت، بە بەڵگەی عەقڵی بیانسەلمێنێت و لە رێگەی بیرکردنەوەوە شتیان لێ هەڵێنجێت[4].

زانینی مێژوویی ئیسلامی بە تەواوی بەسترابوو بە چوارچێوە سیاسی و کۆمەڵایەتی و هزرییە باوەکانی کایەی ئیسلامییەوە، کاتێکیش لە ناوەڕاستی سەدەی سێهەمی کۆچییەوە، یەکێتییە سیاسییەکەی ئەم کایەیە نەماو پەرت بوو، ئەمە کاری کردە سەر تێڕوانین و بۆچوونی مێژوونوسەکان لە بارەی رابردووی مرۆڤایەتییەوە، هەروەها بووە هۆی فراوانبوونی بیرکردنەوەیان لە تۆمارکردنی هەواڵەکاندا[5]، ئەم پەرتبوونەی تێڕوانین رێگە خۆشکەر بوو بۆ کۆمەڵێك گۆڕانکاری لەو میتۆدانەدا، کە مێژوونوسەکان پەیڕەویان دەکردن، بۆ نمونە حاڵەتی وازهێنان لە دانەپاڵ کە تا رادەیەك مانای رزگاربوون بوو لە شوێنەکەوتەیی مێژوو بۆ زانستی فەرموودە، ئەمەش تەنها لە ئاستی میتۆدیدا بوو، کە بێگومان بە جۆرێك لە جۆرەکان تەحەکومی بە تێگەیشتن لە مێژووەوە دەکرد. ئەمە بە روونی لای مەسعودی دەردەکەوێت، کە دانەپاڵی پشتگوێ خست و لە گۆشەنیگایەکی سەراپاگیرەوە لە مێژووی دەروانی و دەیتوانی لە مێژووی سەرجەم مرۆڤایەتی ورد ببێتەوەو تێی بگات[6]. ئەم مێژوونوسە بایەخی بە کێشەی

---

(1) وەك ئیبن قوتەیبەی دینەوەری (216ک/ 883ز مردووە)، بەلاذری (213ک/ 832ز مردووە)، ئەبو حەنیفەی دینەوەری (282ک/ 830ز مردووە)، یەعقوبی (دوای ساڵی 232ک/ 300ز مردووە). لە دوو توێی توێژینەوەکەدا ئەم مێژوونوسانە دەناسێنین.

(2) طەبەری: ئەبو جەعفەر موحەمەد کوری جورەیر کوڕی یەزید کوڕی خالید ئەلئامولی. ساڵی (224ک/ 838ز) لە دایك بووە. یەکێك بووە لە فەقیهە بەناوبانگەکان و لە هەموو زانینەکانی سەردەمی خۆی شارەزا بووە. لە بواری فیقھ و مێژوودا ناوبانگی دەرکردووە. زۆر دانراوی هەیە، کە سەرەڕای کتێبە مێژووییەکەی بە ناوبانگترینیان کتێبی راڤەکردنەکەی قورئانە، کە ناوی ناوە (جامع البيان في تفسير القرآن). ابن النديم: م. س، ص340-341. ياقوت الحموي: معجم الادباء، ج18، ص40-34.

(3) مارجيلوث: دراسات عن المؤرخين العرب، ت: حسين نصار، (بيروت: د. ت)، ص120. السرقاوي: م. س، ص262.

(4) الطبري: م. س، ص262.

(5) بڕوانە: هرنشو: علم التاريخ، ترجمه و علق حواشيه واضاف فصلا في تاريخ العرب: عبدالحميد العبادي، (بيروت: 1388)، ص01-08.

(6) ((هەموو جۆرە زانستێك و هەموو هونەرێکی هەواڵەکان و هەر شێوازێك، کە مابێتەوە، لەم کتێبەدا بە تێر و تەسەلی باسمان کردووە، یان بە چەند هێمایەك ئاماژەمان پێکردووە، یان لە میانەی گوزارشتەکانەوە تیشکمان خستووەتە سەر)). مروج الذهب، مج1، ص10.

زانینی مێژوویی دەداو هەوڵی دەدا لە ناوەڕۆکی هەواڵەکان تێبگات[1]، بۆ ئەوەی لە تۆمارکردنیاندا زەینییەتە باوەکە تێپەڕێنێت، کە جەختکردنەوە بوو لەسەر گێڕانەوەکان و هەوڵی دەدا بە قولایی گێڕراوەکاندا رۆبچێت. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ئەم زانینە نەیتوانی بە تەواوی خۆی لە کولتوری قۆناغی پێشوو رزگار بکات و زاڵبوونی مۆرکی گێڕانەوەیی نیشانەیەکی دیاری ئەم نوسینە بوو، بە تایبەتی لە قۆناغەکانی دواییدا ئەوەی مێژوونوسان دەیاننوسی لاساییکردنەوەی پێوە دیار بوو، مۆرکی جوینەوە و دووبارەکردنەوەی ئەوەی کەسانی پێشوو وتویانە بە بێ هیچ گۆڕانکارییەك لە میتۆدەکە یان لە هزرە مێژووییەکە، یان تەنانەت لە زمانی تۆمارکردنەکەشدا، شتێکی زاڵ بوو. لەگەڵ ئەمەشدا لە کاروانی مێژوو نوسیی ئیسلامیدا کۆمەڵە بیرمەندێك دەرکەوتن و هەوڵیان دەدا سروشتێکی جیاواز بدەن بە زانینی مێژوویی و ئەم زانینە لە مۆرکە گێڕانەوەییەکەی رزگار بکەن و بەدوای واتا و چەمکی نوێدا دەگەڕان بۆ مێژوو. بەناوبانگترینی ئەو کەسانەش عەبدولڕەحمانی کوڕی خەلدونە (ئیبن خەلدون)[2].

ئەم مێژوونوسە ـ بیرمەندە دوای ئەو قۆناغە دەرکەوت، کە زانینی مێژوویی و هەموو زانینە ئیسلامییەکانی تر دووچاری چەق بەستن بوو بوون. ئیبن خەلدون هەوڵی دا لە تێگەیشتنە تەقلیدییەکە بۆ مێژوو دەرچێت، ئەمەش بەوەی واتاکانی پێشووی بخاتە ژێر پرسیارەوە و دووبارە پێناسەی بکاتەوە و ئەرکی نوێی بۆ دیاری بکات، ئەو لەو باوەڕەدا نییە مێژوو تەنها رواڵەتێکە و هەواڵی کۆمەڵە رۆژگار و دەوڵەت و سەدەیەکی رابردوو دەگێڕێتەوە و ئامانجەکەی پەندو ئامۆژگارییە. بەڵکو پێی وایە مێژوو ناوەڕۆکێکیشی هەیەو ئەم ناوەڕۆکەی بریتییە لە روونکردنەوە و شیکردنەوە و پشکنین، بریتییە لە گەڕان بە دوای هۆکارە شاراوەکاندا، مێژوو لەم ئاستە ناوەکییەیدا ((سەرنج دان و پشکنینە، روونکردنەوەی بونەوەرەکان و وردەکاریی بنەماکانیانە، زانستی چۆنیەتی رووداوەکان و هۆکارە قووڵەکانیانە، لەبەر ئەمە مێژوو رەسەنە و پڕە لە دانایی))[3]. ئەمە ئەو ئاستەیە، کە زۆربەی زۆری مێژوونوسە موسڵمانەکان نەیانتوانی بوو دەرکی پێ بکەن، بۆیە تێبینیی هۆکاری رووداو و بارودۆخەکانیان نەکردبوو و لەبەرچاویان نەگرت بوون[4].

---

[1] الخالدي: م. س، ص32-33.

[2] عەبدولڕەحمان ئەبو زەید کوڕی خەلدونی حەضرەمی مەغریبییە. ساڵی (132ك/ 1332ز) لە تونس لە دایك بووە، خێزانەکەی لە ئەسڵدا خەڵکی حەضرەمەوتی یەمەنن. هەر لە منداڵییەوە زانستە ئاینییەکان و زانستی زمان و فەلسەفە و سروشتناسی و ماتماتیکی خوێندووە. لە دەوڵەتۆکە بچوکەکانی باکوری ئەفریقا و ئەندەلوسدا چەند پۆستێکی ئیداریی وەرگرتووە. کاتێك گەڕاوەتەوە بۆ مەغریب پۆستی پەردەداری یەکێك لە میرەکانی وەرگرتووە، بەڵام لە ساڵی (116ك/1381ز) تا (180ك/ 1318ز) لە قەڵای ئیبن سەلامەدا بەند کراوە، لەم ماوەیەدا خەریکی خوێندنەوە و دانانی کتێب بووە. کتێبی (المقدمة) لە ماوەی پێنج مانگدا نوسیوە. هەروەها چەند بەشێکی کتێبە مێژووییەکەی (العبر)ی نوسی. ساڵی (183ك/1381ز) چووە میسر و لە دەوڵەتی مەملوکیدا پۆستی (قاضي القضاة)ی وەرگرت. ساڵی (808ك/ 1406ز) لە میسر کۆچی دوایی کردووە. بۆ زانیاریی زیاتر لە بارەی ژیانیەوە دەکرێ سەیری ژیاننامەکەی بکرێت، کە خۆی نوسیویەتی: التعريف بإبن خلدون ورحلته غربا وشرقا، (بيروت: 1313).

[3] المقدمة: ص2.

[4] م. ن، ص.

بەم جۆرە ئیبن خەلدون رەخنە لە مێژوونوسەکان دەگرێت، هەروەها رەخنە لە میتۆدەکانی نوسینەوەی مێژوویان و بیرکردنەوەیان لە مێژوو دەگرێت، بۆ ئەوەی لە پشت روالّەتی مێژوو لای ئەوان، بە دوای پەیوەندییە هۆکارییەکانی نێوان سەرجەم رووداوەکاندا بگەڕێت. ئەم پەیوەندییانە یارمەتیی مێژوونوس دەدەن لە دانانی ئەو تیۆرە گشتی و سەراپاگیرانەدا، کە دەشێ بۆ شیکردنەوە و تێگەیشتن لە رەوتی مێژوو و بە تایبەتیش مێژووی ئیسلامی بەکار بهێنرێن. هەولّەکانی ئەم بیرمەندە لە کایەی ئیسلامیدا بیّ وێنەن. ئەگەر چی تیۆرەکانی ئەو، وەرچەرخانێکی میتۆدیی بوون لە مامەلّەکردن لەگەلّ مێژوودا، بەلاّم نە بوونە هۆی گۆڕانی گۆشەنیگای مێژوونوسەکان و هیچ کاریگەرییەکیشیان نەبوو بۆ سەر هۆشیارییە گشتییەکە. جێی سەرنجە ئیبن خەلدون لە کاتی تۆمارکردنی مێژوودا سودی لەم میتۆدە نوێیەی خۆی وەرنەگرتووە[1] و وەك ئەوانی تر پەیڕەوی ئەو میتۆدە کۆنانەی کردووە، کە وەك خۆیان مابوونەوە و تەحەکومیان بە گێڕانەوەی رووداوەکان و سەرنجدان لە رابردووی مرۆیی دەکرد، وەك لە ناوەڕۆکی ئەم کارەدا دەیبینین و ئاماژەی پێدەکەین.

---

(1) بڕوانە: العروي: مفهوم التاريخ، ط1، (بيروت/ الدار البيضاء: 1332)، ج1، ص28-23.

بەشی یەکەم

وێنەی کورد لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا

پاری یەکەم : ناساندن و ناونان لە سیاقی مێژووی عەرەبی ئیسلامیدا

پاری دووەم: ڕیشەی کورد لە نێوان ئەفسانە و مێژوودا

پاری سێیەم: وێناکردنی سروشتی کورد لە زانینی مێژووییی ئیسلامیدا

پاری یەکەم

ناساندن و ناونان لە سیاقی مێژووی عەرەبی ئیسلامیدا

1) چوارچێوەی گشتیی ناساندنی کورد

یەکێك لە ئاکامەکانی وڵاتگیری (الفتوحات) و پرۆسەی بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە سەدەی یەکەمی کۆچی/حەوتەمی زاینیدا، ئەوە بوو دنیای بەسەر دوو بەرەی لێکدژدا دابەشکرد، کە بریتی بوون لە: (خانەی شەڕ) یان (خانەی کوفر)، کە وڵاتگرەکان (الفاتحون) عەقیدەی ئیسلامیان تێدا بڵاو نەکردبوویەوە، لەگەڵ (خانەی ئیسلام) یان ئەو چوارچێوە جوگرافی ـ مێژووییەی ئیسلام تیایدا بڵاو بووبوویەوە. لێرەدا ئەم دابەشکردنە ـ بەپلەی یەکەم ـ لەسەر بنەمایەکی عەقیدەیی ئەنجام دراوە، چەمکی (خانەی ئیسلام)یش شەقڵێکی سەراپاگیری هەیە بەجۆرێك نیشتمانێکی فراوان و چەندین دەستەی ئەتنیی ـ رۆشنبیریی هەمەجۆر لەخۆ دەگرێت. ئەم دەستە جیاوازانە بەهۆی کاریگەریی پاشماوەی کولتوری ناوچەیی و بارودۆخی جیۆگرافی و کۆمەڵایەتی و رامیاریی ناوچەکانیانەوە، تەنانەت لە تێگەیشتنی خودی ئیسلامدا ناکۆکی سیاسی و جیاوازی عەقیدەییان هەبوو[1]. لەگەڵ ئەمەشدا موسڵمانەکان بەشێوەیەکی گشتی چاویان بڕیبووە دامەزراندنی ئەوەی بە (ئوممەت ـ دەوڵەت) ناودەبرێت. مەبەست لە ئوممەت، ئومەتێکی ئایینیە ـ کە لە پلەی یەکەمدا ـ واتایەکی ئیمانی بدات بە سیستەمی پەیوەندییەکانی نێوان ئەو ئەتنیکە جیاوازانەی لەژێر ئاڵای عەقیدەکەیدان و هەوڵ بدات سنورەکانی رەچەڵەك و دەمارگیری و جیاوازیی کۆمەڵایەتی و ئەتنیکی تێ پەڕێنێت. مەبەستیش لە دەوڵەت، دەوڵەتێکی ناوەندییە، کە هەر لەسەردەمی پێغەمبەرەوە دام و دەزگا و یاساکانی لە پێکهاتندا بوون، بۆ رێکخستنی ئەم پەیوەندییە نوێیانە بەپێی گۆشەنیگای کاربەدەست و تیۆریزەکەرەکانی لە مێژووی پەرەسەندنیدا[2].

ئاشکرایە ئەم خواستە لەزۆربەی بارەکاندا زیاتر وەك مەسەلەیەکی تیۆری مایەوە و لە واقیعدا بەدی نەهات. لەگەڵ ئەمەشدا بەلایەنی کەمەوە لە ماوەی دامەزراندا جۆرە رۆشنبیرییەکی یەکگرتووی باو هەبوو، ئەویش رۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی بوو، کە سەرەڕای ئەوەی لە (خانەی ئیسلام)دا ئەو جیاوازیانەی بەرجەستە دەکرد، کە پێشتر باسکران، بەڵام بەهای راستەقینەی خانەکە لەناو ئەمدا بوو و بەپلەی یەکەم یەکێتی رۆشنبیریی خانەکە بوو[3]. ئەمەش بەسترا بوو بەزمانی عەرەبییەوە، کە گوزارشتی

---

(1) جب : دراسات في حضارة الإسلام، ت: إحسان عباس وآخرون، (بيروت: 1364)، ص3. عبدالله (إبراهيم): المركزية الإسلامية ـ صورة الآخر في المخيال الإسلامي خلال القرون الوسطى، (بيروت/الدرار البيضاء: 2001)، ص 12 .

(2) أركون: تأريخية الفكر العربي الإسلامي، ت: هاشم صالح، (بيروت: 1338)، ص30. الفضل (شلق): الأمة والدولة ـ جدليات الجماعة والسلطة في المجال العربي الإسلامي، (بيروت 133)، ص200-206 .

(3) إبراهيم : م . س، ص 30 .

لە شوناسی شارستانی ئەم ڕۆشنبیرییە دەکرد، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئەم زمانە وەك زمانێکی هاوبەشی ڕۆشنبیری ئیسلامیی هەمەجۆر خۆی سەپاند. لەڕاستیدا بۆ ئەم ڕۆشنبیرییە تازە دامەزراوە ئاسان نەبوو واز لەم زمانە بهێنێت، چونکە زمانی عەقیدە و شەریعەت بوو، زمانێك بوو بەراورد بە زمانەکانی دی، کە لە پووکانەوە و تەسکبوونەوەدا بوون، پیرۆزییەکی هەبوو. ئیبن خەلدون بەڕوونی باسی ئەمە دەکات و دەڵێت: ((نەتەوەکان لە هەموو شار و ناوچەیەك وازیان لە زمانی خۆیان هێنا و زمانی عەرەبییان کردە زمانی خۆیان))[1]. زمانی عەرەبی دوای ئەوەی ناوچەیەکی فراوان و بەربڵاوی تەنییەوە، بەرەو ئەوە دەچوو ببێتە زمانێکی گەردوونی[2]، بۆیە دەبوو خۆی سیستەماتیزە بکات و سیمایەکی نوێ بەخۆی بدات تا لەگەڵ بارە نوێکەدا بگونجێت.

دەسەڵاتی ئایینی و کارگێڕیی خانەی ئیسلام، کە عەرەب بەڕێوەیان دەبرد، بواری بۆ زمانەکەیان ڕەخساند لەڕێگەی وشە و شێوازە گوزارەییەکانیەوە کار لەسەر ئەوە بکات واتا و داڕشتنی گونجاو بدات بە شتە تازە و دیاردە جیاوازەکان و شێوە گوزارەییەکانی خۆی فراوان بکات. بۆیە زۆر وشە و چەمکی نوێی لەخۆگرت و بوو بە زمانی هزر و زانینە جۆراو جۆرەکان[3].

یەکێك لەو مەسەلانەی ڕۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامی بە تایبەتی لە بواری مێژوودا هەوڵی دەدا بەم زمانە چارەسەری بکات، ناسینی ئەو گەل و نەتەوانە بوو، کە بوونە بەشێك لە (ئوممەت ـ دەوڵەت)ی ئیسلامی، چونکە ڕزگارکەرەکان پێویستیان بەوە بوو ئەو گەل و نەتەوانە بناسن و دواتریش یەکتر ناسین لەنێوانیاندا ڕوو بدات بۆ گونجان لەگەڵ ئەو بانگە قورئانییەدا، کە دەفەرموێت (وجعلناكم شعوباً وقبائل لتعارفوا)[4] و داوای پێکهێنانی ئوممەتێك دەکات لە عەرەب و نەتەوەکانی تر[5].

کورد یەکێك بوون لەو کۆمەڵە مرۆڤانەی عەرەبە وڵاتگرەکان ڕووبەڕوویان بوونەوە و[6] توانیان ملکەچی دەسەڵات و دەوڵەتیان بکەن[7]، ئیتر وڵاتەکەیان کەوتە ناو مەملەکەتی ئیسلام و کاروبارەکانیەوە[8]. بۆیە سروشتی بوو ڕۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامی وەك هەوڵێك بۆ ناسین و لەخۆگرتنی کورد لەچوارچێوەی (ئوممەت ـ دەوڵەت)دا خوێندنەوەی خۆی هەبێت بۆ کورد و وڵاتەکەی. لێرەدا پێویستە ئەوە لەبیر نەکەین ئینتیمای کورد بۆ ئەم چوارچێوەیە و شوێن و پێگەی کورد لە زانینی مێژوویی بەرهەم

---

(1) المقدمة: ص301 . بڕوانە: إبن حزم الأندلسي: الفصل في الملل والأهواء والنحل، ط3، (بيروت: 1330هـ/1310م)، ج1، ص112 .

(2) سەبارەت بە زمانی گەردوونی بڕوانە: بيار (بورديو): أسباب عملية ـ إعادة النظر بالفلسفة، (بيروت: 1338)، ص 130 .

(3) بڕوانە : أحمد (أمين): ضحى الإسلام، (بيروت: د. ت)، ج1، ص231. جورج (طرابيشى): إشكاليات العقل العربي، (بيروت: 1338)، ص210- 221.

(4) سورة الحجرات، الآية (13) .

(5) رضوان (السيد): الأمة والجماعة والسلطة، (بيروت: 1383)، ص31.

(6) البلاذري : فتوح البلدان، (بيروت: 1383)، ص311، 323، 320، 311، 311. الطبري: تأريخ الرسل والملوك، ج4، ص33، 16، 18، 183، 186. قدامة بن جعفر: الخراج و صناعة الكتابة، شرح وتعليق: محمد حسين الزبيدي، (بغداد: 1381)، ص328، 318، 381، 380.

(7) بڕوانە: فائزة محمد (عزت): الكرد في إقليم الجزيرة وشهرزور في صدر الإسلام، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة الصلاح الدين، (أربيل: 1331)، ص84-106. أحمد ميرزا(ميرزا): غربي إقليم الجبال في صدر الإسلام حتى 132هـ/143م، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، (أربيل: 1330)، ص18-101. شوان عوسمان (مستەفا): کوردستان و پڕۆسەی بەئیسلامکردنی کورد، (سلێمانی : 2002) ل144-230 .

(8) قدامة بن جغفر: م . ن، ص 103 بە دواوە.

هاتوو بە زمانی عەرەبیدا، بەستراوە بە واقیعـی خانـەی ئیسـلام و ئـەگەرەکانیەوە و هەڵوێسـتی کـورد بەرامبەر ئەم خانەیە، وا دەبێت لە سەردەمێکدا ئەم بەشـەی (ئومـەت ـ دەوڵـەت) بەشـێکی نەفـرەت لێکراوە، کەچی لە سەردەمێکی تردا دەبێتە بەشێکی چاك. لەبەر ئەمە، پێناسە و ناو و وەسفکردنی ئەم بەشە مرۆیی و جیۆگرافیە (کورد و وڵاتەکەی) بەپێی بارودۆخی مێژوویی سەردەمەکە دەخەمڵێت و دیاری دەکرێت. لێرەدا دەتوانین لەبارەی ئەو واتایەوە پرسیار بکەین، کە لەرۆشنبیری عەرەبی ئیسلامیی مێژوویدا بۆ چەمکی وشەی کورد بەکار هاتووە. ئایا ئەم نـاوە بـوونێکی بابـەتیی سـەربەخۆی هەیـە، یـان تـەنها وشەیەکە و لە کایەی ئیسلامیدا بۆ کۆمەڵە مرۆڤێك بەکاردێت؟ یاخود چۆن لە واتای کورد تێگەیشتوون؟

هەندێ رۆژهەڵاتناس و لێکۆڵەری کورد[1] کۆششێکی زۆریان کردووە بۆ روونکردنەوەی واتای ئەم وشەیە و دۆزینەوەی رەهەندە مێژوویی و پەیوەندییە زمانەوانیەکانی ئەم ناوە. بەڵام لێرەدا ئێمە نامانەوێت شوێن پێی ئەوان هەڵگرین و هەوڵ دەدەین ئەوە روون بکەینەوە مانای وشەی کورد چـی دەگەیـەنێت لـەو گوتارە عەرەبییەدا، کە هەر لەسەرەتای پرۆسەی وڵاتگیرییەکانی عەرەب و تێکەڵ بوونیان بە نەتەوەکانی تر و دانانی چوارچێوەیەکی نوێ بۆ رۆشنبیری، لە شێوەگیربووندا بوو. هەروەها ئەو هەوڵانە دیاری دەکـەین، کە لەئارادا بوون بۆ ئەوەی مانا و دەلالەت بە وشەی کورد بدەن و ریشـەیەکی وای بـۆ بدۆزنـەوە لەگـەڵ چوارچێوەی تازەی زانینەکاندا و بەتایبەتیش زانینی مێژوویی بگونجێت.

ناتوانین لە دووتوێی کتێبە مێژووییە عەرەبیەکاندا لە واتای ئەم ناوە تێ بگەین، ئەگـەر بێـت و بەکارهێنانە فارسیەکەی لەناو چوارچێوەی کولتوری فارسیی پێش ئیسـلامدا لەبەرچـاو نـەگرین، کـە لـە ئەنجامی فەرمانڕەوایی ساسانیەکان بەسەر ناوچەیەکی فراوانـی کوردسـتاندا، مامەڵەیـەکی راسـتەوخۆی لەگەڵ کورددا هەبووە[2]. گومانی تیا نییە کولتوری فارسی لە پرۆسەی شێوەگیربوونی زانینی ئیسـلامیدا بە مێژووشەوە، ئامادەییەکی بەهێزی هەبووە، ئەم کولتورە رۆڵی بەرچاوی هەبووە لە پـێکهاتنی زۆربـەی چەمك و بۆچوونە عەرەبییە ئیسلامییەکاندا، لەوانەش بۆچوونیان لەبارەی ناوی کورد و ریشە و سروشتی کوردەوە. موسڵمانەکان هەوڵیان دا لەرێگەی ئەم کولتورەوە وەڵامی زۆربەی پرسیارەکانی خۆیان بدەنـەوە، بەتایبەتی ئەو پرسیارانەی پەیوەستبوون بە مەسەلە مێژووییەکانەوە، بۆیە رۆشنبیری فارسی سەرچاوەیەکی

[1] بۆ نمونە بڕوانە: ج. أر. (درايفر): الكرد في المصادر القديمة، ت: فؤاد حمه خورشيد، (بغداد: 1386) ص13 بەدواوە. ئو. ل. (ڤیلچێڤسکی): نەژادی کورد ـ رەوتی مێژوویی دروستبوونی میللەتی کورد، و: رەشاد میران، (هەولێر: 2000)، ل101 بەدواوە. هەروەها بڕوانە: جمال رشيد (أحمد): ظهور الكرد في التأريخ ـ دراسة شاملة عن خلفية الأمة الكردية و مهدها، (أربيل: 2003) ج2، ص 1-11 .

[2] أبو حنيفة الدينوري : الأخبار الطوال، تحقيق: عمر فاروق الطباع (بيروت: د. ت) ص43. اليعقوبي: تأريخ اليعقوبي، (بيروت: 1361)، ج1، ص164-168، 111. الطبري: م. س، ج2، ص41. أحمد: م . ن، ج1، ص 266-263 .

سەرەکی بووە بۆ زۆربەی مێژوونوسەکان[1]. پرۆسەی وەرگێڕانیش لە زمانی فارسیەوە یارمەتیدەرێکی باش بووە بۆ گواستنەوەی سەرجەم هزر و بیری تۆمارکراوی فارسی (پەهلەوی) بۆ عەرەبی[2].

بۆ گەڕانەوە سەر بابەتەکەمان دەڵێین، لە میانەی پشکنینی گێڕانەوە مێژووییەکانی پێش ئیسلام و سەرەتای ئیسلامدا، بەتایبەتی ئەوانەی بە عەرەبی تۆمار کراون، دەبینین چەمکی وشەی کورد کۆمەڵێك دەلالەتی کۆمەڵایەتیی گشتگیری هەیە و لەوە دەرچووە ناوێکی ئەتنی بێت بۆ کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراو، بۆ نمونە: ئەبو حەنیفەی دینەوەری (282ك/ 830ز مردووە)[3] لەو (ساسان)ە دەدوێت، کە دەوڵەتی ساسانی دەدرێتە پاڵی و دەڵێت: ((لەداخی کەمتەرخەمی باوکیی بەرامبەری، کۆمەڵێك مەڕی راگرت و چووە پاڵ کوردەکانی ناو چیاکان و لە شارستانیەت دووركەوتەوە))[4]. لەبەرئەمە ـ بەپێی قسەی ئەبو حەنیفە ـ نەوەکانی ساسان تا سەردەمی ئەبوحەنیفە، واتە تا سەدەی سێی کۆچی/نۆی زایینی، وەك نەنگییەك ئەوەیان دەدرایە پاڵ ((مەڕ بەخێو دەکەن، بۆیە دەوترا ساسانی کوردی و ساسانی شوان))[5]. لەم گێڕانەوانەوە ئەوە دەردەکەوێت کورد دانیشتووی چیاکانن و لە شارەکانەوە دوورن، مەڕ بەخێو دەکەن و بەکەم سەیر دەکرێن. هەندێك مێژوونوسی تر لەبارەی (ئەردەشێری کوڕی بابەك)ی دامەزرێنەری دەوڵەتی ساسانییەوە ئەو گێڕانەوەیە دێنن گوایە دوا پاشای فەرثییەکان، کە فەرمانڕەوای فارسەکانی پێش ساسانیەکان بوون، نامەیەکی بۆ ئەردەشێر ناردووە و تیایدا هەڕەشەی لێ دەکات و تانووتی لێ دەدات و دەڵێت: ((تۆ لە سنوری خۆت دەرچوویت و بەمە مردنت بۆخۆت هێناوە ئەی کوردی بەخێوکراو لە رەشماڵی کورداندا))[6].

لەم روانگەوە و بە پشتبەستن بەم گێڕانەوانە، شێوە یەك دەنگییەك لەنێوان ئەو رۆژهەڵاتناسانەدا بەدی دەکرێت، کە بایەخ بە کورد دەدەن، ئەمەش کاتێك جەخت لە گشتگیریی واتای وشەی (کورد) دەکەنەوە لە سەردەمی ساسانی و سەدە یەکەمەکانی ئیسلامدا و ئاماژە بەوە دەکەن، (کورد) ناوبوو بۆ هەموو خێڵە کۆچەر و نیمچە کۆچەرە ناسراوەکانی ئەو سەردەمە[7]. ئەوەی پشتگیریی

---

(1) جب : علم التأريخ، ص 06-01 .

Bertold Spuler :- The evolution of Persian historiography , in : lewis and holt (ed):- historians of the middle east , p 127 .

(2) الجاحظ : الحيوان، حققه: عبدالسلام محمد هارون، (القاهرة: 1368)، ج1، ص38. إبن النديم: الفهرست، ص363-364. بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم بزاڤەوە بڕوانە: محمد (محمدي): الترجمة والنقل عن الفارسية في القرون الإسلامية الأولى، (بيروت: 1364)، ج1، ص2-16 .

(3) ئەبو حەنیفەی دینەوەری : ناوی (ئەحمەد کوڕی داود کوڕی وەنەند)ە خەڵکی شاری دینەوەرە، لە دەیەی یەکەمی سەدەی سێی کۆچی/ نۆی زایینی لە دایك بووە. شارەزاییەکی زۆری لە زانستەکانی سەردەمی خۆیدا هەبووە، بە تایبەتی (نەحو) و زمان و بیرکاری و ئەندازیاری، لە نوسەرە یەکەمانی بواری مێژووی گشتییە. گرنگترین کتێبەکانی بریتین لە: (الأخبار الطوال) و (كتاب البلدان) و (كتاب الأنواء) و.. هتد. بڕوانە: إبن النديم : الفهرست، ص86. عمر فاروق الطباع : مقدمته لكتاب الأخبار الطوال، ص أ ـ ن.

(4) الأخبار الطوال، ص 30 .

(5) هـ. س ، هـ. ل .

(6) الطبري: م. س، ج1، ص 33 . هەروەها: إبن الأثير: الكامل، ج1، ص 382 .

(7) V.Minorsky : - The "Kurds", in the Encyclopaedia of Islam , (Leyden – London) , Vol . 11, P 1214 . هەروەها: ڤلادیمێر (مینۆڕسکی): مینۆڕسکی و کورد، کۆمەڵەی 6 وتار، و: ئەنوەر سوڵتانی، (هەولێر: 2002)، ل 83-84. هەروەها بڕوانە بۆ: برتولد

ئـەم بـاری سـەرنـجە دەکات ئەوەیە مێژوونوسی بە ڕەچەڵەك فارس، ئەبو حەسەن حـەمزەی ئەسـفەهانی (360 ك / 310ز مـردووە)[1] دەڵێـت فـارس: «بــە دەیلـەمیان دەوت کوردەکـانی تەبەرسـتان و بــە عەرەبیشیان دەوت کوردەکانی سورستان، کە عێراقە»[2]. ئـەم دەقـە بەڵگەیـەکی بـەهێز بـوو بەدەسـت ڕۆژهەڵاتناسەکانەوە بۆ سەلماندنی گشتگیرییەتی وشەی (کورد) و بەکار نەهێنانی وەك ناوێکی ئەتنی، کە واتای خودی (کورد) بگەیەنێت[3].

ئێمە پێمان وایە ئەم سـەراپاگیرییە لـە ناونانـدا لای مێژوونوسـەکان، گشـتاندنی خـودی نـاوی (کورد)ە، کە خۆی ناوی کۆمەڵە مرۆڤێکی دیار و جیاوازە، بەڵام گشتێنراوە و وەك چواندنی خەڵکانی تـر بەکورد لەوانیش نراوە، ئەمەش بەهۆی ئەوەوە بووە بونیاتی کۆمەڵایەتیی ئـەم کۆمـەڵانـە (واتـە کـورد، دەیلەم، عەرەب) تاڕاددەیەك لەیەك دەچوون. کاتێك بە عەرەب دەوترێت کوردی سورستان و بە دەیلەمیش دەوترێت کوردی تەبەرستان، ئەوا ئەم ناوە وەسفیانە گوزارشت لەو بۆچوونانە دەکەن، کە لەبارەی سروشتی ئەم کۆمەڵە مرۆڤە جیاوازانە لە فارس، لە ڕۆشنبیریی باوی فارسیدا هەبوون، بەڕای ئێمە ئەم ناونانە لەم کۆمەڵانە، واتە لە عەرەب و دەیلەم، لەوەوەیە ئەم کۆمەڵانە ـ بەشێوەیەك لـە شـێوەکان ـ لـە هەنـدێك دیاردەی کۆمەڵایەتیدا لەیەك دەچن، ئەم دیاردانەش ڕەنگدانەوەی ئـەو ژینگانـەن تیایانـدا دەژیـن و لـە ئاوەدانی و شارستانییەتەوە دوورن. بارودۆخی کورد و سروشتی پەیوەندییە خێڵایەتییەکانی بووبوونە هۆی ئەوەی ڕۆشنبیریی فارسی لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە ماناکانی ئەم ناوە بگشتێنێت. کەوابێ وەسفکردنی ئەم میللەتانە بە (کورد) ڕەنگە لە ڕوانینی تراندستالیی فارسە فەرمانڕەواکانی بەرهـەمهێنی هـزرەوە بێـت، یاخود ڕەنگدانەوەی چۆنیەتی ڕوانینی شارییەکان بێ لە دێهاتی و شـوانکارەکان، هـەروەك ئەبوحەنیفـەی دینەوەریش جەخت لەمە دەکاتەوە کاتێك دەڵێت: «وەك بەکـەمزانینێك بـە (ساسـان) دەوتـرا (ساسـانی کوردی)»[4]، بێ ئەوەی ئەمە ئەوە بگەیەنێت ساسان لە ڕەچەڵەکی کوردەوە هاتووە.

بەڵام ئایا ناوی کـورد و واتاکـانی لـە دووتـوێی کتێبـە مێژووییـە عەرەبییەکانـدا تـەنها ئـەم بەکارهێنانە گشتییەی هەیە؟ پێمان وایە مێژوونوسەکان لـەم بـوارەدا نـەیانتوانیوە خۆیـان لـە کولتـوری پێشوتر ڕزگاربکەن. قەرزاربارییی زانینی مێژوویی بۆ کولتوری پێشوو لەوەدا دەردەکەوێت، کـە طـەبـەری لەبارەی سوتاندنەکەی ئیبراهیم پێغەمبەرەوە باسی دەکات و ئاماژە بەوە دەکات عەبدوڵای کوڕی عومەری کوڕی خەتاب لە یەکێکی پرسی: «دەزانیت... کێ ئاماژەی بەوەکرد بە ئاگر ئیبراهیم بسوتێنن؟ دەڵێـت:

(اشبولر): تأريخ ايران در قرن نخستين اسلامي، ت: جواد فلاطورى، (تهران: 1313 هـ .ش)، ص ص 436-431. مارتین فان برونەسن: ئاغا و شێخ و دەوڵەت، و: کوردۆ، (سلێمانی : 1333)، بەرگی یەکەم، ل 13 .

(1) ئەبو عەبدوڵا حەمزە کوڕی حەسەن، ساڵی (280 ك/ 883 ز) لە ئەسفەهان لە دایك بووە و ساڵی (360 ك – 310 ز) هەر لە ئەسفەهان مردووە. بەوە ناسراوە لە ڕوانگەیەکی فارسییانەوە مێژووی نوسیوەتەوە. کۆمەڵێك کتێبی هەیە، کە بەناوبانگترینیان کتێبی (تأريخ سني ملوك الأرض والأنبياء)ە. إبن النديم : م. ن، ص 104 . الزركلي: الأعلام، ج2، ص 303. سزكين: تأريخ التراث العربي، ج1، ص 040 .

(2) تاريخ سني ملوك الأرض، ص 113.

(3) مینۆڕسکی: س. پ، ل83 . اشپولر: ن. م، ص 436.

(4) الأخبار الطوال: ص 30.

وتم نا . وتی : پیاوێك بوو لە ئەعرابی فارس. دەڵێت: وتم ئەی باوکی عەبولڕەحمان بۆ فارسیش ئـەعرابیان هەیە؟ وتی: بەڵی، کورد ئەعرابی فارسن))[1] . ئەمە مانای ئەوەیە وشەی ئەعراب بۆ جگە لـە عــەرەبیش بەکاردەهات. لێرەدا ـ وەك پێشتر بۆی چووین ـ زیـاتر سـەراپاگیریی وشـەی کـورد و توانـای گشـتاندنی دەردەکەوێت[2] . بەڵام ـ لەلایەکی ترەوە ـ ئەم جۆرە گێڕانەوانە دەمانخەنە بەردەم مەسەلەیەکی گرنگـەوە، ئەویش بینینی کوردە لەکایەی نوێی ناساندن و ناوناندا، کە کایەی عەرەبیی ئیسـلامییە، لەوانەیـە ئـەو گێڕانەوەیەی طەبەری دەیباتەوە سەر عەبدوڵای کوڕی عومەری کوڕی خەتاب (14ك/633ز مردووە) لـە هەوڵە سەرەتاییەکانی ناساندنی کورد بێت لای عەرەب، واتە ئەم کۆمەڵە مرۆییە، کە بوونەتە بەشێك لە (ئومەت ـ دەوڵەت)، وای لێ بکرێت لەم کایە نوێیەدا ناسراو بێت.

بەپێی ئەم گێڕانەوەیە هاوکێشەیەکی دوو لایەنەمان هەیە، لایـەنی یەکـەمی کـوردە و لایـەنی دووەمی ئەعرابی فارسە. بۆ تێگەیشتن لەم هاوکێشەیە پێویستە سـەرنجی ئـەو چوارچـێوە کۆمەڵایەتییـە بدەین، کە ئەم زانینەی بەرهەم هێناوە. لەوانەیە هەڵە نەبین ئەگەر بڵێین ئەم هاوکێشەیە جۆرێکە لە پێوانی (مقایسة) کورد بە هاوشێوەکانی، یاخود جۆرێکە لە پێوانی بینراو بە زانراو (قیاس المشاهد علی المعلوم)، واتە بینینی کورد، بەپێی بینراوی بینەری عەرەب دیاری دەکرێت (لێرەدا عەبدوڵای کوڕی عومەر بینەرە)و لە خودی خۆیەوە ـ وەك عەرەبێك ـ سەیری کورد دەکات[3] . ئەعرابی فارس دەلالەتێکی هەیە ئەو واتایە تێدەپەڕێنێت، کە ئەعراب (لای عەرەب) هەیبوو و واتای عەرەبی دەشتەکیی دەگەیاند ، بە هــەموو ئـەو دەلالەتە نەگەتیفانەوەی ئەم ناوە لە سەرەتای ئیسلامەوە[4] تا سەردەمی ئیبن خەلدون[5] هـەڵی دەگـرتن، هـــەروەها چـــەمکی فارســـیش تێدەپـــەڕێنێت وەك وڵاتـــی کۆمەڵـــە مرۆڤێکـــی جیـــا و ناســـراو بەشارستانییەتەکەی[6] و جیاواز لە عەرەب، کە زیاتر دەشتەکین. سەرئەنجام، ئەعرابی فارس سیستەمێکی دەلالی گشتگیری هەیە و گوزارشت لە حاڵەتی کۆچەری دەکـات لای بەشـێك لـە فـارس و هاوکێشـەکە دەبێتە جۆرێك لە دەلالەتگەرایی بۆ تێگەیشتن لە کورد. بۆ ئاسـانکردنی ئـەم تێگەیشـتنە لای وەرگـری عەرەب، بەپێی سیستەمی مەعریفی وەرگرەکە سیماکانی کورد دیاری دەکات، چونکە کاتێك کـورد بـەم

---

(1) تأريخ الرسل والملوك، ج1، ص 240-241 . زۆر مێژوونوسی تر ئەم گێڕانەوەیان گواستووەتەوەو کوردیان بە (ئەعرابی فارس) یان (ئەعرابی عەجەم) داناوە. بڕوانە: إبن الأثير: الكامل، ج1، ص38. أبوالفداء: المختصر في اخبار البشر، (القاهرة: 1320 ك) ج1، ص83. إبن الوردي: تأريخ إبن الوردي المسمى (تتمة المختصر في اخبار البشر)، (النجف: 1363)، ج1، ص 12.

(2) حاڵەتێکی تری گشتاندنی ناوی کورد لای جاحظ بەدی دەکرێت کاتێك باس لەوە دەکات خێڵی (هذيل)ی عەرەبی پێیان دەوترا کوردەکانی عەرەب (أكراد العرب). رسائل الجاحظ : حققه: عبدالسلام محمد هارون، (القاهرة: 1384ك/1364ز) ج1، ص10، 11.

(3) بۆ چەمکی پێوان و بینین (القياس والشاهدة)، بەو واتایەی لێرەدا بەکار هاتووە بڕوانە: منذر (الكيلاني): الإستشراق والإستغراب ـ إختراع الآخر في الخطاب الأنثروبولوجي، ضمن: الطاهر (لبيب) وآخرون: صورة الآخر ـ العربي ناظراً ومنظوراً اليه، (بيروت: 1333) ص 10-16 .

(4) لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە (الأعراب أشدُ كفراً ونفاقاً) سورة الحجرات، الآية (14)، بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی وێنەی دەشتەکی لە قۆناغە سەرەتاییەکانی ئیسلامدا بڕوانە بۆ: السيد: م. س، ص61-64.

(5) المقدمة، ص118-120.

(6) الجاحظ: البيان والتبيين، حققه: فوزي عطوي، (بيروت: 1368)، ص81. المقدسي: البدء والتأريخ، ج1، ص36.

* لێرەدا بۆیە وشەی ئەکرادمان بەکار هێناوە نەك کورد، بۆ ئەوەی رووی لێکچوونی ئەم وشەیە لەگەڵ وشەی ئەعرابدا لە رووی فۆڕمیشەوە دیار بێت.

شێوە گشتگیرە وەسف دەکرێت، وەسفکردنەکە لە چوارچێوەی زانینی کۆمەڵگەی عەرەبی و کۆئەندێشەکەی (مخياله الجمعـي) دەرناچێت. هاوکێشەکەی عەبدوڵای کوڕی عومەریش لەو کۆئەندێشـەیەوە هـاتووە، کـە فارس و عەرەب تیایدا ئامادەیی و پێگەیەکی دیاریان هەیە، کەواتە لێرەدا کارەکە لەوە تێناپـەڕێت، کـە دروستکردنی بۆچوونێکی گشتییە لەسەر کورد بـەجۆرێك لەگـەڵ زانیارییـە خـەزنکراوەکانی نـاو بەشـی دووەمی هاوکێشەکەدا بگونجێت. ئەنجامی کۆتایی مەسەلەکەش بریتییە لە ناسـینی کـورد وەك کۆمەڵـە مرۆڤێك، کە شیاوی ئەوەیە تێی بگەیت، چونکە لە سیفەتدا وەك ئەعرابن (لەناو عەرەبدا هەن) بەڵام سەر بە فارسن. لەدوای ئەمەش ـ وەك پشتگیرییەك لەم هەڵوێستە ـ زۆربەی کـات لـە سـیاقی هەواڵـەکانی پەیوەست بە سەردەمە ئیسلامییە جیاوازەکانـەوە، ئـەوەی دەبینرێـت بریتییـە لـە هاوواتـایی ئـەکراد و ئەعراب. بەم جۆرە زانینی مێژوویی وەك بـڕیار بەدەستێك دەردەکەوێت و دەسەڵاتی ناساندن دەخاتە ژێـر رکێفی سنورە تایبەتییەکانی خۆیەوە و کار لەسەر دروسـتکردنی نمونەیـەك لـە کـورد دەکـات، کـە بـەم گشتگیرییەتە دەناسرێتەوە و دیاری دەکرێت.

سەرەڕای ئەم گشتگیرییەتە لە دیاریکردنی واتای وشەی کورد و ناساندنیدا، ئـەوەی لەمـەو دوا باسی دەکەین بەکارهێنانی وشەی (کورد)ە وەك ناوێکی ئەتنی بۆ کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراو، بۆیە کورد واپێناسە دەکرێت، کە بەرەیەك یان کۆمەڵێك خەڵکی ناسراون[1] و ئەو دەلالەتە گشتگیرییانەی درابوون بەم ناوە لەم کۆمەڵە خەڵکەدا چڕ کرانەوە. بەڕای ئێمە چەمکی کورد و کوردیەتی ـ بەمانای ئینتیما بۆ ئـەم کۆمەڵە ـ لە میانەی چاخە ئیسلامییەکاندا رەگی داکوتا، بەمەش خودێکی کوردی، بەو چـەمکەی لـەو کاتەدا هەبوو پێکهات. بۆیە هـەنـدێك کورد کاتێك تێکەڵ بە رۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامی دەبن و لـە کایەی ئیسلامیدا دەبنە زانا، گوزارشت لەم خودەیان دەکەن و بەمە ئەو هەستە مێژووییەیان دەبێت، کـە لەگەڵ پێـدراوەکانی (ئـەویتر)ی دەسـەڵاتداردا تـەبا دێتـەوە[2]. ئەگـەر چـاو بـە هـەموو جـۆرە کتێبـە مێژووییەکاندا بخشێنین، ئەم هەستکردنە بە ئینتیما بۆ ناوی کورد دەدۆزینەوە. ئەوەتە ناودارەکانی کورد، بەتایبەتی ئەوانەی لە بواری کارگێڕی و رامیاری و زانستی و شـەرعیدا دیـار بـوون، زۆربـەیان نازنـاوی (الكردي)یان بۆخۆیان دادەنا[3] و لە بۆنەکاندا شانازییان بە کـوردبوونیانەوە دەکرد[4]، بە تایبەتی لـەکاتی شەڕی خاچییەکاندا و لە ئەنجامی بەریەك کەوتنی زۆر و راستەوخۆیان لەگەڵ میللەتەکانی تردا، شانازییان

---

(1) الأزهري: تهذيب اللغة، حققه: علي حسن هلالي، (القاهرة: 1361)، ج10، ص103. إبن الأثير: اللباب في تهذيب الأنساب، (بيروت: 1400ك/1380ز)، ج3، ص32. إبن المنظور: لسان العرب، ج3، ص233.

(2) بڕوانە: المسعودي: مروج الذهب، ج1، ص436. إبن الأثير: الكامل، ج3، ص30-36.

(3) بڕوانە: السمعاني: الأنساب، تقديم وتعليق: عبدالله عمر البارودي، (بيروت: 1388)، ج 0 ، ص 04 . إبن الأثير: اللباب، ج 3 ، ص 32 . الذهبـي : المشتبه في الرجال أسماءهم وأنسابهم، تحقيق: علي محمد البجاوي، (القاهرة: 1362)، ج1، ص 043 .

(4) عمادالدين الأصفهاني: خريدة القصر وجريدة العصر، تحقيق: شكري فيصل، (دمشق: 1368)، ج 2 ، ص348.

بە کوردبوون و سیما کوردیەکەیانەوە دەکرد[1]، لێرەدا بۆ ئەوەی لە چوارچێوەی بابەتەکە دەرنەچین زیاتر ناچینە ناو وردەکاریی ئەم ئینتیمایەوە.

2) هەوڵی عەرەبی بۆ داڕشتنی ناوی کورد و وڵاتەکەیان

سەبارەت بە ناوی کورد لەوێوە، کە تەنها ناوێکە و چۆنیەتی روونکردنەوە و ناساندنی لەلایەن رۆشنبیریی عەرەبیی ئیسلامییەوە، دوای پشکنینی سەرچاوەکان ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت بە شێوەیەکی گشتی دوو هەوڵی سەرەکی هەن بۆ نزیکبوونەوە لەم ناوە و داڕشتنە عەرەبییەکەی بەجۆرێك، کە لە سیاقی مێژووی عەرەبیدا بۆ بەکارهێنان بشێت: پوختەی هەوڵی یەکەم ئەوەیە (کورد) ناوی باوکی مێژوویی ((ئەو بەرەیەیە پێیان دەوترێت کورد))[2] و زۆربەی ئەو مێژوونوسانەی لە ریشەی کورد دواون لەسەر ئەمە یەکدەنگن[3] ئەگەرچی لەوەدا هاوڕانین، کە لە پشت (کورد)ەوە چ باوکێکی تر هەیە. ئەم مێژوونوسانە، بەبێ هیچ رەخنە و پرسیار و مشتومالکردنێك، ئەم لێکدانەوە سادە و هەڵبەستراوەیان وەرگرتووە. لێرەدا ئەم کارە زۆر پەیوەست نییە بە پەرەسەندنی زمانەوانی ناوەکەوە، بەڵکو زیاتر پەیوەستە بە سنورەکانی زانینی مێژوویی ئیسلامییەوە، کە لەبارەی کۆمەڵە مرۆییە جیاوازەکانەوە بۆچوونی تایبەت بەخۆی هەیە و تیایدا هەر کۆمەڵێکی مرۆیی بەستراوە بە باوکێکی مێژوویی کۆنەوە و ناوی کۆمەڵەکە لەو باوکەوە هاتووە، وەك فارس و یۆنان یاخود عەدنان و قەحتان، کە هەموو عەرەب دەچنەوە سەریان[4]. لێرەدا ئەم کارە دۆزینەوەی پاڵپشتێکی بان مێژووییە بۆ ناوی ئەو کۆمەڵە مرۆییانەی لە ئێستادا هەن. بەم واتایە، مێژوو بریتییە لە پرۆسەی گەڕان بەدوای ریشە یان بە دوای بوونی سەرەتا و ئەو دابڕان و بەشبوونەی بەدوایدا هاتووە و وا دەکات لە مەسەلەی جیاوازیی نێوان میللەت و نەتەوەکان تێ بگەین. ئەو مێژوونوسانەی پشتگیریی ئەم بۆچوونە دەکەن گۆشەنیگایەکی عەقیدەیی باویان هەیە لەبارەی بوونی باوکێکی مێژووییەوە، کە هەموو مرۆڤایەتی دەچنەوە سەری، دوای ئەم باوکی هاوبەشی چەند نەتەوە و میللەتێك دێت وەك کوڕەکانی نوح (سام، حام، یافث). هەموو ئەو نەتەوانەی لای موسڵمانەکان ناسراون،

---

[1] بڕوانە: عماد الأصفهاني: الفتح القسي، ص 088 . إبن الأثير: الكامل، ج11، ص342، التأريخ البهر في الدولة الأتابكية، تحقيق: عبدالقادر أحمد طليمات، (القاهرة: 1363)، ص142. إبن شداد: النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية (سيرة صلاح الدين)، تحقيق: جمال الدين الشيال، (القاهرة: 1364)، ص63. إبن خلكان: وفيات الأعيان أنباء أبناء الزمان، تحقيق: إحسان عباس، (بيروت: د. ت) ج1، ص100 .

[2] إبن دريد: جمهرة اللغة،(حيدرآباد/الدكن: 1340هـ)، ص200.

[3] المسعودي: مروج الذهب، ج1، ص430، التنبيه والإشراف، ص34 . إبن خلكان: م. س، ص308 . النويري: نهاية الأرب في فنون الأدب، (القاهرة: د. ت) السفر الثاني، ص230. المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، (بيروت: 1331)، ج1، ص101 .

[4] المقدسي: البدء والتأريخ، ج2، ص40 . الهمداني: كتاب الأكليل، حققه: محمد بن علي الأكوع، (بغداد: 1331)، ج1، ص131. إبن حزم الأندلسي: جمهرة انساب العرب، تحقيق: لجنة من العلماء، (بيروت: 1388)، ص1. إبن قتيبة: المعارف، ص12-13. الطبري: تأريخ، ج1، ص100-106. الهمداني: الإكليل، ج1، ص131 بە دواوە . إبن الأثير: الكامل، ج1، ص18. أبو الفداء : المختصر، ج1، ص 10-11 .

دەچنەوە سەر یەکێك لەم سێ کوڕەی نوح[1]. کوردیش وەك یەکێك لەم میللەتانە لای هەندێك مێژوونوس لە (یافث)ەوە[2]هاتوون و بەلای هەندێکی تریشەوە لە (سام)ەوە هاتوون[3]. بێگومان ئەم روانینە سەراپاییە بۆ ریشەی میللەت و نەتەوەکان، لەژێر کاریگەریی کولتوری تەوراتی ـ ئینجیلیی پێش ئیسلامدا هاتووەتە ناو زانینی مێژوویی ئیسلامییەوە، چونکە لە مێژووی عەرەبیدا زۆر زانیاری مێژوویی هەن، کە مۆرکی حیکایەتیان هەیە و لە مێژوو و زانستە ئایینیەکاندا بە ئیسرائیلیات ناو دەبرێن[4].

ئەم تێڕوانینە لە هەرکوێوە هاتبێت، ئێمە وای دەبینین گەڕانە بەدوای پاساوێکدا بۆ بوونی (کورد) لە ئێستادا، چونکە دانانی (کورد) بە سەرەتای ناوەکە، وەڵامی پێویستییەکی هەنوکەییە بۆ زانینی ریشەی کورد. لەم روانگەوە ریشە ـ وەك یەکێك لە لێکۆڵەرەکان بۆی چووە ـ ئاماژەیەکە کۆمەڵێك شت لەخۆ دەگرێت، کە دوای خۆی هاتوون. بۆیە ئەوەی سەیری رەوتی شتەکان بکات لە سەرەتاوە تا کۆتایی، دەبینێت کارەکان بەشێوەیەکی شاراوە روو دەدەن، هەروەها دەبینێت لە رەچەڵەك و ناوی رەچەڵەکی هەر میللەتێکدا هێزێکی وزەبەخش هەیە ئەو میللەتەی گەیاندووەتە ئێستای خۆی[5]. جگە لەمە، سەرەتا و ریشەی شتەکان سەرەتایەکی ناوین نەك هۆکاریی و تەنها لە رابردوودا ناو بوون و ((هیچ پەیوەندییەکیان بە پاشترەوە نییە))[6].

ئەوەی وتمان بەجۆرێك لە جۆرەکان بەسەر هەوڵی دووەمی لێکدانەوەی ناوی کورددا دەچەسپێت، کە دەیەوێت ئەم ناوە وا بناسێنێت گوایە وشەیەکی عەرەبییە و لەناو زمانی عەرەبیدا واتای تایبەتیی خۆی هەیە. وشەی کورد ((ئەگەر عەرەبی بێت ئەوا ناوەکەی لە (المکاردة) وەرگیراوە، کە وەك (المطاردة) وایە لە جەنگدا))[7]. هەروەها دەوترێت ((تکارد القوم مکاردة وکرادا))، یاخود دەوترێت ((تکارد القوم تکاردا))[8]. ئەم لەخۆگرتنە زمانەوانییەی وشەی کورد لای هەندێك لە مێژوونوسان دەنگدانەوەی هەبووە، کاتێك ئەو ریوایەتە دەهێننەوە، کە لە نێو خەڵکدا لەسەر رەچەڵەکی کورد باو بووە،، بە پێی گێڕانەوەکە کورد دەگەڕێنەوە سەر ئەو کەنیزانەی سولەیمان پێغەمبەر، کە شەیتان بە نهێنی لەگەڵیان جووت بوون،

---

(1) إبن قتيبة: المعارف، ص12-13 . الطبري: تأريخ، ج1، ص100=106. الهمداني: الإكليل، ج1، ص131 بە دواوە . إبن الأثير: الكامل، ج1، ص18. أبو الفداء: المختصر، ج1، ص10-11 .

(2) الحميري: التيجان في ملوك حمير واليمن، نشره: ن. ف . كرنكو، (حيدرآباد/ الدكن: 1341هـ/1328م)، ص01 . النويري: م . س، السفر الثاني، ص 230-288.

(3) إبن خلدون: تأريخ إبن خلدون، تحقيق: خليل شحادة، (بيروت: 1336)، ص 3 ، 181 . هەروەها بڕوانە: القلقشندي: قلائد الجمان في التعريف بقبائل الزمان، تحقيق: إبراهيم الابياري، (القاهرة: 1363)، ص31 .

(4) مصطفى : التأريخ العربي والمؤرخون، ج1، ص101 . بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم کاریگەریانەوە بڕوانە:
Franz Rosental :- The influence of the biblical tradition on Muslim historiography , in : Lewis and holt : op.cit , pp . 35-45 .

(5) العظمة: الكتابة التأريخية، ص 104 .

(6) م . ن، ص 108 .

(7) إبن دريد: جمهرة اللغة، ج2، ص 200 . الجواليقي: المعرب، ص 332 . قارن مع الأزهري: تهذيب اللغة ، ج 10، ص103. إبن فارس : معجم مقاييس اللغة، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، (القاهرة: 1313)، ج 0 ، ص 116 ، إبن منظور، ج3 ، ص 233 .

(8) إبن دريد: م . ن، ج2، ص 200 . الجواليقي: م . ن، ص 332 .

کەنیزەکانیش منداڵیان بوو، سولەیمان گوتی: ((دەریان بکەن (اکردوهن) بۆ چیا و دۆڵان، لەوێ دایکەکانیان بەخێویان کردن... بەمەش رەسەنی کوردان دەستی پێکرد))[1]. لەم روانگەوە خوێنەر هەست بەوە دەکات ئەم هەوڵەی دووەم دەچێتە ناو هەوڵی سەراپایی بینین و بیرکردنەوە لەجیهان بە عەرەبی، ئەمەش بەوەی ناوەکان بەجۆرێك دابڕێژێت لەگەڵ ئەم زمانەدا بگونجێن و پێی نامۆ نەبن و لە واقیعی کۆمەڵایەتیی ئەم زمانەدا ببنە بەشێکی پەسەندکراو.

پێش ئەوەی لەبارەی ئەم پرۆسەی ناونانەوە نمونەی تر بهێنینەوە، بەپێویستی دەزانین ئاماژە بە مەسەلەیەك بکەین، کە تا ماوەیەکی زۆر لە زانینی مێژوویی و تەنانەت لە جوگرافیای ئیسلامیشدا (بیرلێنەکراوە) بووە، ئەویش بوونی ناوێکە بۆ وڵاتی کورد، کە بەسەر کۆمەڵێك هەرێم و ناوچەی جیاوازدا دابەش کرابوو[2] و پێکهاتە و سنورەکەی بەپێی بارودۆخەکان بەردەوام لە گۆڕاندا بووە و زیاد و کەمی کردووە[3]. بێگومان دابەشکردنی وڵاتی کورد بەم شێوەیە، کە زیاتر دابەشکردنێکی کارگێڕییە، دەگەڕێتەوە بۆ پێش ئیسلام و بە تایبەتیش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ساسانیەکان[4]، دوای نەمانی ساسانیەکانیش دەسەڵاتی ئیسلامی ئەم دابەشکردنەی چەسپاند. تێبینیی ئەوەش دەکرێت ناوی هیچ کام لەم هەرێم و ناوچانە هەڵگری ئەدگاری ئەتنیی کورد نەبوون، وەك ئەوەی لە ناوە ئەتنییەکانی زۆربەی وڵاتاندا هەبوو و مێژوونوس و وڵاتناسەکان (البلدانیون) بەکاریان دەهێنان، بۆنمونە وڵاتی فارس، جەزیرەی عەرەب، خاکی تورك و زۆر ناوی جیۆگرافیی دیکە، کە لەسەر بنەمای ئەتنی دانرا بوون. تەنانەت مەسعودی، کە زانیارییەکی زۆری لەبارەی کوردەوە هەبووە[5]، ئاماژەی بەهیچ ناوێکی لەو جۆرە نەکردووە، کە وڵاتی کورد لەخۆ بگرێت، هەموو ئەوەی کردوویەتی ئەوەیە باسی شوێنی نیشتەجێبوونی کوردی کردووە لە هەرێم و ناوچە دابڕاو و جۆراوجۆرەکاندا[6].

ئەوەی مێژوونوسەکان لە سەرەتای تۆمارکردنە مێژووییەکانەوە تا سەردەمی ئیبن خەلدون و دواتریش لەبارەی کوردەوە بە ئێمەیان گەیاندووە، ئەوەیە ناوی کوردیان لکاندووە بە چیاکانەوە، بۆیە لەناو

---

(1) المسعودي: مرزج الذهب، ج1، ص430. هەروەها بڕوانە: المقريزي: المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار المعروف بخطط المقريزي، (بيروت: د. ت.)، ج2، ص232.

(2) محمد أمين زكي: خلاصة تأريخ الكرد وكردستان، ت: محمد علي عوني، ط2، (بغداد: 1361)، ص300. وڵاتی کوردان لەسەردەمی ئیسلامدا بەشێوەیەکی گشتی بەسەر ئەم هەرێمانەدا دابەشکرابوو : چیاکان، فارس، جەزیرەی فورات، ئازەربایجان، ئەرمینیا، خوزستان و چەند هەرێمێکی تر . بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: حكيم أحمد (مام بكر): الكرد وبلادهم عند البلدانيين والرحالة المسلمين، أطروحة دكتوراه غير منشورة، جامعة صلاح الدين، (أربيل: 2003)، ص 101-82 .

(3) بۆ ئەو گۆڕانانەی کە بەهاتنی مەغۆل روویاندا بڕوانە: زرار صديق (توفيق): كردستان في القرن الثامن الهجري، (أربيل: 2001)، ص 40-46 .

(4) بڕوانە: John Macdonald (Kinneir): A geographical memoir of the Persian empier, (New york – 1973), pp .

(5) مروج الذهب : ج1، ص 430 . التنبيه والإشراف، ص34.

(6) مەسعودی دەڵێت کورد دابەشبوون بەسەر ((پشتێنەی فارس و کرمان و سەجستان و خوراسان و ئەصبەهان و زەویی شاخاوی ماهەکان (وەك ماهی کوفە (دینەوەر)، ماهی بەصرە (نەهاوەند)، ماهی سەبزان) و دوو ئیغارەکە کە بریتین لە (البرج) و (كرج أبى دلف)، هەروەها کەوتوونەتە هەمەدان و شارەزوور و دەراباز و صامعان و ئازەربایجان و ئەرمینیاو ئاران و بیلقان و (الباب والأبواب) و جەزیرەو شام و ئەغور))ەوە. التنبيه والإشراف، م . ن. ص .

هەواڵە جۆراوجۆرەکاندا[1] زۆر دەربڕینی وەك (کورد لە چیاکاندا) دەبینین و بەشێوەیەکی گشتی چیاکان بەشوێنی گوزەران و نیشتەجێبوونی کورد دادەنران[2]. هەر ئەمەش وای کردووە، کە هەرێمی چیا[3] بە وڵاتی کورد بژمێررێت[4]. سەمعانی (462ك/1166ز مردووە) لەکاتی باسکردنی کورددا ئاماژە بەوە دەکات کورد ((کۆمەڵێکن (طائفة) لە عێراقدا))[5]. لێرەشدا، وەك یاقوت حەمەوی دەڵێت، مەبەستی سەمعانی لە عێراق هەرێمی چیایە، چونکە لەسەردەمی سەلجوقیەکاندا (441-030ك/ 1100-1138ز)[6]، کە ئەم نوسەرە تێیدا دەژیا، ناوی عیراق شوێنی هەرێمی چیای گرتەوە و پێی دەوترا عیراقی عیراقی عەجەم. بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە، کە کورد لە هەموو ناوچەکانی هەرێمی چیادا نیشتەجێ بوون، بەڵکو بەپێی ئەوەی لێکۆڵەرەکان باسیان کردووە بەزۆری لە بەشەکانی رۆژئاوای ئەم هەرێمەدا چڕ بووبوونەوە[7]. مەبەست لە لکاندنی ناوی کوردیش بە چیاکانەوە، خودی هەرێمی چیا نییە، بۆ نمونە دەبینین ئیبن فەزلوڵای ئەلعومەری (143ك/ 1348ز مردووە)[8] کورد بە دانیشتووی ئەو چیایانە دادەنێت، کە دەکەونە نێوان وڵاتی عەرەب و وڵاتی فارسەوەو بە چیاکانی شارەزوور[9] و هەمەدان[10] دەست هەمەدان[11] دەست پێدەکات و بە قەڵا شاخاویەکانی وڵاتی ئەرمەن کۆتایی دێت[12]. ئیبن خەلدونیش (چیاکانی کورد) بە هەمان واتای وڵاتی کورد و نیشتمانی خێڵەکانیان بەکار دەهێنێت[13].

---

(1) بروانە: الجاحظ : البيان والتبين، ج1، ص86. أبوحنيفة الدينوري: م . س، ص30. الطبري: م . س، ج2، ص . إبن الأثير: الكامل: ج1، ص 213 .

(2) إبن قتيبة الدينوري: المعارف، ص 210 . أبو حنيفة الدينوري: م . ن، ص 0 ، 16 . سبط إبن الجوزى : مرآة الزمان، ج1، ص 201 . إبن خلدون: المقدمة، ص00 .

(3) هەرێمی چیا (إقليم الجبال): ناوچەیەکی فراوانی وڵاتی ئیسلامە، لە رۆژهەڵاتەوە هاوسنوری خوراسان و هەرێمی فارسەو رۆژئاواشی ئازەربایجانە، باکوریشی هاوسنوری وڵاتی دەیلەم و رەی و قەزوینەو باشوریشی عیراق و خۆزستانە. شارە بەناوبانگەکانیشی بریتین لە هەمەدان و دینەوەرو ئەصبەهان و نەهاوەندو کرمانشاو کەرەج و...هتد. إبن حوقل: صورة الأرض، ط3 ، (بيروت: 1313)، ص 304-306 . ياقوت الحموي: معجم البلدان، (بيروت: د. ت)، ج2، ص 103 .

(4) اليعقوبي: البلدان، (النجف : 1301)، ص 6 .

(5) الأنساب، ج0 ، ص 04 .

(6) معجم البلدان، ج2، ص33 . كي لسترنج : البلدان الخلافة الشرقية، ت: بشير فرنسيس و گورگيس عواد، (بغداد: 1304) ص 220 .

(7) بروانە: حسام الدين علي غالب (النقشبندي): الكرد في دينور وشهرزوور خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، (بغداد: 1310) ص2 بەدواوە. نیشتمان بشیر (محمد): الأحوال السياسية والإجتماعية والإقتصادية لغرب إقليم الجبال خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين (أربيل: 1334)، ص 14-34 . ميرزا: غربي إقليم الجبال، ص 23-21 .

(8) ئیبن فەزلوڵای ئەلعەمری : ناوی شەهابەدین فەزلوڵا ئەحمەد کوڕی یەحیایە، رەچەڵەکی دەچێتەوە سەر عومەری کوڕی خەتاب، ساڵی (100ك/1301ز) لە دیمەشق لەدایکبووە، لە (ديوان الإنشاء)دا کاری کردووەو لە ئەدەب و مێژوو و داڕشتندا زۆر لێهاتوو بووە، لە مێژوونوسەکانی مەوسوعەی مێژوویی سەردەمی مەملوکییە. دەیان دانراوی هەیە، کە بەناوبانگترینیان بریتین لە (مسالك الأبصار في ممالك الأمصار) و (التعريف بالمصطلح الشريف) . ساڵی (143ك/1348ز) مردووە. إبن شاكر الكتبى: فوات الوفيات والذيل عليها، حققه: إحسان عباس، (بيروت: د. ت)، مج1، ص ص 101-161 . الزركلي: الاعلام ، ج1، ص204 . محمد حسين شمس الدين (مقدمته للتعريف بالمصطلح الشريف)، (بيروت: 1388)، ص 3 .

(9) شارەزوور: ناوچەیەکی فراوانی هەرێمی چیایەو دەکەوێتە نێوان هەردوو شاری هەمەدان و هەولێرەوەو زۆربەی دانیشتوانەکەی کوردبووە. بەڵام ئەم شارە تێکچووەو تەنها ناوەکەی ماوەتەوە. ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج3 ، ص 310 . النقشبندي: الكرد في الدينور وشهرزور، ص ص 66-12 .

(10) هەمەدان: لە شارە گەورەکانی هەرێمی چیا بووەو دەکەوێتە ناوەڕاستی هەرێمەکەوە. یەکێکە لە شارە کۆنەکان و پایتەختی دەوڵەتی میدیا بووەو لەوکاتەدا پێی دەوترا (ئەکباتانا)، دەکەوتە سەر رێگای حاجی و کاروانە بازرگانیەکان. أبوالفداء الأيوبي: تقويم البلدان، (باريس : 1840)، ص 411 . القلقشندي: صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، (بيروت: 1381) ج4 ، ص310 . جمال (رشيد) وفوزي (رشيد): تأريخ الكرد القديم، (أربيل: 1330)، ص113-114 .

بەلاّم وشەی (کوردستان) بەدەگمەن لە کتێبە مێژووییە عەرەبیەکاندا بەرچاو دەکەوێت، بۆ یەکەم جار گەڕیدەی بەناوبانگی ئیتالی مارکۆپۆلۆ (Markopolo) (1323ز مردووە) لە سەدەی حەوتی کۆچی/ سێزدەی زایینیدا سەردانی کوردستانی کردووە و لە کتێبەکەیدا (Il million) بەکاری هێناوە. دوای ئەمیش ئەو نوسەر و مێژوونوس و وڵاتناسانە بەکاریان هێناوە، کە بە زمانی فارسی دەیاننوسی و بەناوبانگترینیان حەمدولاّی موستەوفیی قەزوینیە (140ك/ 1343ز مردووە)[□]. بەلاّم بەپێی زانیاری ئێمە لە زانینی مێژوویی ئیسلامی عەرەبیدا زۆر درەنگ بەکار هاتووە و بۆ یەکەم جار غەیاثیی مێژوونوس (دوای ساڵی 831ك/ 1486ز مردووە) لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆی کۆچی/ پازدەی زایینیدا بەکاری هێناوە[□].

بەکار نەهێنان و ناو نەبردنی ئەم ناوە (کوردستان) لەلایەن ئەو مێژوونوس و وڵاتناسانەی بە عەرەبی دەیاننوسی، بەوە پاساو نادرێتەوە، کە وشەیەکی عەجەمیە و ئەوانەی بە عەرەبی دەیاننوسی لێی تێ نەدەگەیشتن، وەك لێکۆڵەرێك ئاماژە بەمە دەکات[□]، چونکە ئەوان هەر لە سەرەتاوە زۆر ناوی جیۆگرافییان بەکار دەهێنا، کە لەڕووی داڕشتنەوە وەك ناوی کوردستان وا بوون[□]. بۆیە ئەگەر سەرەتا لەڕوانگەی باڵادەستیی رۆشنبیریی فارسییەوە ـ کە ناوی لەم جۆرەی تێدا نەبوو ـ و دواتر لەڕوانگەی رۆشنبیریی عەرەبییەوە، کە لە ئەنجامی باڵادەستیی کارگێڕی و رامیارییەوە پەیدا بووبوو، لەم مەسەلەیە بڕوانین، دەبینین نەبوونی ناوێکی ئەتنی بۆ ئەم وڵاتە، لەچوارچێوەی ئەم رۆشنبیرییەدا نەبووەتە ئیشکالیەت. هەموو ئەوەی رۆشنبیرییەکە لەسایەی ئەم باڵادەستییەدا چەسپاندوویەتی، دانانی ناوی جیاجیا بووە بۆ ناوچە کارگێڕییەکانی وڵاتی کورد، کە زۆربەیان تایبەتمەندیی نەتەوەیی دانیشتوانی ئەم وڵاتەیان لەخۆ نەدەگرت. هەموو هەوڵەکە لەوەدا چڕ بووبوویەوە، کە چیا بە نیشتمانی کورد دابنرێت و ناو بێت بۆ وڵاتەکەیان و مۆرکی شاخاویبوونی کورد دەربخرێت، بە هەموو ئەو دەلالەتانەوە، کە ئەم مۆرکە لە چوارچێوەی مێژووی عەرەبیی ئیسلامیدا هەیبوو.

ئێمە لێرەدا نامانەوێت سەرزەنشتی مێژوونوس و وڵاتناسەکان بکەین لەسەر ئەوەی ناوێکی رەگەزی ـ ئەتنیی یەکگرتوویان لەم وڵاتە نەناوە، چونکە ـ وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد ـ ئەم مەسەلەیە بیر لێنەکراوە بووە، جگە لەوەی مەسەلەی گشتێتی و بەشبوونی ئەم کۆمەڵە مرۆڤە پاساوی دانەنانی ناوێکی لەم جۆرە بووە، چونکە کورد ـ وەك ناو و وەك زاراوەش ـ کۆمەڵێك سیفاتی هەیە، کە گشتگیرییەکی زۆریان تێدایە و لەوە دووری دەخەنەوە ببێتە ناوێك و لە میللەتێك یان لە کۆمەڵە

---

(1) مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، مخطوط مصور، ج3، ص 124-120 . وينقل عنه القلقشندي : م . ن، ج4 ، ص313 .

(2) المقدمة، ص 0 .

(3) ماركوبولو : رحلة ماركوبولو، ت: عبدالعزيز جاويد، (مصر: 1311) ج2، ص 40 .

(4) تأريخ الغيثاني، تحقيق: طارق نافع الحمداني، (بغداد: 1310) ص 183 ، 336 .

(5) توفيق: م . س، ص 33 .

(6) وەك خوزستان و سەجستان و چەندانی تر، کە لەلایەن مێژوونوسانەوە زۆر بەکار هێنراون.

مرۆڤێكی دیاریكراو بنرێت. تەنانەت كاتێك واتا گشتگیرەكانی ناوەكە لە بەكارهێنانە ئەتنییەكەدا كۆ دەبێتەوە، دەبن بە (چەند جۆر و رەگەزێك)[1] و (چەند خەڵك و نەتەوەیەك) و (چەند هۆزێكی جۆراوجۆر)ەوە[2]، هەر جۆرێكیشیان لە كوردیدا زارێكی تایبەت بەخۆی هەیە[3]، كە لەویتر جیاوازە. بێگومان ئەمەش وەك دواتر روونی دەكەینەوە، بەهۆی ئامادەیی بەهێزی سیستەمی خێڵایەتی و دیاردەی گەرمیان و كوێستان كردنی تایبەت بە خێڵە كۆچەرەكانەوەیە، كە سیفەتی پەرتی و فرەییان بەكورد دابوو و وادەناسێنران ((رەگەزێكی تایبەتی ناو توخمێكی گشتین))[4]، بەڵام لە شوێنێكدا كۆ نەبووبوونەوە، بەڵكو لەڕووی جیۆگرافی و مرۆییەوە پەرش و بڵاو بوون. لەوانەیە هەر ئەمەش بووبێتە هۆی ئەوەی مێژوونوسەكان نەتوانن ناوێكی وا لەم كۆمەڵانە بنێن لەڕووی جیۆگرافییەوە هەموویان لەخۆبگرێت، وەك ئەوەی لەگەڵ ئیبن خەلدوندا هاوڕا بن، كە نەتەوەكانی تر و لەناویشیاندا كورد بەكێوی ناو دەبات و دەڵێت: ((ئەمانە هیچ نیشتمان و وڵاتێكیان نییە تیایدا بژین، گشت وڵات و نیشتمانەكان سەبارەت بەمان وەك یەكن))[5].

بەڵام دوای ئەوەی وشەی (كوردستان) دەركەوت و لە كایەی فارسیدا بەكارهات، چی دەڵێین؟ بۆچی ئەو مێژوونوسانەی بە زمانی عەرەبی دەیاننوسی هەوڵیان نەدا لێیان وەربگرن؟ بە بۆچوونی ئێمە، ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، كە زانینی مێژوویی عەرەبی لەدوای قۆناغی یەكەمی دامەزراندنی، بەسەر خۆیدا داخرابوو و نەیدەتوانی كولتوری پێشووی تێپەڕێنێت و لەو كاتەدا هیچ هەوڵێكی بەرچاو نەدرابوو بۆ ئەوەی لەبەر رۆشنایی بارودۆخە تازەكاندا سەرلەنوێ ناوەكان دابنرێنەوە و دابڕێژرێن. هەموو ئەوەی مێژوونوسەكانی دوایی كردوویانە دووبارەكردنەوەی ئەوە بووە مێژوونوسەكانی پێشوو وتویانە و مۆركی شوێنكەوتن و لاساییكردنەوە باڵی بەسەر نوسینەكانیاندا كێشا بوو، ئیبن خەلدون هەستی بەمە كردبوو، بۆیە لەبارەی مێژوونوسەكانی دواییەوە دەڵێت: ((لە بابەتەكانیاندا وەك شوێن پێ هەڵگرتنی پێشینەكان هەواڵە باوەكانی ئەوانیان دووبارە دەكردەوە))[6]. ئەوەی زیاتر ئەم بۆچوونە دەسەلمێنێت، ئەو دابڕانە بوو لەنێوان زانینی مێژوویی نوسراو بەزمانی عەرەبی و هاوشێوەكانی لە كایەی فارسیدا ڕوویدا، بەتایبەتی دوای گرتنی بەغداد لەلایەن مەغۆلەكانەوە (606ك/ 1208ز) لە تۆماركردنی مێژوودا دوو قوتابخانەی سەرەكیی جیاواز سەریان هەڵدا : یەكێكیان عەرەبی بوو و بەهەمان ڕێچكەی رۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامی تەقلیدیدا دەڕۆیشت و شوێنكەوتەی سیستەمی رامیاری مەملوكی بوو لە قاهیرە ـ دیمەشقدا . ئەویتریان بە زمانی فارسی بوو، چونكە ئەم زمانە لە سەردەمی سەلجوقیەكاندا جێگیربوو و مەغۆلەكانیش

(1) المسعودي: مروج الذهب، ج1، ص430 .
(2) العمري: التعريف، ص 08 ، 143 .
(3) المسعودي: م . س، ج1، ص ص 430-436 .
(4) العمري: مسالك الأبصار، مخطوط ، ج3 ، ص 123 .
(5) المقدمة، ص 110 .
(6) م . ن، ص 3 .

وەریان گرت و لەچوارچێوەیەکی فراواندا بـەکاریان دەهێنا[1]. ئیتر زانینە فارسییەکان ـ بەتایبەتی مێژوویی ـ بوژانەوەیەکی باشیان بەخۆیەوە بینی[2]و بە پێچەوانەی زانینی مێژوویی نوسراوبە زمانی عـەرەبی، بەشێوەیەکی فراوان وشەی (کوردستان)ی بەکار دەهێنا .

بۆ گەڕانەوە سەر پرۆسەی ناونان و ناساندن دەڵێین: لەم بوارەدا کۆمەڵێك هەوڵی سەرنجڕاکێش هەن، کە ناوی زۆربەی شارو ناوچە کوردییەکانیان دەکرد بە عـەرەبی، یاخود هەندێك گۆڕانکارییان تێدا دەکردن بۆ ئەوەی بە عـەرەبی گۆ بکرێن. بێگومان ئەم پرۆسەیە دەچێتە ناو هەوڵێکی سەراپاییەوە و لەوە دەردەچێت تەنها بەرامبەر بە ناوی شوێن و ناوچە کوردییەکان ئەنجام درابێت، زمانەوانەکان ناویان ناوە پرۆسەی بە عـەرەبیکردنی وشەو زاراوەکان، مەبەستیشیان لەمە ئەو وشە بێگانانەیە، کە عـەرەبی نەبوون و عـەرەب بەکاریان دەهێنان و بەپێی زمانەکەی خۆی گۆی دەکردن و دەی کردن بە عـەرەبی[3]. بۆ ئەمەش چەند رێبازێکیان هەبوو: جاری وا هەبوو هەندێك گۆڕانیان لە وشەکەدا دەکرد، چەند دەنگێکیان لێ دەگۆڕی یان چەند دەنگێکیان بۆ وشە رەسەنەکە زیاد دەکرد[4]، تەنانەت جاری واش هەبوو ناوە عەجەمییەکەیان پشتگوێ دەخست و لەجێی ئەو ناوێکی عـەرەبییان دادەنا. هەموو ئەمانەیان بەرامبەر بە ناوە کوردییەکانیش کردووە، جاری وا هەیە ناوە کوردیەکەیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عـەرەبی، بۆ نمونە وشەی(کوێستان)[5]یان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عـەرەبی و بووە بە (إقليم الجبال)، (رأس العين)[6]یش لە(سەرکانی)[7]وەرگیراوە. جاری واش هەیە هەندێك دەنگی ناوەکەیان گۆڕیوە بۆ ئەوەی لەگەڵ گۆ کردنە عـەرەبییەکەدا بگونجێت، بۆنمونە (ئاذەرپادکان) یاخود (أتروپاتين)[8]لە عـەرەبیدا کراوە بە (آذربايجان)[9]،

---

[1] بۆ زانیاری لەسەر ئەم دابڕانە بڕوانە: مصطفى : الملامح والمميزات العامة للتأريخ في العصر المملوكي ـ المغولي ـ التركمانى، المجلة العربية للعلوم الإنسانية، جامعة الكويت، مج1، ع 1 ، لسنة (1381)، ص 30-03 .

[2] بۆ زانیاری لەبارەی پەرەسەندنی زانستی مێژووی فارسی لەم سەردەمانەی دواییدا بڕوانە: جب : علم التأريخ، ص103-103 .
Lewis and holt (ed):- op . cit , p 126 j -151 .
أشبولر (وديگران): تأريخنگارى در ايران، ترجمه وتأليف : يعقوب اژند (تهران: 1380هـ . ش)، ص30-103 .

[3] الجواليقي: المعرب، ص 03 . السيوطي: المزهر في علوم اللغة وأنواعها، شرحه: محمد أحمد جاد المولى وآخرون، (القاهرة: د. ت)، ج1، ص268 .

[4] الجواليقي: م . ن، ص 04 . آدي شير: معجم الألفاظ الفارسية المعربة، (بيروت: 1380)، ص 3 .

[5] جەمال رەشید (ئەحمەد): لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، (بەغداد: 1388) ل 64 .

[6] رأس العين: یەکێك بووە لە شارە گەورەکانی هەرێمی جەزیرە، دەکەوێتە نێوان حران و نسێبینەوە، بەوە ناسراوە کە ژمارەیەکی زۆر کانیی هەبوو، ئێستا قەزایەکی سەر بە پارێزگای حەسەکەیە لە کوردستانی سوریا . ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج3 ، ص 13 ، 14 . آزاد (ديركي): مدن كردية، (بيروت: 1388)، ص 110 بە دواوە.

[7] ديركي: م .ن، ص 116 .

[8] الجواليقي: المعرب، ص 83 . الخوارزمي: مفاتيح العلوم، ص 10 ـ 11 . بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: النقشبندي: م . ن، ص ص 34-31 .

[9] ئازەربایجان: هەرێمێکی فراوانە، لەرۆژهەڵاتەوە هاوسنوری دەیلەم و هەرێمی چیایە، رۆژئاواشی ئەرمینیاو باکوری هەرێمی جەزیرەیە، لە باکورەوە هاوسنوری هەرێمی ئارانەو باشوریشی شاخەکانە. لەمڕۆدا بووە بە ئازەربایجانی ئێران، گرنگترین شارەکانیشی بریتین لە: مەراغە، خوی، سەلماس، ورمی، ئەردەبیل ... . بڕوانە: ياقوت: م . ن، ج1، ص 128 . النقشبندي: آذربايجان ـ دراسة سياسية حضارية، أطروحة دكتوراه غير منشورة، جامعة بغداد، (بغداد: 1384)ص 31 .

(کرمانشاهان)[1] کراوه به (قرمسين)[2] و (گەنجە)[3] کراوه به (جنزة)[4]. نەك هەر ئەمە، بەڵکو هەندێ ناویان گۆڕیوە و بە تەواوی کردوویانە بە عەرەبی، وەك ناوی هەرێمی جەزیرە[5]، دەڵێن بۆیە ئەم ناوەی لێنراوە، چونکە دەکەوێتە نێوان هەردوو روباری دیجلە و فوراتەوە[6] و بەگوێرەی نیشتەجێبوونی خێڵە عەرەبیەکان لەم هەرێمەدا، کراوە بە سێ بەشەوە[7] و ناویان ناون: (دیاربکر) و (دیار ربیعە) و (دیار مضر)[8]. بە هەمان شێوە جەزیرەی ئیبن عومەر[9]، پێش ئەوەی حەسەنی کوڕی عەمری تەغلوبی (حسن بن عمر التغلبي) لە سەردەمی خەلیفە مەئموونی عەباسیدا (138-218ك/813-832ز) لەنیوەی یەکەمی سەدەی سێی کۆچی/نۆی زاییندا، ببێتە والیی ئەم شارە و بەڕێوەی ببات[10]، بە جەزیرەی کوردەکان ناسرابوو. شاری (کەنگەوەر)یش دوای ئەوەی عەرەبە موسڵمانەکان داگیریان کرد و هاتنە ناوی، ئاژەڵەکانیان لێدزرا، بۆیە ناونرا کۆشکی دزەکان (قصر اللصوص)[11].

---

(1) (قرمسين) کرمشان: یەکێکە لە شارەکانی چیا، نزیکەی (180کم) لە هەمەدانەوە دوورە، دەکەوێتە نێون هەمەدان و حەلوانەوە، ئیستا شارۆچکەیەکی پارێزگای کرماشانی کوردستانی ئێرانە. البكري: معجم ما إستعجم، تحقيق: مصطفى السقا، (القاهرة: 1368 هـ/ 1343 م)، ج4 ، ص 1061 . عەبدوڵا غەفور: فەرهەنگی جوگرافیای کوردستان، (سلێمانی : 2002)، ل 30 .

(2) السمعاني: الأنساب، ج4 ، ص 413 . أبوالفداء : تقويم البلدان، ص 413 . النقشبندي: الكرد في دينور وشهرزور، ص22-23 .

(3) (گەنجە): یەکێکبووە لە شارە گەورەکانی هەرێمی ئاران و ساڵی (360ك/310ز) بووە بە پایتەختی میرنشینی شەدادی کوردی، ئێستا یەکێکە لە شارەکانی قەوقاز، دەکەوێتە باشوری شاری (یەریڤان)ەوەو نزیکەی (30کم) لێیەوە دوورە. ياقوت: معجم البلدان، ج2، ص 111 . بارتولد: مادة جنزة، دائرة المعارف الإسلامية، ت: أحمد الشنتاوي وآخرون، (القهرة: 1330)، ج2، ص 123 . إسماعيل شكر (رسول): الأمارة الشدادية الكردية في بلاد آران، (أربيل: 2001)، ص 40 .

(4) بارتولد: تذكرهء جغرافيايى تاريخى إيران، ت: حمزة سرادادور، (تهران: 1312 هـ . ش)، ص 221 . رسول: م . ن، ص 33-40 .

(5) جەزیرە: هەرێمێکی فراوانبووە، لەسێبەش پێکهاتبوو : (دیار ربیعە) و (دیار مضر) و (دیاربکر) . گرنگترین شارەکانی بریتیبوون لە: حەران، رەها، نسێبین، سنجار، (رأس العين)، ماردین، میافارقین، موصل، ئامەد... . سنوری ئەم هەرێمە لە باکورەوە ئەرمینیاو وڵاتی رۆمەو لە رۆژئاواوە وڵاتی شام و لە باشورەوە سەوادو لە رۆژهەڵاتیشەوە ئازەربایجانە. إبن شداد: الأعلاق الخطيرة بذكر أمراء الشام والجزيرة (قسم الجزيرة)، حققه: يحيى عبارة، (دمشق: 1318)، ج3، ق1، ص4-0 . محمد جاسم (حمادي): الجزيرة الفراتية والموصل، (بغداد: 1311)، ص 40 .

(6) إبن قتيبة: عيون الأخبار، (القاهرة: 1313)، ج1، ص 214 . إبن عبد ربه: العقد الفريد، تحقيق: عبدالمجيد الترحيني، (بيروت: 1331)، ج8 ، ص 213 .

(7) البلاذري: فتوح البلدان، ص 323 . الأزدي: تأريخ الموصل، تحقيق: علي حبيبة، (القاهرة: 1361)، ص313-310، 332-333. قدامة بن جعفر: الخراج وصناعة الكتابة، ص 310 . بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: حمادي: م . س، ص160، 112.

(8) یاقوت حەمەوی ئەم سێ ناوچەیە دیاریدەکات و دەڵێت: (دیاربکر) ناوچەکانی رۆژئاوای روباری دیجلە دەگرێتەوە تا دەگاتە ئەو شاخانەی بەسەر شاری نسێبیندا دەڕوانن، شارەکانی بریتین لە: حوصنکێف و ئامەد و میافارقین. (دیار ربیعە) ناوچەکانی رۆژئاوای دیاربەکر هەر لە موصڵەوە تا (رأس العين) دەگرێتەوە. شارەکانی بریتین لە موصل و نسێبین و رأس العين و دەنیسەر . (دیار مضر)یش دەشتاییەکانی (مناطق سهلية) رۆژئاوای فورات تا حەران و (الرقە) و...هتد دەگرێتەوە. معجم البلدان، ج2، ص 434 .

(9) جەزیرەی ئیبن عومەر: شارێکی بچوکە، دەکەوێتە بەشی رۆژئاوای روباری دیجلەوە و (180کم) لە باکوری موسڵەوە دوورە. بۆیە ناونراوە جەزیرە، چونکە روباری دیجلە بەشێوەیەکی کەوانەیی دەوریداوە. ئەمڕۆ پێی دەوترێت (جەزیرە) یاخود (جەزیرەی بۆتان) و قەزایەکی سەربە پارێزگای شرناخی کوردستانی تورکیایە. إبن حوقل: صورة الأرض، ص204. ياقوت: المشترك وضعا والمفترق صقعا، 1846، ص142. عەبدوڵا غەفور: س. پ، ل 31.

(10) إبن شداد: م . س، ج3 ، ق1، ص213. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم ناونانەوە بڕوانە: سلام حسن (طه): جزيرة إبن عمر في القرنين السادس والسابع الهجريين، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، (أربيل: 1383)، ص 22 ، 30 .

(11) کەنگەوەر: شارێکە دەکەوێتە نێوان کرماشان و هەمەدانەوە، ئێستا قەزایەکی سەربە پارێزگای کرماشانەو نزیکەی (34کم) لێیەوە دوورە. ياقوت: معجم البلدان، ج4 ، ص 363 .

ئەوەی باسکرا بەشێکی کەمە لە ناوە بە عەرەبیکراوەکان، هەرچەندە ئێمە بەتەواوی نازانین ئەم پرۆسەی بەعەرەبکردنە کەی دەستی پێکردووە، بەڵام بەدووری نازانین لەکاتی وڵاتگیریەکانەوە دەستی پێ کردبێت وەك لە ناونانەکەی شاری (کەنگەوەر)دا بینیمان، بەڵام پێمان وایە سەرەتاکانی ئەم پرۆسەیە ئەو کاتە بە تەواوی دەرکەوت و رەگی داکوتا، کە خەلیفەی ئەمەوی عەبدولمەلیکی کوڕی مەروان (60-86ك/684-100ز) دەستی کرد بە نوسینەوەی تۆماری خەراج (باجی زەوی و زار) بە عەرەبی[1] و دروستکردنی دراوی عەرەبی. گرنگی ئەم کارە بە تەنها لەلایەنی کارگێڕیدا نامێنێتەوە، چونکە ئەم بەعەرەبکردنە گونجاندنی زمانی عەرەبی و دەوڵەمەندکردنی بوو بە جۆرێك، کە سەرەڕای ئـەوەی زمانی ئایین و رامیاری بوو، بوو بە زمانی بەڕێوەبردن و رۆشنبیریش[2]. بەم جۆرە دەسەڵاتی ناونان درا بەزمانی عەرەبی و وەك پێشتر باسمان کرد، بەرەو ئەوە دەچوو ببێتە زمانێکی گەردوونی. ئیتر ئەم زمانە بۆ گوزارشتکردن لە پەیوەندیی بەکارهێنەرەکەی بە جیهانی دەوروبەریەوە بەکار دەهات و تەنانەت کاری لەسەر گۆڕینی خودی جیهانەکەش دەکرد[3]. پرۆسەی گۆڕینی ناوەکان گوزارشتکردنە لەو تێڕوانینە گۆڕانکارییەی ئەرکەکەی لەوەدا کورت دەبێتەوە شاراوە و نادیاری عەجەمی بکات بە ئاشکرا و دیاری عەرەبی، بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەو بارودۆخە تازەیەدا بگونجێت، کە دوای دەست بەسەراگرتنی شار و وڵاتە عەجەمییەکان لەلایەن ئەم دەوڵەتە نوێیەوە سەری هەڵدا[4] و لەپشت ئەم پرۆسەی بەعەرەبکردن ـ یەکخستنەوە پرۆسەیەکی بونیاتنان هەبوو و بۆ سەپاندنی بنەما گشتییەکانی گۆشەنیگاکەی پێویستی بەوە بوو بەجۆرێك لە جۆرەکان لەڕووی تیۆرییەوە ناوەکان یەك بخات[5]. کەواتە پرۆسەی ناساندن و ناونان بەم شێوەیە دەچێتە ناو چوارچێوەی ئەرکی رێکخستن لە دەوڵەتدا. بەڵام زانینی مێژوویی بەندی زمانی عەرەبی بوو و یەکێك بوو لە زانستەکانی ئەم زمانە[6] و ئەرکەکەی لەو چوارچێوەیە دەر نەدەچوو،کە دەوڵەت دیاریی کردبوو. واتە دابڕانێك نەبوو لەنێوان پێدراوەکانی دەوڵەت (لەناساندن و ناوناندا) لەگەڵ کاری مێژوودا وەك زانینێك، کە زیاتر بایەخ بە بەرجەستەکردنی لەخۆوەی کاری دەوڵەت دەدات لە چوارچێوەی بەرجەستەکردنێکی گەورەتردا، کە مێژوو ئەنجامی دەدات، ئەویش بەرجەستەکردنی خودی دەوڵەتە. لەم روانگەوە، دەبینین لە کتێبە مێژووییە ئیسلامییەکاندا ناوی کۆنی شار و هەرێمە کوردییەکان، کە لە زمانی کوردی و فارسی و سریانی و ئەرمەنیدا بەکار دەهاتن، لە بەرامبەر بەکارهێنانە گشتی و زۆرەکـانی ناوە تازەکانیان لە رۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامی باڵادەستدا دەکشێنەوە و دەبنە ناوی تایبەتی و

---

(1) الجهشياري: الوزراء والكتاب، باعتناء مصطفى السقا وآخرون، (القاهرة: 1328)، ص 38-40 . البلاذري: م . س، ص 234 .

(2) الدوري: النظم الإسلامية، (بغداد: 1388) ص 143 . الجابري: تكوين العقل العربي، ط 1 ، (بيروت: 1388) ص 68 .

(3) بڕوانە: مطاع (صفدي): إستراتيجية التسمية في نظام الأنظمة المعرفية، ط 2 ، (بغداد: 1386)، ص 132 .

(4) باشترین نمونە، ئەوەیە کە دوای گرتنی ئیسپانیا لە لایەن موسڵمانە عەرەبەکانەوە بەسەر ناوی شارەکانیدا هات، کاتێك ناوی شارەکانیان عەرەباند بۆ ئەوەی لەگەڵ زمانی عەرەبیدا بگونجێن، بۆنمونە: گرانادا (Granada) کرا بە (غەرناطة)، تۆلیدۆ (Toledo) کرا بە (طليطلة)، مەدرید (Madrid) کرا بە (مجريط)، کۆردۆبا (Cordoba) کرا بە (قرطبة) .

(5) بڕوانە: بورديو : أسباب عملية، ص133.

(6) الخوارزمي: مفاتيح العلوم، ص4-0 .

ناوچەیی، تەنانەت ئەم کارە گەیشتبووە ئەوەی کاتێك مێژوونوسەکان هەواڵی ئەو سەردەمەی ئەم شار و هەرێمانەیان تۆمار دەکرد، کە هێشتا ئیسلام نەهاتبوو، هەر ناوە بەعەرەبیکراوەکانی ئەم شار و هەرێمانەیان بەکاردەهێنا[*]، نەك ناوە ئەسڵیەکانیان. واتە ئەم ناوە تازانە لە دەزگای زمانەوانیی زانینی مێژوویدا چەسپێنران.

ئەم زانینە لەپرۆسەی ناونان و ناساندندا لەم سنورەدا رانەوەستاوە، بەڵکو هەوڵی داوە ریشەیەکی مێژوویی قووڵ بۆ ناوی زۆربەی شار و هەرێمەکان بدۆزێتەوە. هەروەك لە باسی ریشە کۆنەکانی ناوی کورددا بینیمان، لێرەشدا بەهەمان شێوە هەندێك هەوڵ دەبینین دەیانەوێت ناوی زۆر لە شار و ناوچەکان ببەستنەوە بە ریشە سەراپاییەکانی مرۆڤایەتیەوە، بەتایبەتیش بەستنەوەیان بە نوح پێغەمبەر و نەوەکانیەوە. بۆنمونە شاری سنجار[*]بۆیە ئەم ناوەی لێنراوە، چونکە کەشتیەکەی نوح بەر لوتکەی چیاکەی ئەم شارە کەوتووە و نوحیش وتویەتی : ((هذا ***سن*** جبل ***جار*** علینا))[*](هەردوو وشەی (سن، جار) لە دەربڕینەکەی نوح وەرگیراون و بوون بەناوی ئەم شارە)، هەروەها شاری نەهاوەند[*]نوح خۆی دروستی کردووە و ـ بەپێی ئەم گێڕانەوانە ـ ناوە راستەقینەکەی (نوح آوند) بووە، بەڵام بۆ ئەوەی ئاسان گۆ بکرێت کراوە بە نەهاوەند[*]، هەروەها ناوی زۆر شاری تری وەك رەها[*]و هەمەدان دەبرێنەوە سەر کوڕەکانی نوح[*]، هەندێ شاری تریش هەن ناوەکانیان دەگەیەنرێتەوە سەر ئیبراهیم پێغەمبەر، وەك شاری حەران[*]، حەران[*]، کە بەناوی (هاران کوڕی ئازەر) برای ئیبراهیم پێغەمبەرەوە ناونراوە[*]. دەشوترێت شاری

(1) بروانە: إبن قتیبة: المعارف، ص 131 ، 386 . تأریخ الیعقوبي، مج1، ص 166-168 ، 116-111 . إبو حنیفة الدینوري: م . س، ص 43 . الطبري: تأریخ، ج2، ص41 .

(2) سنجار: یەکێکبووە لە شارەکانی (دیار ربیعة) لە باشووری نسێبین، بە چیاکەی بەناوبانگە کە یەکێکە لە بەپیتترین چیاکان، لە کۆن و ئیستاشدا سەر بە شاری موصڵە و نزیکەی 133کم لێیەوە دوورە. کورد بە (شەنگال) یاخود (ژەنگار) ناوی دەبەن. إبن شداد: الأعلاق الخطیرة، ج3 ، ق 1 ، ص160 . إبن سعید المغربي: کتاب الجغرافیا، تحقیق: إسماعیل العربي، (بیروت: 1310)، ص 101 .موسی مصطفی أبراهیم : سنجار (021-660 هـ / 1120-1261م) دراسة في تأریخها السیاسي والحضاري، ، رسالة ماجستیر غیر منشورة، جامعة صلام الدین، (أربیل: 1383)، ص 10 .

(3) الهروي: الإشارات الی معرفة الزیارات، تحقیق: جانین سوردیل، (دیمشق: 1303)، ص 66 . یاقوت: معجم البلدان، ج3 ، ص 262 . بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ناوی سنجارەوە بڕوانە: مصطفی إبراهیم : م . ن، ص 16-13 . واتای رستەکەش ئەمەیە: ئەمە لوتکە چیایەکە توشمانبووە.

(4) نەهاوەند: یەکێکە لە شارە گەورەکانی هەرێمی چیا، دەکەوێتە باشووری همەدانەوە و نزیکەی 84کم لێیەوە دوورە و تائێستاش ئاوەدانە. الیعقوبي: البلدان، ص 33 . یاقوت: م . ن، ج0، ص313 . النقشبندي: الکرد، ص 11 .

(5) إبن الفقیە: مختصر کتاب البلدان، (لندن: 1302 هـ/ 1880م)، ص 208 . السمعاني: م . س، ج0 ، ص 041 . القزویني: آثار البلاد وأخبار العباد، (بیروت: 1360) ص 411.

(6) دەکەوێتە باکووری رۆژهەڵاتی روباری فوڕات لە نزیك شاری حەران، یەکێکە لە شارە کۆنەکان و لای یۆنانیەکان بە (ئەدیسا) ناسراوە. بە دێرو کڵێسا زۆرەکانی بەناوبانگەو ئێستا پێی دەوترێت ئورفەو یەکێکە لە شارەکانی کوردستانی تورکیا . أبو الفداء : تقویم البلدان، ص 211 . عبدالرقیب (یوسف) الدولة الدوستکیة في کردستان الوسطی، (أربیل: 2001) ج2، ص 164 .

(7) یاقوت: معجم البلدان، ج3 ، ص 106 . ج0 ، ص 410 .

(8) حەران: یەکێکە لەشارە بەناوبانگەکانی هەرێمی جەزیرەو (دیارمضر)، دەکەوێتە سەر رێگەی موسڵ و شام لە بەشی رۆژهەڵاتی روباری فوڕات، سەنتەری صابئەکان بوو و لە پێش و لەپاش هاتنی ئیسلامیشدا ناوەندێکی رۆشنبیری گرنگ بووە. ئەمڕۆ قەزایەکی سەر بە پارێزگای رەهایە لە کوردستانی تورکیا . یاقوت: معجم، ج2، ص230. عەبدوڵا غەفور: فەرهەنگی جوگرافیای کوردستان، ل 43 .

(9) الجوالیقي: المعرب، ص 111 . (سبط إبن جوزي) دەڵێت: ((دەوترێت هارانی خاڵی یەعقوب دروستیکردووەو عەرەب (هـ)ەکەیان گۆڕیوە بە (ح) و بووە بە حەران)). م . س، الفر الأول، ص10.

ئامەد[1] و سنجار دوو برا دروستیان کردوون ناویان ئامەد و سنجار بووە و ڕەچەڵەکیان دەچوویەوە سەر ئیبراهیم پـێغەمبەر[2]. ناوی زۆر شاریش هەن ریشەیەکی عەرەبیی زۆر کۆنیان بـۆ دروست کراوە، بۆ نمونە نمونە ناوی شاری حەلوان[3] لە حەلوان کوڕی عومران کوڕی حافی قوضاعەوە هاتووە، کە کاتی خۆی هەندێك پاشای عەجەم ئەم شارەیان پێ بەخشیوە[4]، بەپێی گێڕانەوەی ڕەچەڵەکناسەکان ئەم حەلوانە دەچێتەوە سەر لقی قەحتانیی عەرەبەکان[5]. بەهەمان شێوە ناوی شاری (ئەسەد ئاباد)[6] دەدرێتە پاڵ ئەسەد کوڕی سەرەویی حەمیری (أسد بن ذي السروی الحميري)، کە یەکێکە لە تەبابیعەکان[7] و لەکاتی تێپەڕبوونی بەم ناوچەیەدا شارەکەی ئاوەدان کردووەتەوە، بۆیە بەناوی ئەمەوە ناونراوە[8]. گێڕانەوەیەکیش هەیە دەڵێت ناوی شاری حەران لە یەکێك لە خێڵە حەمیریەکانەوە هاتووە، کە ناوی حەران کوڕی عەوف بووە[9]. ئەم گێڕانەوانە لەگەڵ سەرجەم ئەو حیکایەتە ئەفسانەییانەدا دەگونجێن، کە لەبارەی پاشا حەمیرییە قەحتانیەکانەوە بوون و باسی ئەو داگیرکارییانەیان دەکەن، کە گەیشتبووە وڵاتی چین[10]. بێگومان ئەم حیکایاتانە، وەك لێکۆڵەرێك بۆی چووە، لە بناغەدا بەرهەمی ناکۆکیی رامیاریی نێوان قەحتانی و عەدنانیەکانن[11].

زۆربەی ئەم گێڕانەوانە هی قۆناغی یەکەمی تۆمارکردنی مێژوون و مێژوونوسەکانی دواییش وەریان گرتوون، بۆیە وەك یاقوت حەمەوی باسی دەکات زۆربەی ئەم گێڕانەوانە لە کتێبی (أنساب البلاد)ی

---

(1) ئامەد: یەکێکبووە لە شارە هەرە گەورەکانی دیاربکر، دەکەوێتە ڕۆژئاوای روباری دیجلەوە کە وەك کەوانەیەك دەوریداوە. شارێکی دێرینەو بە شورا کۆنەکانی بەناوبانگە. ئەمڕۆ پێی دەوترێت دیاربکر کە ناوێکی تازەیەو لەم سەدانەی دواییدا لێی نراوە. یاقوت: م . ن، ج1، ص 06 . یوسف : الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، (بغداد: 1312)، ج1، ص 12-16 .

(2) السمعاني: الأنساب، ج3 ، ص 314 . الهروي: م . س، ص 66 . معجم، ج3 ، ص 262 .

(3) حەلوان: هاوسنوری هەرێمی چیایە و دەکەوتە کۆتایی سنوری سەوادەوە لەنێوان بەغدادو هەمەداندا، سەرەتا سەر بە کاروباری عێراق بووەو پاشتر خراوەتە سەر کاروباری چیاکان. دوای ساڵی 134ك/1333ز بەهۆی جەنگەکانی تەیمورلەنگەوە خاپوورکرا، دواتر ناوچەکە بە (دەرتەنگ) ناسراوە . قدامة بن جعفر: م . س، ص 113 . یاقوت: معجم البلدان، ج2، ص 230 . محەمەد جەمیل (ڕۆژبەیانی)مێژووی حەسەنەوەیهی و عەییاری، (بەغداد: 1336)، ل 201-208 .

(4) الجواليقي: المعرب، ص110. الزمخشري: الجبال والأمكنة والبقاع، تحقيق: إبراهيم السامرائي، (بغداد: 1368)، ص16. إبن الجوزي: المنتظم، ج1، ص28 . سبط إبن الجوزي: م . س، السفر الأول، ص 68 .

(5) الهمداني: الإكليل، ج1، ص 206-201 .

(6) ئەسەدئاباد: شارۆچکەیەکە 48کم لە لە شاری هەمەدان و 42کم لە کەنگەوەرەوە دوورە، تا ئێستا شارێکی دیاری ڕۆژئاوای هەمەدانە. إبن حوقل: صورة الأرض، ص 306 . شترك : مادة أسدآباد، دائرة المعارف الإسلامية، ج2، ص103 .

(7) تەبابیعە (التبابعة): لە (تبع) کە واتای شوێنکەوتنە هاتووەو نازناوی پاشا حەمیریەکانە، دەوترێت یەکەم پاشایان ئەم ناوەی لێنراوە، چونکە خەڵکی یەمەن شوێنی کەوتن. الخوارزمي: م . س، ص 61 .

(8) مسعر بن مهلهل: الرسالة الثانية، إعتنى بنشرها: و. مينورسكي، (القاهرة: 1300)، ص 16 . ياقوت: معجم البلدان، ج1، ص 116 .

(9) السمعاني: الأنساب، ج2، ص130 .

(10) بڕوانە ئەو ڕەخنانەی لەوجۆرە گێڕانەوانە گیراون کە لەبارەی حەمیریەکانەوەن لای : إبن خلدون: المقدمة، ص 3-10 . هەروەها: جواد علي: المفصل من تأريخ العرب قبل الإسلام، (بيروت: 1363)، ج2، ص 014-010 .

(11) علي: م . ن، ج2، ص 010 .

مێژوونوس و ڕەچەڵەكناس هیشام كوڕی مەحەمەد كوڕی كەلبی[1] (204 یان 206ك/ 823 یان 831ز 831ز مردووە) هەن[2]. ئەم كارەش بۆ ئەوەیە بیرەوەریی شوێنەكان بسڕێتەوە و بیرەوەریەكی تر لەشوێنیاندا دابنێت، بۆ ئەوەی لەگەڵ سنورەكانی زانینی مێژوویی باو و دەركەوتنی لە كۆئەندێشەی وەرگری ئەم زانینە مێژووییەدا بگونجێت، لێرەدا وەرگرەكە سەربەو (ئوممەت ـ دەوڵەت)ەیە، كە گشت ڕەهەندەكانی زانین دیاری دەكات. بۆیە بەلامانەوە سەیر نییە ئەمە لە كۆئەندیشەی دانیشتوانی ئەم شارە كوردیانەشدا ڕەنگی دابێتەوە[3]. بە كورتی، ئەم لێكدانەوانەی ریشەی ناوەكان ڕەوایەتی خۆی لە ڕەوایەتی ڕەوایەتی هەمەكیی زانینی مێژووییەوە وەردەگرێت.

پاری دووەم

ڕیشەی كورد لە نێوان ئەفسانە و مێژوودا

1) زانینی ڕەچەڵەكگەری

لە میانەی سەرنجدانمان لە ناونانی كورد لە چوارچێوەی عەرەبی ئیسلامیدا، بینیمان ریشەی كورد ڕەهەندێكی مێژوویی قووڵی هەیە و پەیوەستە بە ریشەی سەراپای مرۆڤایەتییەوە، بەڵام زانینی مێژوویی ئیسلامی سەبارەت بە ریشەی كورد بەوەندە بەس ناكات، چونكە مەسەلەی ریشە و ڕەچەڵەك پانتاییەكی

---

[1] (هشام بن محمد بن السائب بن بشير الكلبي) ساڵی (204ك/823ز) یان (206ك/831ز) مردووە. زاناترین كەسی بواری ڕەچەڵەكناسی و هەواڵی عەرەبی سەردەمی خۆی بووە. لەسەر دەستی باوكی و چەند كەسێكی تر فێری زانستبووە. لە (الحافظ)ە بەناوبانگەكانە، زۆر كتێبی هەبووە، بەڵام زۆربەیان فەوتاون، بەناوبانگترین كتێبی (جمهرة النسب)ە كە باشترین كتێبی بواری ڕەچەڵەكناسییە. الخطيب البغدادي، تأريخ بغداد، (بيروت: د. ت)، ج14 ، ص 40 . إبن النديم : الفهرست، ص 108. إبن خلكان: وفيات الأعيان، ج6 ، ص82-83 .

[2] معجم البلدان، ج3 ، ص106 .

[3] بۆ نمونە یاقوت حەمەوی دوای باسكردنی سەرگوزشتەی كەشتیەكەی نوح پێغەمبەرو بەركەوتنی لەگەڵ ئەو شاخەدا كە بەهۆی قسەكەی ئەمەوە ناونرا سنجار دەڵێت: ((گەورە و بچوكی ئەم شارە ئەمە دەزانن و لەنێوان خۆیاندا باسی دەكەن)) . م . ن، ج3 ، ص 262 .

بەربڵاوی ئەم زانینە داگیر دەکات. ئاشکرایە عەرەب، کە مادەی یەکەمی ئیسلامن، لە پێش ئیسلامیشدا بایەخێکی زۆریان بە ڕەچەڵەك داوە و مێژوونوسە کۆنەکانیش بە یەکێك لە سەرچاوە سەرەکیەکانی زانیاریان داناوە لە بارەی جاهیلیەتەوە[1]. ڕەچەڵەك فۆڕمێکە لە فۆڕمەکانی گوزارەی مێژوویی و بەڵگەی بوونی هەستی مێژووییە لای عەرەب، ئەگەرچی هەر لە قۆناغی سەرزاریدا مابوویەوە و تۆمار نەکرابوو[2].

ڕەچەڵەك واتە زنجیرەی ئەو باوك و باپیرانەی کۆمەڵێکی دیاریکراو لێیانەوە پەیدابوون، ئەم کۆمەڵە شەرعییەتی بوونیان لەو زنجیرە و قووڵایی مێژوویی ئەو زنجیرەیەدا دەبیننەوە. سەبارەت بە عەرەبیش ڕەچەڵەك ((هۆیەکە بۆ یەکتر ناسین و پردێکە بۆ پەیوەندی))[3] و شارەزابوون لێی پێویستییەکی مەعریفییە بۆ ڕەهەندی سیاسیی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتیی خێڵەکیی باو لە دوورگەی عەرەبیدا و گوزارشت لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتی ـ ڕامیارییەکانی نێوان خێڵە جیاوازەکان دەکات. خێڵ وەك یەکەیەکی کۆمەڵایەتی و ڕامیاریی تایبەت، پێویستی بە ڕەچەڵەکە، کە وەك سەرمایەیەکی ڕەمزی[4] بۆ بەهێزکردنی دەمارگیری خێڵەکی[5] و خۆهەڵنان (التباهی) و شانازیکردن و جەختکرنەوە لە تایبەتمەندێتی بەکار دەهێنرێت، جگە لەوەی پاراستن و دڵنیایی دەروونی بۆ ئەوانە دەستەبەر دەکات، کە لەژێر باڵی ئەم خێڵەدان. بەم واتایە ڕەچەڵەك بریتییە لە ڕۆحی کۆمەڵێکی خێڵەکیی داخراو بەسەر خۆیدا، بۆیە ڕەچەڵەکناسی ـ لە سادەترین دەرکەوتنەکانیدا ـ زانینێکی مێژووییە گوزارشت لەو گیانەو لە داخران دەکات.

بەڵام دوای هاتنی ئاینی ئیسلام، سەرەڕای بەدرۆخستنەوەی ڕەچەڵەکناسەکان[6] لەلایەن پێغەمبەرەوە لەم فەرموودەیەدا ((ڕەچەڵەکناسی زانینێکە سوودی نییە و نەزانیەکیشە زیانی نییە))[7]، بەڵام لە دوای مردنی پێغەمبەر، بایەخدان بە ڕەچەڵەك و تۆمارکردن و پۆلێنکردن و گرنگی پێدانی سەری هەڵدایەوە، ئەمەش لەبەر ئەوە بوو هەرچەندە ئیسلام خێڵی ملکەچی دەسەڵاتێکی باڵاتر کرد و تێکەڵ بە ئوممەتی تازەی کرد، بەڵام ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی ـ خێڵەکیی عەرەبی هەڵ نەوەشاندەوە. بۆیە ڕاستەوخۆ دوای

---

(1) المقدسي: م.س، ج 2 ، ص 4 . الشهرستاني : كتاب الملل والنحل، تحقيق: محمد بن فتح الله بدران، ط3 ، (قم : 1364 ه .ش)، ق1 ، ص248 . ابو الفداء : م.س، ج1، ص 38-33.

(2) بڕوانە: روزنتال: م.س، ص ص 33-34 . Khalidi :- op . Cit , p5 .

(3) ابن عبد ربه: العقد الفريد، ج2، ص43 .

(4) زاراوەی سەرمایەی ڕەمزی La Capital Symbolique لە زانای کۆمەڵناسی فەڕەنسی هاوچەرخ پیەر بۆردیۆ Pieer Bourdiue وەرگیراوە، ئەو پێی وایە سەرمایەی ڕەمزی جۆرێکە لە خاوەندارێتی، کە لەلایەن چەند کەسێکی کارای کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگایەکەوە دەرکی پێدەکرێت، پێدراوەکانی ئەم دەرککردنەشیان ڕێگەی زانین و دیاریکردنی ئەو سەرمایە ڕەمزییەیان پێدەدات و چەند بەهایەکی وەك (ڕەچەڵەك و شەرەف و شتی لەم بابەتە)ی پێدەبەخشن. سەرمایەی ڕەمزی کۆمەڵێکی دیاریکراو پایەیەکی بەرز دەدات بەو کۆمەڵە لە چاو ئەوانیتراو ڕێگەیەکە بۆ دەلالەتکردن لە شکۆمەندییەکی باڵا وەك ڕەهەندێك لە ڕەهەندەکانی دەسەڵات، یاخود ناوێکی تری ڕەوایەتی وەرگرتنە. بوردیو : م.س، ص136 . و لە ایضا: الرمز والسلطة، ت: عبدالسلام بنعبد العلي، الدار البيضاء، 1330 ، ص18 .

(5) بڕوانە: ابن خلدون: المقدمة، ص 102 .

(6) البلاذري : جمل من انساب الأشراف، تحقيق: سهيل زكار و رياض الزركلي، (بيروت: 1336)، ج1، ص 11 . المبرد: نسب عدنان وقحطان، تحقيق: عبدالعزيز الميمنى الراجكوتي، (الدوحة: 1384)، ص 3 .

(7) السمعاني : م.س، ص42 .

مردنی پێغەمبەر ڕەچەڵەك دینامیکیەتی خۆی وەرگرتەوە، پێداگرتن لەسەرئەوەی دەبێت جێنشینی پێغەمبەر قوڕەیشی بێت[1] و دابەش کردنی بەخشش و تۆمار کردنی دیوانەکان لەسەر بنەمای ڕەچەڵەك و خزمایەتی پێغەمبەر[2]، وایان کرد ڕەچەڵەك و زانینی ڕەچەڵەك فاکتەری دەرکەوتن و بوژانەوە بن. ئەوەی زیاتر هانی ئەمەیدا، گەیشتنی ئەمەویەکان (41ك ـ 132ز/661ك ـ 100ز) بوو بە دەسەڵات لەڕێگەی دەمارگیریی خێڵایەتیەوە و لە فەرمانڕەواییدا پشتیان بەم دەمارگیرییە خێڵەکییە دەبەست و ململانێ خێڵەکییەکانیان قووڵتر کردەوە، ئەمەش بووە هۆی بایەخدانی زیاتر بە تۆمار کردنی ڕەچەڵەك[3] . ڕەچەڵەك[3] . هەروەها ئەوەی زیاتر هانی ڕەچەڵەکگەری دەدا، دەرکەوتنی ئەرستۆکراتیەتی تازە بوو لە ئیسلامدا، کە هەوڵی دەدا بە پشتبەستن بەم سەرمایە ڕەمزییە و هاندان بۆ لێکۆڵینەوەی، پلە و پایەی خۆی بچەسپێنێت و شەرعیەت بە فەرمانڕەواییەکەی بدات، بۆیە ڕەچەڵەکناسی بووە زانستی پاشاکان[4] و ئەوەی لە دەسەڵاتدا پێگەیەکی هەبووایە نەدەبوو ئەم زانستە پشتگوێ بخات[5] . ئەمە و فەقیهەکانیش لەلایەن خۆیانەوە کاریان لەسەرئەوە دەکرد مۆرکێکی شەرعی بە ڕەچەڵەك بدەن، تەنانەت زانینی هەندێ لایەنی ڕەچەڵەکیان بە گرنگ و بگرە بە پێویستییەکی شەرعی دەزانی[6] .

لێرەدا دەبینین ڕەچەڵەك بووە بەشێك لە زانینی مێژوویی و تایبەتمەندیی خۆی هەبوو و خاوەنی میتۆدێك بوو لەگەڵ پێویستییە هەنووکەییەکان و چێوەی ئیسلامیی زانینەکاندا دەگونجا . بۆیە ڕەچەڵەك چووە ناو ڕۆحی ئیسلامەوە و لە لێکۆڵینەوەی ڕەچەڵەکدا سەیرکردنێکی نوێ و گۆشەنیگایەکی ـ تاڕادەیەك ـ جیاواز هەبوو. تەنانەت دەتوانین بڵێین هەندێك جار لای عەرەب گۆڕانی ریشەیی لە بونیادی ڕەچەڵەکگەریدا رووی داوە، دیارترینیان پۆلێن کردنی ڕەچەڵەکەکان بوو بەپێی سەنترالیزمی پێغەمبەر، دوای ئەو بەنو هاشم، ئنجا قوڕەیش و لە تۆمارکردنی ڕەچەڵەکەکاندا ئەمە بووە پنتی دەست پێکردنی ڕەچەڵەکناسی[7] . لەلایەکی ترەوە ئیتر زانستی ڕەچەڵەك تەنها تایبەت نەبوو بە ڕەچەڵەکی عەرەب، بەڵکو بەڵکو ئەم جۆرە زانینە مێژووییە گشتێنرا، بۆ ئەوەی ئەو گەل و نەتەوانەی تریش بگرێتەوە، کە لەگەڵ عەرەبدا لەناو چوارچێوەی فەرمانڕەوایی ئیسلامدا بوون، بۆیە دەبوو ڕەچەڵەك پێداویستییە ڕەمزییەکانی ململانێی نێوان کەرتە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان و دەستە ناتەباکانی ناو ئەم چوارچێوەیە دەستەبەر

---

(1) الماوردي: الأحكام السلطانية والولايات الدينية، (بغداد: 1383)، ص 11 ـ 18 . ابو يعلى الفراء : الأحكام السلطانية، تصحيح تعليق: محمد حامد الفقي، (القاهرة: 1338)، ص20 . إبن خلدون: المقدمة، 1020؟

(2) البلاذري: الفتوح، ق3 ، ص 00 بەدواوە . الطبري: م . س، ج4 ، ص203 – 210 .

(3) لەبارەی رۆڵی ئەمەویەکان لە هاندانی دەمارگیری خێڵایەتیدا ، بڕوانە: الهمداني : الأكليل، ج1، ص 106-160 . بۆ کاریگەری ئەمە لە تۆمارکردنی ڕەچەڵەکدا بڕوانە: جب : علم التأريخ، ص00 . أبو الضيف : م.س، ص 08 .

(4) ابن عبد ربه: م.س، ج2، ص11 .

(5) بڕوانە: ابن قتيبة: م.س، ص3. غرس النعمة: الهفوات النادرة، تحقيق:صالح الأشتر، (دمشق: 1361)، ص 312-313 . بۆ هەمان بۆچوون بڕوانە: Khalidi :- op . Cit , p56

(6) إبن حزم : م.س، ص 2 . إبن خلدون، تأريخ ابن خلدون، ج2، ص 4-0 .

(7) إبن سعد: الطبقات الكبرى، حققه: إحسان عباس، (بيروت: د.ت)، ج1، ص20-20 . المبرد: م.س، ص3 . ابن حزم : م.ن، ص.

بکات. ئیتر ڕەچەڵەکناسی زیاتر فراوان بوو و ڕەچەڵەکی گەل و نەتەوە جیاوازەکانی تری ـ بەکوردیشەوە ـ لەخۆ دەگرت.

ریشە و ڕەچەڵەکی کورد هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانی زانینی مێژوویی ئیسلامییەوە بایەخێکی زۆری پێ درابوو، ئەم ریشەیە یەکێك بوو لە بابەتە باوەکان و گەلێ بۆچوون و ڕای جیاواز لە بارەیەوە هەبوو[1]. مێژوونوس و ڕەچەڵەکناسە یەکەمەکانی وەك: وەهەب کوڕی مونەبەه[2] و ئەبو یەقظان نەسابە[3] و هەروەها هیشام کوڕی موحەمەدی کەلەبی و هی تر، لەچوارچێوەی لێکۆڵینەوەی گشتیی ڕەچەڵەکەکاندا بایەخیان بەم بابەتە دابوو. نەك هەر ئەمە، بەڵکو مێژوونوسێکی دیاری وەك ئەبو حەنیفەی دینەوەری کتێبێکی تایبەتی لەبارەی ریشەی کوردەوە داناوە بەناوی (أنساب الأكراد)[4]. ئەوەی جێی داخە داخە ـ بەپێی زانیاری ئێمە ـ کتێبی ناوبراو لە کتێبە ونبووەکانە و هیچ ئاسەوار و هەواڵێکی نەماوە[5]، ئەگەر ئەو کتێبە بمابایە سوودی زۆری دەبوو بۆ شیکردنەوە و لێکۆڵینەوەی ئەو راوبۆچوون و وێناکردنانەی لە سەردەمی ئەبو حەنیفەدا لەبارەی ڕەچەڵەکی کوردەوە هەبوون. هەرچەند لەو باوەڕەداین ئەوەی ئەبو حەنیفە لەو کتێبەدا باسی کردووە بەزۆری لەوە دەرناچێت، کە ئەو و مێژوونوسەکانی پێش خۆی و سەردەمی خۆی لەو بوارەدا وتویانە، بەتایبەتی ئەوەی مەسعودی کردوویەتی و لە کتێبەکانیدا، ئەگەر بە کورتیش بێت، لەبارەی ریشەو ڕەچەڵەکی کوردەوە زۆر گێڕانەوەی کۆ کردووەتەوە[6]. لێرەدا ئێمە نامانەوێت بەنێو وردەکاری ئەم گێڕانەوە جیاواز و لێکدژانەدا ڕۆبچین کە لەبارەی ریشەی کوردەوەن، چونکە پێش ئێمە، لێکۆڵەری دی ئەم کارەیان کردووە و خوێنەر دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ کتێبەکانی ئەوان[7], هەروەها بە مەبەستی دووبارە نەکردنەوەی وتەکانی ئەوان، ئەوەندە باس لەو گێڕانەوانە دەکەین، کە پەیوەندی بەوەوە هەیە ئێمە دەمانەوێت شیی بکەینەوە و لێی بکۆڵینەوە.

---

[1] المسعودى : مروج الذهب، ج1 ص430 . المقريزي، المواعظ والأعتبار، ج2، ص232.

[2] (وهب بن منبه) بە ئەسڵ فارسەو لە دەوروبەری ساڵی (34ك/604-600ز) لە یەمەن لەدایکبووە. لە هەواڵگێڕەوە (الأخباريين)ە یەکەمەکان بوو، بە گێڕانەوەی حیکایەتی مێژوویی ناسراوە، زۆر شتی لە کتێبە کۆنەکانەوە دەگواستەوە. لە دانراوەکانی: کتێبی (**الملوك المتوجة من حمير**)ە کە بنەمایەك بوو بۆ کتێبی (التيجان في ملوك حمير واليمن) . لە ساڵی 114ك / 132ز کۆچی دوایی کردووە. إبن قتيبة: م.س، ص202 . ياقوت: معجم الأدباء، ج18 ، ص 260-203 .

[3] (أبو اليقظان النسابة) ناوی (سحيم بن حفص ، ياخوود سحيم بن قادم)ە لە هەواڵ (الأخبار)و ڕەچەڵەك شارەزابوو، ئەوەی ئەو لەبارەی هەواڵ (الاخبار)و ڕەچەڵەکەکانەوە دەیگێڕایەوە جێی متمانەی مێژوونوسەکان بوو. خاوەنی کتێبی (النسب الكبير) و (نسب تميم) و زۆر کتێبی ترە. ساڵی (130 ك / 800-806ز) مردووە. **الجاحظ**: رسائل الجاحظ، ج2، ص 226-221. إبن النديم : الفهرست، ص 144.

[4] حاجي خليفة: كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، ط فلوكل، ج3 ، ص 108 . بهزاد (شرفخان): حول المصادر التأريخية المؤلفة خصيصاً لتأريخ الكرد و كردستان خلال العصور الوسطى، **مجلة** (شانەدەر)، ع2 ، (اربيل: 1331)، ص 82 .

[5] بڕوانە: شرفخان: م.س، ص 82 .

[6] مروج الذهب، ج1، ص ص 430-436 . التنبيه والأشراف، ص34 .

[7] تازەترین و دیارترین هەوڵی زانستی بۆ لێکۆڵینەوەی گێڕانەوە ئیسلامیەکان لەبارەی ریشەی کوردەوە، ئەو کارەیە کە لێکۆڵەری ئەرمەنی (ئەرشاك بولادیان) لەنامەی دکتۆراکەیدا سەبارەت بە ریشەی کورد لەسەردەمی ئیسلامیدا کردوویەتی . بولادیان کەسێکە کە گرنگییەکی زۆر بە کورد و مێژووی کورد داوە. بڕوانە: أرشاك بولاديان: الأكراد حسب المصادر العربية، نقله الى العربية: خشادور ها ريان و عبدالكريم أبو زيد، (يريفان: د.ت) ص ص 104-140 . دەربارەی ئەوەی لای وڵاتناسەکان و گەڕیدە موسڵمانەکان لەبارەی ئەم بابەتەوە هاتووە بڕوانە: مام بكر، الكرد وبلادهم، ص214 -221 .

2) ریشەی کورد و ململانێی فارس ـ عەرەب

بە شێوەیەکی گشتی لە زانینی ئیسلامیدا سێ چوارچێوەی گشتی هەیە بۆ ریشەی کورد : چوارچێوەی یەکەم لە ریشەی سەراپای کورددا خۆی دەنوێنێت، دەتوانرێت بە ریشەی ئیسرائیلی ناوببرێت، چونکە مێژوونوسەکان لە دارشتنی ئەم ریشەیەدا ـ پێشتر هەندێك لایەنیمان روون کردەوە ـ پشتیان بە راڤەکانی تەورات و گێرانەوە ئیسرائیلیەکان بەستووە. ئەوەی لەبارەی سلێمان پێغەمبەرەوە وتمان و بەکوردکردنی (استکراد) ئەوانەی شەیتان لاقەی کردن و دانانی کورد بە جنۆکە، هەموو ئەمانە دەچنە ناو ئەم چوارچێوەیەوە، سەرباری ئەوەی ئەم چوارچێوە ئیسرائیلیەی ریشەی کورد لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا کەس زۆر بۆی بە پەرۆش نەبووە، بەڵام ناوەرۆکی ئەم حیکایەتە، واتە ئەوەی کورد لە جنۆکەن، تا ئەم دواییەش لە یادەوەریدا مابوویەوە و لای هەندێك هەر بەکار دەهێنرا[1].

چوارچێوەی دووەم چوارچێوەیەکی فارسییە، کە ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە تەنانەت دوای بالادەستبوونی رۆشنبیریی عەرەبی لەژێر پەردەی ئیسلامدا، رۆشنبیریی فارسی لە کایەی ئیسلامیدا ئامادەییەکی بەهێزی هەبووە. لەم چوارچێوە فارسیەدا مێژوونوسەکان ریشەی کورد دەبەستنەوە بە چیرۆکی ئەفسانەیی زوحاکەوە[2]، کە زۆربەیان بە یەکێك لە پاشا کۆنەکانی فارسی دادەنێن و لەباسکردنی هەندێك لایەنی حیکایەتی ئەفسانەیی زوحاکدا جیاوازیان هەیە. وادیارە ئەم حیکایەتە لەناو مێژوونوسەکاندا بە رادەیەك باوبووە کە کەم کتێبی مێژوویی هەیە باسی نەکردبێت. وەك دەگێررێتەوە زوحاك پاشایەکی زۆردار بووە و دوو زیادە ئێسك[3]، وتراویشە دوو مار[4] لەسەر شانی دەرهاتوون، خواردنیان مێشکی مرۆڤ مرۆڤ بووە، بۆیە دەبوو رۆژانە دوو کەس بکوژن، بۆئەوەی مێشکیان دەرخواردی مارەکان بدرێت، بەڵام چێشتلێنەرەکەی[5]یان ئەو وەزیرەی ئەم کارەی پێ سپێررابوو، هەندێ لە کەسەکانی ئازاد دەکرد و بەدزییەوە دەیناردن بۆ چیا و شوێنە دوورەدەستەکانی ولات[6]و لە گوند و ئاوەدانی نزیك نەدەبوونەوە[ ]، نەدەبوونەوە[ ]، ئیتر لەوێ بوونە کێوی و منداڵیان بوو و زیادیان کرد، ئەمانە بوونە ریشەی کورد[7].

---

(1) بۆ نمونە بروانە: العمري، مسالك الأبصار، ج3، ص 123 .

(2) لای فارس پاشا (بیوراسب)ە، بەڵام خوارزمی دەڵێت وشەی (ضحاك) لە ئەسڵدا (دهاك)ەو لە عەرەبیدا بووە بە (ضحاك)، (دهاك) واتە دە بەڵا(عشرة آفات)، هەروەها وتراوە بە عەرەبکراوی وشەی (آزدها) واتە ئەژدیهایە. مفاتيح العلوم : ص63 . ئەم بۆچوونە ئەفسانەییە پەسەند دەکەین، هەرچەندە لە لە راستییەوە دوورە.

(3) ابو حنيفة الدينوري: الأخبار الطوال، ص 10-11. الطبري: م.س، ج1، ص136 . الخوارزمي : م.ن، ص63 . إبن نباتة: سرح العيون في شرح رسالة إبن زيدون، تحقيق: محمد ابوالفضل إبراهيم، (بيروت: 1386)، ص 16.

(4) المقدسي : م.س، ج1، ص281 . إبن حبيب : المحبر، تحقيق: إيزة ليختن شيتز ، (بيروت: د.ت)، ص 333 . المسعودي : مروج الذهب، ج1، ص 430 . البيروني: الآثار الباقية، ص 221.

(5) الثعالبي: تأريخ غرر السير المعروف بسير ملوك الفرس، (طهران: 1363)، ص 24 . المقدسي: م.ن.ص .

(6) ابو حنيفة الدينوري: م.ن، ص0 . المسعودي: م.ن.ص 436 . إبن نباتة: م.ن.ص.

(7) إبن قتيبة: م.ن، ص10 . المسعودي: م.ن، ج1، ص436 . الثعالبي : م. ن، ص20 . البيروني : م.ن، ص 221 .

مەسعودی لەم ئەفسانەیە دەدوێت و دەڵێت: ((ئەوەی لەبارەی زوحاکەوە باسمان کرد نە فارسەکان و نە مێژوونوسە دێرینەکان و نە نوێکان نکوڵیی لێ ناکەن))[2]. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ئەم ئەفسانەیە لای مێژوونوسەکان پەسەند بووە، بەتایبەتی ئەگەر ئەوەش بزانین ئەفسانەی زوحاك لە کۆن و لە ئێستاشدا لەناو کورد و فارسدا باوە[3]، سەرەڕای ئەوەی ئەم ئەفسانەیە لەگەڵ ئەفسانە بابلی و یۆنانیەکاندا ڕووی لێکچوونی هەیە و کاریگەریی ئەوانی لەسەرە[4]، بەڵام ناتوانین ئەوەی لێ دامالین، کە ڕاستییەکی مێژوویی تێدایە[5].

ئەمە تاکە هەوڵی فارس نییە بۆ ئەوەی ئینتیمای کورد بدەنە پاڵ خۆیان، بەڵکو سەبارەت بە عەقڵیەتی باوی ئەو سەردەمە، لەبارەی ئەم ئینتیمایەوە هەندێك گێڕانەوەی تر هەن بەجێترن، بۆنمونە باسی ئەوە دەکرێت ڕەچەڵەکی کورد دەگەڕێتەوە سەر ئەو پاشا فارسەی هەموو گەلە فارسیەکان لەوەوە هاتوون[6]. هەندێك مێژوونوس، بەتایبەتی ئەوانەی سەردەمەکانی دواتر، تەنها بەوەندە دەوەستن کورد دەبەنەوە سەر فارس، بێ ئەوەی بە وردەکاریەکاندا ڕۆبچن[7]. هەندێك مێژوونوسیش هەن بە چەسپاندنی یەکێتی ریشەی سەراپایی کورد و فارس، یەك ریشەیی ئەو دوو میللەتە دەسەلمێنن[8].

هاوکات لەگەڵ ئەم جەختکردنەوەیە لە فارسبوونی کورد، جەختکرنێکی بەهێزتر هەیە لەوەی ڕەچەڵەکی کورد عەرەبییە. لەم چوارچێوەیەدا کورد لە خێڵە عەرەبییە عەدنانیەکانن[9]، بەهۆی ململانێ لەگەڵ خێڵەکانی دی یان بۆ پەیداکردنی لەوەڕگا و ئاو، ناچاربوون بەرەو شاخەکان کۆچ بکەن[10]. دەشوترێت[11]لە خێڵە قەحتانیەکانی یەمەنن[12]و دوای تێکشکانی بەنداوی مەئرەب[13] یەمەنیان

---

[1] أبو حنيفة الدينوري : م. ن. ص . سبط إبن الجوزي : م.س، ص 206 . إبن نباتة: م. ن. ص.

[2] مروج الذهب : ج1، ص436 .

[3] بۆ نمونە بڕوانە: مسعر بن مهلهل: الرسالة الثانية، ص 22 . ياقوت: معجم البلدان: ج4، ص 316-311 . حسين مجيب (المصري): الأسطورة بين العرب والفرس والترك، (القاهرة: 2000)، ص 100- 102. کورد ئەمڕۆ بە زوحاك ناوی دەبەن و زۆر لەو ئاسەوارە کۆنانەی لە کوردستاندا ماونەتەوە دەدرێنە پاڵ زوحاك . بڕوانە: عبدالرقيب (يوسف): شوێنەوارەکانی نەوێ لە شاخی سورێن، (هەرێمی کوردستان: 1334)، ل 31 بەدواوە.

[4] المصري: م.ن، ص34 ، ئەویش وەریگرتووە لە: . Cojee :- Studies Shahnama ,(Bombay) , pp 7-8

[5] دیاکۆنۆف کە پسپۆڕێکی مێژووی ڕۆژهەڵاتی کۆنە، دەڵێت: زوحاك کە بە (بیوراسب، استیاگ، ئەستیاجر، ئەژدەهاك، ئەشتومیگۆ، ئیختومیگۆ)ش ناو دەبرێت، لەڕاستیدا دوا پاشای ئیمپراتۆریەتی میدیایە کە لە نێوان سالانی (080/084 ـ 000/043 پ م) فەرمانڕەواییکردووەو لەسەر دەستی کورشی ئەخمینی دامەزرێنەری دەوڵەتی ئەخمینی کۆتایی بە فەرمانڕەوایيەکەی هێنراوە. بڕوانە: میدیا: وەرگێڕانی : بورهان قانیع، (بەغداد: 1381)، ل 011 .

[6] المسعودی : التنبيه والأشراف، ص 34 . العمري: مسالك الأبصار، ج3 ، ص 130 . المقريزي: السلوط ، ج1، ص 232 .

[7] أبوالفداء الأيوبی : م.س، ج1، ص83 . إبن الوردي: م.س، ج1، ص12 . المقريزي: المواعظ والإعتبار، ج2، ص 232 .

[8] إبن خلدون: تأريخ إبن خلدون، ج1، ص3 . هەروەها: القلقشندي: قلائد الجمان: ص31 .

[9] عەدنانی: نزاریەو (**المعدية**)شیان پێدەوترێت. دەڵێن ئەمانە نەوەی ئیسماعیلی کوڕی ئیبراهیم پێغەمبەرن، لەبەرئەوەی چونەتە پاڵ عەرەبی عاربە (**العرب العاربة**) و عەرەبیان لێوەرگرتوون، بەوە ناسراون کە عەرەبی بەعەرەبکراون (العرب المستعربة) . علي: م.س، ج1، ص 310 بەدواوە .

[10] المسعودي: مروج الذهب، مج1، ص430 .

[11] الأنصاري: نخبة الدهر في عجائب البر والبحر، (لايبزك : 1323)، ص 200 . مرتضى الزبيدي: تاج العروس من جواهر القاموس، (بيروت: د.ت) مج2، ص 484 .

بەجێهێشتووە و بەرە و چیاکان چوون. لە هەردوو بارەکەدا چیا بووەتە نشینگەیان و بەتێپەڕبوونی کات زمانی عەرەبیان بیر چووەتەوەو ((زمانەکەیان بووە بە عەجەمی))[1].

یەکێك لە لێکۆڵەرەکان پێی وایە سووربوونی هەندێك مێژوونوس لەسەر ئەوەی کورد ببەنەوە سەر عەرەب، بەرژەوەندی خەلافەتی عەرەبی ئیسلامیی لەپشتەوەیە بۆ ڕاکێشانی کوردە بەلای خۆیدا و دەرخستنی ئینتیمایان بۆ عەرەب، ئەمەش لەچوارچێوەی ئەو هەوڵە بەردەوامانەی عەرەبدا دێت بۆ لەخۆگرتنی میللەتەکانی ئەو وڵاتانەی داگیریان دەکردن و دەسەڵاتی خۆیان بەسەردا دەسەپاندن[2]. بەڵام ئێمە بۆچوونێك زیاد دەکەین و دەڵێین ئەم سووربوونەیان لەسەر عەرەبێتیی کورد دەرەنجامی ناکۆکیی نێوان عەرەب و فارسە لەسەر ڕیشەی کورد و ئەوەی ئایا کورد دەچێتەوە سەر کام لەم دوو نەتەوەیە. ئەم کێشەیە لە دێڕەشیعرێکدا ـ خاوەنکەی نەناسراوە ـ بەرجەستەبووە و لەناو ڕۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامیدا باو بووە و دەڵێت:

لعمرك ما كرد من ابناء فارس ولكنه كرد بن عمر بن عامر[3]

واتە: بە ژیانی تۆ کورد نەوەی فارس نین، بەڵکو کوردی کوڕی عومەری کوڕی عامرن.

ئەم گرنگیدانەی زانینی مێژوویی ئیسلامی بە ڕەچەڵەکی کورد و ناکۆکی عەرەب و فارس لەبارەیەوە، بەشێکە لەو ململانێیەی لە سەدە سەرەتاییەکانی کۆچیدا و لە کاتی باڵادەستیی ڕۆشنبیری ئیسلامیدا لە نێوان فارس و عەرەبدا هەبوو و بە بزوتنەوەی شعوبیەت (الحركة الشعوبية)[4] ناو دەبرا، گرنگترین ڕەنگدانەوەی ئەو ململانێیەش جەختکردنەوە بوو لەسەر ڕەچەڵەك و ئەوەی کام ڕەچەڵەکەیان پایەدارترن، عەرەب یان فارس[5]. لە گەرمەی ئەم ململانێیەدا بایەخدان بە ڕەچەڵەك زیادی کرد. سەبارەت بە عەرەبیش ئەو مشتومڕانەی لەگەڵ شعوبیەکان و بە تایبەتی فارسەکاندا هەیانبوو لەسەر ئەوەی تانەیان لە عەرەب دەداو بەکەم سەیریان دەکردن، بووە هۆی سووربوون لەسەر لێکۆڵینەوەی ڕەچەڵەك لەلایەن

---

(1) قەحتانی : دەگەڕێنەوە بۆ قەحتانی باپیرەی عەرەبی باشوور، پێشیان دەوترێت یەمانی (**اليمانية**) . زانا ڕەچەڵەکناسەکان و هەواڵ گێڕەوەکان (**اهل الأخبار**) ناوی عەرەبی عارەبە (**العرب العاربة**)یان لێناون. لەبارەیانەوە بڕوانە: علي: م.ن، ج1، ص 304 بەدواوە.

(2) بەنداوی مەئرەب : ئەو بەنداوەیە کە پاشاکانی وڵاتی سەبەء(سبأ)ی یەمەن بەمەبەستی پاراستنی شاری مەئرەب لە لافاو، دروستیانکرد، ئەم بەنداوە لەنێوان ساڵانی(033 بۆ 060ك) تێکشکاوە. ئەم ڕووداوە بە لافاوی بێسنوور یان زیانبەخش (سيل العرم) ناسراوە. بڕوانە: جرجي (زيدان): العرب قبل الأسلام، راجعه وعلق عليه: حسين مؤنس، (مصر: د.ت)، ص112 ـ 118.

(3) المسعودي مروج، مج1، ص 430 .

(4) بولادیان: م.ن، ص101 .

(5) الأزهري: تهذيب اللغة: ج1، ص 103 . إبن منظور: لسان العرب : ج3 ، ص 233 . هەروەها وشەی کورد لە نێوەدێڕی یەکەمدا بەشێوەی کۆ واتە (**الأكراد**)یش هاتووە. بڕوانە: إبن دريد: جمهرة اللغة، ج2، ص 200 . إبن خلكان: وفيات الأعيان: ج0، ص 308 .

(6) بزوتنەوەی شعوبیەت (الحركه الشعوبيه): بزوتنەوەیەکی عەجەمی رکابەری دەسەڵاتی رامیاری و بەڕێوەبردن و ڕۆشنبیری ڕەهای عەرەبی بوو لەکایەی ئیسلامیدا و لەگەڵ میللەت و نەتەوەکانی تردا سازشیان دەکرد و ڕێك دەکەوتن. هەندێك لەو شعوبیانە لە کەمکردنەوەی پایەی عەرەب و باسکردنی کەموکوڕییەکانیدا زیادەڕۆییان دەکرد. بگەڕێوە بۆ : الدوري: الجذور التأريخية للشعوبية، (بيروت: 1362) ص ص 3-21 . محمود (إسماعيل): الحركات السرية في الأسلام ـ رؤية العصرية، (بيروت: 1313)، ص ص 201 – 206 .

(7) بڕوانە: إبن قتيبة: كتاب العرب أو الرد على الشعوبية، ضمن كتاب : رسائل البلغاء، إختيار وتصنيف : محمد كَرد علي، (القاهرة: 1304) ص ص 302 – 300. إبن عبد ربه: م.س، ص301- 302 . النويري: نهاية الأرب، السفر الثاني، ص 216 .

ڕەچەڵەكناسە عەرەبەكانەوە بەمەبەستی بەرگریكردن لە سەنترالیزم و ڕۆڵ و پێگەی كۆمەڵایەتییان[1] .

فارسەكانیش لای خۆیانەوە بایەخیان بە ڕەچەڵەك دەدا و دەستیان كرد بە دانانی درەختی ڕەچەڵەك (شجرة الانساب)ی تایبەت بەخۆیان و دیاردەی خۆبردنەوە سەر پاشا و كەسایەتیە كۆنەكانی فارس لەناویاندا تەشەنەی كرد[2]. لەم ڕوانگەوە ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت، هەریەك لەم دوو لایەنە هەوڵی دروستكردن و هەڵبەستنی گێڕانەوەی جیای داوە و لەڕێگەیەوە كوردی بردووەتەوە سەرخۆی تا لەبەرامبەر ئەوی تری نەیاردا پایەی بەرز ببێتەوە. تەنانەت ئەم ململانێیە لەبارەی ڕیشەی كوردەوە ڕیشەكانی ئەو گێڕانەوە فارسیەشی گرتەوە، كە باسمان كرد و پەیوەست بوو بە (زوحاك)ەوە، لێرەدا ململانێی نێوانیان لەبارەی ڕیشەی زوحاكەوە بوو و لەسەر ئەوە ناكۆك بوون زوحاك لە كامیانە[3]، عەرەبەكان بانگەشەی ئەوەیان دەكرد زوحاك لەوانە[4].

كەواتە لەم بارەدا دەتوانین بڵێین دروستكردنی ئەم ڕەچەڵەكە بۆ ئەوە نەبووە خودی كورد بناسن، لەپێناو ئەوەشدا نەبووە لە ڕاستییەكی مێژوویی بكۆڵنەوە بەو چەمكەی ئەمڕۆ هەیە، بەڵكو دەچێتە ناو بەشی هەستانی ئەویتر بە دروستكردنی مێژوویەكی ناڕاست وەك پێویستییەك ، كە دەیەوێت بەهۆیەوە بۆچوونە تایبەتیەكانی خۆی لەبارەی كارا مێژووییەكانی ئەو گێڕانەوانەوە بسەپێنێت، بەمەبەستی پاكانەكردن بۆ هەڵوێستەكان و بەهێزكردنی پێگە و زیاد كردنی سەرمایەی ڕەمزی خۆی لەسەر حسابی لایەكەی تر، وەك لەمەو دوا باسی دەكەین.

ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە جۆرێكی تر لە ناكۆكی لەبارەی ڕیشەی كوردەوە، ئەوا ئەم مەبەستگەراییەی گێڕانەوەكان ڕۆشنتر دەبێتەوە، چونكە ناكۆكی لەسەر ڕیشە و بەكارهێنانی وەك بیانوویەك ، تەنها لەنێوان عەرەب و فارسدا قەتیس نەمابوو، بەڵكو ئەم ناكۆكییە لەنێو عەرەبەكان خۆشیاندا دەبینرێت و لە ململانێ و ناكۆكی نێوان قەحتانی و عەدنانیەكاندا خۆی دەنوێنێت. لێرەدا ڕەچەڵەك سەرمایەیەكی ڕەمزی بوو بەدەست هەریەكەیانەوە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەوی دی . ئەم ململانێ خێڵەكییە، كە بنەمایەكی ئابووری و ڕامیاری هەبوو، هاوكات بوو لەگەڵ تۆماركردنی ڕەچەڵەك و چەسپاندنی لەلایەن ڕەچەڵەكناسە لایەنگرەكانەوە (المتحزبين)، كە پشتگیری دەستەیەكیان دەكرد دژی دەستەیەكی دی و ـ وەك لێكۆڵەرەكان دەڵێن ـ ئەمەش بەئاشكرا كاریگەریی هەبوو لەسەر پرۆسەی تۆماركردنی ڕەچەڵەكەكان و دروستكردنی زۆر هەواڵ و حیكایەتی ناواقیعی[5]. ئەم لایەنانە هەر بەوەندە نەدەوەستان خۆیان بە ڕەچەڵەكە عەرەبییەكەیانەوە هەڵكێشن، بەڵكو مەسەلەكە ئەمەی تێپەڕاند و هەر دەستەیەك بەوە خۆی هەڵدەكێشا و شانازیی دەكرد، كە نەتەوە دیار و ناسراوەكانیش سەر بە ئەون، بۆنمونە

---

[1] سزكين: تأريخ التراث العربي، ج4 ، ص 406 . الدوري: بحث في نشاءة، ص 140 . مصطفى : التأريخ العربى، ج1، ص 140 .

[2] بڕوانە: ذبيح الله (الصفا): حماسة سراي در إيران، (تهران: 1302هـ .ش)، ص 014 .

[3] المسعودي: مروج، ج1، ص 43 . أبو الفداء : المختصر، ج1، ص83 .

[4] الطبري: م.س، ج1، ص 234 . الثعالبـي: م.س، ص 18 . المسعودي: التنبيه والأشراف، ص 32 ـ 33 . إبن الجوزي: م.س، ج1، ص 130 .

[5] بگەڕێوە بۆ: علي: م.س، ج1، ص 434 – 430 . الدوري: م.س، ص 10 .

عەدنانیەکان لافی ئەوەیان لیّ دەدا فارس و رۆم و ئیسرائیلیەکان لەوانن، قەحتانیەکانیش خۆیان کردبوو بە خزمی یۆنانییەکانیان[1]. بۆیە ئاسایی بوو ئەم ناکۆکیە کوردیش بگرێتەوە[2].

لە قەحتانییەکان هیشام کوڕی موحەمەدی کەلبی[3] سەرپەرشتی ناکۆکیەکەی دەکرد، بەلاّم لە لایەنەکەی دی ئەبو یەقظان ئەلنەسابە بەڕیوەی دەبرد، کە خۆی سەر بە یەکێك لە هۆزە عەدنانییەکان بوو[4]. ئیبن کەلبی لافی ئەوەی لیّ دەدا کورد دەگەڕێنەوە سەر (کرد بن عمر مزیقیاء بن عامر ماء السماء)[5]، زۆربەی مێژوونوسەکان لەسەر زاری ئەم هەوالگێڕەوە ئەم گێڕانەوەیان هێناوە و باسیان کردووە[6]، سەرەڕای ئەوەی لەبارەی ریشەی قەحتانی کوردەوە زۆر گێڕانەوەی تر هەن[7]، بەلاّم ئەبو یەقظان یەقظان لافی ئەوەی لێدەدا کورد لە عەدنانییەکانەوە بەتایبەتیش لە (کرد بن عمر بن عامر)ەوە هاتوون[8]. هەروەها مەسعودی ئاماژە بە چەند گێڕانەوەیەکی عەدنانی سەردەمی خۆی دەکات، دیارترینیان ئەوەیە رەچەڵەکی کورد دەباتەوە سەر موضیر کوڕی نزار یان رەبیعەی کوڕی نزار[9]. بەلاّم ئەوەی لەناو خەڵکدا زۆر باو بوو و لە هەموو رەچەڵەکەکانی دی بەڕاستتر دەزانرا ئەوەیە کورد ئەوەی رەبیعەی کوڕی نزارن[10].

ئەم گێڕانەوە جیاوازانە و ئەو بۆچوونانەی لێیانەوە شێوەگیر بوو بوون، پەیوەستن بە قۆناغی یەکەمی زانینی ئیسلامییەوە، کە قۆناغی پەرەسەندن یان دامەزراندنە، مێژوونوسەکانی دوای ئەمانیش ـ وەك نەریتێك ـ ئەم گێڕانەوانەیان دەگواستەوە بەبێ رەچاوکردنی ئەو گۆشەنیگایەی ئەم گێڕانەوانەی لە کاتی بەرهەمهێنانیاندا شێوەگیر کردبوو، یان بیّ ئەوەی بێن بەپێی سەردەمەکەی خۆیان، کە مەعریفە بە کورد پەرەی سەندبوو و بۆچوونی نویّ دروست بوو بوو، ئەو گۆشەنیگایە بگۆڕن.

---

(1) بڕوانە: المسعودي: التنبيه، ص ص 34 – 36. مروج، ج1، ص 206 – 201 – 241. بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: علي: م.س، ج1، ص 436 – 000.

(2) لێکۆڵەری بەناوبانگ (جواد علي) یەکەم کەسە کە تێبینی ئەم بەکارهێنانە پاساوگەریە(الاستخدام التبريري)یەی ریشەو رەچەڵەکی کوردی کردووە لەو ناکۆکیەدا. بڕوانە: م.ن، ج1، ص 438.

(3) الهمداني: الأكليل، ج1، ص 84 .

(4) الطبري: م.س، ج4 ، ص 443 .

(5) (عمرو مزيقياء بن عامر ماء السماء بن حارثة الغطريف بن أمرء القيس الأزدي)ە، دوای تێکشکانی بەنداوی مەئرەب بەرەو باکوور رۆیشتن، ناونراوە (مزيقياء) چونکە هەموو رۆژێك جلێکی نوێی دەدڕاند، دەشوترێت بۆیە بەوە ناونراوە چونکە خوا پارچەپارچەی کردوون (مزقهم) . إبن دريد: الأشتقاق ، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، (القاهرة: 1308)، ص430. إبن حمدون: التذكرة الحمدونية، تحقيق: إحسان عباس و بكر عباس، (بيروت: 1336)، مج1 ، ص 311 .

(6) إبن دريد: جمهرة، ج2، ص 200 . الجواليقي: م.س، ص 332 . إبن خلكان: م.س، ج0 ، ص 301-308 . إبن منظور: لسان العرب : مج 3 ، ص 233 . المقريزي: السلوك، ج1، ص 101 .

(7) إبن خلدون: تأريخ إبن خلدون، ج0 ، ص 326 . المقريزي: م.ن.ص . هەروەها: المواعظ والأعتبار، ج2، ص 232 .

(8) إبن دريد: جمهرة، ج2، ص 200. الجواليقي: م.ن.ص . الأنصاري: م.س، 200 . النويري: م.س، السفر الثاني، ص 230 .

(9) (عمرو بن عامر بن ربيعة بن صعصعة)یە ـ بەپێی رەچەڵەکناسەکان ـ رەچەڵەکەکەی دەگەڕێتەوە سەر عەدنانی باپیرەگەورەی عەدنانیەکان. إبن حزم : م.ن، ص263 . ياقوت الحموي: المقتضب من كتاب جمهرة النسب، تحقيق: ناجي حسن، (بيروت 1381)، ص 138 ، 101 .

(10) ئەمانە دوو بران ، رەچەڵەکیان دەچێتەوە سەر عەدنان. البلاذري: أنساب الأشراف، ج1، ص 20 ، 28. إبن حزم :م،ن، ص 10 .

لەلایەکی ترەوە، هەریەك لەم گێڕانەوانە و ئەو چوارچێوە کۆمەڵایەتیەی بیرکردنەوە و گۆشەنیگای ئەم مێژوونوسانە سنوربەند دەکات، شوێنێکیان دەدا بەکورد شوێنی راستەقینەی خۆی نەبوو، بەڵکو شوێنێك بوو مێژوونوس دەیویست و بۆ لێدانی ئەوانی دی یان بۆ دروستکردنی بۆچوونێك لەبارەی کوردەوە پێویستی پێی بوو ، یاخود بۆ بە عەقڵانیکردنی گێڕانەوە مێژووییەکانی، کە هەردوو حاڵەتەکەی تر لەخۆ دەگرێت.

3 ـ مەبەستگەرایی گێڕانەوەکان و دیالێکتیکی (ئێمە) و (ئەویتر)

بینیمان لەنێوان لایەنە ناکۆکەکاندا جیاوازی هزریی هەبوو لەبارەی ریشەی کوردەوە، هەر لایەك هەوڵی دەدا لە بەرهەمهێنانی زانینی مێژوویی تایبەت بەخۆیدا ئەم جیاوازییە هزرییانە و لەناویاندا بۆچوونی خۆی لەبارەی ریشەی کوردەوە بەرجەستە بکات. لەم بارەدا ئەو گێڕانەوانە قۆستنەوەی کوردن بۆ بەرژەوەندی (ئێمە)ی رکابەر لە بەرامبەر (ئەویتر) ی نزیکدا، واتە ئەو (ئێمە)یەی مێژوو تۆمار دەکات، رەچەڵەك دروست دەکات و دەیەوێت کورد بناسێنێت، بەڵام نەك تەنها لەپێناو زانینێکی پوختدا، واتە نەك لەپێناو کورددا وەك بابەتێك بۆ زانین، هەرچەندە ناتوانین لەم هەوڵانەدا نکوڵی لەم رەهەندە مەعریفیە ـ با ئەفسانەیش بێت ـ بکەین، بەڵام ئەم دەیویست بەمە لەبەرامبەر ئەوی تردا، کە لەگەڵیدا لە ململانێی ڕاستەخۆدابوو (ململانێی فارسی ـ عەرەبی , ململانێی قەحتانی ـ عەدنانی) لەسەر پێی خۆی راوەستێت.

زۆربەی ئەو گێڕانەوانەی پەیوەستن بە ریشەی کوردەوە دوالیزمێکی دیاریان تێدایە، کە بریتیە لە دوالیزمی کوردی (پابەند) و کوردی (ناپابەند) پێمانەوە. ئەوەی تەحەکوم بەم دوالیزمە دەکات بریتییە لە پەیوەندیی نێوان (ئێمە)ی بگۆ، کە بەپێی رۆشنبیری و ئینتیماکانمان مێژوو دەنوسینەوە و (ئەویتر)، کە لە رۆشنبیریی و ئینتیمادا لێمان جیایە و بەپێی پێدراوەکانی خۆمان لێی تێدەگەین[1]. بەڵام لەبەرئەوەی کایەی ئیسلامی بەوە جیادەکرێتەوە ـ لە یەك کاتدا ـ هەم یەکێتی و هەم جیاوازیشی تێدایە، بۆیە سروشتییە زیاتر لە کەناڵێکی رۆشنبیری هەبێت، کە نوێنەرایەتی زیاتر لە (ئێمە)یەك بکات و هەریەکەیان کار لەسەر دروستکردنی (ئەویتر)ێك بکات بۆ خۆی . ئەوەی لە چارەسەرکردنی ریشەی کورد لەم بوارەدا هەستمان پێکرد، ئەوەیە هەرلایەك هەوڵ دەدات ئەوە دەربخات کورد لە یەك کاتدا هەم سەر بەوە و هەم لێشی جیاوازە، کورد بەشێکن لە (ئێمە)ی فارس یان عەرەب، قەحتانی یان عەدنانی، بەڵام ئەمە مانای

---

[1] چەمکی (ئێمە) و (ئەویتر) دوو چەمکن لەمڕۆدا پانتاییەکی فراوانی هزری فەلسەفی و زانستە مرۆڤایەتیەکان پێك دەهێنن و گوزارشت لەو پەیوەندیانە دەکەن کە لە نێوان کۆمەڵە مرۆییە جیاوازەکاندا هەن. (ئێمە) کە ـ زۆربەی جار ـ دەچینەوە سەر رەگەزێکی دیار (عرق متمیز) و پاشخانێکی رۆشنبیری تایبەتمان هەیە، بە ئاگاییەوە لەگەڵ (ئەویتر)ی جیاواز لێمان لەڕووی رۆشنبیریی و رەگەزییەوە مامەڵەدەکەین، ئەم مامەڵەیە زیاتر گوتراوەکان (مقولات)ی دەرککردن و بۆچوونەکانی ئێمە پێکیدەهێنێت، نەك حەقیقەتی ئەویتر خۆی . لەبارەی ئەم دوو چەمکەوە زۆر تۆژینەوەی گرنگ هەن، بۆنمونە بگەڕێوە بۆ: تزیفیتان (تودوروف): نحن والآخرون، ت: ربى حمود، (دمشق:1338) . لبیب (المحرر): صورة الآخر . ص ص 40 – 48 .

ئەوە نییە ئـەوان بـەتـەواوی وەك ئێمەن و لە هەموو ڕوویەكەوە لە ئێمە دەچن، بۆیە سەرەڕای ئەوەی كورد بەشێكن لە (ئێمە)ی دروستكەری مێژوو، بەڵام پەیوەندیان بە ئێمەوە تەنها لە ڕابردوودا بووە، ئەوان بەشە دەركراو یاخود ڕاكردووەكەی ئێمەن بۆ چیاكـان و لەوێ سروشـتیان گـۆڕاوە و بوونـە كێـوی و لـە شـار و ئاوەدانی نزیك نابنەوە[1]. واتە ئەوان لایەنێكن لە لایەنە گۆڕاو و كێویبووەكـانی ئێمـە، ئـەوان ئـەویتری ناوەكیی (الاخر الداخلي) ئێمەن بەبێ ئەوەی ئەمە مانای دەست هەڵگرتن بێت لە ئینتیمای كورد بۆ ئێمە، چونكە لە ئێستادا ئەویتری دیكەش هەیە لەسەر ئینتیمای كورد ركابەریمان دەكەن. لەبەرئەمە كورد ئـەو (ئەویتر)ەمانە، كە بەپێی دەرككردن و چوارچێوەی تایبەتیی تێگەیشتنمان وێنەمان كێشاوە.

بەم جۆرە كـردەی بە ئـەویتـركردنی كورد سەبارەت بەم لایەنە ناكۆكانە و دوای ئەمان سەبارەت بە مێژوونوسەكان، پرۆسەیەكی قورس و وردە و زانینی مێژوویی بە سادەترین دەربـڕین و قـووڵترین مانـا گوزارشتی لـێ كـردووە و ویسـتوویەتی بەمـە مـۆركێكی ژیرانـە و مـاقوڵ بـدات بـەم پرۆسـەیەو ئـەو پەیوەندیانەی لێیەوە بەرهەمدێن، وەك ئەم مەعریفانە. كە دەڵێین مۆركێكی ژیرانەی پـێ دەدات، مانـای ئەوە نییە لەڕووی دروستبوون و بونیاتەوە ئەفسـانییبوونی گێڕانـەوەكان ڕەت دەكەینـەوە. ئـەم گێڕانـەوە هەڵبەستراوانە و ئەوەی لە زانینی مێژووییدا لەبارەی ئینتیمای سەراپایی كۆمەڵە مرۆییەكانەوە باس كران، بەڵگەیەكی ڕوونن لەسەر ئەوە، كە لە كایەی ئیسـلامیدا سـنورێكی دیـار لـەنێوان ئەفسـانە و مێـژوودا نەبووە. واتە لە تۆماركردنی مێژوو و لێرەش لە تۆماركردنی ڕەچەڵەكدا ڕەهەنـدێكی ئەفسـانەیی بەسـەر گۆشەنیگای عەقڵانی و میتۆدی ڕەخنەییدا زاڵە، ئەم گێڕانەوانە لەگەڵ ئەوەدا نـاگونجێن، كـە توێژینـەوە هاوچەرخەكان لەبارەی ڕیشەی كوردەوە دەیڵێن. لە ڕاستیشدا مێژوونوسەكانی ئەوكاتە نەیاندەتوانی ڕیشەی ڕاستەقینەی میللەتەكان بزانن و پەی بە زنجیرەی هۆكـار و ئەنجامـەكانی دەركـەوتنی كۆمەڵـە مرۆییـە جیاوازەكان ببەن، ئەوان بەڵگە و هۆكاری زانستیی پێویستیان لـەبەر دەستدا نـەبوو، بیرۆكـەكان مـۆركی لێكۆڵینەوەی زانستیان وەرنەگرتبوو و لەسەر بناغەیەكی جێگیر و پتـەو دانەمـەزرا بـوون و ئـەزموونیان نەكردبووە هۆكارێك بۆ گەیشتن بە ڕاستی[2].

ئەفسانەییبوونی ئەم گێڕانەوانە لەبارەی كوردەوە لەوەدایە، كە پەیوەستە بە ڕیشە یاخود یەكـەم سەرهەڵدانی ئەم كۆمەڵە مرۆییەوە، ئەمەش دەكەوێتە دەرەوەی مێژووەوە و لە یـادەوەری مرۆڤـدا ـ كـە سەرچاوەی سەرەكی مێـژووی كۆنـە ـ نامێنێتـەوە و ناتوانێـت بیپارێزێـت، ئەگەرچـی سـوودی بـۆ ئـەو كۆمەڵەیەش هەیە. ئاشكرایە ئەفسانە لەوێوە دەست پێدەكات، كە مێژوو ناتوانێت دەسەڵاتی خۆی بەسەر ڕووداو و كەسەكاندا بسەپێنێت و بیانكاتە واقیعی، ئەركی ئەفسانە بەتاڵكردنەوەی مێـژووە لـە واقیـع و

---

[1] إبن قتيبة: م.س، ص 210 . أبو حنيفة الدينوري: م.س، ص0 . المسعودي: مروج، مج1، ص 430 .

[2] بڕوانە: محسن محمد (حسين): الكُرد و بعض مصادر تأريخهم الإسلامي، مجلة كاروان ـ القافلة، (بغداد: 1384)، ع 24 ، ص 138 . أحمد عثمان (أبوبكر): ذكر الأكراد وأصولهم في كتابات المسلمين الأوائل، مجلة المجمع العلمي العراقي ـ الهيئة الكردية، مج 13 لسنة 1380 ، ص 363 .

پڕکردنەوەیەتی بە سروشت[1]، کرۆکی ئەفسانە سەرچڵییەکی هزریی مرۆڤە بە مەبەستی دۆزینەوە و زانینی حەقیقەتی سەرسوڕهێن، ئەفسانە شێوازێکە لە زانین بۆ کەشفکردن و گەیشتن بە راستیەکان بەمەبەستی لێکدانەوەی جیهان و تێگەیشتن لە دیاردەکانی و رازیبوونی مرۆڤ پێی[2]. بەڵام ئەمەش مانای دامالّینی رەهەندی مێژوویی نییە لە حیکایەت و گێڕانەوە ئەفسانەییەکان، چونکە ئەفسانە، هەرچەند هی قۆناغی پێش مێژووی واقیعییە، بەڵام گوزارشت لە بۆچوونێکی دیاریکراو دەکات سەبارەت بەو مێژووە و بیرکردنەوەیەکی دیاریکراوە سەبارەت بە ژیان و ئەو مەسەلەیەی ئەفسانەکە چارەسەری دەکات و لێی دەدوێت.

ئێمە لێرەدا نامانەوێت ئەفسانەییبوونی ئەو گێڕانەوانە و دوورکەوتنەوەیان لە ریشەی کورد بسەلمێنین، بەڵکو دەمانەوێت لەو سیاقەدا، کە مێژوونوسەکان دروستیان کردووە، مەعقولیەتی ئەم گێڕانەوانە دەرخەین. لێرەدا مەعقولیەت ئەوەیە لە چوارچێوەی کات و شوێنێکی دیاریکراودا وەسفی شتەکان دەکات و هەواڵەکانیان دەگێڕێتەوە[3]. رەچەڵەکناس و مێژوونوسە کۆنەکانیش بڕوایان بە راستی و مێژووییبوونی ئەو گێڕانەوانە کردبوو، کە لەبارەی ریشەی کوردەوەن، واتە باوەڕیان وابوو دەشێ لەڕووی مێژووییەوە هەبن و توانستی بوونیان هەیە، ئەگەرچی لەڕوانگەی ئەمڕۆوە بە ئەفسانە دادەنرێن. بەبۆچوونی ئێمە ئەم مێژوونوس و رەچەڵەکناسانە لەوێوە بڕوایان بە مەعقولیەتی ئەم گێڕانەوانە هێنابوو، کە کۆمەڵێك هەواڵی کاتەکیی بەدوای یەکداهاتوو دەگێڕنەوە[4] و ئەمە بەڵگەبوو لەسەر ئەوەی ئەم بابەتە راست و بەڵگەدارە[5]. ئەگەر لە بەشە راستەقینەکەی ئەم گێڕانەوانە بکۆڵینەوە، یاخود ئەگەر هەوڵماندا لە ناو سیستەمی وێناکردنە تایبەتەکانی دروستکەری ئەم گێڕانەوانەوە، رەهەندەکانی ئەو وێناکردنە بدۆزینەوە، کە لەسەر ئەم گێڕانەوانە دامەزراوە، دەبینین لەوێدا راناوەستێت ریشەی کورد بچەسپێنێت و لەمیانەی پشتبەستن بە بەدوای یەکدا هاتنی رووداوەکان شەرعیەت بدات بەو ریشەیە، بەڵکو لەگەڵ ئەمەدا وێنای واقیعێکی کۆمەڵایەتیی تایبەت دەکات، کە واقیعی کورد و سروشتی پێکهاتنیەتی و بەمە لەشێوەگیر کردنی بۆچوونەکاندا لەبارەی نەتەوە و میللەتە جیاوازەکان بە کوردیشەوە، گوزارشت لە نەزعەی سەنترالّیزم دەکات.

لێکچوونی ئەنجامی گێڕانەوەکان و ئەوەی بەڕوونی وێنای سروشتی کورد دەکات ، بۆچوونەکە ئێمە دەسەلمێنێت و دەتوانرێت بوترێت رایەڵێك هەیە ئەو چوارچێوە جیاوازانە بەیەکەوە دەبەستێتەوە، کە

(1) رولان (بارت): الأسطورة اليوم، ت: حسن الغرفي، (بغداد: 1330)، ص 86 .

(2) فراس (السواح): مغامرة العقل الأولي ـ دراسة في الأسطورة، (بيروت: 1381)، ص 3 ، 11 . بير (غريمال): الأسطورة والأنسان، ت: فاضل السعدوني، مجلة الثقافة الأجنبية، ع2 ، (بغداد: 1331)، ص 33 .

(3) العظمة: الكتابة التأريخية، ص 3 .

(4) بگەڕێوە بۆ دەقی گێڕانەوەکان لای : المسعودي: مروج، ج1، ص 430 – 436 . التنبيه والإشراف، ص 30 .

(5) بڕوانە: أركون: الفكر الإسلامي، ص 30 .

لەبارەی ریشەی کوردەوەن (ریشەی ئیسرائیلی، ریشەی فارسی، ریشەی عەرەبی) وەك لەم هێڵکاریەدا دەردەکەوێت:

ریشەکان / رەوتی رووداوەکان	ریشەی ئیسرائیلی	ریشەی فارسی	ریشەی عەرەبی
رووداوی سەرەکی	جووتبوونی شەیتان لەگەڵ کەنیزەکانی سلێمان پێغەمبەر	زوحاك و ستەمکاریەکانی لەسەر زەوی	ململانێی خێڵەکی یان تێکشکانی بەنداوی مەئرەب
گێڕانەوەی رووداوەکە	دەرکردنی لەدایکبووەکان بۆ چیاکان	شاردنەوەی رزگاربووەکان لە چیاکاندا	کۆچکردنی هەندێك هۆز بۆ چیاکان
ئەنجامی رووداوەکە	بەکوردکردن (دەرکەوتنی کورد)	کێوویبوون و دوورکەوتنەوە لە ئاوەدانی (دەرکەوتنی کورد)	بەعەجەمبوون و دراوسێەتی شارنشینەکان (دەرکەوتنی کورد)

هێڵکاریی لەیەکچوونی گێڕانەوەکان لەبارەی ریشەی کورد و نیشتمانەکەیانەوە

لە هێڵکاریەکەدا ئەوە دەردەکەوێت کورد لە گێڕانەوە جیاوازەکاندا دوای رووداوێکی سەرەکی، پەنا دەبەن یاخوود دەردەکرێن بۆ شاخەکان و لە شارەکان دوور دەکەونەوە. واتە مێژوونوسەکان لە سروشتی کورد و چیانشینیی کوردەوە پێوەرێکی سەرەکیان وەرگرتووە بۆ دانانی بۆچوونەکانیان لەبارەی ریشەی کوردەوە. ئەگەرچی مێژوونوسەکان لەبارەی سەرەتای دەست پێکردنی کوردەوە رێك نەکەوتون، بەڵام لە هەموو بارەکاندا رەگەزە مرۆڤێك دەردەکەوێت چیانشینن و لە ئاوەدانیەوە دوورن.

مەبەستمان لە نەزعەی سەنترالیزم لە شێوەگیربوونی بۆچوونەکاندا نەمانی جیاوازییە لەنێوان لایەنە ناکۆکەکاندا، بۆیە وێناکردنی ریشەی کورد بەم شێوەیە دەبێتە مایەی دروستبوونی سستەمێك لە پەیوەندی، کە گێڕانەوە مێژووییەکان تێ دەپەڕێنێت و ئەو پەیوەندییانە لە دەوری ئەوەدا کۆدەبنەوە، کە پێی دەوترێت پەیوەندی ناوەند بە دەوروبەرەوە، چونکە لێرەدا ناوەندێکی دەسەڵاتخوازمان هەیە بۆ ناسینی ئەوەی ئەو بە دەوروبەری خۆی دایدەنێت، کۆمەڵێك زانینی تایبەت بەرهەم دەهێنێت. ناوەند لەبەر ئەوەی ناوەندێکی دەسەڵاتخوازە، پێویستی بە ناسینی دەوروبەرە وەك بوارێکی زیندوو بۆ فراوانکردنی فەرمانڕەوایی و پیادەکردنی تواناو دەسەڵاتی خۆی. کەواتە ناسینی ریشەی کورد و جەختکردنەوە لە کەنارگیریی کورد، پێویستیەکی دەسەڵاتە و دەیەوێت لەرێگەی ئەمەوە سەنترالیزمی خۆی بچەسپێنێت بە مەبەستی قۆرخکاریە رامیاری ـ ئابووری ـ مەعریفیەکان و پەراوێزخستنی دەوروبەر و سەپاندنی گۆشەنیگای سەنتەر بەسەریاندا . لێرەدا و لە سەردەمی بەرهەمهێنانی گێڕانەوەکاندا، لەبەرامبەر رووە

رەسمی و یاسایی و شارستانیەکەدا، کە لەڕووی رامیاری و رۆشنبیرییەوە دەستەبژێرێکی باڵادەستن، کـورد بریتییە لە رووە کێوییەکە[1].

4) هەڵوێستی کورد لە ریشەی خۆی

ئایا هەڵوێستی کورد بەرامبەر ئەم گێڕانەوانە چییە؟ کورد چۆن ئەم گێڕانەوانەیان لەبارەی ریشەی خۆیانەوە وەرگرتووە؟ مەسعودی بەڕوونی وەڵامی ئەم پرسیارانە دەداتەوە، ئەو ئاماژە بەوە دەکات کـورد خۆیان بەجۆرێك لە جۆرەکان لە دروستکردنی ئەم گێڕانەوانە و برەو پێدانیاندا بەشدارییان کردووە. بـەپێی ئەوەی مەسعودی باسی دەکات کورد بە هەڵبژاردنی رەچەڵەکی عەرەبی بۆخۆیان رازی بـوون[2] و ئـەوەیان هەڵبژاردووە بچنەوە سەر لقی عەدنانی . لەسەردەمی ئەم مێژوونوسەدا هەندێك لە خێڵە کوردەکان لافـی ئەوەیان لێدەدا لە رەبیعەی کوڕی نزار کەوتوونەتـەوە، هەنـدێکی تـریش لـە موضـر کـوڕی نـزاری بـرای کەوتوونەتەوە[3]، هەندێکیشیان پێیان وایە لە رەبیعەو لە بـەکری کـوڕی وائـیلن[4]، یـان دەچـنەوە سـەر رەچەڵەکە هەڵبەستراوەکانی تر، کە هـەموویان لـە عەدنانـدا کۆتاییـان دێـت. ئـەوەی بەڵگەیـە لەسـەر رازیبوونی کورد بە رەچەڵەکی عەرەبی، ئەوەیە هەندێکیان خۆیـان دەبـردەوە سـەر کەسـانێك مەسـعودی گوتەنی، نەوەیان لەدوا بەجێ نەماوە[5]. لە سەردەمی دوای ئەم مێژوونوسەشـدا هەنـدێك لـە کوردەکـان هەوڵی ئەوە دەدەن رەچەڵەکی عەرەبی ـ عەدنانیی دیکە بۆ خۆیان دابنێن، وەك خۆبردنەوە سەر بنەماڵەی ئەمەوی، کە لەو رۆژگارەدا لە هەندێك ناوەندی کوردیدا باو بووە[6] .

ئـەم هەڵوێسـتەی خۆبردنـەوە سـەر عـەرەب لەلایـەن کـوردەوە، بـەپێی ئـەوەی وڵاتنـاس و مێژوونوسەکان باسیان کردووە ـ بەلایەنی کەمەوە ـ لە ناوەڕاستی سەدەی چواری کۆچـی/دەی زاینییـەوە سەری هەڵداوە[7]، کە دەکاتە سەرەتای دەرکەوتنی دیاردەی پێکهێنانی قەوارە رامیارییە کوردییەکان لـە هەرێمەکانیاندا. لەم کاتەدا لەلایەن ئەوانەوە، کە مەسعودی بە شارەزایانی کورد ناویان دەبات، بـرەو دان بەم ریشە دروستکراوە دەستی پێکرد[8]. لەو کاتەدا ئەمانە نوێنەرایەتیی دەستەبژێری کوردیـان دەکـرد و

---

(1) لێرەدا سوودمان لە هەندێ بۆچوونی بیرمەند موحەمەد ئەرکون بینیووە کە لەبارەی سەنتەرو دەوروبەر لە کایەی ئیسلامیدا دەریبڕیوە. سەنتەر بریتییە لە پێکهاتەی دەوڵەت و دەستەبژێری خوێندەوارو رۆشنبیریی رەسمی، دەوروبەریش بریتییە لە کۆمەڵگە خێڵەکیە بەشبەشەکان و ئاستێکی نزمی رۆشنبیری . أرکون: قضايا في نقد العقل الديني ـ كيف نفهم الإسلام اليوم؟ ، ت: هاشم صالح، (بيروت 1338)، ص 18 – 13 .

(2) مروج الذهب، ج1، ص 436 .

(3) ه . س، ه . ل .

(4) التنبيه والأشراف، ص 34.

(5) هـ. س، ه. ل.

(6) بۆ نمونە بڕوانە: العمري: مسالك الأبصار، ج3 ، ص 131 . المقريزي: السلوك، ج1، ص 101 . المواعظ والإعتبار، ج2، ص 232.

(7) الأصطخري: المسالك الممالك، (ليدن: 1321)، ص 110 . المسعودي: مروج، ج1، ص 436 . إبن حوقل: صورة الأرض، ص 263.

(8) التنبيه والإشراف، ص 34.

بەزمانی عەرەبی دەدوان و چوو بوونە ریزی ئەو دەستەبژێرە روناکبیرەی کایەی ئیسلامییەوە، کە گرنگیان بە هەموو زانینەکان دەدا، یەکێك لەو زانینانەش ریشەی میللەت و نەتەوەکان بوو. بێگومان ئەم دەستەبژێرەی کورد هەستیان بەوە کردبوو خۆ بردنەوە سەر عەرەب دینامیکیەتی رامیاری و سوودی کۆمەڵایەتی زۆری هەیە بۆگەیشتن بە پلەوپایە لای چینە دەسترۆیشتووەکەی دەسەڵاتی باڵا، بۆیە هیچ لەوە دوودڵ نەبوون سەبارەت بە ریشەیان لە پێدراوە عەرەبییەکاندا بتوێننەوە و هەوڵی ئەوە بدەن خۆیان بە عەرەبەوە بلکێنن. واتە ئەمان لە میانەی (ئەویتر)ی عەرەبی و پێدراوەکانییەوە هەستیان بە ماهیەتی خۆیان دەکرد.

لەلایەکی ترەوە ئەگەر بمانەوێت لە هۆکارەکانی کاریگەری و کارلێك کردن، یان لەو هۆیانە بکۆڵینەوە پاڵیان بە کوردەوە ناوە لەناو رەچەڵەکەکاندا رەچەڵەکی عەرەبی ـ عەدنانی پەسەند بکەن، ئەوا سەرچاوە مێژووییەکان کۆمەڵێك زانیاریی باشمان پێ دەبەخشن. وا دیارە هەڵبژاردنی رەچەڵەك لای کورد بە کاریگەریی خێڵە عەرەبییە عەدنانییەکان بووە، کە هاتوونەتە کوردستان، بە تایبەتی ناوچەی جەزیرە و شارەزوور و تیایدا نیشتەجێ بوون[1]. کوردیش لەرێگەی پەیوەندیی خزمایەتییەوە پێوەیان بەستران و ئەمەش رێگەی پێدەدان رەچەڵەکی خۆیان بەرنەوە سەر ئەوان و بچنە ناویان و لە سەرمایە رەمزییەکەیاندا بەشدار بن.

بەنو شەیبان[2]لەو خێڵە عەرەبییە عەدنانییانەن هاوسێیەتی کوردیان کردووە و پەیوەندیی جۆراوجۆریان لەگەڵدا بەستوون، ئەم خێڵە هاتوونەتە شارەزوور و هەندێك ناوچەی جەزیرەی فورات و تیایاندا نیشتەجێبوون و تا ناوچەی خوراسان تەنها کورد لەگەڵیاندا ژیاوە[3]، کۆمەڵێك پەیوەندیی رامیاری و ئابوری و خزمایەتی کۆمەڵایەتی هەردوولای پێکەوە دەبەست[4]. جگە لەمە کورد لەگەڵ ئەمەوییە عەدنانییەکاندا پەیوەندییان هەبووە، لە دووتوێی سەرچاوەکاندا ئەو ئاماژەیە دەبینین کورد مەیلی بۆ هەندێك لە خەلیفەکانی بەنی ئومەییە هەبووە[5]، هەروەها دایکی مەروانی کوڕی موحومەد

[1] الأزدي: تأريخ الموصل، ص313، 310، 332-333. الهمداني: صفة جزيرة العرب، تحقيق: محمد بن علي الاكوع، (صنعاء: 1383) ص210-216. إبن حوقل: صورة الأرض، ص130. بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: محمود یاسین (التكريتي): الدور السياسي للقبائل العربية في بلاد الشام والجزيرة الفراتية، بحث منشور في مجلة آداب الرافدين، (الموصل: 1316)، ع1، ص161-163.

[2] بەنو شیبان: تیرەیەکن لە تیرەکانی خێڵی بەکری کوڕی وائیل کە لە خێڵەکانی رەبیعەی عەدنانین. لەڕووداوە رامیاریەکانی پێش ئیسلام و دوای ئیسلامدا رۆڵی بەرچاویان هەبووە. إبن حزم : جمهرة، ص 302 . إبن الأثير: اللباب، ج2، ص ص 36-31 . بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: محمود عبدالله إبراهيم (العبيدي): بنو شيببان و دورهم في التأريخ العربي الإسلامي حتى مطلع العصر الراشدي، (بغداد: 1384) .

[3] الهمداني: م. س، ص241. هەروەها بڕوانە: مؤلف مجهول: العيون والحدائق في اخبار الحقائق، تحقيق: نبيلة عبدالمنعم داود، (النجف الأشرف: 1312)، ج4، ق1، ص 133.

[4] الطبري: م.س، ج3 ص311. مسكويه: تجارب الأمم: ج2، ص 338. إبن الأثير: الكامل، ج8، ص 102. مؤلف مجهول: م. ن، ج 4، ق 2، ص138-133.

[5] الوهراني: منامات الوهراني ومقاماته ورسائله، تحقيق: إبراهيم شعلان و محمد نعش، (القاهرة: 1368)، ص 04-00. الذهبي: تأريخ الإسلام و وفيات المشاهير والإعلام، حوادث (601-666هـ)، (بيروت: 1333)، ص 33 . بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم پەیوەندیە گەرمەوە بگەڕێوە بۆ: عزت: الكُرد في صدر الإسلام، ص120-130 .

(121-232ك/143-144ز)ی دواخەلیفەی بەنی ئومەییە لە ولاتی شام، کورد بووە[1]، ئەمەش مایەی گاڵتەجاڕیی عەرەب بووە[2]. بەڵام ئێمە ئەوە بەدوور نازانین ئەم خزمایەتیە رۆڵی هەبوو بێت لەوەدا بەشێك لە کورد خۆیان بەرنەوە سەر ئەم خێزانە. هەروەها کورد لەگەڵ بەنی حەمدانـدا[3]پەیوەنـدییان هەبووە، کە فەرمانڕەوایی هەندێك ناوچەی کوردیان کردووە و لەگەڵ کورددا پەیوەندی رامیاری و کۆمەڵایەتی بەهێزیان بەستووە[4].

هەرچۆنێك بێت، گەڕاندنەوەی رەچەڵەکی کورد بۆ عەرەب وا لە پەیوەندی نێوان ئەم دوو لایەنە دەکات، سەبارەت بەکورد پەیوەندی یەکگرتن و تێکەڵبوون بێت و بەرژەوەندییەکی هەنووکەیی لە پشتەوەیە. ئێمە پێمان وایە کورد هەمان ئەو مەغزایەیان نەداوە بە رەچەڵەکە عەرەبییەکەیان، کە رەچەڵەك و رەچەڵەکگەری لەکایەی عەرەبیدا هەڵی دەگرت و جەختی لە جیاکاری و جیاوازی دەکردەوە، بەڵکو کورد هەوڵیان دەدا لەرێگەی وەرگرتنی ئەو رەچەڵەکانەوە جیاوازیی خۆیان لەگەڵ (ئەویتر)ی فەرمانڕەوا و باڵادەست لەرووی رامیاری و ئایینی و رۆشنبیرییەوە کەم بکەنەوە. جەختکردنەوە لە ریشەی عەرەبی جۆرێکە لە هەستکردن بە ئینتیما بۆ ئەو کۆمەڵە مرۆییە تایبەتەی شادەماری (ئوممەت ـ دەوڵەت)ی ئیسلامی پێك دەهێنێت. سەبارەت بەکورد ئەم رەچەڵەك دروستکردنە بە قۆناغێکی گرنگ لە قۆناغەکانی موسڵمانبوون و تەماهیکردن لە عەقیدەدا دادەنرێت. لەو کاتەدا خۆ بردنەوە سەر عەرەب پێگەی کۆمەڵایەتیی کەسەکەی بەرز دەکردەوە، بۆیە وەرگرتنی ریشەی عەرەبی لەلایەن بەشێك لە کوردەکانەوە دەمانخاتە بەردەم قۆناغێکی نوێ لە قۆناغەکانی کەینونەی کورد و پێکهاتنیان و گەڕان بەدوای خوددا لەناو پێدراوەکانی (ئەویتر)ی باڵادەست و یادەوەرییە مێژووییەکەیدا. واتە ئەم هەوڵدانە وەك هێنانەئارای جۆرە مێژوویبوونێکی کەسێتیی کوردییە تا بێتە ناو بارە نوێیەکەوە، بەوپێیەی کردەیەکی ئاگایانەیە بۆ دیاریکردنی ماهیەتیان بەپێی (ئەویتر) و زانینە مێژووییەکەی و پاشان تێکەڵبوونە لەگەڵ ئەو (ئەویتر)ەو بەشداریکردنیەتی لە ئەندێشەیدا.

بە هەمان شێوە توانەوەی کوردەکان لە ریشەی عەرەبیدا هەوڵێکە بۆ دەرچوون لە پەراوێز و چوونە پاڵ ئەو بوارەی دەسەڵاتی ناوەندیی خاوەن رەهەندی ئایینیی تێدایە. بۆیە دەتوانرێ بوترێت ئەم هەوڵەی کورد رەهەندێکی رامیاریشی هەیە و دەیەوێت بەهۆیەوە لە جەرگەی رووداو و دەسەڵاتە رامیارییە جیاوازەکاندا شەرعیەت بدات بە دەسەڵاتی کوردی و بوونی کورد، لێرەدا پرۆسەی رەچەڵەکگەری

---

[1] البلاذري: أنساب الأشراف، ج3 ، ص 211 . المقدسي: البدء والتأريخ، ج2، ص 216 . الطبري: م . ن، ج1 ، ص 441 . إبن حبيب : م . س، ص 32 . الكازروني: مختصر التأريخ، تحقيق: مصطفى جواد، (بغداد: 1310)، ص 100 .

[2] المقدسي: م. س، ص 32.

[3] حەمدانیەکان: تیرەیەکن لە تیرەکانی (بنی تغلب بن وائل)ی عەدنانی، رەچەڵەکیان دەچێتەوە سەر (ربیعة بن نزار)، لەنێوان ساڵانی (233-332 ك / 300-1001 ز) فەرمانڕەوایی موسڵ و حەڵەب و زۆر ناوچەی کوردییان لە هەرێمی جەزیرە کردووە. السمعاني: الأنساب، ص101. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەیانەوە بگەڕێوە بۆ: فيصل (السامر): الدولة الحمدانية في الموصل وحلب، (بغداد 1311)، ج1، ص ص 38-44 .

[4] القرطبـي: صلة تأريخ الطبري، تحقيق: محمد أبوالفضل إبراهيم، (القاهرة: 1382)، ص44. التنوخي: الفرج بعد الشدة، تحقيق: عبود الشالجي، (بيروت: 1318)، ج2، ص 110. مسكويه: تجارب، ج1، ص 232-233.

کردەیەکی کوردانەیە و دەستە خوێندەوارەکە بە ئاگاداری و ئاگاییەوە لەهەوڵێکدا بۆ سەلماندنی بوونیان و دەستەبەرکردنی دانانان بە شەرعیەتی ئەم بوونەدا، ئەنجامیان داوە.

گەڕان بە دوای شەرعیەتدا، بەلای ئێمەوە وادەرناکەوێت، کـارێکی کۆمەڵایـەتی بووبێـت و لـە سنوورێکی فراواندا ئەنجام درابێت، هەمـوو ئەوەی مێژوونوسەکان باسی دەکـەن ئەوەیـە خۆبردنـەوە سـەر عەرەب بە پلەی یەکەم ئامانجی دەستەبژێری سیاسیی کوردبووە، واتە ئامانجی ئەوانە بووە، کە نوێنەرایەتی دەسەڵاتی کوردیان کردووە و لە پەیوەندییەکی راستەوخۆدا بـوون لەگـەڵ ئـەویتری رکابـەر، کـە خـاوەنی رەچەڵەکی خۆیەتی. لە هەر قۆناغێك لە قۆناغەکانی بوونی کورد لە مێژووی ئیسلامیدا کـۆمەڵێك بەڵگە هەن ئەمە دەسەلمێنن، بۆیە دەبینین ئەو کوردانـەی خزمایـەتییان لەگـەڵ عەرەبـدا هـەبووە و چـوونەتەوە سەرئەوان، لە دەسەڵاتدا بوون، یان لە دەسەڵاتە کوردییە جۆراوجۆرەکاندا لەکاردا بوون. ئەوەتە حوسەینی کوڕی داودی فێنکی[1]، کە شاعیرێکی کوردە و لەسەردەمی میر (باد کـوڕی دۆسـتەك)ی دامەزرێنـەری میرنشینی دۆستەکی ـ مەروانی کوردیدا (313؟-483 ك / 383؟-1036 ز) ژیاوە و بەشیعر پیایدا هەڵداوە ـ دوای پیاهەڵدانی باد و یەکێك لەشەڕەکانی ـ شانازی بەوەوە دەکات رەچەڵەکی کورد دەچێتەوە سەر عەرەب و دەڵێت:

مفاخر الكرد في جدودي و نخوة العرب في انتسابي

هەروەها لە دێڕێکی تردا دەڵێت:

نحن الذؤابة من كرد بن صعصعة من نسل قيس لنا في المجد طول[2]

واتـە: شـانـازیەکانی کورد لە باپیرانمایەو جوامێری عەرەب لە رەچەڵەکما .

ئێمە هەڵبژاردەیەکین لە کوردی کوڕی صەعصەعەی نەوەی قەیس و لە شکۆمەندیدا دەسـتێکی باڵامـان هەیە.

دەشوترێت مەروانییەکان لەدوای (بـاد)ی خاڵیـان فـەرمانڕەوایی ئـەم میرنشـینەیان کـردووە، رەچەڵەکی خۆیان دەبردەوە سەر عەرەب[3]. هەروەها قەطرانی تەبریزی[4]، کە شاعیرێکی ترە، بە یـەکێك لە میرەکانی میرنشینی رەوادی کوردیدا (331؟ -463 ك / 1048؟-1011 ز) هەڵدەدات، ئـەویش میر مەملانی کوڕی وەهسوزانە و دەڵێت:

حبش أز عجم وقدوهء شاهان عجم

---

(1) حوسەینی کوڕی داودی فێنکی : لە شاعیرە کلاسیکیەکانی کوردە، لەسەردەمی میر (باد)ی کوردیدا ژیاوەو بە یەکێك لە شاعیرەکانی ئەو دەژمێررێت. دەچێتەوە سەر خێڵی بەشنەوی (البشنوية) کوردی کە لە جەزیرەی فورات بووە. باس لەوە دەکرێت کە ئەم شاعیرە زۆر دانراوی هەیە، بەڵام تەنها بەشێك لە شیعرەکانی ماونەتەوە. إبن الأثير: الكامل، ج 1، ص142-143. عبدالرقيب (يوسف): الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، (أربيل: 2001) ج2، ص

(2) عمادالدين الأصبهاني: خريدة القصر، ج2، ص 041 .

(3) المقريزي: السلوك، ج1، ص 101 .

(4) قەترانی تەبرێزی : (420-460 ك/1034-1012 ز) ناوی (شرف الزمان أبو منصور قطران التبريزي)یە، بەوە ناسراوە کە شیعری بەسەر میرە کوردەکانی هەردوو میرنشینی (شەدادی و رەوادی)دا وتووە. چەندین کتێب و دیوانێکی شیعری چاپکراوی هەیە. صفا: تأريخ ادبيات در إيران، (تهران: 1310 ه . ش)، ج2، ص421-430 .

نسبش أز عرب و قيبلهء ميزان عرب[1]

واتـــە: خۆشەویستیەکەی لە عەجەمەوەیە و پێشەوای پاشایانی عەجەمە. لە ڕەچەڵەکی عەرەبە و ڕووگەی دادپەروەریی عەرەبە.

هەندێك لە میرو کەسایەتییە هەکاریەکانی[2] کورد لافی ئەوەیان لێدەدا لە ڕەچـەڵەکی عـەرەبن، هەندێکیان دەبرێنەوە ســەر ئەمەوییــەکان بەتایبــەتی عەتەبــەی کــوڕی ســوفیانی کــوری حــەربی کــوڕی ئومەییە[3] ، بۆ سەلماندنی ڕاستیی ئەم ڕەچەڵەکەش هەوڵیان داوە بەڵگـەی مێـژوویی بدۆزنـەوە، یـاخود هەوڵیانداوە مۆرکێکی ماقوڵ بەم ڕەچەڵەکە هەڵبەستراوە بدەن، بۆیە دەوترێت هەندێك لـە ئەمەوییــەکان پەنایان بردە بەر شاخەکان «کـاتێك زۆریان بۆ هات، بۆ خۆپاراستن لە دوژمنەکانیان و دەربازبوون لە دەست درێژیەکان تێکەڵی خەڵك بوون و چوونە نـاو کوردەکانـەوە و لـەکاتی بـەکارهێنانی هێـزدا سـوودیان لـە هاریکاریان وەرگرت و ڕزگاریان بوو»[4]. تەنانەت هەندێك لە هەکاریەکان لافی ڕەچەڵەکێکیان لێدەدا زۆر ئایینی بوو و دەیانوت لە نەوەی عەلی کوڕی ئەبی تالیبن[5].

نەزعەی بردنەوەی ڕەچەڵەکی کورد بۆ سەر عەرەب، لەو قۆناغە مێژووییەدا زیاتر بووژایــەوە و گفتوگۆ لەبارەیەوە گەیشتە لوتکە، کە کورد بەرزترین پلەی دەسەڵاتی گرتە دەست و بـەوەی لــە دەســتە تێکۆشــەر (مــجـاهــد)و بـــەرگریکەرەکەی خــاکی ئیســلام بــوون، لــە ڕوانگــەی خەڵکــە ڕەشــۆکی و تایبەتیەکەشدا بوونە دەسەڵاتداری باڵا، مەبەستیشمان لەو قۆناغە سەردەمی ئەیوبییە کوردەکـان یـاخود سەردەمی دەسەڵاتداریەتیی کوردە، کـە ســەلاحەدینی ئــەیوبی (032-083 ك/ 1131-1133 ز) دیارترین ڕوخساری ئەم دەسەڵاتە بوو.

هەرچەندە مێژوونووسەکان[6] لەوەدا هاوڕان ئەیوبییەکان لە ڕیشەدا کوردن[7]، بەڵام لەم قۆناغەدا قۆناغەدا ڕەچەڵەکی کورد لای مێژوونوسەکان و تەنانەت لای خودی ئەیوبییەکانیش بووە جێــی پرســیار،

---

[1] أحمد (كسروي): شهرياران گمنام، (تهران: 1310 هـ . ش)، ص181 . حوسين حوزنى (موكريانى): كوردستانى موكريان يان ئاتروپاتين، (ڕەواندز : 1338)، ل 204 .

[2] هەکاری: خێڵێکی کوردی بەناوبانگن، بەناوی ناوچەکەیانەوە ناسراون کە (هەکاری)یەو لە چەند شارو ناحیەو گوندێك پێکهاتووەو دەکەوێتە جەزیرەی ئیبن عومەر لە سەرووی موسڵەوە. السمعاني: م . س، ج 0 ، ص 030 . ياقوت: معجم البلدان، ج0 ، ص 408 . هەکاریەکان لە مێژووی ڕامیاری و شارستانی کورددا لە سەردەمی ئیسلامی کلاسیکیدا ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبووە. بۆ زانیاری لەبارەی ئەو ڕۆڵەیانەوە بڕوانە: نبز مجيد (أمين): المشطوب الهكاري ـ دراسة عن دور الهكاريين في الحروب الصليبية، (السليمانية: 2002) .

[3] الذهبـي: م . س، حوادث 601-660 ه، ص301-302 . العمري: التعريف بالمصطلح الشريف، ص 08 . المقريزي: السلوك، ج1، ص 101 . المواعظ ، ج2، ص 233 .

[4] العمري: مسالك الأبصار، ج3 ، ص 131 .

[5] إبن خلكان: م . س، ج3 ، ص 431 .

[6] اليونيني: ذيل مرآة الزمان، (حيدرآباد/ الدكن: 1304) مج1، ص 38 . اليافعي: مرآة الجنان وعبرة اليقضان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان، وضع حواشيه: خليل منصور، (بيروت: 1331) ج 3 ، ص 333 .

[7] إبـن الأثـيـر: الكامل، ج 4 ، ص 341 . إبن خلكان: م .س، ج 1 ، ص 133 . أبو شامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية، تحقيق: محمد حلمي محمد، (القاهرة: 1362)، ج1، ق1، ص 323 . اليونيني: م . ن. ص . اليافعي: م . ن. ص . إبن خلدون: التعريف بإبن خلدون، ص 341 . المقريزي: المواعظ والإعتبار، ج3 ، ص 84 . الحنبلي: شفاء القلوب في مناقب بني ايوب، تحقيق: ناظم رشيد، (بغداد: 1318)، ص 23 .

چونکە ئەم دەسەڵاتە تازەیە ـ بەپێی گۆشەنیگای گشتی ـ لەپاڵ ئەو شەرعیەتە ئایینیەی دەسەڵاتەکەیاندا، کە بووبووە مایەی مانەوەی باڵادەستیی رامیاری و ئیدارییان، پێویستیان بە (شەرعیەتی رەچەڵەك)یش بوو، هەربۆیە چەند ئەندامێکی بنەماڵەی ئەیوبییەکان هەستیان بە گرنگیی رەچەڵەکی عەرەبی کردبوو. ئەمەش لە قسەی یەکێك لە ئەندامەکانی ئەم بنەماڵەیەدا دەردەکەوێت، کە لە گەرمەی هەوڵەکاندا بۆ کردنیان بە عەرەب، کردبووی و پێی وابووە: ئەگەر سەلاحەدین قورەیشی بوایە خەلافەتی دەگرتە دەست، چونکە«جگە لە رەچەڵەك هەموو مەرجەکانی دیکەی خەلیفایەتی تێدابوو»[1]، لەگەڵ ئەمەشدا هەندێك نەوەی ئەم بنەماڵە کوردە لافی رەچەڵەکی عەرەبییان لێدەداو نکوڵییان لەوە دەکرد رەچەڵەکیان کوردبێت، پاساویشیان ئەوەبوو کە دەیانگوت: « ئێمە عەرەبین، ئەوەندە هەیە لاماندواوەتە لای کوردو ژنمان لێهێناون».[2]مێژوونوسەکانیش لەلایەن خۆیانەوە، بەتایبەتی ئەوانەیان کە هاوچاخی ئەیوبییەکان بوون، لە نوسینەکانیاندا کاریان لەسەرئەوە دەکرد کە بیسەلمێنن رەچەڵەکی ئەیوبییەکان عەرەبە[3]. هەم ئەیوبییەکان ئەیوبییەکان و هەم کوردەکانی تریش ، بەتایبەتی هەکاریەکان هانی ئەوەیان دەدا رەچەڵەکی عەرەبی ساختە دروستبکرێت.

لەم مەسەلەیەدا مێژوونوسەکان زیاتر گرنگییان بە (المعز إسماعيل بن سيف الإسلام)ی پاشای یەمەن دەدا کە خۆی ئەیوبی بوو و لافی ئەوەی لێدەدا کە لە بەنی ئومەییەیەو[4]لە نەوەی خەلیفە مەروانی مەروانی کوڕی موحەمەدی[5]ئومەوییە کە وەك پێشتر باسمانکرد دایکی کورد بووە. تەنانەت هەر بەمە نەوەستا، بەڵکو وازی لە گوێڕایەڵی عەباسیەکانیش هێناو خەلیفایەتی خۆی ڕاگەیاند[6]. لەوانەیە هەر ئەم لافلێدانەی رەچەڵەك و شپرزەییە عەقڵیەکەی، وایان لەو میرە کوردانە کردبێت کە لە یەمەن لەگەڵی بوون لە ساڵی (038 ك/ 1211ز)دا بیکوژن[7]. نەك هەرئەمە، بەڵکو زۆربەی ئەیوبییەکان بەم رەچەڵەکە رازی نەبوون و لە بەدرۆ خستنەوەی ئیسماعیلدا یەکدەنگ بوون[8] . مەلیك عادلی برای سەلاحەدین لە

---

(1) اليونيني: م . ن، ج1، ص 33 .

(2) إبن واصل: مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، تحقيق: جمال الدين الشيال، (القاهرة: 1303)، ج1، ص 3 .

(3) إبن خلكان: م . س، ج 1 ، ص140-141 . إبن واصل: م . ن، ج1، ص 4 .

(4) إبن خلكان: م . ن، ج 0 ، ص 024 . ج1 ، ص 141 . إبن واصل: م . ن، ص3-4 . اليونيني: م . ن، ص33. المقريزي: السلوك، ج1، ص148. الخزرجي: العقود اللؤلؤية في تأريخ الدولة الرسولية، تحقيق: محمد علي الأكوع، (بيروت: 1383) ج1، ص 38 .

(5) أبو شامة: م . س، ج1، ق 2 ، ص 034 . إبن الساعي: الجامع المختصر في عنوان التواريخ وعيون السير، تحقيق: مصطفى جواد، (بغداد: 1334)، ج 3 ، ص 31 .

(6) أبو شامة: م . ن، ج1، ق 2 ، ص 030 . إبن خلكان: م . س، ج 0 ، ص 024 . إبن واصل: م . س، ج3 ، ص 131 . المقريزي: السلوك، ج1، ص 212 .

(7) إسماعيل: م . س، ص41 .

(8) أبو شامة: م . س، ج1، ق 2 ، ص 034-030 .

توندترین بەرهەڵستکارانی ئەم رەچەڵەکە بوو، بۆیە ئیسماعیلی بەڕاست نەدەزانی و نامەیەکی بۆ نارد تیایدا لۆمە و سەرزەنشتی کرد و فەرمانی پێدا بگەڕێتەوە سەر رەچەڵەکی راستەقینەی خۆی[1].

ئەم سەرزەنشت و لۆمەکردنە، چ لەو سەردەمە و چ دواتریش، نەبوونە رێگر لەبەردەم ئەوەی هەندێك كورد خۆیان بە رەچەڵەکی عەرەبەوە ببەستن[2]. ئەوەتە ئیبن خەلدون سەرەڕای ئەوەی ریشەیەکی فارسی ـ عەجەمی بەکورد دەدات[3]، کەچی دەڵێت گێڕانەوەی رەچەڵەکی کورد بۆ عەرەب «قسەیەکی پەسەند بووە»[4]. ئەمە لە کاتێکدا دێت، کە مەعریفە بە کورد لە کایەی ئیسلامیدا زیادی کردبوو و دیاریکردنی ریشەیان سنوردارتر کرابوو و وا پێناسە دەکران چەشنێکی تایبەتی ناو توخمێکی گشتین و[5] زانینی مێژوویی دوودڵ بوو لەوەی بە عەرەبیان دابنێت و[6] پێی وابوو عەجەمن و پێی لەسەر ئەوە دادەگرت خزمایەتیان لەگەڵ فارس زیاترە تا عەرەب[7] و ئەم خزمایەتیە لە هاوشێوەیی زمانەکەیاندا دەردەکەوێت، جگە لەوەی، دواتریش لێکۆڵینەوە نوێکان ئەوەیان سەلماند لەڕووی رەگەزیشەوە خزمایەتییان هەیە. سەرەڕای هەموو ئەمانە، کەچی بەشێك لە کوردەکان تا ئەم سەردەمانەی دوایش دەستیان بەم رەچەڵەکە عەرەبییە هەڵبەستراوەوە گرتبوو و لە تۆمارکردنی مێژووی خۆیاندا جەختیان لەوە دەکردەوە، کە بە رەچەڵەك دەچنەوە سەر عەرەب[8].

گفتوگۆی هەندێك كورد لەسەر شوناس و وەرگرتن یان وەرنەگرتنی ئەو شوناسە و یاری کردنیان بە شوناسیان بەو جۆرەی باسکرا، دەلالەت لە دووبارە بنیاتنانەوەی واقیعی کۆمەڵایەتییان دەکات، بەتایبەتی واقیعی دەسەڵاتدارەکانیان، بۆئەوەی لەگەڵ بنەمای دابەشکردن و گۆشەنیگای باوی ئەو فەزا کۆمەڵایەتیەدا بگونجێت، کە (ئوممەت ـ دەوڵەت)ی ئیسلامی دروستی کردبوو. خۆ بردنەوە سەر عەرەب بەرهەمی زانینێکی پەسەندە و چەسپاندنی زانینی باوی قبوڵکردن و شکۆمەندییە لەناو چوارچێوە گشتییەکەدا . سەبارەت بە کوردیش لەناوەڕۆکدا سەرمایەیەکی رەمزی کردەی دەسەڵاتخوازییە، چونکە

---

(1) إبن واصل: م . ن، ج 1، ص 4 . ج3 ، ص 131 . إبن خلكان: م . ن، ج0 ، ص 020 . اليونيني: م . س، ج1، ص 33 . المقريزي: م . ن، ج1، ص 212 . الحنبلي: م . س، ص 212 .

(2) اليونيني: م . س، ج 2 ، ص 221 . إبن بطوطة: رحلة إبن بطوطة، تحقيق: عبدالهادي التازي، (الرباط : 1331)، ج2، ص 18 .

(3) مرتضى الزبيدي: م . س، مج، ص 484 . وله ايضا: ترويح القلوب في ذكر ملوك بني أيوب، تحقيق: صلاحالدين المنجد، (دمشق: 1311)، ص 31 .

(4) تأريخ إبن خلدون: ج 2 ، ص 3 ، 181 .

(5) العمري: التعريف، ص 08 .

(6) أبوالفداء : م .س، ج1، ص83 . إبن الوردي: م.س، ج1، ص12 . إبن خلدون: تأريخ إبن خلدون، ج1، ص 181 .

(7) أبوالفداء : م.ن.ص . المقريزي: المواعظ والإعتبار، ج2، ص232 .

(8) ئەوەی چاو بە لاپەڕەکانی کتێبی شەرەفنامەی شەرەفخانی بەدلیسیدا (1010 ك/ 1601 ز مردووە) بخشێنێت، ئەوە دەبینێت کە زۆربەی میرەکانی میرنشینە کوردیەکان لافی ئەوە لێدەدەن کە ریشەیان دەچێتەوە سەر عەرەب. بڕوانە: شرفنامە، ت: محمد جميل الروژبياني، (أربيل: 2001)، ص 263 . 321، 343 ، 423 ، 441 ، 013 ... ئەم حاڵەتە تا دوای شەرەفخانیش بەردەوام دەبێت، ئەوەتە لە سەدەی نۆزدەدا مەلا مەحمودی بایەزیدی کە مێژوونوسێکی تری کوردە (1801 مردووە) پێ لەسەرئەوە دادەگرێت کە هەموو كورد لە عەرەبن، بەڵام بەهۆی ئەوەی لە وڵاتی خۆیان کۆچیانکردووە زمانەکەیان گۆڕاوە. بگەڕێوە بۆ: داب ونەریتی کوردەکان، وەرگێڕانی : شوگریە رەسول، (بەغداد: 1384)، ل 13 .

ڕەچەڵەك دەسەڵاتێكی ڕەمزی نەبینراوە[1] و دەخرێتە سەر دەسەڵاتی كردەیی كەسەكە و بەمە لای خەڵك گەورە دەبێت و دانی پێدا دەنێن. ئەمەش لەبەرئەوەیە ڕەچەڵەك هۆكاری دان پیانانی شكۆ و ڕەوایەتییە و لە ئاستی ناوخۆ (واتە ئاستی كوردی) و ئاستی دەرەوەدا (واتە كایەی ئیسلامی) شەرعیەت دەدات بە دەسەڵات و پارێزگاری مانەوەی دەكات.

بەڵام لێرەدا زۆربەی كات كاری زانینی مێژوویی لە مەراییكردندا چڕ دەبێتەوە، چونكە دروستكردنی ئەم ڕەچەڵەكە هەڵبەستراوانە، مەراییكردنە بۆ دەسەڵاتدارانی كورد و بەڵگە هێنانەوەیە بۆ ڕەچەڵەكە تازەكەیان. مەقریزیی مێژوونوس (840 ك / 1141ز مردووە) لە شیكردنەوەی ئەم مەسەلەیەدا جەخت لەمە دەكاتەوە و پێی وایە ئەم گێڕانەوانە لەبارەی عەرەبایەتیی كوردەوە بریتین لە «وتەی فەقیهەكان بۆ پاشاكان، بۆئەوەی پێگەیەك بۆخۆیان دەستەبەر بكەن»[2].

لە كۆتاییدا بە پێویستی دەزانین ئاماژە بەوە بكەین خۆ بردنەوە سەر عەرەب مانای بە عەرەبكردنی كورد و ئینتیمای تەواوەتی نەبووە بۆ عەرەب، بە بۆچوونی ئێمە كورد لەسەردەمی ئیسلامی كلاسیكیدا پێی وا بووە كوردێتیەكەی تەواوكەری خۆ بردنەوەیەتی بۆسەر عەرەب، ئەو لە عەرەبە، بەڵام لە (ئێستا ـ ڕابردوودا) كوردبوونی خۆی بەهەند دەگرێت و بەلایەوە بایەخی خۆی هەیە. باشترین گوزارشتیش لەم حاڵەتە دێڕەشیعرەكەی (فێنكی)ی شاعیرە، كە پێشتر هێنامانەوە، چونكە ئەو وا دەبینێت شانازیەكانی كورد لە باپیرانیدا دژ ناوەستێتەوە لەگەڵ شكۆمەندی عەرەب لە ڕەچەڵەكیدا[3]. ئەمەش گوزارشتكردنە لە گۆشەنیگای كورد بۆ ڕیشە عەرەبییە هەڵبەستراوەكەیان و مامەڵەكردنیان لەگەڵ پێدراوەكانی ئەویتردا لەبارەی ڕیشەیانەوە.

پاری سێیەم

وێناكردنی سروشتی كورد لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا

---

[1] لێرەدا دیسان سوود لە بۆچوونەكانی بۆردیۆ وەردەگرین. بگەڕێوە بۆ ئەم سەرچاوانەی بۆردیۆ: بعبارة أُخرى ـ محاولات باتجاه سوسيولوجيا إنعكاسية، ت: أحمد حسان، (القاهرة: 2002)، ص222 .

[2] المواعظ والإعتبار، ج2، ص 232 .

[3] عمادالدين الأصبهاني: خريدة القصر، ج2، ص 041 .

1ـ لە خێڵایەتییەوە بۆ کۆچەرایەتی

زانینی مێژوویی ئیسلامی لە تۆمارکردنی مێژووی کۆمەڵە مرۆییەکاندا بەردەوام جەختی لە لایەنی رامیاری و کارگێڕی دەکردەوە و بەنێو وردەکاری کایە کۆمەڵایەتییەکاندا رۆ نەدەچوو، بۆیە لێکۆڵەر ناتوانێت بە پشتبەستن بەم زانینە، سروشتی کورد و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکەی دیاری بکات. جگە لەمە مۆرکی گێڕانەوەیی ئەم زانینە، رێگر بوو لەبەردەم تەرکیز کردنە سەر وردەکاری لایەنی کۆمەڵایەتی، کە پێویستی بە بیرکردنەوەی قووڵ و تێگەیشتنی فراوانی دیاردە کۆمەڵایەتییەکانە. بۆیە مـێـژوونوسەکان خۆیان لەم لایەنە نەداوە، تەنها ئەو بەشە کەمەیان نەبێت، کە شارەزای ئەم بابەتە بوون و ئەوانیش بە شێوەیەکی گشتی وەریان گرتووە و هەوڵیان داوە لە فەزای کۆمەڵایەتیی رەوتی رووداوەکان تێ بگەن. دیارترینیشیان مەسعودی و ئیبن خەلدونن.

لە راستیدا داواکردنی ئەوە لە مێژوونوسە موسڵمانەکان، کە بۆ لەوە نەدواون ئەمڕۆ بە مێژووی کۆمەڵایەتی ناودەبرێت، جۆرە زیادەڕەوییەکی تیایە، چونکە ئەو کاتە لە تۆمارکردنی مێژوودا، باسکردنی لایەنە کۆمەڵایەتییەکان زۆر بە کەمی جێی بایەخی مێژوونوسەکان بووە و ئەم بابەتە زیاتر لە زانینی نوێدا بایەخی پێدراوە[1]. لەوانەیە بیر نەکردنەوە لەم لایەنانە بەهۆی پێگەی کۆمەڵایەتیی مێژوونوسانیشەوە بێت لە کایەی ئیسلامیدا، چونکە لەو کاتەدا کۆمەڵگەی ئیسلامی بەشێوەیەکی گشتی لە دوو چین پێك هاتبوو[2]: چینی تایبەت، کە توانای نوسین و بیرکردنەوە و بەرهەمهێنانی رۆشنبیری و کاری رامیاری و کارگێڕی و ئاینییان هەبوو. لەگەڵ چینە رەشۆکییەکەی خەڵك، کە وەك هەندێك نوسەری[3] سەر بە چینە تایبەتەکەی ئەو سەردەمە باسیان دەکەن، بەشی زۆری کۆمەڵگە بوون و بە سەرچاوەی نەزانی و گێرەشێوێنی دادەنران و بەڵای دنیا بوون، راست و چەوتیان لەیەك جیا نەدەکردەوەو بایەخیان بە زانست و زانین نەدەدا. لێرەدا مێژوونوسەکان لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە سەر بە چینە تایبەتەکەی کۆمەڵگە بوون، واتە لەڕیزی دەسەڵاتدارەکان (وەزیر و نوسەر و میر و قازی...هتد)[4] و کەسایەتییە بەرزەکاندا بوون، ئەمەش مانای ئەوەیە ـ لە هەرەمی کۆمەڵایەتیدا ـ پلەیان لە خەڵکە رەشۆکییەکە بەرزتر بووە[5].

---

[1] أركون: نزعة الأنسنة في الفكر العربي ـ جيل مسكويه والتوحيدي، ت: هاشم سالح، (بيروت : 1331)، ص 014-010.

[2] بڕوانە: الصابي: رسوم دار الخلافة، تحقيق: ميخائيل عواد ، (بغداد: 1364)، ص 21.

[3] بەشە هەرە زۆرەکەی کۆمەڵگە بە چینی گشتی ناودەبران "چونکە ئەوەندە زۆربوون چاو پەی پێنەدەبردن ، ئەوسەریان دیارنەبوو". الصفدي: نكث الهميان في نكت العميان، طبعه: أحمد زكي بك، (القاهرة: 1311)، ص10.

[4] تێبینیمان هەیە لەسەر بەکارهێنانی زاراوەی چین (الطبقة) لە جیاکردنەوەی چینی تایبەت و چینی گشتیی خەڵکدا، چونکە ئەم زاراوەیە لەو سەردەمەدا ئەو واتایەی نەبووە کە ئێستا لە زانستە کۆمەڵایەتییەکانداو بە تایبەتیش لە زانستی کۆمەڵناسیدا هەیەتی.

[5] بڕوانە: الخوارزمي: رسائل الخوارزمي، تقديم: الشيخ نسيب وهيبة الخازن، (بيروت: 1310)، ص 100. أبو حيان التوحيدي: الإمتاع و المؤانسة، تحقيق: أحمد أمين وأحمد الزين، (القاهرة: 1303)، ج2، ص 41. إبن الجوزي: تلبيس إبليس، (بغداد: 1383)، ص 388 بە دواوە. الخالدي: دراسات في تأريخ الفكر العربي الإسلامي، ط2، (بيروت: 1313)، ص 16. سەبارەت بە چینی گشتیی خەڵك، بە تایبەتی لە بەغداد، بگەڕێوە بۆ: بدري محمد (فهد): العامة ببغداد في القرن الخامس الهجري، (بغداد: 1361)،ص11 بە دواوە.

بۆیە ئاسایی بوو هێڵێکی جیاکەرەوە هەبێت لەنێوان ئەو ناوچەیەدا، کە مێژوونوس لە چوارچێوەیدا بیردەکاتەوە، وەك لایەنە سیاسیەکان، لەگەڵ ئەو ناوچەیەدا، کە مێژوونوس لە دەرەوەی بیرکردنەوەیدا دەیهێڵێتەوە، وەك لایەنە کۆمەڵایەتییەکان. لێرەدا بەپێی ئەم دابەشکردنە کۆمەڵایەتییە، چوارچێوەیەکی کۆمەڵایەتی ئەم بیرکردنەوەیە سنوربەند دەکات و ـ لە تۆمارکردنی مێژوودا ـ بەرەو پانتاییەکی دیاریکراو دەیبات، وەك لە دەستپێکی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا باسمان کرد. مێژوونوس لە نەزعەی دەستەبژێرییەوە تەماشای رووداوەکانی دەکرد، بۆیە نیگاری ئاراستەی چینە تایبەتەکە دەکرد و چینە رەشۆکییەکەی پشتگوێ دەخست. ئەم حاڵەتی غایبکردنەی چینە رەشۆکییەکە لە مێژوودا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئەندامەکانی کارای مێژوویی نین، لەڕوانگەی زانینی مێژوویی ئیسلامییەوەش ـ زۆربەی جار ـ کارای مێژوویی ئەوەیە پێگەیەکی کۆمەڵایەتیی هەبێت[1]، واتە سەر بە چینە تایبەتەکە بێت. جا لەبەر ئەوەی کورد بەلای هەندێك نوسەرەوە لە ئاستی چینە رەشۆکییەکە یاخوود نزمترن[2]، لێکۆڵەر ناتوانێت لەوانەوە وێنەیەکی هەمەلایەنەی سروشت و پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی کوردی دەست بکەوێت. بۆیە کاری ئێمە ئەوە دەبێت لێکدان و پێکهێنانێك بکەین لەنێوان ئەوەی مێژوونوسەکان لە چوارچێوەی هەواڵەکاندا باسی دەکەن، لەگەڵ ئەوەی وڵاتناس و ئەدیب و فەیلەسوف و زاناکان لێرە و لەوێ لەبارەی سروشتی کورد لەڕووی کۆمەڵایەتی و جەستەییەوە باسیان کردووە، بۆ ئەوەی بتوانین وێنەیەکی هەمەلایەنەی ئەم سروشتە بەدەست بهێنین.

لە میانەی چاوخشاندن بە کتێبە مێژووییە ئیسلامییەکاندا، سەرەتا تێبینی ئەوە دەکرێت مۆرکی خێڵایەتی باڵی بەسەر کورددا کێشاوە و بەدرێژایی مێژووی ئیسلامی ئەم رێکخستنە خێڵەکیەیان تێ نەپەڕاندووە[3]. بێگومان دۆزینەوەی سروشتی خێڵەکیی میللەتەکە، خۆی لە خۆیدا مانای دۆزینەوەی شێوازی ژیان و بەرهەمیانە، کە بریتییە لە پشت بەستن بە ئاژەڵداری و گەڕان بە دوای ئاو و لەوەڕگادا و جاری واش هەیە لە هەندێك ناوچەی دیاریکراودا جێگیر دەبن و پشت بەکشتوکاڵ دەبەستن. پێکهاتەی خێڵەکی، واتە جۆرێك لە پەیوەندی کۆمەڵایەتیی دیاریکراو، چ لەسەر ئاستی ناوخۆ لەنێوان ئەندامەکانی خێڵدا بێت، یان لەسەر ئاستی پەیوەندی دەرەکی نێوان خودی خێڵ و کۆمەڵەکانی تردا بێت.

کاتێك مێژوونوسەکان جەخت لە خێڵایەتیی کورد دەکەنەوە، بەمە ئەو بەها تایبەتیانەی خێڵ دەدەن بە کورد، کە وەك چەمکێکی گشتگیر لە کایەی ئیسلامیدا هەبوون. نمونەی خێڵەکیی باویش لە زانینی مێژووییدا بریتییە لە نمونەی خێڵی عەرەبی لەڕووی پێکهاتە و سیستەمی پەیوەندییەکانیەوە. ئێمە

---

(1) سەبارەت بە غایبکردنی چینی گشتی لە مێژوودا بڕوانە: أركون: نزعة الأنسنة، ص 018-013. سەبارەت بە کارای مێژوویش لە روانگەی زانینی مێژووییەوە سەیری بەشی سێیەمی نامەکە بکە.

(2) بڕوانە: البيان والتبين، ص 86. الآبي، نثر الدرّ، حققه: منير محمد المدني، (القاهرة: 1330)، ج1، ص12. البغدادي: الفَرق بين الفِرق، تحقيق: لجنة إحياء التراث العربي، (بيروت: 1381)، ص280. إبن الجوزي: المنتظم، ج1، 3484.

(3) بڕوانە: المسعودي: مروج الذهب، مج1، ص436. التنبيه والإشراف، ص34. النويري: نهاية الارب، السفر الثاني، ص230. العمري: مسالك الأبصار، ج3، ص124 بە دواوە. المقريزي: السلوك، ج1، ص101.

پێمان وایە سەبارەت بە کورد، جۆرە گشتاندنێکی پێکهاتەی خێڵەکی عەرەبی و سیستەمەکەی لەڕووی ریزبەندیی خێڵەکی و رەفتارەکانیەوە بەسەر کۆمەڵە خێڵەکیەکانی تردا ئەنجام دراوە و لەوانەیە خۆ بردنەوە سەر کەسێکی دیاریکراو، کە بە بابەگەورەی کۆمەڵێکی دیاریکراو دادەنرێت، یەکێك بێت لەو گشتاندنە دیارانە. بەڵگەش بۆ ئەمە بەکارهێنانی چەمك و زاراوە عەرەبییەکانە بۆ ناساندن و ناونانی شێوازی خێڵایەتیی کورد و لقەکانی، وەك قــەبــیــلە، عەشیرەت، تایەفە، کە خەیاڵگەی کوردی دوای پاپەندبوونی بەکایەی ئیسلامییەوە وەری گرتوون و بۆ ناساندن و بۆ ناساندن و جیاکاری لەنێوان ریزبەندییە کۆمەڵایەتی و رەفتاریەکاندا[1] لە چوارچێوەیەکی فراواندا بەکاری هێناون.

هەروەها حاڵەتێکی تری چواندنی کورد بە عەرەب، یان راستتر بە ئەعراب، بوونی جۆرێك هاوواتاییە لەنێوان ئەکراد* و ئەعرابدا. ئەمەش کاتێك دەستی پێکرد، کە ناوی (ئەعراب) بۆ ناساندنی (ئــەکــراد) و ناوی کورد بۆ ناساندنی عەرەب بەکار دەهات[2]، وەك باسمان کرد. ئەم هاوواتاییەی ئەکراد و ئەعراب لەو حــاڵەتانەدا دەردەکەوێت، کە ئەم دوو کۆمەڵە مرۆڤە لە رووداوێکدا بەشدار دەبن[3]، یان کاتێك هەمان سیفەت و شەقڵ و رەفتاری هاوبەشیان دەبێت[4]. ئەم حاڵەتی هاوواتاییەی ئەکراد و ئەعراب تەنها لە زانینی مێژووییدا بەرچاو ناکەوێت، بەڵکو لە زۆر زانینی تری ئیسلامیی وەك (فەلسەفە[5] و جیۆگرافیا[6] و فیقه[7] و...هتد)دا بەرچاو دەکەوێت. کەواتە ئەم حاڵەتی لێکچوون و هاوواتاییە، گشتگیرە و لە یادەوەریی ئیسلامیدا جێی خۆی کردووەتەوە. ئەو پرۆسەیە، کە پێشتر بە پرۆسەی پێوان و بینین (القیاس والمشاهدە) ناومان برد، بەڵگەی کەم و کورِیی زانینە ئیسلامییەکانە لە بینینی جەوهەری کۆمەڵە مرۆییەکاندا، کە لەناو خۆیاندا لێك جیاوازن، بەڵام ئەم وەك یەك دەیانبینێت. ئەوەی دەبینرێت هەوڵدانە بۆ دۆزینەوەی بینراوی زانراو، کە دەتوانرێت لە رێگەی لێکچواندنەوە، وێنای ئەویتری نەزانراوی بکرێت. ئەو وێناکردنەی بۆ کورد و خێڵایەتییەکەی هەیە چەند بنەما و پێشینەیەکی خێڵەکیی هەیە و بەجۆرێك لە جۆرەکان تەحەکوم بەم وێناکردنە و میکانیزمی ئیشکردنی زانینی مێژووییەوە دەکەن وەك گشتێك.

---

[1] بگەڕێوە بۆ: برونەسن: ئاغاو شێخ، بەرگی یەکەم،ل80-83.

* لێرەدا بە ئەنقەست لە جیاتی وشەی کورد وشەی ئەکراد (الاکراد)مان داناوە، بۆ ئەوەی رووی لێکچوونەکەی لەگەڵ وشەی ئەعرابدا دیار بێت.

[2] الجاحظ: رسائل الجاحظ، ج1، ص10. الطبري: م.س، ج1، ص240-241. الأصفهاني: تاريخ سني ملوك الأرض، ص113. إبن الأثير: الكامل، ج1، ص38. أبو الفداء: المختصر، ج1، ص13.

[3] الطبري: م.ن، ج10، ص31. إبن حمدون: م.س، مج2، ص136-131. إبن الجوزي: المنتظم، ج3 ، ص4330، 4460، 4643. إبن الأثير: الكامل، ج8، ص163.

[4] إبن قتيبة: عيون الأخبار، مج2، ص63. إبن عبد ربه: العقد الفريد، ج1-8، ص201. التنوخي: نشوار المحاضرة وأخبار المذاكرة، تحقيق: عبود الشالجي، (بيروت:1311)، ج1، ص 83-30. غرس النعمة: الهفوات، ص162. إبن حمدون: م.ن، مج3، ص413. الذهبـي: المشتبه، ج1، ص043.

[5] أبوبكر الرازي: رسائل فلسفية، ط2، (بيروت: 1331)، ص32.

[6] الأصطخري: المسالك والممالك، ص110. إبن حوقل: صورة الأرض، ص220-240.

[7] الغزالي: احياء علوم الدين، ط3، (بيروت:1331)، مج2، ص310-311. إبن تيمية: السياسة الشرعية في اصلاح الراعي والرعية، راجعه وحققه: علي سامي النشار وأحمد عطية، (القاهرة:1301)، ص82.

بۆ ئەوەی زیاتر لە خێلایەتیی کورد بگەین، پێویستە بیبەستینەوە بە رەهەندی شوێنەکیی ئەم پێکهاتەوە، واتە مرۆڤی کورد ببەستینەوە بەو زەویەی لەسەری دەژی (کوردستان). لەراستیدا ئەگەر بماوێت وێنەیەکی روونی مرۆڤ و کۆمەڵەکەی پێك بهێنین، ئەوا ناتوانین مرۆڤ و خاکەکەی لەیەك دابڕین. یەکێك لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەم پێکهاتنە خێڵەکییەی کورد، یان ئەوەی بە کۆمەڵگەی پەرت ناودەبرێت، ژینگەی جیۆگرافیی ولاتەکەیانە، کە رێگر بووە لەبەردەم دروستبوونی خێڵێکی (نەتەوەیی ـ ئەتنی) گەورە لەم ولاتەدا[1]. ئەمە ئەو ئاڕاستەیە، کە زانینی مێژوویی ئیسلامی لە بەستنەوەی رووداوە مرۆییەکاندا بە ژینگەی سروشتیەوە گرتبوویە بەر، چونکە لە رۆشنبیریی ئیسلامیدا، پەیوەندییەکی پتەو هەیە لەنێوان زانینی مێژوویی و زانینی جیۆگرافیدا[2].

دیارە مێژوو و جیۆگرافیا لە پێکهاتە سەرەکییەکانی بوونی مرۆڤدا رەگیان داکوتاوە و وەکو دوو بواری لێکۆڵینەوە بەشێوەیەکی سەرسوڕهێن هاوشێوەن، لێکۆڵەرێك باسی ئەمە دەکات و دەڵێت: ئەم دوو لقەی زانین زۆر پشت بەیەك دەبەستن، وەك لە هەندێ دوانەی هاوواتای وەك (فەزاو زەمەن ، شوێن و رووداو) دا بەرجەستە دەبێت، هەر بۆیە لێك دابڕانی ئەم دووانەییانە ئاسان نییە[3].

بەر لەوەی باسی کاریگەری ژینگەی سروشتی بکەین لە سەر پێکهاتەی کۆمەلایەتیی کورد، پێویستە ئاماژە بەمەسەلەیەکی تر بکەین، کە پەیوەستە بەم بابەتەوە و لە کاریگەری ژینگە لەسەر رووداو و میللەتەکان لە پێشترە، ئەویش مەسەلەی لکاندنی ناوی کوردە بە شوێنگەیەکی دیاریکراو لە گەردووندا، کە یەکێك لە بورجە ئاسمانیەکانە، ئەوەتە ئاماژە بەوە دەکرێت کورد لە (بورجی گا)ن[4]، بەپێی زانستی ئەستێرەناسی، ئەمە دەلالەت لەوە دەکات ئەم بورجە کاریگەریی لەسەر سیفات و نەریتی ئەم کۆمەڵە و تەنانەت لەسەر پاشەڕۆژیشیان هەیە. بە واتایەکی تر، دەتوانرێت لەرێگەی ئەم بورجەوە، نهێنییەکانی ئەم کۆمەڵە مرۆییە ئاشکرا بکرێت و سروشتێکی ناسراوی پێ بدرێت، هەروەها دەتوانرێت لەرێگەی ئەم بورجەوە پێشبینیی چارەنوس و بەختیان بکرێت.

لەڕاستیدا ئەم پەیوەستکردنەی کورد بە (بورجی گا)وە، رەنگدانەوەی ئەو پەیوەندییەیە، کە لە نێوان زانستی ئەستێرەناسی و زانینە ئیسلامییەکان و لەناویشیاندا زانینی مێژووییدا هەبوو، چونکە هەندێ جار مێژوونوسەکان لێکدانەوەی مێژووی دنیا و رووداوە جیاوازەکانیان لە ئەستێرەناس و گەردووناسەکانەوە وەردەگرت[5]. تەنانەت هەندێك مێژوونوس باسی سەرەتای هەر سەردەمێك بە بەخت و

[1] بروانە: شاكر (خصباك): الأكراد ـ دراسة جغرافية اثنوغرافية، (بغداد:1312)، ص348.

[2] بۆ ئەم پەیوەندییە بڕوانە: روزنتال: علم التأريخ، ص148-100.

[3] Kathwrine clark: between geography and history – Hellenistic construction of the roman world, (oxford: 1999), p.5.

[4] یاقوت: معجم البلدان، ج1، ص 33. سبط إبن جوزي: مرآة الزمان، السفر الأول، ص 141.

[5] بۆ نمونە : لە بارەی ئەو قسەیەی ئەستێرەناسەکان کە ئیسلام بەسەر هەموو ئایین و شەریعەتەکاندا سەردەکەوێت بڕوانە: الأصفهاني: تاريخ سني ملوك الارض، ص 126-121.

و نزيك بوونەوەی ئەستێرەكان لەيەكتر دەست پێدەكەن[1]، بۆيە لكاندنی كورد بە (بورجی گا)وە شتێكی سروشتييە، هەرچەندە لەوە ناچێت كاريگەريی ئەستێرەكان لەسەر سروشتی كورد برەوێكی باشی هەبووبێت، بە بەراورد لەگەڵ مەسەلەی كاريگەريی ژينگەی سروشتی لەسەر رەفتار و نەريتيان، كە لەلايەن مێژوونوسە گەورەكانی وەك مەسعودی و ئيبن خەلدونەوە گرنگييەكی زۆری پێ درابوو، وەك لەمەو دوا روونی دەكەينەوە.

لـە نێو كولتوری ئيسلاميدا، زۆربەی بيرمەندەكان لەو باوەڕەدا بوون مرۆڤ دروستكراوی ژينگەكەيەتی و دەتوانرێت لەڕێگەی كەشف كردنی ژينگەوە پەی بە سيما سەرەكييەكانی كەسێتيی مرۆڤ ببرێت. بۆ نمونە لە روانگەی فەلسەفييەوە سروشت كار دەكاتە سەر توانای ژيريی مرۆڤ، كەسێك لە شوێنە دوورە دەستەكاندا بژی، ژيريی لاوازە و كەسێكی بەستەزمانە، بەڵام ئەو كەسەی لەناو هەرێمە ئاوەدانەكاندا دەژی، كەسێكی تێگەيشتوو و زانايە[2]. وا ديارە رۆشنبيری ئيسلاميش لەم بوارەدا سوودی لە شارستانێتييەكانی پێش خۆی وەرگرتووە، بە تايبەتی سودی لەو كولتورە يۆنانييە وەرگرتووە، كە هێنرا بوويە ناو كايەی ئيسلامييەوە[3]. فەيلەسوف و بيرمەندەكانی يۆنان باوەڕێكی پتەويان بەوە هەبووە ژينگە كاريگەريی لـەسەر رەوشت و پێكهاتەی جەستەيی مرۆڤ هەيە، ئەوان بە وردبوونەوە لە بارودۆخی جيۆگرافی و كەش و هەوا، مێژوو و گۆڕانی رووداوە مێژووييەكانيان لێك دەدايەوە[4].

جيۆگرافيناسەكان زەوييان بەسەر حەوت هەرێمدا دابەش كردبوو، وڵاتی كورد دەكەوتە ناو هەرێمی چوارەم و كەنارەكانی هەرێمی سێيەم و پێنجەمەوە[5]. هەرێمی چوارەم دەكەوێتە نێوان ناوچە سارد و گەرمەكانەوە و بە باشترين هەرێم دادەنرێت و ئاو و هەواكەی مامناوەندييە[6]. ئيبن خەلدونيش جەخت لەمە دەكاتەوە و هەرێمی چوارەم بە باشترين هەرێم دادەنێت، چونكە كەنارەكانی دەكەونە ناو هەرێمەكانی سێيەم و پـێنجەمەوە و لە مامناوەندێتييەوە نزيكە و دەڵێت: «دانيشتوانەكەشی باشترين جەستە و رەنگ و روويان هەيە و زۆر ئايينداران»[7]. بەڵام ئەمە مانای ئەوە نييە هەموو دانيشتوانی ئەم ناوچانە خاوەنی هەمان سيفەتن، زۆربەی ئەم ناوچانە پيت و فەڕيان تيا نييە و دانـيـشتوانەكەشی

---

[1] وەك: اليعقوبي: ج1، ص183. المقدسي: البدء والتاريخ، ج2، ص100.

[2] مسكويه: تهذيب الأخلاق وتطهير الاعراق، حققه وشرحه: إبن الخطيب، (مصر: د.ت)، ص01. إبن رشد: الضروري في السياسة ـ مختصر كتاب السياسة لأفلاطون، ت: أحمد شحلان، (بيروت: 1338)، ص83.

[3] روزنتال: م.س، ص104.

[4] لەبارەی پەيوەندی جيۆگرافيا بە مێژووەوە، بە تايبەتی لە كولتوری يۆنانی ـ هيلينيدا، بگەڕێوە بۆ: Clark: op. cit

[5] المقدسي: م.س، ج2، ص4-0. الادريسي: نزهة المشتاق في اختراق الافاق، (د.م.ت)، ص228-241، 280. بە گواستنەوە لەم سەرچاوەيە، بڕوانە: ابن خلدون: المقدمة، ص00-61. بۆ زانياری زياتر لەبارەی ئەوەی كە وڵاتناسەكان سەبارەت بە شوێنی وڵاتی كورد لەنێوان حەوت هەرێمەكەدا دەيڵێن، بگەڕێوە بۆ: مام بكر: الكرد وبلادهم، ص81-82.

[6] «بارودۆخی هەرێمی چوارەم لە هەموو هەرێمەكان پەسەندترەو دانيشتوانەكەی خاوەنی كۆمەڵێك شكۆمەندی و چاكەو پياوەتين كە بەهۆيانەوە لەوانيتر جيادەبنەوە...». المسعودي: التنبيه والإشراف، ص48.

[7] المقدمة: ص60.

خۆشگوزەران نین[1]، چونکە هەندێك بەشی ئەم ناوچانە بیابانە، وەك (وڵاتی عەرەب) و هەندێ ناوچەی تریشی شاخاوییە، وەك (وڵاتی کورد)، زۆربەی ئەو هەرێمانەی ئەم وڵاتەی بەسەردا دابەش بووە چیای بەرز و سەختی لێیە، وەك: هەرێمی چیا[2]، هەرێمی ئازەربایجان[3]، جەزیرە[4]، بۆیە چیاکان بوونەتە ژینگەی کورد و تیایاندا کۆ بوونەوە[5]. هەندێ مێژوونوس بایەخ بە کاریگەریی ئەم مۆرکە چیاییە دەدەن لەسەر پێکهاتەی جەستەیی و دەروونیی میللەتەکە، کە بووەتە هۆی ئەوەی مرۆڤی کورد «زۆر دڵڕەق بێت»[6]، چونکە وەك مەسعودی دەڵێت بەهۆی ئەوەی وڵاتەکەیان پێکهاتەیەکی سەختی هەیە «جەستەی مرۆڤ زبر و بەهێز دەکات، تێگەیشتن لاواز دەکات و نایهێڵێت و خەون و هیواو ئاوات لەناو دەبات»[7]، ڕەوشتی کورد کورد و خەڵکی چیاکان بەگشتی لەگەڵ ناوچەکانیان تەبایە، کە بەرزو نزمیی تێدایە، ئەمانە بەوە دەناسرێنەوە ڕەفتاریان وشکە و توند و تیژن[8].

نـاتوانرێت لە ڕۆشنبیری ئیسلامیدا کورد لە چیا دابڕێت، چیا سیماکانی کەسایەتییان دیاری دەکات و کاریگەریی لەسەر ڕەفتاریان هەیە، بۆیە سروشتییە سیفەتی شاخاویبوون بدرێتە پاڵیان و بەوە بناسرێن سروشتێکی شاخاوییان هەیە و زانینی مێژووییش لەم ڕوانگەوە بۆچوونەکانی خۆی لەبارەیانەوە داڕێژێت. بیرۆکەی کاریگەریی سروشت لەسەر مرۆڤ لە قاڵبە ئیسلامییەکەیدا، کرۆکە یۆنانییەکەی خۆی پاراستبوو، کە تەماشاکردنی ئەوانی ترە بە چاوێکی سووك. چونکە لای یۆنانییەکان جەختکردنەوە لە کاریگەریی سروشت لەسەر مرۆڤ بەو مەبەستە بوو خۆیان لە میللەتە «نەزان» و «بەربەرییەکان» جیا بکەنەوە، بەوەی تەنها خۆیان خاوەنی شارستانیەتن[9]. زانینی ئیسلامیش بۆچوونی خۆی سەبارەت بە خود خود و ئەویتر ، لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا گونجاندبوو. مەسعودییش لەم گۆشەنیگا سەراپاگیرەوە، کە مەبەست لێی، پێدانی سروستێکی نەگۆڕە بە کۆمەڵە مرۆییەکان، جەخت لە کاریگەریی ژینگە لەسەر کورد دەکاتەوە. ئەم بۆچوونە ئەوەندەی بۆ چەسپاندنی دیالێکتیکی (ئێمە)و (ئەویتر)ە، ئەوەندە بۆ وەسفکردنی دیاردەکان نییە وەك خۆیان[10]. لەم ڕوانگەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت مەبەست لە لکاندنی کورد بە چیاوە و کاریگەریی چیا لەسەر سروشتیان ئەوەیە، کە هەندێك مێژوونوس لەکاتی باسکردنی ڕیشەی کوردا

(1) م.ن، ص63.

(2) إبن حوقل: صورة الأرض، ص310.

(3) م.ن، ص288.

(4) سوادي (عبد محمد): الأحوال الإجتماعية والإقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية، (بغداد: 1383)، ص310.

(5) الجاحظ: البيان والتبين، ج1، ص86. أبو حنيفة الدينوري: الأخبار الاطول، ص30. ياقوت: معجم البلدان، ج1، ص33. الذهبـي: المشتبه، ج1، ص043. العمري: مسالك الأبصار، ج3، ص124.

(6) اليعقوبـي: البلدان، ص6.

(7) مروج الذهب، مج1، ص381.

(8) م.ن، مج1، ص433.

(9) حسين (مؤنس): الحضارة ـ دراسة في اصول وعوامل قيامها وتطورها، ط2، (الكويت:1338)، ص318.

(10) بروانە: ابراهيم: المركزية الإسلامية، ص60-61. سەبارەت بە ڕەخنە لە تیۆریی کاریگەریی ڕەهای ژینگە لەسەر مرۆڤ و مێژووی مرۆڤ بەشێوەیەکی گشتی، بڕوانە: مؤنس :م.ن، ص31-43.

بەڕاشکاوی دەریان بڕیوە و باس لەوە دەکەن کورد لە عەرەب بن یان لە فارس یان لە هەر ڕیشەیەکی تر بن، نیشتەجێی چیاکانن و لە شار و ئاوەدانی و میللەتە خاوەن شارستانیەتەکان دوور کەوتوونەتەوە[1]، واتە ئەوانە هەر لە یەکەم دروستبوونیانەوە کۆمەڵە مرۆڤێکی ناشارستانین، چونکە بەپێی گێڕانەوەکان، ناچاربوون چیاکان هەڵبژێرن و تیایاندا نیشتەجێ بن و لە شار و ئاوەدانی نزیك نەبنەوە.

لەبەر ئەوەی کورد شارستانی نین، بەپێی لۆجیکی دوالیزمە لێکدژەکان، دەبێت سەر بە کۆمەڵگەی کۆچەری بن، هەر لەبەر ئەمەشە لەڕیزی میللەتە کۆچەرەکاندا پۆلێن دەکرێت. مەسعودی یەکەم کەسە مەسەلەی کۆچەرایەتیی کوردی وروژاندووە، ئەو بە ڕاشکاوی کۆچەری و دانیشتووانی چیاکانی بە یەك واتا بەکار دەهێنا و کوردی بە یەکێك لەو نەتەوانە دادەنا، کە مۆرکێکی کۆچەریانەیان هەیە[2]. ئەم مێژوونوسە وا دەبینێت کورد و دانیشتوانی چیاکان، بەهۆی کاریگەریی ژینگەکەیانەوە، کۆچەرین و زۆر لە عەرەب وشکتر و توند و تیژترن[3]. کۆچەرایەتیش بە واتا تەسکەکەی، بریتییە لە کۆچکردن لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر بەدوای لەوەڕگادا[4]. ئەم پێناسەیە ئەوەمان بۆ ئاسان دەکات، کە بۆچی مەسعودی و کەسانی تریش کوردیان بە کۆچەر داناوە، دیارە زۆربەی کورد بە شێوەی کۆمەڵی شوانکارەیی کۆچەر و نیمچە کۆچەر ژیاون، ئەمەش بەروونی لەنەخشەکەی هەرێمی چیای ئیبن حەوقەلی نسێبینیدا (361ك/311ز مردووە) دەردەکەوێت، تیایدا بەشێکی زۆری رۆژئاوای هەرێمەکە وەك شوێنی گەرمیان و کوێستانی کوردەکان دەستنیشان کراوە[5]. هەروەها دەگوترێت خێڵە کوردەکانی شارەزووریش کۆچەر بوون و ئەم ناوچەیە «زستانە هەواری شەست هەزار ماڵی خێڵە جیاوازەکانی کورد بووە»[6]. جگە لەمانە ئەو ناوچەیەی دەکەوتە نێوان هەرێمی عێراق و هەرێمی چیا زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد و عەرەب بوون و کردبوویان بە لەوەرگای ئاژەڵەکانیان[7]. بەهەمان شێوە لە هەرێمی جەزیرەش کوردەکانی دەروبەری موسڵ گەرمیان و کوێستانیان دەکرد[8] و ناوچەی نێوان زێی گەورە و زێی بچوك زستانە هەواریان بوو[9]. کوردەکانی هەرێمی ئازەربایجانیش، کە هەزبانییەکان[10] گەورەترین خێڵ بوون

---

(1) إبن قتيبة: المعارف، ص21. ابو حنيفة الدينوري: م.س، ص0. المسعودي: مروج الذهب، مج1، ص436. ابن نباتة: سرح العيون، ص16.

(2) مروج، مج1، ص431. التنبيه والإشراف، ص30. هەروەها بڕوانە: الغزالي: م.س، مج2، ص310-311.

(3) مروج، ص431.

(4) فون (فسمان): تأريخ أصل البداوة من وجهة الجغرافية، دائرة المعارف الإسلامية، مج6، ص431.

(5) صورة الأرض ، ص300.

(6) الرسالة الثانية، ص10.

(7) الاصطخري: م.س، ص81.

(8) إبن حوقل: م.ن، ص130.

(9) م.ن، ص203، 200.

(10) هەزبانی: لە خێڵە ناسراوەکانی سەردەمی ئیسلامی کلاسیکین، لە زۆربەی شارو هەرێمەکانی وەك هەرێمی جەزیرەو شاری هەولێرو دەوروبەری و هەرێمی ئازەربایجاندا بڵاوبووبوونەوە. زۆر تیرەیان هەبوو کە بەناوبانگترینیان ڕەوادی و شەددادی بوون. بگەڕێوە بۆ: النقشبندي: أذربيجان، ص103-111. أحمد عبدالعزيز (محمود): الامارة الهذبانية الكردية في أذربيجان واربيل والجزيرة الفراتية، (اربيل:2002).

تیایدا، لە ناوچەکەدا گەرمیان و کوێستانیان دەکرد[1]. هەروەها ئاماژە بۆ ئەوەش دەکرێت کوردەکانی هەرێمی فارس وەك عەرەب و بەربەرەکان گەرمیان و کوێستانیان دەکرد[2]. بێگومان هەموو ئەمانە وایان وایان لە مەسعودی و کەسانی تریش کردبوو کورد بە یەکێك لە میللەتە کۆچەرەکان دابنێن.

واتای کۆچەر و دانانی کورد بەکۆچەر، لای ئیبن خەلدون روونترە. بەڵام سەرەتا دەبێ ئەوە بزانین واتای کۆچەرایەتی (البداوة) لای ئەم مێژوونوسە، جیاوازە لەو واتایەی ئەمڕۆ کۆچەرایەتی هەیەتی و لکاندنی حاڵەتی کۆچەرییە بە بیابانەوە. لای ئیبن خەلدون چەمکی کۆچەری زۆر لەمە فراوانترو گشتگیرترە، بەجۆرێك کۆچەری لای ئەو لە کەنار و دەوروبەر و چیاو لەوەڕگا و چۆڵەوانی و لاپاڵەکاندا دەبێت[3]. لە کۆمەڵگە چیانشینەکانی وەك کۆمەڵگەی کوردیشدا، دەمارگیری خێڵایەتی، کە دروشمی کۆچەرایەتییە[4] هەمان ئەو رۆڵە دەبینێت، کە لە کۆمەڵگە بیابانشینەکاندا هەیەتی، هەردوو لایان وەك یەك بە دەمارگیرییەوە جۆش دراون، چونکە سەختیی ناوچە شاخاویەکان و بەربەستە سروشتییەکانی، وایان کردووە دەوڵەت ـ ناوەند بە ئاسانی دەستی پێیان ڕانەگات و ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی دەماگیری لەناویاندا بەهێز بێت[5].

هەرچۆنێك بێت، ئیبن خەلدون کورد بە کۆچەر (البدو) دادەنێت و[6]پێی وایە هەمان سیفەتی نەتەوە و کۆمەڵە کۆچەرەکانی هەیە. لای ئەو یەکێك لە سیما دیارەکانی کۆچەر ئەوەیە بەردەوام لە گەڕان و سوڕانەوەدان، بۆ گوزەرانی خۆیان پشت بە ئاژەڵداری و کشتوکاڵ دەبەستن، لە رەشماڵدا نیشتەجێ دەبن، یان لە بەرد و قوڕ خانوو دروست دەکەن، لەناوماڵیشدا تەنها ئەو کەلوپەلانەیان هەیە، کە زۆر پێویستن[7]. پێویستن[7]. لای ئەم بیرمەندە سێ جۆر سیستەمی کۆچەری هەن، جۆری سێیەمیان پشت بە حوشتر بەخێوکردن دەبەستن، ئەمانە زۆر کێوین و ((بەلای شارنشینەکانەوە وەك دڕندەن و کەس پێیان ناوێرێت))[8]، عەرەب و بەربەر و کورد و تورکمان لەم جۆرەن.

تێبینیی ئێمە لەسەر ئەوەی ئیبن خەلدون دەیڵێت ئەوەیە، کورد بایەخی بە حوشتر نەداوە تا ببێتە ناونیشان بۆ کۆچەرایەتییەکەی، هیچ دەقێکمان نییە باسی ئەوە بکات، ئەگەر لە چوارچێوەیەکی زۆر تەسکیشدا بێت، ئەم میللەتە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا حوشتری بەخێو کردبێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەندێ لە وڵاتناسەکان ئاماژە بەوە دەکەن کورد حوشتریان زۆر کەمبووە[9]، بێگومان ئەمەش پەیوەندیی

---

[1] إبن حوقل: م.س، ص283.
[2] الأصطخري: م.س، ص33.
[3] المقدمة، ص32.
[4] بۆ نمونە بڕوانە: م.ن، ص101، 230.
[5] علي (او مليل): مصادر التنظير عند إبن خلدون، مجلة الفكر العربي، (بيروت: 1380)، ع (16)، السنة الثالثة، ص12.
[6] المقدمة: ص31، 110، 214.
[7] م.ن، ص30-36.
[8] م.ن، ص36-31.
[9] الأصطخري: م.س، ص110. إبن حوقل:م.س، ص240.

به سروشتی وڵاتەکەیانەوە هەیە. ئیبن خەلدونیش بە زیرەکیی خۆی هەستی بەمە کردووە، بۆیە دواتر دەگەڕێتەوە سەر بابەتەکە و دەڵێت لەنێوان ئەم نەتەوانەدا عەرەب لە هەموویان کۆچەریترن، چونکە ئەمان تەنها پشت بە حوشتر بەخێوکردن دەبەستن، بەڵام ئەوانیتر جگە لە حوشتر پشت بە مەڕ و ماڵات و مانگاش دەبەستن[1]. لەلایەکی ترەوە ئیبن خەلدون پێی وایە ئەم جۆرە کۆچەریانە بۆ گوزەرانیان تەنها پشت پشت بە ئاژەڵداری دەبەستن، بەڵام ئێمە ناتوانین ئەوە بسەلمێنین هەموو کورد خەریکی ئاژەڵداری بوون، بەڵکو زۆر کورد هەن خەریکی کشتوکاڵ بوون، چونکە لەنێوان چیاکانی ناوچە کوردییەکاندا دەشتی بەپیت هەیە بۆ کشتوکاڵ کردن دەست دەدات[2]. تەنانەت هەندێك خێڵی کۆچەر لەپاڵ ئاژەڵداری و راوکردندا کشتوکاڵیشیان دەکرد، گەریدەیەك لەبارەی خێڵەکانی شارەزوورەوە دەڵێت: ((لەوێدا زۆر کێڵگەی کشتوکاڵییان هەبوو))[3]، بەڵام بەو چەمکەی لای ئیبن خەلدون بۆ کۆچەری هەبوو، ئەمە سیفەتی کۆچەرییان لێ دانامالێت، چونکە بە رای وی کشتوکاڵکردنیش بەشێك بووە لە گوزەرانی کۆچەر، ئەگەرچی تەنها کەسە لاواز و بێدەسەڵاتەکان دەیان کرد[4].

بەم جۆرە دەبینین دووان لە بەناوبانگترین رەمزەکانی زانینی مێژوویی، مەسعودی و ئیبن خەلدون، کاریان لەسەر ناساندنی سروشتی کورد کردووە و هەوڵیان داوە کورد بناسن و وێنەیەکی پێ بدەن لەڕووی سیما گشتییەکانیەوە لە کۆچەر ـ بەدو بچێت بە واتای تەسکی وشەکە. کاری ئەم زانینە مێژووییە و گەڕان بەدوای ریشەکانی ئەم کۆمەڵە مرۆڤەدا و هەوڵدان بۆ هەڵسەنگاندنیان بەپێی ئەوانی تر، بەتایبەتی عەرەب، لای ئیبن خەلدون بەڵگەن لەسەر ئەوەی کورد کۆچەرە یان سیفەتی کۆچەری هەیە و پێی وایە دەتوانرێت لە ریزی ئەو نەتەوە کۆچەرییانەدا پۆلێن بکرێت، کە گرنگیی بە لێکۆڵینەوەیان داوە، واتە پێی وایە دەشێ تیۆرەکانی لەبارەی ئەم نەتەوانە و رۆڵی مێژووییان، کوردیش بگرێتەوە، وەك لە جێگایەکی تری ئەم نامەیەدا زیاتر روونی دەکەینەوە.

2 ـ رەفتاری کۆمەڵایەتیی کورد ـ رێگری وەك نمونەیەك

مێژوونوسەکان بە شێواوی هەندێك سیمای بونیادی کۆمەڵایەتیی کوردیان دیاری کردووە و تیشکێکی کزیان ئاڕاستە کردووە، ئەمەش یارمەتیمان نادات بۆ بینینی رەهەندە جیاوازەکانی ئەم بونیادە. بۆیە ناتوانین بە ئاسانی لە دەرکەوتە کۆمەڵایەتییەکانی ئەم بونیادە بکۆڵینەوە. بەڵام ئەمە مانای نائومێدبوون نییە لە زانینی مێژوویی ئیسلامی، چونکە ئەم زانینە و زانینە ئیسلامییەکانی تر هەندێ

---

(1) المقدمة: ص31.

(2) بۆ چالاکیی کشتوکاڵی لە هەرێمە جیاوازەکانی وڵاتی کوردا بگەڕێوە بۆ: عبد محمد: م.س، ص121-123. محمود: م.س، ص140-144. بشير: الأحوال السياسية والإجتماعية، ص113-123. توفيق: كردستان، ص232-233.

(3) الرسالة الثانية: ص10.

(4) المقدمة: ص312-313.

ڕەفتاری کوردیان دیاری کردووە و ئەم دیاریکردنە لەچوارچێوەی گشتیی ئەم زانینانە، بە تایبەتی زانینی مێژوویی دەر نەچووبوو، چونکە زانینی مێژوویی بە سروشتی خۆی چاوەڕوانی ئەوەی لێ ناکرێت لە دیاریکردنی ڕەفتاری کۆمەڵایەتیی میللەت و کۆمەڵە جیاوازەکاندا قوڵ ببێتەوە یان بە فراوانی باسی بکات.

ڕێگری وەك ڕەفتارێکی کۆمەڵایەتیی کورد، سەرنجی زانینە ئیسلامییە جیاوازەکانی ڕاکێشاوە و لێیان کۆڵیوەتەوە و لێکدانەوەی جیاوازیان هەبووە بۆی. لە ڕاستیدا ئەگەر زیادەڕەوی نەبێت، توێژەر دەتوانێت مێژوویەکی دوور و درێژ لەسەر ئەم ڕەفتارە کۆمەڵایەتییەی کورد بنوسێتەوە، بێ ئەوەی ئەمە کار بکاتە سەر بەدوادا چوونی ((بوون))ی کورد لە مێژووی سەردەمی ئیسلامی کلاسیکیدا، وەك لە بەشی دواتردا باسی دەکەین. ڕێگری لای کورد لەسەروو هەموو قۆناغە مێژووییەکانەوەیە و مێژوونوسەکان لە سەردەمە جیاوازەکاندا جەختیان لەم ڕەفتارەی کورد کردووەتەوە.

ئەم مێژووی ڕێگرییە، لە ڕووە ئیسلامییەکەیدا لە زۆر کۆنەوە دەستی پێکردووە، بەلایەنی کەمەوە لەسەردەمی ئەمەویەکانەوە هەبووە، چونکە لەوسەردەمەدا هەندێك کورد سەرانەی ڕێگایان وەردەگرت[1]. لە سەردەمی عەباسیشدا هەر لەسەر ئەم کارە بەردەوام بوون و هەوڵە ڕێگرییەکانیان چڕتر کردەوە[2]، دەسەڵاتی فەرمیش نەیدەتوانی بەرەنگاریان ببێتەوە، بۆیە دەستیان بەسەر پارەیەکی زۆری بازرگانەکاندا دەگرت[3]. تەنانەت ڕێیان لە کاروانی حاجیەکانیش دەگرت[4]. ئەو کاتانەش دەسەڵات بە بارودۆخێکی خراپدا تێ دەپەڕی، بە تایبەتی لە سەدەی چواری کۆچی/دەی زاییندا، چالاکییەکانیان لەم بوارەدا زیادی دەکرد و دەبووە واقیعێکی سەپێنراو بەسەر دەوڵەتدا[5]. تەنانەت هەندێ لەو ڕێگرە کوردانە توانیبوویان قەوارەی سیاسی بۆ خۆیان دروست بکەن[6]. لەم سەردەمە و سەردەمەکانی دواتریشدا ئەم کۆمەڵە کوردییانە لەسەر ئەم ڕەفتارە بەردەوام بوون، واتە خەریکی ڕێگری و تاڵان و بڕۆ و ترساندنی ڕێبوارەکان بوون[7].

هەموو ئەمانە وامان لێ دەکەن بڵێین، بەپێی زانینی مێژوویی، سروشتی کورد زۆر بە کەمی دەگۆڕێت، ئەم کۆمەڵە مرۆڤە جەوهەرێکی نەگۆڕیان هەیە، کە مۆرکێکی تایبەتیان دەداتێ ، بێگومان

---

(1) إبن سعد ، الطبقات الكبرى، ج0، ص332.

(2) بۆ نمونە بڕوانە: المسعودي: التنبيه والاشراف، ص324. الاصبهاني: كتاب الأغاني، ط2، (بيروت: 1331)، ج3، ص10. القرطبي: صلة، ص121-128. إبن حمدون: التذكرة، مج2، ص460. إبن خلكان: وفيات، مج4، ص10.

(3) الصولي: اخبار الراضي بالله والمتقي لله، حققه: ج. هيورث دن، ط2، (بيروت: 1313)، ص132-133. ابن الجوزي: المنتظم، ج8، ص21-33.

(4) أبو بكر الخوارزمي: رسائل، ص100. مسكويه: تجارب الأمم، ج2، ص203.

(5) التنوخي: الفرج بعد الشدة، ج2، ص101. مسكويه: م.ن، ج2، ص281. إبن حمدون: م.ن، مج1، ص464. هەروەها بگەڕێوە بۆ: آدم (متز): الحضارة الإسلامية في القرن الرابع الهجري، ت: محمد عبدالهادي ابو ريدة، ط4، (بيروت: 1361)، مج2، ص400.

(6) الفارقي: تأريخ الفارقي، تحقيق: بدوي عبداللطيف عوض، (القاهرة: 1303)، ص00-01.

(7) بۆ نمونە بگەڕێوە بۆ: مسعود بن نامدار: فصول من تاريخ الباب وشيروان، اعتنى بنشرها: مينورسكي، (كامبردج: 1308)،ص11، 24. ابن جبير: رحلة ابن جبر، (بيروت: 1368)، ص132-133. ابن الأثير: الكامل، (حوادث سنة 624هـ). ابن الساعي: الجامع المختصر، ج3، ص10. العمري: التعريف، ص03-60.

ئەم مۆرکە بەم واتایە جۆرە بەشتکردنێکی کوردە، کە توانای گۆڕان و پەرەسەندنیان لێ دادەماڵێت. لای هەندێك نوسەر رێگری بووە بە پەندێکی با و وەك نمونە دەهێنرایەوە[1]، ئەمانە بەو ڕێگرییەیان بووبوونە بەڵای وڵات «لەسەر زەوی خراپەیان بڵاو دەکردەوە...خواش یارمەتی فەرمانڕەواکانی نەدا بوو سەرکوتیان بکەن و ڕایان بگرن»[2].

یاقوت حەمەوی کاتێك بە شارەزووردا تێپەڕ دەبێت، گوزارشت لەم جەوهەرە نەگۆڕەی کورد دەکات، ئەویش کاتێك باس لە خراپیی بارودۆخی ئەم وڵاتە دەکات لەڕووی دەسەڵات و کارگێڕییەوە، بە ڕاشکاوی ئاماژە بەم سروشتە چەسپاو و نەگۆڕەی کورد دەکات و دەڵێت: «بەڵام کورد لە چیاکانی ئەم ناوچانەدا لەسەر نەریتی خۆیان بەردەوامن، کە ترساندنی خەڵك وپارە وەرگرتن و دزییە»، پاشان هۆکاری ئەمە باس دەکات و دەڵێت: «ئەمە سروشتی کوردە و پێی ناسراون و وەك مۆرێکە بە ناوچاوانیانەوە»[3].

هەر ئەم ڕێگرییە وای لە هەندێك شاعیر کردووە شیعری داشۆرین لەسەر کورد بڵێن و بە کەسانی ناپاك ناویان بەرن[4]، یان بە کەسانێکیان دابنێن، کە کاریان ناپاکی کردنە[5]. تەنانەت وڵاتی کورد لای شاعیری عاشق وەك تەحەددایەکە و ئامادەیە لە پێناو بینینی یارەکەیدا، بەو چیایانەدا بڕوات کوردیان تێدایە[6]. لێرەوە مێژوونوسەکان لەبارەی رێگریی کورد و تاڵان و بڕۆکانیەوە زۆر حیکایەتیان دەگێڕایەوە[7]، حیکایەت هەیە لەبارەی کوردێکەوەیە، کە ڕێگرەو دوایی تەوبە دەکات و پەشیمان دەبێتەوە[8]. بێگومان ئەم حیکایەتە بۆ ئەوەیە کەسانی تر چاوی لێ بکەن. تەنانەت هەندێکیان زۆر بە زیادەڕۆییەوە باسی کورد و ڕێگری دەکەن و ئەو ئایەتە دەگۆڕن لەسەر ئەعراب هاتووەتە خوارەوە و دەفەرموێت ﴿الأعراب اشد كفرا ونفاقا﴾[9]ئەوان بە «الأكراد اشد كفرا ونفاقا»[10]دەیخوێننەوە، چونکە بەلای ئەو توندڕەوانەوە کورد وەکو ئەعرابن و کاریان ڕێگرییە[11].

---

(1) ابو بكر الخوارزمي: م.س، ص100.

(2) ابن جبير: م.ن، ص.

(3) معجم البلدان: ج3، ص316.

(4) ابن قتيبة: المعارف، ص180. البلاذري: انساب الاشراف، ج4، ص213. المقدسي: البدء والتاريخ ، ج2، ص186-181.

(5) عماد الدين الاصبهاني: خريدة القصر وجريدة العصر، حققه وشرحه: محمد بهجة الاثري، (بغداد: 1313)، ج4، مج2، ص030.

(6) ولــو اصبحت بنت القطاي دونها   جبال بها الأكراد صم صخورها
لباشرت ثوب الخوف حتى ازورها   بنفـس اذا كانت بأرض تزورها

واتاکەی ئەوەیە: ئەگەر ئەو شاخانەی کە کوردیان لێیەو سەخت و بەرداوین لەبەردەم ئەو شوێنەدا بن کە یارەکەمی لێیە، ئەوا بەرگی ترس دەپۆشم و سەردانی دەکەم.

(7) المقريزي: نحل عبر النحل، دراسة و تحقيق: عبدالمجيد الدياب، (القاهرة:1331)، ص04. هەروەها بڕوانە: ابن الجوزي: اخبار الأذكياء، حققه: محمد مرسي الخولي، (القاهرة: 1310)، ص110-116.

(8) موفق الدين المقدسي: كتاب التوابين، حققه: عبدالقادر الأرناؤوط، (بغداد:1383)، ص222-223. ابن صصري: الدرة المضيئة في الدولة الظاهرية، تحقيق: وليم برينر، (بيركلي: د.ت)، ص231-232.

(9) سورة التوبة: الآية (36)

(10) الآبي : م.س، ج1، ص313-380. ابن حمدون: م.س، مج3، ص413. ياقوت: معجم البلدان، ج3، ص316.

(11) ابن حمدون: م.ن، ص.

بێگومان لێرەدا خەیاڵگەی کۆمەڵایەتی، ئەم ڕەفتارە کۆمەڵایەتییەی تایەفە کوردییەکان لێك دەداتەوە و کار لەسەرئەوە دەکات مەعقولیەت بدات بە لێکدانەوەکەی و بەمەش بەردەوامی بدات بە گۆڕینی ئایەتە قورئانیەکە[1]. ئەم خەیاڵگەیە وا نابینێت بە گۆڕینی ئەو ئایەتە قورئانیە کوفری کردووە یان لە دین دەرچووە، چونکە متمانەی بە چونیەکیی ئەکراد و ئەعراب هەیە، بەوەی ڕەفتاری کۆمەڵایەتییان وەك یەکەو ئەمەش وا دەکات هاوواتایی ئەم دوانە پەسەند بێت. کاتێك ئەم خەیاڵگەیە ناوی ئەکراد دەخاتە شوێنی ناوی ئەعراب، مەبەستی لەم کارە گۆڕینی ئایەتە قورئانیەکە نییە، بەڵکو دەیەوێت جەخت لە هاوواتایی و چونیەکیی ڕەفتاری کۆمەڵایەتیی ئەم دوو کۆمەڵە بکاتەوە، بەتایبەتی لە ڕێگریدا. واتە، لە لایەکەوە دەیەوێت بڕیارێك لەسەر کورد بدات و ئەم بڕیارە وەك ئەو بڕیارە بێت، کە لە ئەسڵدا لەسەر ئەعراب دراوە، لە لایەکی تریشەوە ئەم بڕیارە و گۆڕینی ئایەتەکە لەخۆوە نەهاتووە، بەڵکو پاڵپشتی شەرعیی خۆی هەیە، ئەم پاڵپشتە بۆ گۆڕینی ئایەتەکە نییە، بەڵکو بۆ پڕۆتستۆ کردنی ڕێگرییە، کە ڕەفتارێکی خراپە، وەك لە چارەسەرکردنی ئەم دیاردەیەدا لای فوقەهاکان دەیبینین.

فەقیهەکان دەڵێن ئەوانەی ڕێگری دەکەن و چەك بەڕووی ڕێبواردا بەرز دەکەنەوە و دەست بەسەر پارەو سامانیاندا دەگرن و خەڵك دەکوژن، قورئان بە شەڕخواز[2] ناویان دەبات، وەك لە سورەتی (المائدة) هاتووە: ﴿انما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله ويسعون في الأرض فسادا ان يقتلوا او يصلبوا او تقطع ايديهم وارجلهم من خلاف او ينفوا من الأرض﴾[3] واتە: ئەوانەی دژایەتیی خواو پێغەمبەر دەکەن و لەسەر زەویدا خراپە دەکەن، دەبێ بکوژرێن یان لەدار بدرێن یاخود ڕاست و چەپ دەست و قاچیان ببڕێت، یان نەفی بکرێن. بەپێی لێکدانەوەی فوقەهاکان ئەم حوکمە قورئانیە لەسەر ڕێگرەکانە، ئەمەش ڕێی بۆ مێژوونوسەکان خۆش کرد تەرکیز بکەنە سەر ڕێگری لای کورد، بەو پێیەی ئەمە دیاریکردنی ڕەفتارێکە پێچەوانەی بنەماکانی عەقیدەی ئیسلامییە، لەسەر زانینی مێژوویی پابەند بەم عەقیدەوە پێویست بوو هەواڵی ڕێگرەکان تۆمار بکات، چونکە ئەمانە لە خاکی ئیسلامدا خەریکی خراپە کردنن، بۆیە پێویستە باس بکرێن، بۆ ئەوەی بەلایەنی کەمەوە دەسەڵات و شەرع پەرچەکردارێکیان بەرامبەر ئەم ڕەفتارە ناڕەوایە هەبێت. ئەوانەی سەرەڕێ لە خەڵك دەگرن «بۆ ئەوەی بە ئاشکرا پارەیان لێ بسەنن، عەرەب و تورکمان و کوردن»و وەك ئیبن تەیمیە (128ك/1321ز مردووە) دەڵێت: «ئەمانە وەك ئاژەڵی دڕندەن لەناو موسڵمانەکاندا، پێویستە بکوژرێن و لەناو ببرێن و تاڵان بکرێن»[4].

تـا ئێرە بۆچوونێکی یەك لایەنە هەیە لەسەر کورد وەك ڕێگر، ئەمەش بۆچوونی (مێژوونوس و گەڕیدە و وڵاتناس و فەقیە و شاعیر و ...هتد.)ە، واتە بۆچوونی ئەوانەیە توانای نوسین و تۆمارکردن و

(1) گۆڕینی ئایەتە قورئانیەکە، بەلایەنی کەمەوە لە سەدەی پێنجەمەوە کە (الآبي)(421ك/1030 مردووە) تیایدا ژیاوە تا سەدەی حەوت کە یاقوت حەمەوی (626ك/1223) تیایدا ژیاوە بەردەوامبووە.

(2) سەبارەت بە رای مەزهەبە فیقهیە جیاوازەکان لەسەر ئەم بابەتە بگەڕێوە بۆ: الماوردي: م.س، ص106-103.

(3) سورة المائدة، الآية (33).

(4) السياسة الشرعية، ص82-83.

مافی قسەکردنیان هەیە. بەڵام ئێمە ئاگامان لە بۆچوونی ئەویتری (کوردی) و تێگەیشتنی لەم رەفتارە کۆمەڵایەتییە نییە، کە هەندێك لە کۆمەڵەکانی ئەنجامی دەدەن. ئەمەش یەکێکە لە سیماکانی زانینی ئیسلامیی بەشێوەیەکی گشتی و زانینی مێژوویی بەشێوەیەکی تایبەتی، کاتێك بەرهەمهێنەرەکانی لەبارەی کورد و کۆمەڵگەکانی ترەوە دەدوێن، بەتایبەتی ئەو کۆمەڵگانەی بە کۆمەڵگەی خێڵەکیی کۆچەر ناو دەبرێن، زۆربەی جار لێدوانەکانیان لەبارەیانەوە سەلبییە و «بە کۆسپێکیان دادەنێن، کە پێویستە ملکەچ بکرێن، یان بە سەرپێچیکارانێکی دڕندەیان دادەنێن»[1]، ئەمەش لەبەر ئەوەیە، ئەوەی دەدوێت لە چینە تایبەتەکەیە و ئەوەیشی بەم دوان و نوسینانە حوکمی بەسەردا دەدرێت چینە رەشۆکییەکەی خەڵکە. ئێمە لەبارەی رێگریی کوردەوە کۆمەڵێك گێڕانەوەمان هەیە هەڵگری گۆشەنیگای گێڕەرەوەکانیانن، واتە لە هێنانی گێڕانەوەکاندا نەزعەیەکی خودی هەیە، کە خەریکە لە تێڕوانینی ئەم دیاردەیە و بڕیاردان لەسەری، دەبێتە نەزعەیەکی گشتی، وەك لای ئیبن تەیمییە بینیمان حوکمدانەکەی لەو تێگەیشتنە هاوبەشەوە هەڵقوڵاوە، کە لەبارەی کورد و رەفتاری کوردەوە هەبووە.

رێگری، وەك لە زاراوەکەدا دەردەکەوێت، پێویستی بە کۆمەڵێ رێگا هەیە، کە بە وڵاتی کورددا بڕوات و ئەم کەسانە بیگرن، ئەگەر ئەم رێگایانە نەبوونایە، ئەوا رێگری لای کورد نەدەبووە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی. لە راستیدا تۆڕێکی فراوانی رێگاوبان بە کوردستاندا دەڕۆیشت و بۆ کاروباری بازرگانی و ئایینی بەکار دەهات[2]، چونکە کاروانی حاجیەکان پیایدا تێ دەپەڕین، بایەخە بازرگانییەکەشی لە پێگەی ئەم وڵاتەدا دەردەکەوت، کە کەوتبووە نێوان عێراق و دەوڵەتی بێزەنتییەوە، لەلایەکەوە ناوچەکانی خوراسان و باکوری وڵاتی فارس (ئێرانی ئێستا) و ناوەڕاستی ئاسیای بە عێراق و شامەوە دەبەست، لەلایەکی تریشەوە دەیبەستن بە دەوڵەتی بێزەنتی و مەملەکەتە نائیسلامییەکانی باکوور[3]، گرنگترین رێگاشیان، رێگای خوراسانی[4]بازرگانی بوو، کە عێراق و وڵاتانی رۆژهەڵاتی پێکەوە دەبەست، وەك سەرچاوە مێژووییەکانیش باسی دەکەن کوردەکان ئەم رێگەیان دەگرت[5].

لەم روانگەوە پێمان وایە، ئەو هۆکارانەی وایان کردبوو زانینی مێژوویی تەرکیز لەسەر ئەم دیاردەیە بکات لای کورد، بوونی ئەم رێگایانە بووە لە وڵاتی کورددا، کە لای دەوڵەت جێی بایەخ بوون و مێژوونوسیش زۆربەی جار لەبەرژەوەندیی دەوڵەتدا قسەی دەکرد. دەسەڵاتی ناوەندی بایەخی بە ئارامیی

[1] محمد (ارکون): قضایا، ص31، هامش الرقم (1).

[2] زۆر کەس لەبارەی ئەو رێگایانەیان نوسیوە کە لەسەردەمی ئیسلامدا بە وڵاتی کورددا تێدەپەڕین، بە تایبەتی بگەڕێوە بۆ: النقشبندي: الکرد، ص238-304. عبد محمد: م.س، ص301-308. یوسف: الدولة الدوستكية، ج2، ص230-244. رسول: م.س، ص126. محمود: م.س، ص146-148. توفيق: کردستان، ص312-316.

[3] قادر محمد (حسن): الامارات الكردية في العهد البويهي ـ دراسة في علاقاتها السياسية والاقتصادية، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة الصلاح الدين، (اربيل: 1333)، ص106.

[4] رێگەی خوراسان: بەرێگەی حەریریش ناسراوە، بەغدادو خوراسان و پاشان شارەکانی ئەودیو رووباری بەیەکەوە دەبەست و تا سنورەکانی چین درێژدەبوویەوە. بگەڕێوە بۆ: قحطان عبد الستار (الحديثي): طريق خراسان، بحث منشور في مجلة كلية الآداب، (جامعة البصرة: 1331)، ع (22)، ص3 بەدواوە.

[5] الصولي: م.س، ص132-133. مسكويه: تجارب الأمم، ج2، ص203. ابن الجوزي: المنتظم، ج8، ص3321.

ئەم ڕێگایانە و ئەو کاروانە بازرگانیانە دەدا، کە بەم ڕێگایانەدا تێ دەپەڕین. بۆ نمونە سەبارەت بە ڕێگای خوراسان تێبینیی ئەمە دەکرێت، ئەوەتە دەبینین لەکاتی ئاژاوە و پشێویدا، بەتایبەتی لەسەردەمی فەرمانڕەوایی میری میراندا (إمرة الأمراء) (324-334ك/336-346ز)، کە خەلافەتی عەباسی زۆر لاوازبوو و سەرکردە تورکەکان دەستیان بەسەر بەڕێوەبردنی کاروبارەکاندا گرتبوو، دەسەڵات چەند بەرپرسێکی لەسەر ئەم ڕێگایانە دادەنا بۆ ئەوەی پارێزگاری لە کاروانە بازرگانیەکان بکەن[1]. کاتێکیش دەوڵەت نەیتوانیایە پارێزگاری ڕێگاکە بکات، ئەم کارەی دەسپارد بە خودی کوردەکان[2]. ئەو میرە کوردەی بیتوانیایە پارێزگاری ئەم ڕێگایە بکات و گرنگی بە ئاوەدانکردنەوەی بدات، پەسەند دەکراو مایەی سەرسامیی مێژوونوس بوو[3].

بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە گرنگیی ڕێگاکان تاکە پاڵنەری مێژوونوسەکان بووە بۆ دیاریکردنی ئەم دیاردەیە لای کورد، چونکە ئەنجامدانی ڕێگری لە لایەن هەندێ کوردەوە، گوزارشتی لەو گیانە خێڵگەرییەی دەکرد، کە بەهیچ جۆرێك حەزی لەوە نەبوو ملکەچی یاساکانی دەسەڵاتی ناوەندی ببێت. لەبەرئەمە دەشێ ڕێگری کارێکی سیاسی بێت لەلایەن کۆمەڵە کوردییە نەیارەکەوە، کە دەیویست دەسەڵاتداریی خۆی بەسەر وڵاتەکەیدا بسەلمێنێت، ئیتر چ بە سەپاندنی باج بێت بەسەر کاروانەکاندا بۆ ئەوەی ڕێگەیان بدات بە سەلامەتی بڕۆن[4]، یان بەوە بێت ئەو کاروانانە تاڵان بکات، وەك گوزارشتکردنێك لەم گیانە خێڵەکییە. لێرەدا ڕێگری لای کورد و میللەتە کۆچەرییەکان، کارێکی خراپ نییە و بەلایانەوە مایەی شانازییە و بەڵگەی ئازایەتی و سوارچاکییە[5]. لەوانەیشە ئەم ڕەفتارە کۆمەڵایەتییە ڕەنگدانەوەی بارودۆخی سەختی تایبەت بە سروشتی کوردستان بێت، چونکە ئەم ڕەفتارە، واتە بردنی ئەوەی لای کەسانی ترە، بە بەراورد بە شوانی و کشتوکاڵکردن، ئاسانترین ڕێگەی پەیداکردنی دارایی و پارە و سامانە[6].

تا ئێرە و بە هەڵێنجان لەو بۆچوون و هەڵوێستانەی باس کران، فەزای کۆمەڵایەتیی کورد لە خێڵگەری ـ کۆچەرایەتییەکی کاریگەر بە ژینگەی سروشتی ـ چیاکاندا چڕ دەبێتەوە، لە ماوەیەکی مێژوویی درێژیشدا ڕەفتاری خێڵەکیی کورد لە ڕێگریدا دەردەکەوێت، ئەمەش بە ئاڕاستەیەکی بازنەییە، کە تیایدا خێڵگەری و چیانشینی و ڕێگری پێکەوە بەستراون، وەك لەم هێڵکاریەدا روون دەبێتەوە:

---

(1) بۆ نمونە بڕوانە: الصولي: م.ن، ص132، 204. بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: تقي الدين عارف (الدوري): عصر إمرة الامراء في العراق (324-334هـ/336-346م) ـ دراسة سياسية اقتصادية اجتماعية، (بغداد: 1310)، ص224-220.

(2) مسكويه: م.ن، ج2، ص133. ابن الاثير: الكامل، ج1، ص220.

(3) ابن الجوزي: م.ن، ج3، ص4360-4361.

(4) بڕوانە: ابراهيم (حركات): المجتمع الإسلامي والسلطة في العصر الوسيط، (الدار البيضاء:1338)، ص203.

(5) علي (الوردي): منطق ابن خلدون في ضوء حضارته وشخصيته، (قم: 1331)، ص210.

(6) ((شارەزوور... بە درێژایی چەندین ساڵ، بۆ بەنی شەیبان و کوردەکان کۆگای پارەو کاڵابوو کە بەهۆی ڕێگری و پەلاماردانی کاروانەکانەوە دەستیان دەکەوت)). مؤلف مجهول: العيون والحدائق، ج4، ق2، ص138-133.

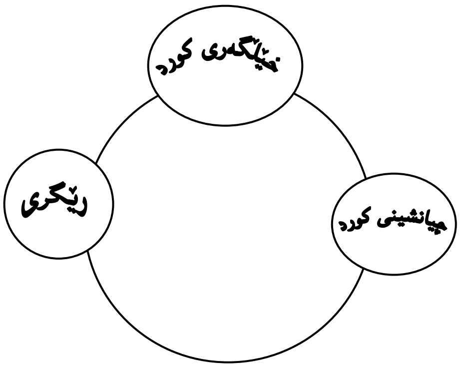

پەیوەندیی نێوان چیانشینی و خێڵگەریی کورد و ڕێگری

ئەمەش وامان لێدەکات بڵێین زانینی مێژوویی لە تێڕوانین و شێوەگیرکردنی کۆمەڵگەکاندا بە بنەماکانیەوە پابەندە، لێرەشدا ئەم زانینە، کە مامەڵە لەگەڵ کورددا دەکات، دەیەوێت لە میانەی ئەم پرۆسەیەوە مومارەسەی دەسەڵاتی مەعریفیی خۆی بکات، کە جۆرە باڵابوونێکی مێژووییە بۆ پێکهێنانی هەستێکی هاوبەش لە چوارچێوەی گشتی و ئاساییدا بۆ تێڕوانین و جیاکردنەوەی کۆمەڵەکان لە ڕۆشنبیری ئیسلامیدا. بە واتایەکی تر، زانینی مێژوویی کاتێك ئەوە دەگێڕێتەوە، کە سیمای نەتەوەکان دیاری دەکات، سوورە لەسەر جەختکردنەوە لە بەداهەتی ئەو سیمایانە و مەعقولیەتیان، هەروەها لە میانەی ئەو گشتگیرییەوە، کە شێوازی گێڕانەوەکەی یان گۆشەنیگاکەی لەگێڕانەوەی ڕووداوەکاندا پێی دەناسرێتەوە، جەخت لە ڕاستیەتی (ڕەوایی) خۆی دەکاتەوە.

3- کورد لە نێوان ئارەزوو و عەقڵدا

بینیمان لە زانینی مێژووییدا ڕێگری ڕوویەکی خراپی کۆمەڵگەی کوردییە، بەڵام تاکە ڕەفتاری کۆمەڵایەتی نییە، کە گوزارشت لە سروشت و تایبەتمەندی کەسێتیی کورد بکات.

ئازایەتی لەو سیفەتانەیە کوردی پێ ناسراوە و بەهۆیەوە ناوبانگی دەرکردووە، ئەگەر لە ڕوانگەی ئیبن خەلدونەوە سەیری کورد بکەین بێگومان ئەمە شتێکی سروشتییە، چونکە نەتەوە کۆچەرییەکان و لەناویاندا کورد، بەشێوەیەکی گشتی بەوە جیا دەکرێنەوە ئازا و بەهێزن و دەتوانن بەرگری لەخۆیان بکەن، ئەمانە هەمیشە چەکیان پێیە، توانا و ئازایەتی بووەتە بەشێك لە سروشتیان و کاتێك کەسێك پەنایان بۆ دەبات، پەنای دەدەن[1]. کورد ئەگەر ئازا و بەهێز نەبوونایە، نەیاندەتوانی ڕێگری بکەن و ڕێبوار بترسێنن. لەم ڕوانگەوە، ڕێگری ئەنجامی ئازایەتی و چاونەترسیی کوردە[2]. لەبارەی ئەم ئازایەتییەوە چەندین

---

(1) المقدمة، ص33.

(2) بۆ نمونە بڕوانە: الصولي: م.س، ص132.

ئەفسانە و داستان دەگێڕرانەوە، بۆ نمونە دەگوترێت لە شارەزوور شارێك هەیە: ((داود و سلێمان پێغەمبەر (سەلامی خوایان لێ بێت) دۆعای سەرکەوتنیان بۆ ئەم شارە و خەڵکەکەی کردووە، بۆیە کەس ناتوانێت داگیری بکات... تەنانەت ئەسکەندەریش[1] نەیتوانی بەسەریدا سەربکەوێت و خەڵکەکەی پێشوازییان نەکرد، موسڵمانەکانیش نەیانتوانی دەستی بەسەردا بگرن، بەڵکو خەڵکەکە خۆیان هاتنە ناو ئیسلامەوە))[2].

ئەوەی لە قۆناغە جیاوازەکانی مێژووی ئیسلامیدا بەدوادا چوونێك بۆ هەواڵەکانی تایبەت بە کورد بکات، هەست بە رۆڵی یەگلاکەرەوەی ئازایەتیی دەکات لەم هەواڵانەدا، زۆربەی جار ئازایەتی بزوێنەری سەرەکیی ئەو رووداوانەیە کورد ئەنجامیان دەدەن، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە کاتی شەڕی خاچپەرستەکاندا بوونی مێژوویی کورد دەبێتە بوونێکی جیهادی، ئازایەتی دەبێتە مۆرکێك و کوردی پێ دەناسرێتەوە. لەو کاتەدا مێژوونوسەکان لە دەرخستنی سیفەتی ئازایەتیی کورددا راشکاو بوون[3] و ئازایەتی بووبووە شۆرەت و ناونیشانی کورد[4]. ئەوەتە فەزلولڵای ئەلعومەری بە کورددا هەڵدەدات و دەڵێت: ((ئەگەر دووبەرەکیی لەنێوانیاندا نەبووایە...دەستیان بەسەر وڵاتدا دەگرت و دەبوونە خاوەنی))[5]، کارەکە دەگاتە ئەوەی ئەم مێژوونوسە مەوسوعیە بڵێت کورد ئازاترین گەلی ئیسلامن و ((دەوترێت لەناو موسڵماندا کورد و لەناو مەسیحیشدا گورجەکان ئازاترین گەلن))[6].

بەڵام لەدوای ئازایەتی چی هەیە؟ با بەشێوەیەکی تر پرسیارەکە بکەین، کاتێك کۆمەڵە مرۆڤێك بە ئازایەتی و هێز و توند و تیژی دەناسرێنەوە، چی لەدەست دەدەن؟ لەوانەیە وەڵامێکی رازیکەری ئەم پرسیارە و پرسیاری تری لەم جۆرە سەبارەت بە زانینی مێژوویی گران بێت، چونکە ئەو ـ زۆربەی جارـ ئاوڕ لەوە ناداتەوە، کە لەگەڵ گێڕانەوەکەیدا پێچەوانەیە. ئەگەر بمانەوێت وەڵامی ئەم پرسیارەمان دەست بکەوێت، دەبێ پەنابەرینە بەر ئەو کایە مەعریفیە ئیسلامیانەی تر، کە هەوڵیان داوە لەڕێگەی بەراوردکردنەوە یان جیاکاریی لەنێوان نەتەوەکاندا، سروشت و ئەزموونەکانیان دیاری بکەن[7]. باشترین زانینیش لەم بوارەدا یارمەتیمان بدات فەلسەفەی ئیسلامییە.

---

(1) مەبەستی ئەسکەندەری مەکەدۆنییە.

(2) مسعر بن مهلهل: م.س، ص11-12. یاقوت معجم البلدان.

(3) بۆ نمونە بڕوانە ئەو چیرۆکانەی کە (اسامة بن منقذ) (084ك/1288زمردووە) لەبارەی ئازایەتی کوردو رۆڵی پاڵەوانانەیان لە شەڕی خاچپەرستەکاندا دەیانگێڕێتەوە. کتاب الاعتبار، حرره: فيليب حتي، (الولايات المتحدة: 1330)، ص43-00، 30-31، 116، 100. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: **محسن محمد (حسين)**: دور الكرد القيادي في جيش صلاح الدين، **مجلة المتين**، (دهؤك: 1330)، ع (02)، ص31-100. هەروەها بڕوانە پاری سێیەم لەبەشی دووەمی ئەم نامەیەدا.

(4) العباسي: آثار الأول في ترتيب الدول، (مصر: 1203هـ)، ص141. الذهبـي: المشتبه، ج1، ص043. ابن بطوطة: م.س، مج2، ص80.

(5) التعريف، ص08.

(6) م.ن، ص18. گورج ، جۆرجیەکانی ئێستان.

(7) بڕوانە بەشی سێیەمی نامەکە.

لە لێکۆڵینەوەی ئەو مەسەلانەی پەیوەستن بە سروشت و دەروونی مرۆڤەوە، فەلسەفە شیکردنەوەی قووڵ و نیگای فراوانی هەبووە. ئەوەی مێژوو دەیەوێت لەڕێگەی گێڕانەوەکانیەوە پێمان بڵێت، فەلسەفەی ئیسلامی بەشێوەیەکی روونتر، بەڵام بە زاراوەی تایبەتی خۆی، پێمان دەڵێت.

فەیلەسوفە موسڵمانەکان لەپێناو کورد خۆیدا باسی کوردیان نەکردووە، بەڵکو وەك نمونە هێناویانەتەوە بۆ ئەوەی بیر و بۆچوونە فەلسەفییەکانی خۆیانی پێ بسەلمێنن. بەکارهێنانی کورد وەك نمونە لەلایەن فەیلەسوفەوە لەخۆوە نەبووە، بەڵکو لە سەرنجدانی ئەم کۆمەڵە مرۆڤە و سیفەتە دیارەکانییەوە بووە، بۆ ئەوەی عەقڵی فەلسەفیی نمونەیەکی گونجاو بدۆزێتەوە بۆ ئەو بیرۆکەیەی لێی دەکۆڵێتەوە و دەیەوێت تیایدا قووڵ ببێتەوە. ئەبوبەکر محمد کوڕی زەکەریای رازی (200-320ك/ 864-332ز) یەکەم فەیلەسوفە لە کتێبەکەیدا بەناوی (الطب الروحاني)، لە بەراوردکردنی سروشتی مرۆڤەکاندا، کوردی بەنمونە هێناوەتەوە. رازی لەم کتێبەدا لە مەسەلەیەکی فەلسەفیی گرنگ دەکۆڵێتەوە، ئەویش مەسەلەی نەفسی مرۆڤە[1] و لە لێکۆڵینەوەکەیدا پەیڕەوی ئەوەی کردووە ئەفلاتون لەبارەی نەفس و بەشەکانیەوە باسی کردووە[2]. ئەفلاتون سێ جۆر نەفس یان سێ هێز وەك بەشە راستەقینەکانی نەفس دیاری دەکات: نەفسی یەکەم، نەفسی قسەکەرە، کە سەرچاوەی زانین و بیرکردنەوەیە، دووەم نەفسی شەهوانییە، کە مۆرکێکی هەستیی هەیە و تایبەتە بە چێژەکان و شەهوەتەوە، سێیەم نەفسی توڕەییە (النفس الغضبية)، کە دەبێتە هۆی ئازایەتی و دەست بەسەردا گرتن و دەسەڵات پەیداکردن بەسەر ئەوانی تردا[3]. باسکردنی ئەم دابەشکردنە بۆ ئەوەیە، لە مەبەستی رازی لە نوسینی کتێبی (الطب الروحاني) و ئەو سیاقە تێبگەین، کە تیایدا باسی سروشتی کوردی کردووە.

ئەم کتێبەی رازی لەبارەی چۆنیەتی سەرکوتکردنی ئارەزوو ـ یان نەفسی شەهوانی ـ و رامکردن و ملکەچکردنیەتی بۆ عەقڵی مرۆڤ (نەفسی قسەکەر)[4]، ئەو باس لە میانڕەویی مرۆڤ دەکات، ئەمەش بەوە دەبێت نەفسی شەهوانی ملکەچی فەرمانی عەقڵ بکرێت، کە بەخششێکی خواییە[5]. ئەم ملکەچکردنەش کارێکی ئاسان نییە، چونکە بەهۆی نیشانە و دیاردە خراپەکانی نەفسەوە، ناتوانرێت بەئاسانی ئارەزوو سەرکوت بکرێت، یەکێك لەو دیاردانەش عیشقە، کە بەڵایەکە و تووشی سروشتی مرۆڤ و غەریزەکانی دەبێت. لای رازی عیشق چەمکێکی فراوانی هەیە و ئەو چەمکە باوە تێ دەپەڕێنێت، کە

---

(1) نەفس لای فەیلەسوفە موسڵمانەکان زۆر پێناسەی هەیە، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی، نەفس بریتیە لە کەماڵی یەکەمی ئەو جەستە ئامێرییەی کە بە هێز زیندووە (ذي الحياة بالقوة)، زۆربەیان لەسەر ئەوە کۆکن کە نەفس جەوهەرێکی گیانیەو بە خۆیەوە پەیوەستە (القائم بذاته). محمود (قاسم): في النفس والعقل الفلاسفة الإغريق الاسلام، (القاهرة: 1363)، ص12. بۆ پێناسەی تری نەفس لای فەیلەسوفەکان بڕوانە: م.ن، ص13-113.

(2) رسائل فلسفية، ص21-28.

(3) بڕوانە: جمهورية الافلاطون، ت: فؤاد زكريا، (القاهرة: 1314)، ص326-336.

(4) رسائل فلسفية، ص20.

(5) بڕوانە: الجابري: العقل الاخلاقي العربي ـ دراسة تحليلية نقدية لنظم القيم في الثقافة العربية، (بيروت: 2001)، ص236.

عاشقبوونە بە ئافرەت. بەڵکو عیشقی فەرمانڕەوایی و خاوەنداری و هەموو ئەو شتانەش لەخۆ دەگرێت، کە دەشێ نەفسی مرۆڤ حەزیان لێ بکات و ئاواتی بە دەستهێنانیان بخوازێت[1].

لێرەدا دەچینە ناو کرۆکی باسەکەمانەوە، لای رازی نەتەوەی وا هەن بە سروشت ئامادەیی عیشقیان تێدایە، هەیشە ئامادەیی بیرکردنەوەی تێدایە، بەتایبەتی بیرکردنەوەی فەلسەفی. رازی باوەڕی وایە کورد لەو نەتەوانەن بەردەوام خوویان بەعیشقەوە گرتووە[2]. چونکە عیشق «ئەوانە دادەگرێت، کە سروشتیان توندەو گەمژەن، ئەوەی کاڵفام بێت، خۆی دەداتە دەست نەفس و ئارەزووەکانی»[3]. مادەم کورد و نەتەوەکانی تر عیشق دایان دەگرێت، بەپێی لێکدانەوەی رازی خاوەنی ئەو سیفەتانەن باسکران، لەبەرامبەر ئەمانیشدا یۆنان هەیە، کە زیرەکترین و داناترین گەلن[4]. کەواتە لێرەدا لێکدژییەکە لەنێوان عەقڵ و ئارەزوودایە. شایەنی باسە بە تەنها رازی باوەڕی بەم لێکدژییە نەبووە، بەڵکو زۆر لەو زانا ئاینی و فەیلەسوفانەیش، کە عەقڵیان بەلاوە پەسەندتر بوو ئارەزوو و سەرکوتکردنی ئارەزوویان بە پێویست دەزانی، هەمان باوەڕیان هەبوو[5]. واتە ئەم بیرۆکەیە شتێکی باو بووە و بووبووە هۆی جیاکاری کردن لەنێوان نەتەوەکاندا. بەپێی لۆجیك یان دیدگای رازی، بەچاوێکی سووك سەیری ئەو نەتەوانەیان دەکرد، کە وەك کوردن و ئارەزوو بەسەریاندا زاڵە.

تەنها رازی بەم جۆرە سەیری کوردی نەکردووە، ئەوەی ئەو بەشێوەیەکی فەلسەفی دەیڵێت، زۆر مێژوونوس و کەسانی تریش بە دەربڕین و شێوازی خۆیان گوزارشتیان لێکردووە: دەوترێت داناکان کۆکن لەسەر ئەوەی کورد سەرژنانین[6]، لە دە جۆری غیرە نۆیان لە کورددا هەن[7]. لە خراپەدا وەکو شوانکارەکان شوانکارەکان وان[8]، تەنانەت لای هەندێك هاوواتایی هەیە لەنێوان کورد و ئەو کۆمەڵە مرۆڤانەدا، کە دوورن لەبیرکردنەوە و توانای عەقڵیان لاوازە، بۆ نمونە کورد وەك چەتە[9] و شێت و کۆیلە رەشپێستەکان تەماشا دەکرێن[10]. کورد وەك ئـەمانە نەزانن ـ واتە نەفسی قسەکەریان لاوازە ـ بۆیە «عـەقڵیشیان لاوازە و گێلی و گەمژەیی بەسەریاندا زاڵە و لە هیچ زانستێك نازانن»[11]. تەنانەت ئەم جۆرە تێڕوانینە لە کورد،

---

(1) رسائل، ص28.

(2) م.ن، ص42.

(3) م.ن، ص22-23.

(4) م.ن، ص42.

(5) سەبارەت بەم بۆچوونانە ، بڕوانە: السيد: الامة والجماعة، ص134-130.

(6) ابن قتيبة: عيون الاخبار، مج2، ص63. ابن عبد ربه: م.س, ج1-8، ص201. (خنث) بە کەسێك دەوترێت کە (كثيرا التثني والتكسر اي كثير الارتداد والعداوة، والاختلاف في الطباع)

(7) النويري: م.س, السفر الثاني، ص233.

(8) البيهقي: المحاسن والمساوئ، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، (القاهرة: د.ت)، ج2، ص11. الآبي: م.س، ج1، ص12.

(9) بۆ نمونە بڕوانە: البلاذري: فتوح البلدان، ص303-304. الطبري: م.س، ج3، ص262، 021. مسكويه: تجارب الامم، ج1، ص333.

(10) ابن قتيبة: م.س، مج2، ص63. ابن عبد ربه: م.ن، ج1-8، ص201. الآبي: م.س، ج1، ص12. يحيى ابن مسعدة: رسالة يحيى بن مسعدة ردا على الشعوبية، ضمن: نوادر المخطوطات، بتحقيق: عبد السلام هارون، ط2، (القاهرة: 1313)، ج1، ص210. ابن الجوزي: المنتظم، ج2، ص3484ز ج3، ص4433.

(11) البغدادي: م.س، ص280. ابن الجوزي: م.س، ج1، ص3484.

باوەڕە ئاینییەکانیشی گرتبوویەوە، ئەوەتە زانایەکی وەك ئەبو حامد ئەلغەزالی (000ك/ 1111ز مردووە) داوای لە زانا ئاینیەکان دەکرد روو بکەنە خەڵکە کۆچەرییەکان لە ((کورد و ئەعراب)) بۆ ئەوەی فێری بنەما راستەکانی عەقیدەیان بکەن[1]. ئەمەش لەو باوەڕەوە هاتووە، کە خورافات لەناو ئەمانەدا تەشەنەی سەندوە و ـ بەپێی دەبڕینی هەندێ مێژوونوس ـ گەیشتبووە رادەی دەبەنگی[2].

ئەم بڕیار و هەڵوێستانە لەبارەی کوردەوە، تاکەکەسین، چونکە زۆربەی گێڕانەوەکان تاکەکەسین یان بە گێڕانەوەی تاکەکەسی ناسراون و لە رێبازی لێکۆڵینەوەی مێژووییدا ئەم جۆرە گێڕانەوانە پەسەند ناکرێت، بۆیە ناتوانرێ پشتیان پێ ببەسترێت و بەڕاست دابنرێت[3]. سەرجەم ئەم گێڕانەوانە تایبەتن بە وێناکردنی سروشتی کورد، ئەم وێناکردنانەش زۆر لەوە دەرناچن، کە رازی سەبارەت بە کورد دەیگوت و پێی وابوو عیشق و ئارەزوو بەسەر نەفسی کورددا باڵادەستن و کورد گوێ بە عەقڵ نادەن، بۆیە توانای بیرکردنەوەیان لاوازە.

ئیبن روشد (030ك/1138زمردووە)، کە لە بەناوبانگترین فەیلەسوفە موسڵمانەکانە، رایەکی هەیە لەسەر کورد، لەڕووی پێشینەی هزریەوە نەك لە ڕووی ئەنجام و حوکمدانەوە، لە رای پێشووتر جیاوازە. ئیبن روشد لە رۆژئاوای جیهانی ئیسلامیدا ژیاوە و سەرەڕای دوورییەکەی لە رۆژهەڵاتی ئیسلامی، کە کورد تێیدا دەژی، لەناو کتێبە فەلسەفیەکانیدا باسی کوردی کردووە. ئەم بەپێچەوانەی (رازی)یەوە باوەڕی بەوە نییە تەنها ڕەگەزێکی دیاریکراو ئامادەیی ئەوەی تێدایە شتە بەرزە مرۆییەکان، بە تایبەتی شتی عەقڵی بەرهەم بهێنێت، بۆ نمونە ئەو وا نابینێت فەلسەفە تەنها تایبەتە بە یۆنانییەکان و کەسی تر ناتوانێت فەلسەفە بەرهەم بهێنێت. بەڵام دواتر دەڵێت هەندێ نەتەوە هەن بە سروشت ئامادەیی ئەوەیان تێدایە جۆرە فەزیلەیەکی دیاریکراو تیایاندا بەرهەم بێت، بۆیە سروشتیە بەشی تیۆریی نەفس ـ واتە بەشی بەرهەمهێنەری دانایی ـ لای یۆنان باڵادەست بێت و بەشی توڕەیی نەفس ـ بەتایبەتی بەرهەمهێنەری ئازایی ـ لای کورد بەهێز بێت[4]. ئەم دابەشبوونەی فەزیلەکانیش، بەشێوەیەکی تایبەتی لە ئەنجامی کاریگەریی ژینگەی سروشتییە بەسەر مرۆڤەوە[5].

ئیبن روشد لە نزیکەوە کوردی نەناسیوە، پێمان وایە ئەم بۆچوونەشی لەسەر کورد، بە کاریگەریی ئامادەیی بەهێزی کورد بووە ـ لەسەردەمی ئەودا ـ لە کایەی ئیسلامیدا، کە بەسەرکردایەتی ئەیوبییەکان دژی خاچییەکان دەجەنگان. بۆیە ـ وەك باسمانکرد ـ لەو قۆناغەدا ئازایەتی بووە دیارترین سیفەتی کورد و ناوبانگێکی فراوانیان پێ دەرکرد.

---

[1] احياء علوم الدين، مج2، ص310-311.

[2] ابن الجوزي: م.س، ج3، ص4641. ابن الأثير: الكامل، ج10، ص41-42.

[3] بۆ گێڕانەوەی یەککەسی بڕوانە: حسن (عثمان): منهج البحث التأريخي، ط4، (القاهرة: 1316)، ص141.

[4] الضروري في السياسة، ص82.

[5] م.ن، ص83.

هەرچۆنێك بێت، جیاوازییەكی بەرچاو هەیە لەنێوان ئەم فەیلەسوفە و رازی لە تێڕوانینیاندا بۆ سروشتی كورد، ئەم پێی وایە هێز و توانای نەفسی توڕەیی خراپ نییە، چونكە ئەوەی توڕەیی تێدا نەبێت، ناتوانێت رووبەڕووی دوژمنەكانی ببێتەوە[1]. پێمان وایە بەشێوەیەكی گشتی ئیبن روشد لە هێنانەوەی كورددا بەنمونە، لە رازی وردترە. بیركردنەوەی ئیبن روشد لە ئارەزووەوە دوورە و بڕیاری ئەوە بەسەر كورددا نادات سروشتیان توندە و بێ مێشكن[2]، چونكە لای ئەم فەزیلەی ئازایەتیی پێگەیەكی بەرزی هەیە و لەگەڵ بەشی قسەكەری نەفسی مرۆییدا یەكتر تەواو دەكەن. لەمەشدا ئیبن روشد پابەندە بە ئەفلاتونەوە، چونكە ئەفلاتون پێی وا بوو نەفسی توڕەیی زیاتر بە نەفسی قسەكەرەوە بەستراوە وەك لە نەفسی شەهوانی، توڕەیی عەقڵ پەسەند دەكات نەك شەهوە و نابێتە هاوپەیمانی ئارەزوو[3]. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ئیبن روشد لە فەزای كایەی ئیسلامی دەرباز نەبووە و كاتێك بانگەشەی ئەوە دەكات كورد بە سروشت ئامادەیی فەزیلەی ئازایەتییان تیایە، ئەمە مانای ئەوەیە ـ بەهەڵێنجان ـ كورد ئەو توانایەی نییە، كە یۆنان هەیەتی و بریتییە لە داهێنانی هزری، یاخود ئەگەر هەیشی بووبێت زۆر كەم بووە.

ئەم بڕیارەی فەیلەسوف و مێژوونوس و... هتد لەسەر ئەم كۆمەڵە مرۆڤە، سەبارەت بەو كاریگەرییە بەرچاوەی لە ژیانی رۆشنبیری و زانستیی كایەی ئیسلامیدا هەیانبووە، ئەو بڕیارە ستەمێكی راستەقینەیە و لێیان دەكرێت، چونكە تاكەكانی بەشدارییەكی گەورەیان كردووە لە زانست و زانینە جۆراو جۆرەكاندا. ئەم كۆمەڵە چەندین زانا و بیرمەندی بەناوبانگیان تێدا هەڵكەوتووە، هەندێ لە شارە كوردییەكان چالاكی زانستی و رۆشنبیریی فراوانیان تیابووە، وەك شاری دینەوەر و حەلوان و ئامەد و كرمانشا و هەولێر و...هتد، كە بووبوونە مەڵبەندی زانست و زانا و قوتابی لە هەموو لایەكەوە روویان تێ دەكردن[4]. هەموو ئەمانە ئەو بۆچوونەی فەیلەسوفەكان رەت دەكەنەوە، كە پێیان وابوو لەناو كورددا نەفسی شەهوانی باڵادەستە یان تەنها فەزیلەی ئازایەتییان تێدایە. یاقوت حەمەوی هەستی بەمە كردووە، بۆیە دوای ئەوەی باسی خراپەكانی كورد و رێگرییەكانیان دەكات لەشارەزووردا و ئایەتەكەی پێشوو دێنێتەوە كە باسمان كرد، داوای لێخۆشبوون لە خوا دەكات و دەڵێت: « بەڵام لەم ناوچەیەدا ئەوەندە پیاوماقوڵ و پێشەوا و زانا و دادوەر و فەقیە هەڵكەوتوون لە ژماردن نایەن... »[5].

---

(1) م.ن، ص84.

(2) الرازي: م.ن، ص42-43.

(3) افلاطون: م.س، ص330-336. هەروەها بڕوانە: قاسم: م.س، ص63.

(4) لەبارەی چالاكی كوردو وڵاتەكەیان لە كایەی رۆشنبیریدا بڕوانە: حسین: اربیل في العهد الاتابكي، (بغداد: 1316)، ص268-303. رسول: م.س، ص134-133. محمود: م.س، ص160-112. یوسف: م,س، ج2، ص203-210. هەروەها بڕوانە ئەم بابەتانەی كە سەبارەت بەم چالاكیە نوسراون: مهدي قادر (خضر): الحیاة الفكریة والعلمیة في غربي اقلیم الجبالفي القرنین الرابع والخامس للهجرة، رسالة ماجستیر غیر منشورة، جامعة صلاح الدین، (اربیل:1334). آكو برهان (محمد): الحیاة العلمیة في دیار بكر وجزیرة ابن عمر من القرن 0-1هـ/11-13م، جامعة صلاح الدین، (اربیل: 2000)، ص106-116.

(5) معجم البلدان: ج3، ص316.

بـەڵام ئەوەی روویداوە ئەوەیە، رووە کێوییەکەی کورد رووە شارستانیەکەی داپۆشیوە، مێژوونوس و فەیلەسوفەکانیش ئەمەیان ویستووە، جا چ بۆ بەکەم زانینی کورد بێت، کە ئەمە بەپلەی یەکەم ئامانجی دەسەڵات بووە، چ بۆ شانازیکردن بێت بەم رووەیانەوە لەکاتی پێویستدا، بە تایبەتی جەختکردنەوە لەسەر توانا و ئازایەتییان لەو قۆناغەدا، کە بوونێکی مێژوویی جیهادییان هەبووە، وەك لەمە و دوا دەیبینین.

لە لایەکی ترەوە دووفلیقانەیی زانینی مێژوویی لە تەماشاکردنی کارای کۆیی کورد (واتە هەموو کورد) و تاکی کارای کورد (واتە تاکەکانی ئەم کۆمەڵە)دا، زۆر بەکەمی بواری ئەوەمان دەدات ئەم دوو جۆرە کارایە پێکەوە ببەستین، وەك لەمەودوا باسی دەکەین. کورد وەك کـۆمەڵ تاوانبارن و عەقڵیان نییە، بەڵام تاکە داهێنەرەکانی و ئەو شارە کوردییانەی خاوەنی چالاکیی رۆشنبیرین، بەشێکن لە قەوارەی رۆشنبیری و شارستانیی خانەی ئیسلام .

بەشی دووەم

بوونی کورد لە مێژووی ئیسلامیدا

پاری یەکەم

قۆناغی بوون لە دەرەوەی دەسەڵاتدا

پاری دووەم

بوونی کورد لە ناوەوەی دەسەڵاتدا

پاری سێهەم

بوونی جیهادییانەی کورد

بوونی کورد لە مێژووی ئیسلامیدا

لــە دەستپێکی ئەم نامەیەدا ئاماژەمان بەو پەیوەندییە ئۆرگانییە کرد، کە لەنێوان دەسەڵاتی سیاسی و سەرهەڵدانی زانینی مێژوویی ئیسلامیدا هەبوو. ئەگەر مەسەلەی دەسەڵات و ئەوەی دەست بەسەر دەسەڵاتدا دەگرێت، لەو مەسەلانە بێت، کە دەمەقاڵە و گفتوگۆیەکی زۆری لەنێوان فەقیھ و زانا موسڵمانەکاندا وروژاندبێت[1] و بووبێتە هۆی ئەوەی لە کایەی ئیسلامیدا تەرکیز کرابێتە سەر دەسەڵات و دەرکەوتە جیاوازەکانی، ئەوا بەهۆی باڵادەستی و خۆسەپاندنی دەسەڵات بەسەر زۆربەی لقەکانی ئەو زانینانەی تایبەت بوون پێی، زۆربەی مێژوونوسەکان نەیانتوانیوە خۆیان لە پاشماوەی (مێژوویی) قورسی دەسەڵات رزگاربکەن. بۆیە ئەوەی مێژوونوس دەینوسی، پاساوهێنانەوە بوو بۆ بوونی دەسەڵات و کار گەیشتبووە ئەوەی دەرخستنی رۆڵی سوڵتان ئەرکی سەرەکیی زانینی مێژوویی ئیسلامی بوو، تەنانەت پەیوەندی سوڵتان تەحەکومی بە خودی گێڕانەوەی مێژووییەوە دەکرد[2].

لەم بەشەدا مامەڵە لەگەڵ ئەو زانینە مێژووییەدا دەکەین، کە دەسەڵاتی سیاسی بەرجەستە دەکات. کارەکەشمان لە دوو ئاستدا دەبێت:

ئاستی یەکەم: ئەو دەسەڵاتەیە، کە بەپێی ئەو بوونەوەرە سیاسییەکانی گۆڕەپانی مێژوونوس دیاری دەکرێن، یان ئەو کایەیە، کە مێژوونوس رێ بەخۆی دەدات مێژووەکەی تۆمار بکات.

ئاستی دووەم: بوونی کورد و وڵاتەکەیانە لەم گۆڕەپانە و لەم مێژووە تۆمارکراوەدا.

کەواتە پرسیارەکە لەبارەی بوونە لە مێژوودا، ئەم پرسیارە سروشتێکی فەلسەفیی هەیە و لە زۆر وێستگەی هزری فەلسەفیدا باس کراوە. بەڵام لێرەدا (بوون) ئەرکێکی دیاریکراوی هەیە و مەبەست لێی حاڵەتی (بوونی کورد)ە لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا، ئایا کورد بوونێکی سەربەخۆیان هەیە، یان بوونیان بەستراوە بە کۆمەڵێك مەرجی پێشوەختەی دیاریکراوەوە، کە ئەم زانینە پشتی پێبەستوون بۆ ئەوەی بوونیان پێ بدات بە رووداوەکان. واتە ئەو بوونەی لێی دەدوێین، بوونێکی نوسراوە نەك بوونێکی کارەکی و لەوانەیە ئەم بوونە وەك حەقیقەتی کورد نەبێت لەو سەردەمە (مێژوویی)یەدا، کە مێژوونوس تیایدا باسی ئەم بوونە دەکات.

کاتێك دەڵێین (بوون لە مێژوودا)، مەبەستمان واتای بوونەکەیە، بۆیە کارەکە پەیوەست نییە بە مێژووەوە وەك زانینێکی بەرهەمهێن یان وەك بابەتێك بۆ لێکۆڵینەوە، بەڵکو پەیوەستە بە مێژووەوە لەو رووەوەی شێوازێکی بوونە، واتە جۆرێکە لە جوڵەو پەرەسەندن[3]. لێرەدا (بوون) وەك چەمکێکی پەتی

---

[1] بۆنمونە بڕوانە: الأشعري: مقالات الإسلاميين وإختلاف المصليين، تحقيق: محمد محي الدين عبدالحميد، (القاهرة: 1300)، ج1، ص33. الشهرستاني: الملل والنحل، ق1، ص30-31.

[2] العظمة: الكتابة التأريخية، ص130.

[3] بڕوانە: هربرت (ماركوز): نظرية الوجود عند هيجل ـ اساس الفلسفة التاريخية، ت: إبراهيم فتحي، (القاهرة: 1330)، ص33.

بەکاردەهێنین، کە سەربەخۆ نییە و بەستراوە بە چەمکێکی ترەوە، ئەویش چەمکی دەسەڵاتە لە دەرکەوتنە جیاوازەکانیدا لەناو کایەی ئیسلامیدا[1]، ئێمە لەچوارچێوەیەکی کۆمەڵایەتی ـ هزریی دیاریکراودا مامەڵە لەگەڵ بووندا دەکەین و ئەو واتایانەی دراون بەم چەمکە بەپێی ئەم چوارچێوەیە دیاری دەکرێن. کاتێك بوون دەبەستین بە دەسەڵاتەوە، بۆ ئەوەیە راستەخۆ باس لە چەمکی بوون نەکەین و واتایەکی سنوردارتری بدەینێ، بەجۆرێك بوونی راستەقینە دەبێتە ئەو بوونەی لەناو دەسەڵاتدایە یان بەلایەنی کەمەوە لەگەڵ دەسەڵاتدایە و ئەو بوونەی لەدەرەوەی دەسەڵاتدا بێت بوونێکی ناتەواوە.

مەبەستیشمان لە دەسەلات، ئەو دەسەڵاتەیە لە لایەن مێژووەوە وەك بوونێك ئەولەویەتی پێ دەدرێت، واتە ئەو دەسەڵاتە مێژووییەی، کە زانینی مێژوویی لە زۆربەی دەرکەوتنەکانیدا لەدەوری کۆ دەبێتەوە و دەبێتە ئەو ناوەندەی، رووداو و هەوڵە مێژووییە جیاوازەکانی پێ دەپێورێت. ئەم واتایە لەگەڵ ئەو دەسەڵاتەدا دەگونجێت، کە لە ئیسلامدا رەوایەتیی پێدراوە و خاوەنی هەیمەنەیەکی کۆمەڵایەتیی فراوانە و پێویستە خەڵك گوێڕایەڵیی بکەن[2]. ئەوەتە دەبینین لەزۆربەی قۆناغەکانی مێژووی ئیسلامیدا، خەلیفە یان میر یان سوڵتان دەسەڵاتیان بەسەر مێژوونوساندا هەبووە و ئەگەر مێژوونوس راستەوخۆش سەر بە دەرباری سوڵتان نەبوو بێت، ئەوا ناڕاستەخۆ و بەبێ ئەوەی هەستبکات ئینتیمای بۆ سوڵتان هەبووە، ئەم ئینتیمایەشی لەسەر ئاستی شێوەگیر بوونی زەینیدایە، چونکە مێژوونوس کاتێك مێژوو دەنوسێتەوە، سەنتراڵیزمی ئەو سوڵتانە مێژووییەی مامەڵەی لەگەڵدا دەکات بە هەند دەگرێت[3] و ئەولەویەت دەدات بە دەسەڵاتی ئەو سوڵتانە، ئیتر ئەو دەسەڵاتە تایبەت بێت بە کەسی خەلیفە خۆی، یان بەوانەی لەگەڵ ئەون و خاوەن دەسەڵاتن، یان لەسەر ئاستی گشتیی دەسەڵاتدا بێت وەك خەلافەت و میرنشین و دەزگا پەیوەندیدارەکانی تر.

---

[1] کاتێك لە بوون دەدوێین ، نامانەوێت لەبارەی ئەوەوە قسە بکەین کە بە تیۆری بوون (ئەنتۆلۆجیا) ناسراوەو مێژووی پێ لێکبدەینەوە، وەك ئەوەی هیگڵ کردوویەتی و دەیەوێت چەکێکی نوێ بە خودی بوون بدات. بڕوانە ئەو تێزەی مارکۆزە لەم کایەدا پێشکەشیکردووە: م.ن، ص66 بەدواوە.

[2] سەبارەت بەم تیۆرە رەعەویەی دەسەڵات بڕوانە: الجويلي: الزعيم السياسي في المخيال الاسلامي، ص63-30.

[3] بڕوانە ئەوەی لە دەستپێکدا نوسیومانە سەبارەت بەوەی مێژوونوسەکان لە پێشەکیی کتێبەکانیاندا دەیڵێن، ل 20-26.

پاری یەکەم

قۆناغی بوونی کورد لە دەرەوەی دەسەڵاتدا

1ـ سروشتی قۆناغەکە و سەرەتای ناسینی بوونی کورد

لەم قۆناغەدا کورد لە پەراوێزی مێژوودایە و تۆمارکەرەکانی هەواڵ بایەخیان بە هەواڵەکانی کورد نەداوە. ئەم قۆناغە لەو سەردەمەوە دەست پێدەکات، کە عەرەبە وڵاتگرەکان لەگەڵ کورد رووبەروو بوونەوە و بە دروستکردنی یەکەم قەوارەی سیاسی لە وڵاتەکەیاندا، لە نیوەی دووەمی سەدەی چواری کۆچی/ دەی زاینی، کۆتایی دێت. ئەم قۆناغە قۆناغی دامەزراندن و پەرەسەندنی زانینی مێژوویی و رەگ داکوتانی بنەما و شێوەگیربوونی میتۆدەکانیەتی.

بوون لە دەرەوەی دەسەڵاتدا ئەو بوونەیە، کە دەسەڵاتی ناوەندی قبوڵی نییە، ئەو بوونەش پەسەندە، کە بە سیستەمی دەسەڵاتی ناوەندییەوە بەسترا بێتەوە، وەك بوونی فارس، پاشان بوونی تورك، کە توانیبوویان لەسەردەمی عەباسی و لە زۆر سەردەمی تریشدا، جڵەوی فەرمانڕەوایی بگرنە دەست و لەڕێگەی هێزەوە بوونی خۆیان بەسەر دەسەڵاتی ناوەندیدا بسەپێنن. بۆیە بوونی ئەمانە ناچاری بووە و عەباسیەکان ـ لەگەڵیاندا مێژوونوسەکانیش ـ نەیاندەتوانی رەتی بکەنەوە، یان نەهێڵن لە فەرمانڕەواییدا بەشدار بن. بەڵام کورد، بەزۆری لە وڵاتی خۆیاندا بوون و بوونی خۆیان بەسەر دەسەڵاتدا نەسەپاندووە و بەشداریکردنیان لە کاروباری دەوڵەتدا بەرێژەیەکی زۆر کەم بووە و لە رۆڵی هەندێ خانەوادە و ئەو کەسایەتییە کوردانە تێ نەپەڕیوە، کە لەسەردەمی عەباسیدا هەندێ کاروباریان بەڕێوە بردووە[1].

لەم حاڵەتەدا، مێژوونوس پابەند بووە بە قۆناغ و چوارچێوە هزرییەکەی خۆیەوە، بۆیە تەرکیزی کردووەتە سەر ناوەندی دەسەڵاتدار ـ کە لەم قۆناغەدا ـ هەوڵی دەدا دەسەڵاتی خۆی بەسەر کورد و وڵاتەکەیدا بسەپێنێت، چ لەڕێگەی ئەو ئینتیمایەوە بێت کورد بۆ ئوممەتی ئیسلام هەیبوو و لە ئینتیمای دینی ـ عەقیدەییدا بۆ رەمزەکانی ئەو فەرمانڕەواییە و دەرکەوتە جیاوازەکانی خۆی دەنواند[2]، یان وەك زۆربەی جار روویدەدا، لە رێگەی بەکارهێنانی هێزو ملکەچ کردنەوە بووە. ئەگەر خەلافەتی ئەمەوی بەهۆی ئەوەوە ـ کە بەپلەی یەکەم ـ پشتی بە زۆرداری و توند و تیژی بەستبوو، پێویستی بەوە نـەبوو بێت

---

[1] بۆ ئەم بەشداریکردنە بڕوانە: توفيق: الكرد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، (اربيل: 1334)، ص02-64. جورجی زەیدان لە باسکردنی هۆی کەمی بەشداریکردنی کورد لە دەسەڵاتدا دەڵێت: ((لەبەر ئەوەی کورد کۆچەر بوون، دەوڵەتی عەباسی زۆر بە کەمی خزمەتی کردوون، بۆیە پیاوی ئیداریی سەربەخۆ یاخود پیاوی سیاسی و فەرمانڕەوایان تێدا هەڵنەکەوتووە...)) . تأريخ التمدن الاسلامي، (بيروت: د.ت)، ج4، ص414. بەڵام ئێمە لە وەرگرتنی ئەم جۆرە قسەیەدا دوودڵین.

[2] بڕوانە: إبن سعد: الطبقات، ج1، ص280.

لەبەرامبەر کورد و نەتەوە ژێردەستەکانی تردا، جەخت لە سەنترالیزمی ـ عەقیدەیی و رۆشنبیری ـ خۆی بکاتەوە[1]، ئەوا خەلافەتی عەباسی، کە سەردەمی ئەو سەردەمی زێڕینی تۆمارکردنی مێژوو بوو، بۆ بەرەنگاربوونەوەی رکابەرە دەمارگیرەکانی، بە تایبەتی رکابەرە ئەتنییەکانی، پێویستی بەمە بوو. کاریگەریی ئەمەش لە بەرهەمە هزرییەکانی فەقیە و نوسەران لەبارەی خەلافەت و پێویستیی گوێڕایەڵی کردنی پێشەوا چ باش بێت چ خراپ، رەنگی دابوویەوە.

بەمجۆرە لەو کاتەدا، دەسەڵاتی سیاسی (خەلافەت) سیستەمە سیاسییەکەی خۆی بەسەر خاکی ئیسلامدا دەسەپاند، زانینی مێژوویش ئەولەویەتی بەم دەسەڵاتە دەدا و پاساوی بۆ شەرعیەتی بوونی ئەم دەسەڵاتە دەهێنایەوە و هەوڵی دەدا زامنی بەردەوامیی ئەم بوونەی دەسەڵات بکات[2]، دەسەڵاتی سیـاسیش، بۆ رەنگرێژکردن و پەسەندکردن و روونکردنەوەی دەسەڵاتی باڵای خۆی و سەپاندنی بەسەر هێز و لایەنە نەیارەکانیدا، پێویستی بەم زانینە مێژووییە بوو[3]. بێگومان قۆرخکردنی شەرعیەتی حوکم لەلایەن خەلافەتەوە رێی پێدەدا ئەو میتۆدە دیاری بکات، کە دەبوو مێژوونوس لە هەڵبژاردنی گێڕانەوەکاندا پەیڕەوی بکات و (بوون) بدات بەو رووداوانەی، کە بە مێژووییان دادەنێت، چونکە مێژوونوس لەکاتی نوسینی مێژوودا تەنها بیر لەو ناوەندە دەکاتەوە لێی دەدوێت و رایەڵەکانی رووداوەکەی پێوە دەبەستێت، واتە مێژوونوس لە ناو چوارچێوەی شێوە و گوتراوە سەپێنراوەکانی ئەم ناوەندە بەسەر تێگەیشتنیدا، جووڵە دەکات و بنەمای مەعریفیی زەینی خۆی بنیات دەنێت.

بوونی کورد لەمێژووی نوێدا، لەگەڵ دەستپێکردنی پرۆسەی وڵاتگیری لە سەردەمی راشیدیندا، بە تایبەتی لەسەردەمی هەریەك لە عومەری کوڕی خەتتاب و عوسمانی کوڕی عەففاندا (13-32ك/ 634-602ز)، دەست پێدەکات[4]. دیارە بوونی کورد لەو سەردەمەدا ئەوەندە بەهێز بووە، کاریگەریی لەسەر یادگەی رزگارکەرەکان بەجێ هێشتووە، بۆیە لەبارەی کوردەوە ئەوەندە گێڕانەوەیان لابووە، بەشی ئەوەی کردووە یەکێك لە ئەخبارییە یەکەمینەکان، کە ناوی (عەلی کوڕی موحەمەدی مەدائینی)[5]یە، کتێبێکی تەواو لەسەر کورد و گرتنی وڵاتەکەیان بنوسێت، ئەم نوسەرە بەوە ناسراوە لەبارەی وڵاتگیرییەکانەوە زۆر کتێبی هەیە، کتێبی (القلاع والأكراد) یەکێکە لەو کتێبانە[6]، کە وەك زۆر لە کتێبەکانی تری مەدائینی،

---

(1) إبن سعد: م.ن، ج0، ص332. خليفة بن خياط: تاريخ، ص288. إبن قتيبة: عيون الاخبار، ج1، ص223. إبن الجوزي: المنتظم، ج4، ص1184.

(2) بۆنمونە خەلیفە تا دەمرد، مێژوونوسەکان ژمارەیەك لاپەڕەی زۆری کتێبەکانیان تایبەت دەکرد بەو.

(3) بڕوانە: اركون: الفكر الاسلامي، ص168.

(4) لەبارەی ئەم بوونەوە بڕوانە: البلاذري: فتوح، ص311-323، 320، 311، 311. الطبري: تاريخ الرسل والملوك، 4، ص33، 16، 18، 183، 186...هتد. قدامة بن جعفر: الخراج، ص328، 318، 381، 380. إبن الأثير: الكامل، ج3، ص42-48، 82-80، 33-100.

(5) ئەبولحەسەن عەلی کوڕی موحەمەد کوڕی عەبدوڵڵا ئەلمەدائینی، ساڵی (130ك-102ز) لە بەسرە لە دایکبووەو لە مەوالیەکانە. لە بەغداد جێگیر بووە، ساڵی(220ك/833ز) لە بەغداد مردووە. بەوە ناسراوە کە ژمارەیەکی زۆر دانراوی هەیە. دیارترین ئەو دانراوەی کە ماوەتەوە کتێبی (نسب قريش)ە. إبن النديم: الفهرست، ص103-108. ياقوت الحموي: معجم الأدباء، ج14، ص124-133. بدري محمد (فهد): شيخ الأخباريين أبو الحسن المدائني، (النجف: 1310)، ص16 بە دواوە.

(6) إبن النديم: م.ن، ص106. ياقوت: م.ن، ج14، ص130.

لەڕیزی کتێبە ونبووەکانە. سەبارەت بە گرنگیی ئەم کتێبە، ئەوە دووپات دەکەینەوە پێشتر سەبارەت بە کتێبەکەی دینەوەری، کە تایبەت بوو بە ریشەی کورد، وتمان و دەڵێین: ئەگەر ئەم کتێبە بمایە، سوودی زۆری دەبوو بۆ لێکۆڵینەوەی وردی کورد لەو ماوە یەکلاییکەرەوەی پەیوەندی کورد بە موسڵمانە عەرەبەکانەوە. لەگەڵ ئەمەشدا ئەوە بەدوور نازانین مێژوونوسەکانی دواتر پەنایان بردبێتە بەر هەندێ لەوەی لەم کتێبەدا هاتووە، بەتایبەتی ئەگەر زانیمان کتێبەکانی مەدائینی بەگشتی، سەرچاوەی سەرەکیی زۆر مێژوونوس بوون و زۆر شتیان لێ وەرگرتوون و متمانەیان بە گێڕانەوەکانی هەبووە[1].

ئەوەی لەم سەرەتا دامەزرێنەرەی بوونی کورد لە مێژووی ئیسلامدا بۆ ئێمە گرنگە، ئەو تێڕوانینە ناوەندییە ـ دەسەڵاتخوازەیە، کە ئەم بوونەی بەرجەستە کردووە، لێرەدا ناوەندێکی ئیسلامی هەیە هەواڵەکان تۆماردەکات و سیمایەکی ئیسلامی دەدات بە حەقیقەتە مێژووییەکان، بۆیە زۆربەی ئەوەی لەبارەی کورد و وڵاتەکەیانەوە دەیزانین، بەتایبەتی لەکاتی وڵاتگیرییە ئیسلامییەکاندا، لە مێژوونوسە موسڵمانەکان و ئەو کتێبانەیانەوە وەرگیراوە کە لەبارەی ئەم پرۆسە چارەنوسسازەوەیە سەبارەت بەو گەل و نەتەوانەی وورده ورده دەهاتنە ناو ئیسلامەوە. مێژووی گرتنی ئەو وڵاتانە، مێژووی بوونی کارەکیی ـ ئەو گەل و نەتەوانەیە ـ لەناو عەقیدەی نوێ و دەوڵەتە تازە دامەزراوەکەدا. بەڵام ئەوەی لەم مێژووە وردبێتەوە، دەبینێت مێژوویەکە گوزارشت لە گۆشەنیگای رزگارکەرە سەرکەوتووەکە، لە سەرکردەکانی، لە شەڕەکانی، لە سەرکەوتنەکانی بەسەر کورد و گەلانی تردا دەکات. (سەنتراڵیزمی مێژوویی) بەر ئەم سەرکەوتووە کەوتووە، کە جیهادی کردووە و دژی کوردە (بەرگریکەرەکان) جەنگاوە و[2]پاشان لە زۆر شوێندا شەڕی ئەو کوردانەشی کردووە، کە ((یاخی بوون))[3]. ئەم ((رزگارکەرانە)) بزوێنەری مێژوون و وڵاتی (ئەویتر) ی دوژمنی خۆیان و عەقیدەکەیان دەگرن.

ئەم سەنتراڵیزمە لە بینینی رووداوەکاندا، بەئەندازەیەك تەحەکومی بە مێژوونوس دەکرد، ئاساییە کتێبێکی تایبەت بە گرتنی وڵاتی کوردان ببینین بەهیچ جۆرێك باسی کورد و تەنانەت ناوی کوردی تێدا نەهاتبێت، وەك لای واقیدی[4]و لە کتێبەکەیدا لەبارەی گرتنی جەزیرە و ناوچە کوردیەکان[5]ئەمە دەبینین.

---

(1) دیارترین ئەو مێژوونوسانە، بە تایبەتی ئەوانەیان کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا پشتیان پێدەبەستین، بریتین لە: البلاذري ، الیعقوبي، الطبري، إبن الأثیر، إبن کثیر، ...هتد. بڕوانە: فهد: م.ن، ص141، 183. لە زۆر شوێنی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا پێناسەکانی زۆربەی ئەو مێژوونوسانە دەبینیت.

(2) البلاذري: الفتوح، ص322-323. الطبري: م.س، ج4، ص33، 16، 18. قدامة بن جعفر: م.س، ص 328، 381. إبن الجوزي: المنتظم، ج3، ص213. إبن الأثیر: الکامل، ج3، ص46-48، 82-80.

(3) البلاذري:م.ن، ص313-311. الطبري: م.ن، ج4، ص183، 186، ج0، ص201. قدامة: م.ن، ص380. إبن الجوزي: م.ن، ج3، ص1183. إبن الأثیر: م.ن، ج3، ص33-100.

(4) الواقدي: (ئەبو عەبدوڵا محمد کوڕی عەمر ئەلواقدی)یە، لە مەوالیەکانەو مەیلی بەلای مەزهەبی شیعەدا هەبووە. ساڵی (130ك/141ز) لە مەدینە لەدایکبووە، ساڵی (201ك/823ز) لە بەغداد مردووە. لە دەسەڵاتدارەکانەوە نزیکبووە، باس وهەواڵی شەڕەکانی دەگێڕایەوە، زۆر کتێبی بەناوبانگی هەیە، وەك (کتاب المغازي) و (فتوح الشام) و ...هتد. إبن الندیم: م.س، ص100-101. الخطیب البغدادي: تاریخ بغداد، ج3، ص136. یاقوت الحموي: معجم الأدباء، ج1، ص06.

(5) تاریخ فتح الجزیرة والخابور ودیاربکر والعراق، تحقیق: عبدالعزیز فیاض حرفوش، (دمشق: 1336). (محقق)ی ئەم کتێبە لە (تحقیق)کردنەکەیدا پشتی بە یەك دەستنوس بەستووە، هەروەها لە کتێبەکەدا زۆر زانیاری و رووداو هەن ـ کە بەشێوازی چیرۆك گێڕراونەتەوە ـ و لای هیچ کام لەو مێژوونوسانەی تر نایانبینین کە

دەبینین. بە بۆچوونی ئێمە، هەموو ئەمانە ڕێیان بۆ زۆر مێژوونوس خۆش کرد، کە لەم قۆناغەدا کورد لە مێژوو بکەنە دەرەوە یان کورد بە مەوجودێکی (نا مێژوویی) دابنێن، وەك ئەوەی وڵاتەکەیان کەسی تێدا نەبێت.

2 ـ پەراوێزخستنی کورد لە مێژوودا

سیمایەکی دیاری نوسینەوەی مێژووی ئیسلامی لەم قۆناغەدا، کەمی هەواڵە لەبارەی کورد و بوونی سیاسییان لە کایەی ئیسلامیدا. هەموو ئەوەی هەیە هەندێك هەواڵی پەرت و بڵاوە و لە یەك چوارچێوەی مێژووییدا کۆ نابنەوە. بۆیە لێکۆڵەر لە کاتی وردبوونەوە لە بەرهەمە مێژووییەکانی ئەو سەردەمەدا، هەست دەکات کورد لە مێژوودا غایب کراوە، بە دەربڕینێکی وردتر، کورد لەو سیاقە مێژووییەدا، کە مێژوونوس کاری لەسەر تۆمارکردنی دەکرد، پەراوێز خراوە.

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەمە، وەك نمونەیەك بۆ ئەو مێژوونوسانەی لە مێژوودا چارەسەری ئامادەیی یان نائامادەیی کوردیان کردووە، مێژوونوسێك وەردەگرین و لێی دەکۆڵینەوە. ئەویش (ئیبن واضح)ی مێژوونوس و وڵاتناسە، کە بە یەعقوبی (دوای ساڵی 232ك/300ز مردووە) ناسراوە[1]. بەڕای ئێمە مێژووەکەی بۆ ئەم بابەتە نمونەیەکی باشە، چونکە یەعقوبی بە هۆی گەڕانە زۆرەکانیەوە، لە نزیکەوە کوردی ناسیوە. لە کتێبە جوگرافیەکەیدا، کە بە ناوی (البلدان)ەوەیە تێبینیی ئەمە دەکرێت، چونکە چەند جارێك باسی کورد دەکات، هەروەها باسی شوێنی نیشتەجێبوونیان دەکات بەتایبەتی لە هەرێمی چیادا[2]، لە سەرەتای کتێبەکەیدا وا دەردەکەوێت لە نزیکەوە سەرنجی کوردی داوە، بۆیە حوکمێکی ئینتیباعییان بەسەردا دەدات و بە (دڵڕەق)[3] وەسفیان دەکات.

ئەوەی لێرەدا بۆ ئێمە گرنگە کتێبی (تاریخ الیعقوبی)یەکەیەتی و کردوویەتی بە دوو بەشی سەرەکییەوە: بەشی یەکەم، باسی مێژووی جیهان و نوسەرە دیارەکانی پێش سەرهەڵدانی ئیسلام دەکات. بەشی دەووەمیش، تایبەتە بە مێژووی ئیسلام و ڕووداوەکانی، تا ساڵی (203ك/812ز)، کە بە خەلیفە (المعتمد علی الله)ی عەبباسی (206-213ك/ 863-832ز) کۆتایی پێ هێناوە. ئەم کتێبە، بە گەواهی یەعقوبی خۆی، کۆکەرەوەی هەموو وتار و گێڕانەوەکانی پێش خۆیەتی، هەموو ئەوانەی تیا

باسی وڵاتگیرییەکانیان کردووە، ئەمەش وادەکات گومان لە هەندێکیان بکەین. وەك ئیبن خەلدون دەڵێت کتێبەکانی واقیدی زۆر شتی سەرپێی و تانەلێدەریان تێدایە. بڕوانە: المقدمة، ص3.

[1] (أحمد بن أبي یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح العباسي)، مێژوونوس و جوگرافیناسە. باپیرەی مەوالیی خەلیفە ئەبو جەعفەری مەنصور بووە، لەو نوسەرانەیە کە لە دەسەڵاتەوە نزیکبووە. هەروەها یەعقوبی لە ڕۆژهەڵات پەیوەندی بە خێزانی تاهیرییەکانەوە هەبووە. بەناوبانگترین کتێبەکانی بریتین لە: (التاریخ الکبیر) کە بە (تاریخ الیعقوبی) ناسراوە، (کتاب البلدان) ، (مشاکلة الناس لزمانهم)، ...هتد. یاقوت الحموي: مجم الأدباء، ج0، ص103-104. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: یاسین ابراهیم علي (الجعفري): الیعقوبي المؤرخ والجغرافي، (بغداد: 1380)، ص13 بەدواوە.

[2] البلدان، ص34-30، 33.

[3] م.ن، ص6.

کۆکردووەتەوە، کە لای گێڕەرەوەکانی پێش خۆی هەبوون: «ویستمان هەموو ئەوانە کۆبکەینەوە، کە کەسانی پێش ئێمە باسیان کردووە»[1]. بەڵام ئایا لەناو هەموو ئەو گێڕانەوانەدا شوێنی کورد کامەیە؟ لەراستیدا لەبەشی یەکەمدا، کە سەبارەت بە مێژووی جیهانە، بەهیچ جۆرێك باسی کورد نەکراوە. لەمەشدا سەرزەنشتی یەعقوبی ناکەین، ئەمەی ئەو بەوە پاساو دەدرێتەوە ئەو بەپێی ئەو گۆشەنیگایە مێژووی نوسیوە، کە لەو کاتەدا لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا سەبارەت بە مێژووی جیهان هەبووە و بۆ تۆمارکردنی مێژووی نەتەوەکان کۆمەڵێك مەرج دانرابوو و ئەو نەتەوانەی لەو مێژووەدا چالاکییان نەبوو بێت، مێژووویان تۆمار نەکراوە[2].

بەڵام لە مێژووی ئیسلامیدا، کە بەلای ئێمەوە گرنگە، کورد تەنها لە دوو گێڕانەوەدا ئامادەییان هەیە: لە گێڕانەوەی یەکەمدا یەعقوبی تەنها باسی یەك کەسایەتیی کورد دەکات، ئەویش (جیلویەی کوردی)یەو وا دەردەکەوێت لە ململانێی خەلیفە ئەمینی عەبباسی (133/138ك/ 803-814ز) لەگەڵ مەئمونی برایدا، ئەم لایەنگری خەلیفە ئەمین بووە. هەموو ئەوەی یەعقوبی سەبارەت بە جیلویە پێمان دەڵێت ئەوەیە جیلویە لەگەڵ ئەمیندارەکەی ئەهوازدا ساڵی (136ك/811ز) کوژراوە[3]. گێڕانەوەی دووەمیش لەبارەی میر (عیصمەتی کوردی)یە[4]، کە فەرمانڕەوای شاری مەرەند[5] بووە. ئەم کوردە خزمەتی بزوتنەوەکەی بابەکی خوڕەمی کردووە (201-223ك/ 816-838ز)[6]، ئەم بزوتنەوەیە خەلافەتی عەباسیی هەراسان کردبوو، عەباسیەکان زۆر بە زەحمەت توانیان سەرکوتی بکەن و لەناوی بەرن. یەعقوبی لە گێڕانەوەکەیدا باسی گرتنی ئەم میرە کوردە دەکات لەلایەن خەلیفەوە، ئەمەش دوای ئەوەی لە ئازەربایجان یەکێك لە سەرکردەکان فێڵی لیٚ کرد و گرتی و بردی بۆ خەلیفە موعتەصەم (218-221ك/ 833-842ز)[7].

بەدەر لەم دوو گێڕانەوەیە، کورد لە (تاريخ اليعقوبي)دا بوونیان نییە، بۆیە لێرەدا بۆمان هەیە بپرسین: ئایا بوونی کورد تەنها لەم دوو گێڕانەوەدا کورت دەبێتەوە؟ ئایا کورد جموجوڵی تریان نەبووە (ئەگەر باوەڕمان بەوە هەبێت کە مێژوو، مێژوویەکی جوڵاوە نەك وەستاو)؟ لەوانەیە بە گەڕانەوە بۆ پێشەکیی کتێبەکە بتوانین جۆرە وەڵامێکی ئەم پرسیارانەمان دەست بکەوێت، چونکە یەعقوبی باس لەوە

---

(1) تاريخ اليعقوبي، ج2، ص0.

(2) بڕوانە بەشی سێیەمی ئەم نامەیە لە بارەی پاساوی غاییبکردنی کوردو ناکاراییان لە چوارچێوەی(مێژووی جیهاندا) ل

(3) م.ن، ج2، ص440. لەبارەی جیلویە بڕوانە: توفيق: الكرد في العصر العباسي، ص00-06.

(4) تاريخ اليعقوبي، ج2، ص413.

(5) مەرەند: یەکێکە لە شارەکانی هەرێمی ئازەربایجان و دەکەوێتە باکوری دەریاچەی ورمێوە. ياقوت معجم البلدان، ج0، ص110.

(6) تاريخ اليعقوبي، ج2، ص413. هەروەها بڕوانە: الطبري: م.س، ج3، ص12. إبن الأثير: الكامل، ج0، ص234. حسين قاسم (العزيز): البابكية أو إنتفاضة الشعب الأذربيجاني ضد الخلافة العباسية، (بيروت:1336)، ص211.

(7) تاريخ اليعقوبي، ج2، ص413.

دەکات لە ترسی درێژدادڕی هەندێ هەواڵی لابردووە و هەندێکیشی کورت کردووەتەوە[1]. ئێمە دەمانەوێت تیشك بخەینە سەر ئەم خاڵە، واتە تیشك بخەینە سەر ئەو هەواڵانەی یەعقوبی لایبردوون و بەشایەنی ئەوەی نەزانیون تۆماریان بکات و چۆنیەتی کورتکردنەوەی هەواڵەکان. بێگومان زانینی لابراو و کورتکراوەکان کارێکی قورسە و تەنها بە لێکۆڵینەوە لەوەی یەعقوبی لە کتێبەکەیدا تەرکیزی کردووەتە سەر، دەتوانین رووە راستەقینەکەی ئەم هەواڵە لابراو و کورتکراوانە ببینین، چونکە خوێندنەوەی ئەو هەواڵانەی لە مێژووەکەیدا هێشتوونیەتەوەو لای نەبردوون، یارمەتیمان دەدات ئەو هەواڵانە بزانین، کە لای بردوون. کەواتە لێرەدا، مەسەلەکە ئەو مێژووەوەیە، کە مێژوونوس دەینوسێت و قەناعەتی بە نوسینی هەیە، پاشان ئەو مێژووەی ناینوسێت و قەناعەتی بە نوسینی نییە، چونکە پاڵنەرێك نادۆزێتەوە بۆ نوسینی و لەکاتی تۆمارکردنی هەواڵەکاندا لە دەرەوەی بیرکردنەوە یان گرنگی پێدانی ئەودایە.

یەعقوبی لە پرۆسەی تۆمارکردندا، بیر لە مێژوویەکی تایبەت دەکاتەوە، ئەویش مێژووی ناوەندێکی دەسەڵاتخوازە، کە بە پلەی یەکەم خەلیفە نوێنەرایەتیی دەکات و بە پلەی دووەمیش پێشەواکانی شیعە، چونکە یەعقوبی هەواداریان بووە[2]. ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە لە مێژوو بەگشتی لەگەڵ باوەڕی یەعقوبی بە مەرکەزیەتی دەسەڵاتی ئیسلامی دەگونجێت. ئەو یەکێك لە کتێبەکانی بۆ چۆنیەتی چاولێکەری خەڵك (مشاكلة الناس) بۆ خەلیفەی سەردەمەکەیان و لاساییکردنەوەی تەرخاندەکات، خەڵك «رێی خەلیفەکەیان دەگرن و لەسەر مەزهەبی ئەو دەڕۆن»[3]. ئەم بۆچوونەی یەعقوبی لە کتێبی (البلدان)ەکەیدا زیاتر روون دەبێتەوە، کاتێك لە سەرەتاکەیدا باس لەوە دەکات بە عێراق ـ ناوەندی خەلافەی عەباسی ـ دەست پێدەکات، چونکە بە بۆچوونی ئەو عێراق چەق و ناوەندی دنیایە[4]. شایەنی باسە تەنها یەعقوبی ئەم بۆچوونەی نەبووە، کە دەچێتە ناو بۆچوونی گشتیی باوی ئەو قۆناغە لەبارەی ناوەندییەتی عێراق و پاشان بەغداد وەك ناوەندی خەلافەت، لەو کاتەدا عێراق بە (جەرگەی دنیا)[5] و (باشترین زەوی)[6] دادەنرا. هەروەها زۆر دەقی دانراو هەن پیرۆزی و پلەیەکی بەرز دەدەن بە عێراق لای خوا خوا و پێغەمبەر[7]، هەمان شت لەبارەی بەغدادیشەوە دەوترێت، کە لەو کاتەدا بە ناوەڕاستی دنیا و بەهەشتی سەر زەمین دادەنرا[8].

---

(1) م.ن، ج2، ص6.

(2) بڕوانە: مارجليوث: دراسات عن المؤرخين، ص140. الدوري: بحث في نشأة علم التأريخ، ص02-03.

(3) مشاكلة الناس لزمانهم، تحقيق: وليم ملورد، (بيروت:1362)، ص3.

(4) البلدان، ص3. خەلیفە (المتقي لله)ی عەباسی (233-333ك/341-344ك) لە وەسفی عێراقدا هەمان دەربڕین بەکاردەهێنێت. بڕوانە: الصفدي: نُكث الهميان في نُكت العميان، ص81-88.

(5) إبن قتيبة: عيون الأخبار، ج1، ص222.

(6) أبو حنيفة الدينوري: الأخبار الكوال، ص1.

(7) الخطيب البغدادي: م.س، ج1، ص24-20. سبط إبن الجوزي: مرآة الزمان، السفر الأول، ص263.

(8) الثعالبـي: ثمار القلوب في المضاف والمنسوب، تحقيق: محمد أبو الفضل، (القاهرة: 1360)، ص012. الثعالبـي: لطائف المعارف، تحقيق: إبارهيم الأبياري، (القاهرة: د.ت)، ص110

کاتێك یەعقوبی مێژوو تۆماردەکات، هەموو ئەمانەی لە پێش چاوە و بەپێی زنجیرەی بەدوای یەکداهاتنی خەلیفەکان بابەتەکەی دەخاتەڕوو، واتە بە پلەی یەکەم گرنگی دەدات بە دەسەڵاتی ناوەندی و ئەوەی پێیەوە پەیوەستە و هەموو هەواڵەکانی تری جگە لەمە کورت دەکاتەوە. کتێبەکانی یەعقوبی بە نمونەیەکی باشی ئەم جۆرە نوسینانە دادەنرێن[1]. لێرەدا پەراوێزخستنی کورد و پشتگوێخستنی هەواڵەکانیان لە مێژوودا سەبارەت بە مێژوونوس پاساوی خۆی هەیە، چونکە ئەم پەراوێزخستنە، ڕەوایەتی خۆی لەو مەرکەزیەتەی نوسینەوەی مێژوودا دەدۆزێتەوە، کە یەعقوبی لەکاتی ئەنجامدانی ئەم پرۆسەیەدا، پێوەی پابەندبوو. یەعقوبی ڕاستەوخۆ و بێ لێکدانەوە مامەڵەی لەگەڵ ئەم مەرکەزیەتەدا دەکرد، ئەمەش میکانیزمێکی خستبووە بەردەست یەعقوبی بۆ دوورخستنەوەی ئەوانەی پەیوەندیی بەهێزیان بە دەسەڵاتی ناوەندییەوە نەبوو و کوردیش لەپێش هەموو ئەمانەوە دەهات.

لە نوسینەوەی مێژوودا، ئەوەی لەبارەی یەعقوبییەوە وتمان، بەسەر مێژوونوسەکانی تری وەك (ئیبن قوتەیبە[2] و ئەبو حەنیفە[3] و مەسعودی[4] و...هتد[5])دا دەچەسپێت، ئەوانیش کوردیان غایب کردووە کردووە و پانتاییەکی کەمیان بۆ تەرخان کردووە، تەنها جارێك یان چەند جارێك بەسەرپێیەوە ئاماژەیان بە بوونی کورد کردووە. ئەو هەواڵانەی ئەم مێژوونوسانە لەبارەی کوردەوە بە ئێمەیان گەیاندووە کورت و ناتەواون، بۆیە لێکۆڵەر ناتوانێت مێژوویەکی زنجیرەیی و بەیەکەوە بەستراوی ئەو سەردەمەیان لێ پێك بهێنێت، ناتوانێت بە هۆیانەوە وێنەیەکی ڕوونی ئەم سەرکردە یان ئەو سەرکردەی کورد، ئەم کۆمەڵ یان ئەو کۆمەڵ، خێڵێك لە خێڵە کوردیەکان، وردەکاری و پاڵنەری ئەو بزوتنەوانەی کورد بەرپایان کردوون، یان ئەو سەرکردە ناوچەییانەی دروست بوون،...هتد ناتوانین وێنەیەکی ڕوونی هیچ کام لەمانەیان لێوە بەدەست بهێنین.

بەڵام کاتێك باس لە غایبکردنی کورد دەکەین لە نوسینەوەی مێژووی ئیسلامیدا، مانای ئەوە نییە ئەڵتەرناتیفێکمان هەیە ئامادەیی کورد دەچەسپێنێت و هەندێ نەزانراوی مێژووی کارەکیی ئەم قۆناغەی کوردمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، ئەگەرچی نکوڵی بوونی هەواڵی کورت ناکەین لەسەر کورد لە سەرچاوە نا ئیسلامییە تۆمارکراوە سریانی و ئەرمەنی و بیزەنتیەکاندا[6]، بەڵام بەراورد بە مێژوونوسە

---

(1) بڕوانە: روزنتال: علم التأريخ، ص61. مصطفى: التأريخ العربي والمؤرخون، ج1، ص202. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: الجعفري: م.س، ص62-66.

(2) عيون الأخبار، ج1، ص223. الإمامة والسياسة، تحقيق: علي شيري، (قم: 1330)، (باسی کوردی تێدا نەکراوە)

(3) الأخبار الطوال، ص361.

(4) مروج الذهب، ج2، ص ، التنبيه والإشراف، ص324.

(5) وەك: خليفة بن خياط: تأريخ خليفة بن خياط، ص228. إبن أعثم الكوفي: كتاب الفتوح، (بيروت: د.ت). المقدسي: البدء والتأريخ، ج2، ص286، 304.

(6) جێی داخە ئەم تۆمارکراوانە و ئەو هەواڵانەی لەبارەی کوردەوە تیایاندا هەیە ـ هەرچەند کەمن ـ تا ئێستا بەشێوەیەکی تێرو تەسەل لێیان نەکۆڵراوەتەوە، بۆ ئەوەی وێنەیەکی کوردمان پێبدەن جیاوازبێت لەو وێنەیەی کە لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا سەبارەت بە کورد هەیە. ئەگەر لێکۆڵینەوەیەکی لەم جۆرە بکرێت ، دەتوانرێت بوترێت لێکۆڵینەوەیەکی هەمەلایەنتر دەبێت.

موسڵمانەکانی تۆمارکەری هەواڵەکانی ئەو (ئوممەت ـ دەوڵەت)ەی کورد بەشێك بووە لێی، کورد کرۆکی بایەخدانی مێژوونوسەکانی ئەم نەتەوانە نەبووە.

3 ـ وڵاتی کورد وەك مەوجودێکی دەسەڵاتییانە

پەراوێزخستنی کورد لە مێژوودا، واتای غایبکردنی وڵاتەکەیان و ئەو هەرێمانە نییە، کە لەو سەردەمەدا تیایاندا نیشتەجێبوون، چونکە ئەم هەرێمانە: یەکەم: بەشێك بوون لە (خانەی ئیسلام) و دووەمیش: بەشێك بوون لە سەرمایەی دەسەڵاتی ناوەندی. بۆیە بایەخدان بە هەواڵەکانی ئەم وڵاتە کرۆکی کاری ئەو مێژوونوسەیە، کە مێژووی ناوەند دەنوسێتەوە. زانینی مێژوویی ئیسلامیش دەیەوێت لە میانەی گێڕانەوەکانییەوە ئەوەمان پێ بڵێت ئەم وڵاتە کایەیەکی جیۆگرافی ـ سروشتیی سەر بە خەلافەتە و لەژێر دەسەڵاتی ئەودایە، چونکە خەلافەت ئەو دەسەڵاتەیە، کە گوزارشت لە رووە رەسمییەکەی (ئوممەت ـ دەوڵەت)ی ئیسلامی دەکات.

ئەوەی ئێمە دەیبینین، ئەوەیە ئەم وڵاتە زۆر رەهەندی هەبووە، دیارترینیان رەهەندی کارگێڕی ـ ئابوورییە، لێرەدا مێژوونوس ئەو روانگە دەسەڵاتخوازییە بەرجەستە دەکات، کە داوای بەڕێوەبردنی زەوی و زار و کۆکردنەوەی باجی دەکرد لە فۆرمێکی ناوەندیدا. لەبەرئەمە کاتێك مێژوونوس ئەو هەواڵانە تۆماردەکات، کە پەیوەستن بە دەسەڵاتی ناوەندییەوە، جار جارێك باسی دانانی کاربەدەستەکان و گۆڕینیان دەکات لەلایەن دەسەڵاتەوە[1] یان لەلایەن ئەوانەی کرابوون بە فەرمانڕەوای ئەم وڵاتە[2]، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت دەوڵەت خاوەنی ئەم وڵاتە بووە و بە ئارەزووی خۆی دەستکاریی کردووە و دەسەڵاتێکی رەهای هەبووە ـ بۆنمونە ـ لە تێکدانی شارە یاخییەکانی ئەم وڵاتەدا، یان دەرکردنی فەرمانی لەم جۆرە[3]، هەروەها دەوڵەت دەیتوانی شار و هەرێمەکان بدات بە کەسانێك لە بەرامبەر رێژەیەك پارەدا[4] ـ ئەمە بە ئیقتاعی دەوڵەتی ناوەندی ناو دەبرا[5] ـ یان تەنانەت لەبەرامبەر چەند دێڕە شیعرێکدا[6]. بە بۆچوونی ئێمە

---

(1) بۆ نمونە بڕوانە: خلیفة بن خیاط: م.س، ص100-106، 200، 236، 340. البلاذري: فتوح، ص203-204، 301. أبو حنیفة الدینوري: م.س، ص144.

(2) الیعقوبي: تأریخ الیعقوبي، ج2، ص30، 180، 200، زۆر شوێنی تر. هەروەها لای مێژوونوسە بەناوبانگەکانی تری وەك (الطبري ، إبن الجوزي، إبن الأثیر،)و...هتد زۆر زانیاری هەیە لەبارەی دانان و لابردنی کاربەدەستەکان و کارەکانیانەوە لە وڵاتی کورد. بەڵام ئێمە لە ترسی درێژدادڕی بەپێویستمان نەزانی باسیان بکەین.

(3) أبو الحنیفة الدینوري: م.ن، ص268-263. إبن خلدون: تاریخ، ج3، ص31.

(4) البلاذري: فتوح البلدان، باسی خەلیفە ئەبو جەعفەری مەنصور (136-108ك/103-114ز) دەکات کە فەرمانیداوە‹‹جگە لە حەران، هەموو شارەکانی تری جەزیرە خاپوور بکرێن›› ئەمەش بە هۆی زاڵبوونی بزوتنەوە یاخیگەرییەکانەوە بووە بەسەر ئەو شارانەدا.

(5) لەبارەی ئەم جۆرە (الإقطاع)ەو گرنگترین تایبەتمەندیەکانی، لە کایەی ئیسلامیدا بڕوانە: فؤاد (خلیل): الإقطاع الشرقي ـ بین العلاقات الملکیة ونظام التوزیع، (بیروت: 1336)، ص113 بەدواوە.

ئێمە کۆکردنەوەی باجی زەوی و زار، واتە پاڵنەری ئابوری، لە پشت ئەم جەختکردنەوەیە لە خاوەنداریەتیی دەوڵەت بۆ زەوی و زار، چونکە ئەم زەویانە سەرچاوەیەکی بنەڕەتیی ئابوریی دەوڵەتی ئیسلامی بوون، بەتایبەتی دوای قۆناغی وڵاتگیرییەکان، کە لەڕووی ئابوریەوە قۆناغی پشت بەستن بوو بە تالآنی و دەسکەوت (الغنيمة و الفيء). دەوڵەت بەپێی هەندێك مەرج و یاسای شەرعیی دیاریکراو شەرعیەتی تەحەکومکردنی هەبوو بەم زەویانە.

لەم روانگەوە دەتوانین لەو میتۆدە بدوێین، کە فەقیه و مێژوونوسەکان گرتبوویانە بەر بۆ تۆمارکردنی ئەو هەواڵانەی پەیوەستن بە دەست بەسەردا گرتنی زەوی و زار ـ چ بە ئاشتی بێت چ بە زۆرـ و بڕی خەراجی سەپێنراو بەسەر وڵات و هەرێمەکاندا و باس کردنی زانیارییەکان، ئەمە بۆ خزمەتی دەسەڵاتی ناوەندی بووە لە بەڕێوەبردنی سەرچاوە ئابورییەکانیدا[1]. بۆیە فەقیه و مێژوونوسەکان لە کتێبەکانیاندا، لە چوارچێوەی پرۆسەکانی وڵاتگیری و چۆنیەتی ئەنجامدانی ئەم پرۆسانەدا، باسی زەوی و زاری وڵاتی کوردیان کردووە[2]. نەك هەرئەمە، تەنانەت جاری وا هەیە هەندێکیان باسی ئەو بڕە باجەیان کردووە، کە لەسەردەمێکی دیاریکراودا بەسەر ئەم وڵاتەدا سەپێنراوە، وەك یەعقوبی لە باسکردنی بڕی باجی سەپێنراو بەسەر هەرێم و ناوچە کوردییەکاندا لەسەردەمی خەلیفە معاویەی کوڕی ئەبی سوفیانی ئەمەویدا (40-60ك/660-613ز)، ئەمەی کردووە[3]. لێرەوە نوسینەوەی مێژووی ئیسلامی مۆرکێکی رەسمی وەردەگرێت و خزمەتی دەسەڵاتی ناوەندی دەکات و وەڵامی ئەو پرسیارانەی دەداتەوە، کە پەیوەستن بە زەوی و زار و مەسەلەی لەم جۆرەوە. ئەوەی چاوێك بە کتێبی (فتوح البلدان)ی بلازریدا (213ك/832ز مردووە)[4] بخشێنێت، کە بەپێی هەڵسەنگاندنی مەسعودی بە باشترین کتێبی بواری وڵاتگیری دادەنرێت[5]، تێبینی ئەمە دەکات. بلازری ئەم کتێبەی تایبەت کردووە بە هەواڵی وڵاتگیرییەکان و لەناویشیاندا باسی چۆنیەتی گرتنی وڵاتی کورد دەکات[6]، هەروەها باسی هەڵوێستی رامیاری و ئابوری

---

[1] ئیبن قوتەیبە باس لەوە دەکات کە خەلیفە مەئمون (138-218ك/ 814-833ز) لە بەرامبەر دوو دێڕە شیعردا کە پێی سەرسامبووە، شاری هەمەدان و دینەوەری هەرێمی چیای داوە بە شاعیرێك. بڕوانە: عيون الأخبار، ج4، ص36.

[2] کتێبی (الخراج) کە ئەبی یوسف (182ك/138ز مردووە) لەسەر داوای خەلیفە هارونە رەشید (110-133ك/ 186-803ز) لەبارەی ئەم مەسەلەو سنوری شەرعی و ئەوەی پەیوەستە بەم بابەتەوە نوسیویەتی، باشترین نمونەیە بۆ ئەمە . بڕوانە: كتاب الخراج، ضمن: في التراث الإقتصادي الإسلامي، (بيروت:1330)، ص36.

[3] أبو يوسف: م.ن، ص143-146. البلاذري: فتوح، ص110-116، 311-318. الطبري: م.س، ج4، ص 34-31، 04-06، 146-143. قدامة بن جعفر: م.س، ص312-336، 310-386. لەگەڵ چەند سەرچاوەیەکی تر.

[4] تأريخ اليعقوبي، ج2، ص233. هەروەها بڕوانە سەرژمێریەکان لە سەردەمە جیاوازەکاندا لەم سەرچاوانەدا: إبن سعد: م.س، ج3، ص282. الجهشياری: الوزراء والكتاب، ص228. قدامة بن جعفر: م.س، ص136-143. إبن خلدون: المقدمة، ص141-142.

[5] ناوی (أبو الحسن أحمد بن يحيى بن داود البلاذري)یە، لە دەرباری عەباسیەوە نزیکبووە، بەتایبەتی لە سەردەمی خەلیفە موتەوەکیل (232-241ك/ 846-861ز) و خەلیفە موستەعیندا (248-202ك/ 862-866ز)، بەردەوام لە کۆڕو کۆبوونەوەکانیاندا بووە. زۆر کتێبی هەیە کە بەناوبانگترینیان (الأنساب الأشراف) و ئەم کتێبەیەتی. إبن النديم: الفهرست، ص110.إبن خلكان: وفيات الأعيان، مج6، ص24.

[6] مروج الذهب، ج1، ص12.

[7] فتوح البلدان، ص110-116، 311-318.

و کارگێڕی دەکات بەرامبەر ئەم وڵاتە[1]، جگە لەوەی باسی ڕێژەی ساڵانەی ئەو باج و سەرانەیەش دەکات، کە بەسەر کورد و وڵاتەکەیاندا سەپێنرابوو[2]. بۆیە ئەم کتێبە، وەك یەکێك لە لێکۆڵەرەکان دەڵێت، نمونەیەکە لە مێژووی ڕەسمی، دەوڵەتیش بۆ دانانی ئەو پلان و حوکمانەی، کە پەیوەستبوون بە کاروباری باج و زەویی کشتوکاڵی و شتی لەم بابەتەوە، پشتی پێ دەبەست[3].

هەموو ئەمانە وامان لێدەکەن بڵێین وڵاتی کورد لە زانینی مێژوویی ئەو سەردەمەدا، بەشێك بووە لە کایەی دەسەڵاتی ناوەندی، واتە لەناو دەسەڵاتدا ئامادەیی هەبووە و وەك دانیشتوانەکەی (کورد) لە دەرەوەی دەسەڵاتدا نەبووە. ئەمەش مانای ئەوەیە ـ لەم زانینەدا ـ مێژوونوسەکان مرۆڤ و خاکەکەیان لەیەك دابڕیوە، ئەم دابڕانەش لەو باوەڕەوە هاتووە، ئەگەر مرۆڤ پابەند نەبێت بەوەی لەبەرامبەر دەوڵەتدا لەسەر شانیەتی، ئەوا خاوەنی ئەو زەوییە نییە، کە لەسەری دەژی. لەلایەکی ترەوە سەنتراڵیزمی بەڕێوەبردن پێویستی بە زانینی مێژووی خاك و ڕەوشەکەیەتی، هەر بۆیە ئەو مرۆڤەی لەسەر ئەو خاکەیە، بوونی نییە ئەو کاتە نەبێت، کە لە دەوڵەت یاخی دەبێت، یان کاتێك هێزێکی نەیار دێتە ناو ئەو خاکە.

ئەوەی وتمان بەرەو ڕەهەندێکی تری وڵاتی کورد دەمان بات، ئەویش ڕەهەندی جیهادیی ئەم خاکەیە. دیارە وڵاتی کورد، بەتایبەتی ناوچەکانی باکور و باکوری ڕۆژئاوای هاوسنوری خانەی کوفر یان شەڕ و کۆمەڵە ناموسڵمانەکانی بیزەنتی (ڕۆم) و ئەرمەن و ڕوس و خەزەر و کەرەج (جۆرجی) و زۆر نەتەوەی تری دەرەوەی خانەی ئیسلامن، کە بەردەوام هەڕەشە لە سەروەریی دەسەڵاتی ناوەندی دەکەن لەم خانەیەدا. بۆیە مێژوونوس پەرۆشی تۆمارکردنی ئەم هێرشانە بوو بۆ سەر وڵاتی کورد و باسی بەرگری و بەرپەرچدانەوەی ئەم هێرشانەی دەکرد لەلایەن خەڵکی ئەم وڵاتە و سوپای خەلافەتەوە[4].

لە زانینی مێژووییدا، ئەم ڕەهەندە جیهادیە لەگەڵ ڕەهەندێکی تری گرنگی ئەم وڵاتەدا یەك دەگرێتەوە، ئەویش ڕەهەندی سیاسییە، لەم وڵاتەدا زۆر جوڵانەوەی نەیار بە خەلافەت سەریان هەڵدابوو و بووبووە بنکەیەکی سەرەکیی زۆر لەو جوڵانەوانەی بەدرێژایی ئەم قۆناغە کورد تیایاندا بەشداربوو. بە مەبەستی دووبارە نەکردنەوەی ئەوەی لێکۆڵەرەکانی ئەم بوارە وتویانە، ناچینە ناو وردەکاریی ئەم بابەتەوە[5] و بەوەندە دەوەستین ئاماژە بە یەکێك لە بەناوبانگترین ئەو بزوتنەوانە بکەین، کە لە وڵاتی

---

(1) م.ن، ص263-264، 320.

(2) م.ن، ص111، 266-261.

(3) الخالدي: دراسات في تاريخ الفكر العربي الإسلامي، ط3، (بيروت: 1313)، ص02.

(4) بۆنمونە بڕوانە: خليفة بن خياط: م.س، ص303، 320، 342. اليعقوبى: تاريخ اليعقوبي، ج2، ص421-428، 436. الطبري: م.س، ج8، ص210، ج3، ص242، 261، 043. الصولي: أخبار الراضي بالله، ص232-233، 201. الهمداني: تكملة، ص340-346، 428-423. مسكويه: تجارب الأمم، ج2، ص63-61، 210، 210.

(5) لەبارەی ڕۆڵی کورد لە جوڵانەوەکانی سەرەتای ئیسلام و سەرەتای سەردەمی عەباسیدا بڕوانە: عزت: الكرد في اقليم الجزيرة وشهرزور، ص111-124. توفيق: الكورد في العصر العباسي، ص84-123. ميرزا: غربي إقليم الجبال في صدر الأسلام، ص123-132.

کورددا چالاکیی بەردەوامی هەبووە و کوردیش ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبووە تیایدا، ئەویش جولانەوەی خەواریجە[1]. ئەمانە هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانیانەوە زۆر بە توندی دژی دەسەڵاتی ناوەندی بوون و لەوەدا یەکڕا بوون دەرچوون لە فەرمانی پێشەوا یان سوڵتانی زۆردار واجبە[2]، لەمەشدا مەبەستیان خەلیفە بوو. بۆیە بەبێ ترس و ڕاشکاوانە دژایەتیی دەسەڵاتیان دەکرد و لەگەڵیدا کەوتنە ململانێیەکی دوور و درێژەوە و شەڕێکی درێژخایەنیان لەگەڵدا هەڵگیرساند، وەك زانراوە ئەم جولانەوانە کاریگەرییەکی زۆریان هەبووە لە لاواز کردنی خەلافەتی ئەمەویدا. دوای ڕوخانی خەلافەتی ئەمەویش تا سەردەمی عەبباسیەکان لە جولانەوەکانیان بەردەوام بوون، بۆیە بەدرێژایی مێژوویان یەکێك بوون لە هێزە ئۆپۆزسیۆنە سیاسی ـ ئاینییە موسڵمانەکانی دەوڵەتی خەلافەت[3].

هەر لەسەرەتای دەرکەوتنی ئەم جولانەوەیەوە وڵاتی کورد بووە پەناگەیەکی گرنگی کەس و سەرکردەکانی[4] و خاڵی دەرچوونیان بوو بۆ ناوچەکانی تر، بۆیە بە تێپەڕبوونی کات زۆربەی ناوچەکانی ئەم وڵاتە بووە پێگەی جولانەوەکانیان و شوێنی ڕێبازەکەیان[5]، بەتایبەتی هەرێمی جەزیرەی فورات[6]، بۆیە بەم هەرێمە دەوترا «حرورية شارية وخارجية مارقة»[7]. کارەکە هەر لەمەدا ناوەستێت، بەڵکو ئاماژە بەوە دەکرێت کورد پشتگیرییەکی فراوانی ئەم جولانەوانەیان کردووە و تیایاندا بەشدار بوون، بۆیە «تیایاندایە هاوڕای خەواریجن و خۆیان لە عوسمان و عەلی بێبەری دەکەن»[8]، هەروەها هەندێ خێڵی کوردیش چوونە سەر ڕێبازی خەواریج[9] و تەنانەت کەسی وایان تێدا هەڵکەوتبوو سەرکردایەتیی ئەم جولانەوانەی دەکرد[10]، هەندێ بەشی ئەم وڵاتە، بەهۆی باڵادەستبوونی ئەم ڕێبازە تێیدا، پێی دەوترا شورات (الشراة)[11]، هەندێ لە شارەکانیش[12] تا ناوەڕاستی سەدەی چواری کۆچی/ دەی زاینی شوێنکەوتەی ئەم ڕێبازە بوون و دواتر وردە وردە وازیان لەم ڕێبازە هێنا[13].

---

(1) خەواریج: ئەوانە بوون کە لە فەرمانڕەوایی خەلیفە عەلی کوڕی ئەبی تالیب دەرچوون ودژی مەسەلەی ناوبژیکردن (تحكيم) بوون لە شەڕی (صفين)دا(31ك/601ز) دروشمی (لا حكم الاَ لله)یان بەرزکردبوویەوە، هەروەها (الحرورية)شیان پێدەوترێت چونکە یەکەم جار لەم شوێنەدا دابەزین (حروراء گوندێکە لە بەردەم کوفەدا)، ئەمانە خۆیان ناونابوو (الشراة) چونکە خۆیان فرۆشتبووە خوا. الأشعري: مقالات الإسلاميين، ج1، ص131. الشهرستانی: الملل والنحل، ق1، ص100-106.

(2) البغدادي: الفرق بين الفرق، ص00. الشهرستاني: م.ن، ق1، ص106.

(3) بۆ ئەمە بڕوانە: يوليوس (فلهاوزن): أحزاب المعارضة السياسية الدينية في صدر الإسلام. الخوارج والشيعة، ت: عبد الرحمن بدوي، (الكويت: د.ت)، ص13 بەدواوە.

(4) الكوفي: الفتوح، ج4، ص132-133. البغدادي: م.س، ص61. الشهرستاني: م.س، ق1، ص101. إبن الأثير: الكامل، ج3، ص163.

(5) المسعودي: مروج، ج2، ص . إبن النديم: م.س، ص343.

(6) إبن عبد ربه: العقد الفريد، ج1-8، ص213. الأشعري: م.س، ج1، ص131.

(7) الجاحظ: رسائل الجاحظ، ج1، ص16. إبن قتيبة، عيون الأخبار، ج2، ص204.

(8) المسعودي: م.ن، ج1، ص436.

(9) إبن الأثير: الكامل، ج1، ص423.

(10) مسكويه: تجارب الأمم، ج2، ص33. مؤلف مجهول: العيون والحدائق، ج4،ق2، ص80. إبن الأثير: م.ن، ج1، ص303-360. إبن خلدون : تأريخ، ج3، ص418.

(11) الهمداني: صفة جزيرة العرب، ص241.

خەواریجەکان ڕای تایبەتیی خۆیان هەبوو سەبارەت بەو دەسەڵاتەی کاروباری (ئوممەت ـ دەوڵەت)ی ئیسلامی بەڕێوە دەبرد. ئەوان لەم مەسەلەیەدا بۆچوونێکی سەراپاگیریان هەبوو و لە گۆشەنیگایەکی فراوانەوە لەم مەسەلەیان دەڕوانی و پێیان وابوو، دروستە جگە لە قورەیش کەسانی تریش ببن بە پێشەوا[□] و لەمەدا جەختیان لە ڕاددەی ئایندارییی ئەو کەسە دەکردەوە، کە ئەم دەسەڵاتە دەگرێتە دەست. بەمە، وەك لێکۆڵەرێك دەڵێت، مەسەلەی فەرمانڕەواییان لە چوارچێوە خێڵەکییە ـ عەرەبییەکەوە گواستەوە بۆ چوارچێوەی عەقیدە[□]، لەوانەیە ئەمە پاڵنەرێکی بەهێز بووبێت بۆئەوەی کورد و نەتەوەکانی تر بچنە ریزیانەوە و بەو شێوە فراوانە بەشداری جوڵانەوەکانیان بکەن[□].

هەرچۆنێك بێت، ئەم خەواریجانە لەڕووی عەقیدەیی و رامیارییەوە لەهەموو سەردەمەکاندا لەلایەن خەلافەتی ئیسلامییەوە ڕەت دەکرانەوە و بە یاخیبوو دادەنران لەو ئیمامە راستەی کۆمەڵی موسڵمانان لەسەری ڕێککەوتوون[□]. واتە ئەمانە لە دەسەڵاتی ناوەندی دەرچوون و لە ئامادەیی ئەم دەسەڵاتەدا، ئەوان (بوون)یان نابێت، ئەمانە هەر لەسەردەمی ئەمەوییەوە بە (دوژمنی خوا) دادەنران و ئەوانەی لەگەڵیانن گێرەشێوێنەکانی سەر زەوین و ڕێز و حورمەتی ئیسلام دەشکێنن[□]. لەبەرئەمە خەواریج لە نوسراوەکانی مێژووی ئیسلامیدا پەسەند نین، روانینی مێژوونوس بۆیان وەك روانینی دەسەڵاتە لە دوژمنێکی ئۆپۆزسیۆن. مێژووی خەواریج، مێژووی دەسەڵاتی ناوەندی و هێرشە سەربازییەکانیەتی دژی باڵادەستی و ستەمکاریی ئەمان لەناوچە جیاوازەکانی وڵاتی کورد و وڵاتانی تردا[□]. مێژوونوسەکان بەرامبەر ئەم بزوتنەوەیە و ئەوانەی بەشدارییان تێدا کردووە وەك کورد، بێ ویژدان بوون، چونکە زۆربەی نوسراوە مێژووییە ئیسلامییەکان دەچنە ناو چوارچێوە سوننی یان شیعییەکەی ڕۆشنبیری عەرەبی ئیسلامییەوە. لە ئەنجامی سەرکەوتنی ئەم دوو مەزهەبەش لە زۆربەی ناوچەکانی خانەی ئیسلامدا، نوسینە مێژوویی و ئایینییەکانیشیان سەرکەوتن و بەشی زۆری کەلتوری نوسراوی ئەمان لە کایەی ئیسلامیدا مایەوە، لەکاتێکدا پاشماوەی لق و ئاینزا ئۆپۆزسیۆنەکانی ئەم کەلتورە فەرمییە، بەتایبەتی خەواریج، توشی ونبوون و لەناوبردن بوونەوە و کەس نەبوو بیانپارێزێت. بێگومان ئەم خەواریجانە و

---

[1] ئیبن حەوقەلی نصیبینی (361ك/ 381ز مردووە) دەڵێت خەڵکی شاری سوهرەوەردی هەرێمی چیا کە زۆربەیان کوردن، لە سەر ڕێبازی خەواریج بوون. صورة الأرض، ص301.

[2] بۆنمونە بڕوانە: المسعودي: م.ن، ج2، ص. إبن حوقل: م.ن، ص.

[3] الأشعري: م.س، ج2، ص134، الشهرستاني: م.س، ق1، ص101.

[4] الجابري: العقل السياسي الإسلامي، ص233-240.

[5] لەبارەی بەشداریکردنی کورد لە سەرجەم جوڵانەوەکانی خەواریجدا لە سەرەتای ئیسلام و سەرەتای سەردەمی عەباسیداو ئەو هۆکارانەی پاڵنەری ئەم بەشداریکردنەیان بوون بڕوانە: عزت: م.س، ص110 بەدواوە. توفیق: م.س، ص32 بەدواوە.

[6] الشهرستاني: م.س، ق1، ص100.

[7] عبد الحميد الكاتب: رسالة في نصيحة ولي العهد عبدالله بن مروان بن محمد، ضمن: رسائل البلغاء، ص113.

[8] لەبارەی هەندێك لە جوڵانەکانیانەوە بڕوانە: خليفة بن خياط: م.س، ص311-383، 401-406. هەروەها سەبارەت بە هەندێ هەواڵیان بڕوانە: البلاذري: أنساب الأشراف، ج0، ص163-130، ج1، ص401-464. إبن خلدون: تاريخ، ج3، 181-200.

بزوتنەوە ئۆپۆزسیۆنەکانی تر، کە کورد رۆڵی هەبووە تیایاندا و بەشداریی کردوون، مێژوویەکی جیاوازیان هەیە لەو مێژووەی مێژوونوسەکانی دەسەڵات بەپێی روانین و چوارچێوەی هزریی زانینەکەیان تۆماریان کردووە. خەواریج کتێبی خۆیان هەبووە، بەڵام پێناچێت مێژوونوسە نەیارەکانی ئاینزاکەیان پشتیان بەم کتێبانەیان بەستبێت و شتیان لێوە وەرگرتبێ، کتێبەکانیان بە شاراوەیی مابوونەوە، چونکە ((خەڵك چارەیان نەدەویستن و بە خراپە لێیان دەدوان))[1].

ئەمڕۆ ناتوانین بگەینە مێژووی راستەقینەی خەواریجەکان، کە مێژوویەکی نەنوسراوەیە و بێگومان جیاوازە لەو مێژووەی لەبارەیانەوە نوسراوە. ئەم بزوتنەوە و مەزهەبە ئاینییە، لە روانگەی خەواریجەکان خۆیانەوە، هەرگیز مێژووی یاخیبوو یان سەرپێچیکەر یان دەرچوو لە ریزی جەماعەت و ئوممەت نییە. بە بۆچوونی ئێمە، ئەگەر ئەم مێژووە بدۆزرێتەوە، بەپێی ئەو چەمکەی ئەوان داویانە بە ئوممەت ـ دەوڵەتی ئیسلامی، بوونی ئەمانە بوونێکی سەلبی نییە. ئەوە دەسەڵاتی ناوەندی بووە ئەم بوونە سەلبییەی داوە بەوان و نوسینی مێژوویی فەرمیش، لەپشتەوە کاری لەسەر دەرخستنی کردووە، بۆ ئەوەی بەمە رەوایەتی بدات بەم دەسەڵاتە تا ئەو بزوتنەوەیە سەرکوت بکات و لەناوی بەرێت. لەبەر ئەوەی ئەو کتێبانەی بەناوی ئەم بزوتنەوەوە دەدوێن زۆربەیان نەماون، ئاسان نییە رووی راستەقینەی ئەم بزوتنەوەیە بگەڕێنینەوە[2]، سەبارەت بەمان و بەکوردیش، تەنها ئەو وێنەمان بۆ ماوەتەوە، کە مێژووی فەرمی کێشاویەتی و دەسەڵاتی ناوەندیش ئەو وێنەیەی ویستووە، ئەویش وێنەی (دەرچوو لە دەسەڵاتی شەرعی)یە.

4 ـ وێنەی بەرهەڵستکاری یاخی و ستەمکاریی دەوڵەت

پێشتر ئەوەمان روونکردەوە چۆن مێژوونوسەکان لەم قۆناغەدا کوردیان لە مێژوو دوورخستۆتەوە، لەگەڵ ئەمەشدا ئەم مێژوونوسانە لە کتێبەکانیاندا چەند پەراوێزێکیان تایبەت کردووە بە تۆمارکردنی هەندێ لە هەواڵەکانی کورد. بەڵام ئەگەر بە وردی سەیری ئەم تۆمارکراوانە بکەین، دەبینین مێژوونوس بەندی ئەو میتۆدەیە، کە لە تۆمارکردنی هەواڵەکاندا پەیڕەوی دەکات، هەروەها بەندی ئەو چوارچێوەیە، کە سەپێنراوە بەسەر چۆنیەتی بیرکردنەوەی ئەودا لە مێژوو. ئەو لەنوسینەوەی ئەم گێڕانەوانەدا، سەلبییەتی بوون و ئامادەیی کورد لە گۆڕەپانەکەیدا دەسەلمێنێت و بەشێوەیەکی شاراوە یان ئاشکرا پشتگیریی دەسەڵاتی ناوەندی دەکات و جەخت لە ئینتیمای خۆی دەکاتەوە بۆ ئەم ناوەندە.

---

(1) إبن النديم: م.س، ص134. پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە خەواریجەکان لە وڵاتی عومان و مەغریب کۆمەڵێك دەستنوسیان هەیە کە مێژوونوسەکانیان نوسیویانە، هەندێ لێکۆڵەر لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە کردوون، بەڵام ئێمە نەمانتوانیوە ئەو دەستنوسانەو ئەو ئەنجامانەشمان دەستکەوێت کە لێکۆڵەرەکان لەم بوارەدا پێی گەیشتوون.

(2) بڕوانە: کاهن: تاريخ العرب والشعوب الإسلامية، ص46.

وا دیاره لەم قۆناغە و قۆناغەکانی تریشدا، بەشی زۆری کورد بەتەواوەتی ملکەچی ناوەند نەبوون، یان بەپێی ویستی ئەو نەجولاونەتەوە. ئەم هەڵوێستە رەنگدانەوەی ئەو سروشتە خێڵەکییەیانە، کە وایان لێدەکات لە هەڵسوکەوتیاندا سەربەست بن، ئەمەش پاڵی بە هەندێکیانەوە ناوە سەرپێچیی خەلیفەکان بکەن و سەریان بۆ دانەنەوێنن،[1]، بۆیە ئەمانە ((چێژیان لە سەرپێچی و یاخیبوون دەکرد))[2]. بەپێی لۆجیکی خێڵ، باجدان وەك لە دەستدانی سەربەخۆیی بوو، باج کۆکردنەوە پێوەری هێز و دەسەڵاتی دەوڵەت بوو بەسەر خێڵدا، دەمارگیریی خێڵیش بە سەردانەواندن بۆ دەسەڵاتی دەوڵەت لاواز دەبوو[3]، بۆیە بەردەوام سەرپێچییان دەکرد و خۆیان لە ناوەند دوور دەگرت، چونکە ناوەند مانای باجدان و لەدەستدانی سەربەستی و خودە خێڵەکییەکەیان بوو. لەوانەیە هەر ئەم سەربەستییەی هەڵسوکەوت پاڵی بە مێژوونوسەوە نابێت وێنەی بەهەڵستکارێکی تەواو یاخییان بداتێ.

بۆ تیشك خستنە سەر ئەم وێنەیە دەڵێین، بەشداریکردنی کورد لە بزوتنەوە ئۆپۆزسیۆنە جیاوازەکان و جولانەوە خودییەکانیاندا، سیمایەکی تایبەتی دابوو بە مێژووەکەیان، ئەویش مێژووی ئەوی تری بەرهەڵستکارە، کە دژایەتی دەسەڵات دەکات و کێشە و گیروگرفت دەنێتەوە. لای مێژوونوسە دوورو نزیکەکان کورد بە سەختگیر[4] ناسراون و کۆمەڵە جولانەوەیەك ئەنجام دەدەن جەوهەرەکەی ((دەستگرتن بەسەر وڵات و ترساندنی رێبوار و کوشتن و برینە))، ئەمانە ((وڵات وێران دەکەن و ئافرەت هەتك دەکەن))[5]، ئەمانە کەسانی هێرشبەر و دڕندە و خراپەکارن[6]. هەر هەرێمێك دەستی کوردی پێ بگات، وەك هەرێمی چیا، کە نشینگەی خۆیانە[7]، تووشی وێرانی و کاولکاری دەبێت[8]، بە هەموو ئەمانە بەس ناکەن و هاریکاری ئەوانەش دەکەن، کە پێچەوانەی سوڵتان دەجولێنەوە و دژایەتیی دەکەن[9].

هەموو ئەمانە بەس بوون بۆ بەرجەستە کردنی ئەو وێنەیەی کورد، کە ناومان نا وێنەی بەرهەڵستکاری یاخی، ئەمە وێنەیەکی شێوەگرتووە و هەموو سیفەتێکی مرۆیی لەو کۆمەڵە دەرچووانە دادەماڵێت، ئەم وێنەیە ئەو کاتە شێوەگیر دەبێت، کە پێمان وابێت (ئێمە) لە ریشەوە لەم کۆمەڵانە

---

(1) مسعر بن مهلهل: الرسالة الثانية، ص10.

(2) م.ن،ص.

(3) إبن خلدون: المقدمة، ص112. لە بارەی حاڵەتی باج نەدانی کورد و بەکارهێنانی هێز لەلایەن دەسەڵاتەوە دژیان، بروانە: مسكويه: تجارب الأمم، ج1، ص202. ماري بن سليمان: أخبار فطاركة الكرسي المشرق من كتاب المجدل، (رومية الكبرى:1833)، ص32. الهمداني: تكملة، ص264. مؤلف مجهول: العيون والحدائق، ج4، ق2، ص138-133.

(4) مؤلف مجهول: اخبار مجموعة في فتح الأندلس وذكر امرائها، (مدريد: 1861)، ص2. الهمداني: م.ن، ص264.

(5) أبو حنيفة الدينوري: م.س، ص361. المسعودي: التنبيه والإشراف، ق2، ص133. إبن الجوزي: المنتظم، ج4، ص1184، ج8، 3080.

(6) إبن سعد: الطبقات، ج0، ص332. الطبري: م.س، ج8، ص00. الأزدي: تاريخ الموصل، ص201-208. الصولي: اخبار الراضي، ص132-133. البيهقي: المحاسن والمساوئ، ج2، ص4. إبن الجوزي: م.ن، ج8، ص3321.

(7) اليعقوبي: البلدان، ص6.

(8) إبن حمدون: التذكرة، مج2، ص136.

(9) البلاذري: انساب الأشراف، ج1، ص346. القرطبي: م.س، ص20، 00.

(ئەویتر) جیاوازین[1]، ئێمەی نوێنەری دەسەڵاتی شەرعی، وێنای ئەویتری سەرزەنشتکراو دەکەین، چونکە ئەو دژایەتیی ئەم دەسەڵاتە شەرعییە دەکات، یان لای ئێمە وا دەردەکەوێت دژایەتیی دەسەڵات دەکات، بۆیە تا دژایەتیمان بکات و لەگەڵمان نەبێت، هەر ئەم وێنەیەی دەردەکەوێت و بواری ئەوەمان نادات بەشێوەیەکی گشتگیرانەتر بیبینین. بۆ روونکردنەوەی ئەمە، دەکرێ ئاماژە بە مەسەلەیەك بکەین لە بارەی ئامادەیی ئەم وێنەیە لای ناوەند، ئەویش مەسەلەی ریشەی ئەبو موسلیمی خوراسانییە ـ کە بڕبڕەی پشتی بانگەوازی عەباسی بووە لەسەرەتای دەرکەوتنیەوە ـ ئەم پیاوە ((پیاوی دەوڵەت بووە، خاوەنی بانگەوازبووە و سەرکەوتن لەسەر دەستی ئەم بووە))[2]، واتە ئەو کاتە ئەبو موسلیم لە دەسەڵاتدا کارایەکی مێژوویی دیارو پۆزەتیف بووە، بەڵام کاتێك خەلیفە ئەبو جەعفەری مەنصور لە دەسەڵات وەدەری دەنێت و ساڵی (131ك/833ز) بە تۆمەتی ناپاکی و گوێڕایەڵی نەکردن و دژایەتیکردنی، دەیکوژێت[3]، ئیتر بانگەشەی بانگەشەی ئەوە دەکەن ریشەی ئەبو موسلیم کوردە و کوردیش ناپاکن، وەك لەم شیعرەی شاعیری ناسراوی دەرباری عەبباسی ئەبو دولامەدا[4] دەیبینین، کە دەڵێت:

أبا مجرم ما غير الله نعمة   على عبده حتى يغيره العبد
أفي دولة المنصور حاولت غدره   ألا أن أهل الغدر آباؤك الكرد[5]

واتە: باوکی تاوانبار خوا نیعمەتی خۆی بۆ بەندەکانی ناگۆڕێت، ئەگەر بێت و ئەو بەندەیە خۆی نەیگۆڕێت، هەوڵت دا لە ناو دەوڵەتەکەی مەنصوردا، ناپاکیی لێ بکەی، ئەمەش ئاساییە چونکە تۆ باوك و باپیرە کوردەکانیشت ناپاك بوون.

ئەم وێنەیە ـ بەشێوەیەکی شاراوە ـ سەلماندنی هێشتنەوەی کوردە لە دەرەوەی دەسەڵاتدا تا ئەو رادەیەی، کە تەنانەت لە کۆئەندێشەی باوی ئەو قۆناغەدا ئەم هەڵوێستەی لێ کەوتۆتەوە. لەبەر ئەوەی کورد بەوە نەناسراون، کە دەستیان بەسەر دەوڵەتدا گرتبێت و بەڕێوەیان بردبێت، بۆیە لەم بوارەدا لای خەڵك بووبوونە نمونەی گاڵتە پێکردن، بۆنمونە بەگاڵتەوە دەوترا: کەسی کوردی گاڵتە بەسەرباز ناکات[6]، کەس ئاواتی ئەوە ناخوازێت ترسنۆکێکی کورد ببێتە کەسێکی ئازا[7]، هەروەها کاتێك کوردێك پلەیەکی

---

(1) الطاهر لبيب (محرر): صورة الأرض، ص04-00.

(2) إبن الطقطقي: الفخري في الآداب السلطانية، (القاهرة:1362)، ص108.

(3) إبن قتيبة: الإمامة والسياسة، ص183-180. أبو حنيفة الدينوري، م.س، ص348-300. اليعقوبي: تاريخ اليعقوبي، ج2، ص361. الطبري: م.س، ج1، ص431. إبن خلكان: وفيات، ج3، ص104.

(4) ناوی زەند کوڕی جونە، لە مەوالیە رەشپێستەکانە، لە کۆتایی فەرمانڕەوایی ئەمەوی و سەرەتای فەرمانڕەوایی عەباسیدا ژیاوە، هاوچەرخی خەلیفەکانی سەرەتای عەباسی بووە وەك ئەبو جەعفەری مەنصورو مەهدی و شاعیری دەرباریان بووە. إبن قتيبة: الشاعر والشعراء، (بيروت: د.ت)، ج2، ص660.

(5) مؤلف مجهول: أخبار الدولة العباسية ـ أخبار العباس و ولده، تحقيق: عبد العزيز الدوري و عبد الجبار المطلبي، (بيروت: 1311)، ص206. إبن قتيبة: المعارف، ص180. إبن خلكان: م.س، ج3، ص100.

(6) التوحيدي: الإمتاع والمؤانسة، ج1، ص10.

(7) م.ن، ج0، ص43.

کارگێریی دەگرتە دەست و لەگەڵ دەوڵەتدا دەبوو، خەیاڵگەکە ئەم بوونەی رەت دەکردەوە و خەڵکەکەش گوێڕایەڵیی کوردیان بەسەر شۆڕی دەزانی، شاعیرێك بەڕوونی گوزارشت لەمە دەکات و کاتێك کوردێك بەناوی (عەلی کوڕی داود کوڕی روهزاد) لەسەردەمی خەلیفە ئەلموعتەمەددا (206-213ك/ 863-832ز) دەبێتە بەرپرسی شاری موصڵ، دەڵێت:

ما رأى الناس لهذه الد هر مُذ كانوا شبيها

ذلّـــت المـــوصل حتى أُمِـــرَ الأكـــرادُ فيها[1]

واتە: خەڵك لەوەتەی هەن شتی وایان نەبینیوە ، موصڵ تا ئەو رادەیە سەرشۆڕ بووە کورد فەرمانڕەوایی تیا دەکەن.

ئەم وێنەیە پاکییەتی (نزاهة) و بێلایەنیی مێژوونوس لە تۆمارکردنی مێژوودا، دەخاتە سەنگی مەحەکەوە و ئەم پاکیەتییە دەبێتە مەسەلەیەکی رێژەیی و مایەی رەخنە و گفتوگۆ. ئەمە بەڕوونی لای مێژوونوسی گەورە (موحەمەدی کوڕی جەریری طەبەری) دەردەکەوێت، کە لەوانی دی زیاتر بە پاکی و دوورکەوتنەوە لەدنیا و وەرنەگرتنی دیاری ناسراوە و ئەو پلە و پایانەی رەت کردووەتەوە، کە پێی دراون[2]. واتە هەوڵی داوە لەژێرکاریگەریی دەسەڵات و گوشارەکانیدا نەبێت، بۆئەوەی لەرووی هزرییەوە سەربەست و لە نوسینەوەی مێژوودا بابەتی بێت. بەڵام طەبەری فەقیە و شارەزا لە مێژوو، وەك مێژوونوسەکانی تر بڕوای بە یەکێتی کۆمەڵی ئیسلامی هەیە و لەپێشەکیی کتێبەکەیدا بەڕاشکاوی باسی ئەوە دەکات ئەو رێبازەی لە تۆمارکردنی مێژوودا گرتوویەتیە بەر لەڕوانگەی دەسەڵاتەوەیە، ئاماژە بەوەش دەکات، کە لە کتێبەکەیدا تەنها باسی پێغەمبەران و پاشاو خەلیفەکان دەکات «هەموو ئەوانەی لە کتێبەکەمدا باسم کردوون بەستوومن بە سەردەمی خۆیان و ئەو کارانەی لە رۆژگاری ئەواندا روویان داوە»[3]. واتە ئەوەی لەسەردەمی خەلیفەیەکدا باسی دەکات، بەستراوە بە بوونی ئەو خەلیفەوە، یان پاشایەوە، یان پێغەمبەرەوە، بەمەش پەراوێزخستنی ئەوانی تر و هەواڵەکانیان لەبەرامبەر ناوەندا دەچەسپێنێت و لەچاو ناوەندا وێنەیەکی نزمیان پێدەدات.

ئەم پێشەکیە دەمانخاتە ناو جەرگەی بابەتەکەوە، کە چۆنیەتی تۆمارکردنی هەواڵەکانی کوردە لەلایەن طەبەرییەوە. بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوەکەمان لەبارەی ئەم مێژوونوسەوە بابەتی بێت، بەشەکانی کۆتایی کتێبەکەی وەردەگرین، چونکە ئەو رووداوانەی لێرەدا باسیان دەکات هی سەردەمی خۆین و

(1) إبن الأثير: الكامل، ج6، ص13. سعيد الديوەجي: تاريخ الموصل، (بغداد: 1382)، ج1، ص14.
(2) ياقوت: معجم الأدباء، ج18، ص60. السبكي: طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق: محمد محمود الطناحي و عبد الفتاح محمد الحلو، (القاهرة: 1360)، ج3، ص131. هەروەها بڕوانە: عبد الرحمن (العزاوي): الطبري ـ السيرة والتاريخ، (بغداد: 1383)، ص33-34.
(3) تاريخ الرسل والملوك، ج1، س6.

راستەوخۆ سەرنجیداون. لێرەدا دەبینین کورد سەرکردایەتی جولاّنەوە بەرهەڵستکارییەکان دەکات و ڕاستەوخۆ جاڕی دژایەتی کردنی دەسەلاّتی خەلافەت دەدات[1]، خەلافەتیش ناچار دەبێت سەرکردەکانی بنێرێت بۆ ئەوەی سەرکوتیان بکەن[2]. جاری واش هەیە خەلیفە خۆی ئەم کارە ئەنجام دەدات[3]. ئەمانە پشتگیریی جولاّنەوە بەرهەڵستکارەکانی تر دەکەن و لەگەڵیاندا دژایەتی خۆیان بۆ سوڵتان دەردەبڕن[4] و بەشداری ململانێی هێزە دەسەلاّتدارەکان دەکەن[5].

لە زۆربەی ئەم گێڕانەوانەدا، طەبەری بە بیلایەنانە لە ناوەند دەدوێت، بەلاّم کاتێك باسی بەرهەڵستکارەکانی ئەم ناوەندە دەکات، کە لێرەدا کوردن، واز لە بیلایەنییەکەی دێنێت. چونکە لەشێوەی دوژمن و دەرچوو لە دەسەلاّت پیشانیان دەدات، یان وا پیشانیان دەدات ئەمە مێژووی پەیوەندیی دەسەلاّتە لەگەڵیاندا. ئەگەر لە ڕوانگەیەکی کوردانەوە، واتە ڕوانگەی ئەو کەسەی طەبەری مێژووەکەی تۆمار دەکات، سەیری ئەو مێژووەی کورد بکەین، کە طەبەری دەینوسێتەوە، دەبینین لە زۆربەی گێڕانەوەکانیدا ناتەواوی و کەموکوڕی هەیە. لێرەدا ڕووداوێك وەردەگرین، کە طەبەری لەناو ڕووداوەکانی ساڵی (208ك/812ز)دا باسی دەکات: ((تیایدا مەسروری بەڵخی، شەڕی کوردە یەعقوبییەکان دەکات و تێکیان دەشکێنێت و زۆریان لێ بریندار دەکات))[6]. دوو لایەن ئەم هەواڵەیان پێکهێناوە و بوونێکی مێژووییان پێداوە، لایەنی یەکەمیان، کە خاوەن دەسەلاّتە، سەرکردەیەکی تورکە و ناوی مەسروری بەڵخیە و لەگەڵ خەلیفەی عەبباسی ئەلموعتەمەددایە(206-213ك/ 863-832ز)، لایەنی دووەمیش کوردە یەعقوبییەکانن[7]، کە وا دەردەکەوێت لە فەرمانڕەوایی سوڵتان دەرچوون. بەم جۆرە جۆرە لەم هەواڵەی طەبەری تێدەگەین و لە شوێنێکی تردا ئەمە ڕوونتر دەکاتەوە، کاتێك باسی ئەوە دەکات مەسروری بەڵخی لە دەوروبەری موسڵ دژی یەکێك لە سەرکردەکانی خەواریج دەجەنگا[8]. بەلاّم لێرەدا پرسیارێك ڕووبەڕووی طەبەری دەبێتەوە، ئەویش ئەوەیە ئەم کوردانە کێن و چییان کردووە؟ گێڕانەوەکانی طەبەری هیچ وەلاّمێکمان نادەنەوە، تەنها ئاماژە بەوە دەکەن سەرکردەیەکی تری تورك چووە بەگژیاندا و بەزاندوونی و پارەو داراییەکەیانی بردووە، بەمە ئەم سەرکردەیە لە ململانێی ئەوانی تردا بەهێز بووە و

---

(1) م.ن، ج3، ص430. ج10، ص31-38.

(2) م.ن، ج3، ص140.

(3) م.ن، ج10، ص40.

(4) م.ن، ج3، ص140، 311. ج10، ص60، 38، 131.

(5) بۆ نمونە بڕوانە: م.ن، ج3، ص014، 021-023، 004-006.

(6) م.ن، ج3، ص430.

(7) کوردە یەعقوبییەکان: لە هۆزە کوردەکانی دانیشتووی ناوچەی مێرگ (المرج)ی ڕۆژهەلاّتی شاری موسڵن، (مەسعودی بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە مەسیحین، بەلاّم مەسیحی نەبوون) و ئەندامەکانی هەواداری خەواریج بوون. ئەم هۆزە دژی دەوڵەتی عەباسی و سەرکردەکانی دەجولاّیەوە. المسعودي: مروج، ج1، ص436. إبن الأثير: الكامل، ج1، ص201، 423. النقشبندي: الكرد في الدينور شهرزور، ص34-30.

(8) الطبري: م.ن، ج3، ص001.

لێی ترساون[1]. ئەمەش وێنەی ئەو بەرهەڵستکارە یاخییە قوڵتر دەکاتەوە، کە لە گێڕانەوەکەی یەکەمدا درابوو بە یەعقوبییەکان.

ئێمە کاتێك ئەمە دەڵێین، هەرگیز مانای ئەوە نییە سەرکۆنەی طەبەری دەکەین و داوای شتێکی لێدەکەین، کە ئەو نەیدەتوانی بیری لێ بکاتەوە، ئێمە ناتوانین لەسەر ئەوە سەرزەنشتی بکەین ـ کە لە گۆشەنیگای کوردەوە ـ بەرامبەر بەکورد دادپەروەر نەبووە و حەقی خۆی نەداوە بەو هەواڵانەی لە بارەی کوردەوەن. وەك وتمان، طەبەری تەنها مێژوونوس و فەقیهێکە و لە فەزایەکدا بیر دەکاتەوە، کە ئەم روانینە بۆ مێژوو و چۆنیەتی تۆمارکردنی ئەو مێژووەی بەسەردا دەسەپێنێت. بۆیە ئەوەی ئێمە ئەمڕۆ لەو گێڕانەوانەدا بە کەموکوڕی و ناتەواویی دایان دەنێین، سەبارەت بە گێڕەرەوەکە، کە بە پلەی یەکەم مێژوویەك بۆ ناوەند دەنوسێت، بەم جۆرە نەبووە، ئەو دەیەوێت بەم گێڕانەوەیە و هاوشێوەکانی، جەخت لەم سەنترالیزمە بکاتەوە و سەبارەت بە پەراوێزیش وێنە باسکراوەکەی پێشوو زەق بکاتەوە، ئەو وێنەیەش طەبەری بەرجەستەی دەکات بەتەواوی لەگەڵ هەڵوێستی ناوەندا دەگونجێت و رەنگدانەوەی گوتاری فەرمیی خەلافەتە لە مامەڵەکردن لەگەڵ رووداوە کوردییەکاندا. نوسراوێکی رەسمی خەلیفە (المعتضد)ی عەباسی (213-283ك/ 832-301ز)، کە لەبارەی شەڕێکیەوەیەتی لەگەڵ کورد و ئەعرابدا و بۆ یەکێك لە نزیکەکانی ناردووە و باسی سەرکوت کردنی جوڵانەوەکانیان دەکات، بەراشکاوی گوزارشت لەمە دەکات و تیایدا دەڵێت: «سوپاس بۆ خوا بەسەر کورد و ئەعرابدا سەرکەوتین، هەندێکیانمان بە خاو و خێزانەوە بەدیل گرت، بۆیە دەتبینی مەڕ و ماڵاتمان پێش خۆمان دابوو... بەردەوام رم و شمشێرەکانمان بە جەستەیاندا رۆ دەچوون ... زۆر سوپاس بۆخوا هیچ هەواڵێکیان نەما»[2]. کەواتە لێرەدا یاخییەك هەیە خەلیفە مامەڵەی مامەڵەی لەگەڵدا دەکات و بۆی هەیە لە بەرامبەریدا توندوتیژی بەکار بهێنێت و ئەمە شتێکی رەوایە. طەبەری و مێژوونوسەکانی تریش لە تۆمارکردنی هەواڵی جوڵانەوەکانی کورددا، زمانێکی ئاوا توندوتیژیان بەکارهێناوە[3]، ئەگەرچی ئەم توندوتیژییە رەمزییەو لە بەکارهێنانە زمانیەکەی تێناپەڕێت.

ئەم توندوتیژییە بەرهەم و دەرکەوتەی ئەو وێنەیە، کە دراوە بە کورد، بۆیە لە زۆربەی ئەو گێڕانەوانەدا توندوتیژییەك هەیە کورد مومارەسەی دەکات و توندوتیژیی دەوروبەرە، توندوتیژییەکیش هەیە ناوەند بەڕووی ئەم کۆمەڵەدا یان بەرووی ئەوەدا، کە لێی یاخیبووە پیادەی دەکات. لێرەدا شتێکی بەڵگە نەویستە ئەو توندوتیژییەی کورد مومارەسەی دەکات ناڕەوایە و دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی ئەو توندوتیژییە رەوایەی دەوڵەت دژیان بەکاری دەهێنێت، ئەمەش ئەو توندوتیژییەیە، کە بەردەوام

---

(1) م.ن، ج3، ص001.

(2) م.ن، ج10، ص31.

(3) بۆنمونە بڕوانە: م.ن، ج3، ص140. هەروەها بڕوانە: القرطبي: صلة، ص64. إبن الجوزي: المنتظم، ج1، ص3080.

مێژوونوسی سەر بە ناوەند لێی دەدوێت، ئەگەرچی مۆرکی گێڕانەوەیی ئەم نوسینەوەیە[1] زۆر بوار بە مێژوونوس نادات رای خۆی دەربڕێت و بەوەندە دەوەستێت لەژێر پەردەی شەرعیەتدا پاساو بۆ ئەم توندوتیژییە بهێنێتەوە و بەپێی بیرکردنەوەی ئەو، دەبێت تەنها دەسەڵاتی ناوەند، بۆ پاراستنی شکۆمەندیی خۆی بەکاری بهێنێت.

لە کۆتایدا بەکارهێنانی توندوتیژی و لێدانی گێرەشێوێنەکان و ئەوانەی لە سوڵتان یاخی بوون و پاراستنی دەوروبەر ئەرکی سەرەکیی خەلیفەیە[2]. بۆنمونە، لەناوبردنی بزوتنەوەکەی جەعفەری کوڕی میر حەسەنی فەهرجەشی کوردی (224-221ك/ 833-842ز)، کە یەکێك بووە لە بزوتنەوە بەهێزەکانی کورد لە سەردەمی یەکەمی عەبباسیدا[3]، لەلایەن خەلیفە موعتەصەمەوە، دەبێتە یەکێك لە وڵاتگیرییە گەورەکانی خەلیفە و هیچ خەلیفەیەکی تر شەرەفی ئەنجامدانی جۆرە وڵاتگیرییەکی وای پێ نەبڕاوە[4]. ئەمەش بەڵگەیەکی روونە لەسەر قۆرخکردنی توندوتیژیی شەرعی لەلایەن خەلیفەوە و پاساو هێنانەوەی زانینی مێژوویی بۆ ئەم توندوتیژییە، ئەم حاڵەتە بەردەوام دەبێت تا ئەو سەردەمەی خەلیفە دەسەڵاتی کارەکیی خۆی لەدەست دەدات، ئیتر لێرەوە پێناسەی تر بۆ توندوتیژی و بۆ شەرعیەت سەر هەڵدەدات، وەك لەمەو دوا دەیبینین.

پاری دووەم

بوونی کورد لەگەڵ دەسەڵاتدا

---

[1] لەبارەی مۆرکی گێڕانەوەیی لە نوسینەوەی مێژوودا ، بەتایبەتی ئەوەی پەیوەستە بە کوردەوە، بڕوانە بەشی سێیەمی لێکۆڵینەوەکە، ل.

[2] بۆ ئەمە بڕوانە: الماوردي: الأحكام السلطانية، ص30، 106-103.

[3] لەبارەی ئەم بزوتنەوەیە بڕوانە: الطبري: م.س، ج3، ص118. الأزدي: تاريخ الموصل، ص430-431. إبن الأثير: الكامل، ج6، ص006-001. توفيق: الكرد، ص134-136.

[4] أبو حنيفة الدينوري: الأخبار الطوال، ص361. المسعودي: التنبيه والإشراف، ص323-324 إبن دحية: النبراس في تاريخ خلفاء بني العباس، حققه و وضع حواشيه: عباس العزاوي، (بغداد: 1346)، ص13.

1- سروشتی ئەم قۆناغە و هەڵوێستی مێژوونوسانی سەرەتای قۆناغەکە

لەم قۆناغەدا، کورد لە چەند بەشێکی وڵاتەکەیاندا کۆمەڵێك قەوارەی سیاسیی سەربەخۆ و نیمچە سەربەخۆیان دامەزراندبوو. هەر لەسەرەتای سەدەی چواری کۆچی/دەی زاینیەوە لەم بوارەدا کۆمەڵێك هەوڵیان هەبوو، وەك دەسەڵاتی عیشانیەکان (300-300ك /312-361ز) لە ناوچەی شارەزوور[1]، کە هەمیشە ناوچەیەکی نەیار بە دەسەڵات بووە[2]. هەروەها هەوڵی میر دەیسەم کوڕی ئیبراهیم کوردی (310-340ك/ 326-306ز) لە دەوروبەری ئازەربایجان[3]، کە دەسەڵاتێکی بـەهێزی هەبوو و دراوی تایبەتیی بەناوی خۆیەوە دەرکردبوو[4]. بەڵام ئەو هەوڵانەی لەپاش ئەمان دران، پێگەیشتووتر بوون و چانسی مانەوە و ڕەگ داکوتانیان زیاتر بوو، ئەوەبوو کۆمەڵێك میرنشینی کوردی سەریان هەڵدا، گرنگترینیان میرنشینی (شەددادی)یە، کە چەند تیرەیەکی خێڵی هەزبانیی کوردی لە هەرێمی ئاران[5] دایان مەزراند و لە دەوروبەری ساڵی (340ك/301ز) تا ساڵی (030ك/1133ز) فەرمانڕەوایی کرد[6]. هەروەها بنەماڵەی ڕەوادیی هەزبانی، لە ئازەربایجان میرنشینێکیان دامەزراند لە ساڵی (343ك/304ز) تا ساڵی (463ك/1011ز) فەرمانڕەوایی کرد[7]. سەرەڕای ئەمانە، هەزبانیەکان لە هەولێریش میرنشینێکیان هەبوو (420-026ك/ 1026-1131ز)[8]. جگە لەمانە، چەند میرنشینێکی تری کوردی هەبوون، وەك میرنشینی (بەنی حەسنەوەیھ)، کە لە دەوروبەری ساڵی (348ك/303ز) سەری هەڵدا و تا ساڵی (406ك/1010ز) بەردەوام بوو و میرنشینی (بەنی عەنازی) (381-011ك/ 331-1111ز)، ئەم دوو میرنشینە فەرمانڕەوایی ناوچە کوردییەکانی ڕۆژئاوای هـەرێمی چیایان دەکرد[9]. هەروەها میرنشینی دۆستەکی ـ مەروانی لە دیاربەکر و جەزیرە سەری هەڵدا و

---

(1) بڕوانە: إبن الأثیر: الكامل، ج8، ص100-106. إبن خلدون: تاريخ إبن خلدون، ج4، ص681-688. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: توفيق: الكرد في العصر العباسي، ص143-301.

(2) مسعر بن مهلهل: الرسالة الثانية، ص10. مسكويه: تجارب الأمم، ج2، ص138،103. مؤلف مجهول: العيون والحدائق، ج4، ق2، ص138-133. ياقوت: معجم البلدان، ج3، ص310-316.

(3) بڕوانە: مسكويه: م.ن، ج1، ص338-404. ج2، ص31-36. إبن الأثير: م.ن، ج6، ص261-268، 286-281، 343، 302. حسن: الإمارات الكردية، ص13-23.

(4) بولاديان: م.س، ص62.

(5) ئاران: ویلایەتێکی فراوانە لە دەوروبەری ئەرمینیا، ڕوباری ئاراس لە ئازەربایجان دایدەبڕێت. ياقوت: معجم البلدان، ج1، ص136.

(6) لەبارەی ئەم میرنشینەوە بڕوانە: منجم باشي: جامع الدول ـ باب في الشدادية، تحقيق: مينورسكي، (كمبرج: 1308). كسروي: شهرياران، ص260-318.

Minorsky: Studies in Caucasian History, (London: 1953), pp33-106.

رسول: الإمارة الشدادية، ص61 بەدواوە.

(7) كسروي: شهرياران، ص164-220. زكي: تاريخ الدول والإمارات الكردية في العهد الإسلامي، عرّبه وراجعه: محمد علي عوني، (بغداد: 1340)، ص23-48. النقشبندي: آذربيجان، ص132-111.

(8) محمود: الإمارة الهذبانية، ص61 بەدواوە.

(9) النقشبندي: الكرد في الدينور وشهرزور، ص130-200.

و زیاتر له سه‌ده‌یه‌ك فه‌رمانڕه‌وایی کرد، واته له سالی (312ك/382ز) تا سالی (418ك/ 1080ز)[1].

1080ز)[1]. سه‌ره‌ڕای ئه‌مانه زۆر سه‌رۆك خێلی کورد سه‌رکردایه‌تی هه‌ندێك ناوچه‌ی تریان کردووه.

به گوزارشتی (کلود کاهن)ی رۆژهه‌لاتناس، کورد له‌م قۆناغه‌دا ((سه‌رکردایه‌تیی باکور و باکوری رۆژئاوای چیاکانی ئێرانیان کردووه))[2]. ئه‌م سه‌رکردایه‌تی کردنه‌ش له‌خۆوه نه‌هاتووه، به‌لکو له ئه‌نجامی ئه‌و حاله‌ته گشتی و بارودۆخه سیاسییه‌وه هاتووه، که له کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی سێی کۆچی/ نۆی زاینیدا سه‌راپای خانه‌ی ئیسلام ـ به‌تایبه‌تی دامه‌زراوه‌ی خه‌لافه‌ت ـ ی گرتبووه‌وه، هه‌روه‌ها له ئه‌نجامی ئه‌وه‌وه هاتووه خه‌لیفه له سوپادا پشتی به سه‌ربازی تورکی به‌ستبوو، دواتر ئه‌م تورکانه ده‌ستیان به‌سه‌ر خه‌لافه‌ت و فه‌رمانڕه‌واییدا گرت. له‌سه‌رده‌می خه‌لیفه (المقتدر بالله)وه (230-320ك/301-332ز) به‌ڕوونی نیشانه‌ی لاوازی و په‌شێوی له‌م دامه‌زراوه‌دا ده‌رکه‌وتبوو، چونکه ئه‌م خه‌لیفه‌یه له ته‌مه‌نی سیازده سالێدا فه‌رمانڕه‌وایی گرته ده‌ست، واته مندال بوو، ئه‌مه‌ش رێی بۆ ده‌ست و پێوه‌ند و سه‌رکرده و ژن و که‌نیزه‌کانی خۆش کرد ده‌ست له کاروباری فه‌رمانڕه‌وایی وه‌رده‌ن[3]، به‌هۆی ئه‌مه‌وه له‌ناو ده‌زگای به‌ڕێوه‌بردنی ده‌وله‌تدا گه‌نده‌لی گه‌یشتبووه ئاستێکی ترسناك، هه‌روه‌ها ماوه‌ی فه‌رمانڕه‌واییه زۆره‌که‌ی ئه‌م خه‌لیفه‌یه سه‌ره‌تای جیابوونه‌وه‌ی ویلایه‌ته‌کان بوو له جه‌سته‌ی خه‌لافه‌ت[4] و ته‌نها ئه‌و ناوچه‌یه له ده‌ست خه‌لیفه‌دا مابوویه‌وه، که که‌وتبووه نێوان به‌غداد و واسطه‌وه، خه‌لافه‌تیش رێز و شکۆمه‌ندیی خۆی له‌ده‌ست دابوو و ته‌نها وه‌ك ره‌مزێکی ئاینی مابوویه‌وه. خه‌لیفه و نوێنه‌ره‌کانی نه‌یان ده‌توانی ئه‌و هێزه سیاسییانه سه‌رکوت بکه‌ن، که تازه ده‌رکه‌وتبوون و له ولات و هه‌رێمه‌کاندا، له‌ناویاندا ولاتی کورد، ململانێی ده‌سه‌لاتی خه‌لیفه‌یان ده‌کرد. زۆر هه‌ول له ئارادابوو بۆ ده‌ست گرتن به‌سه‌ر ولات و هه‌رێمه جیاوازه‌کان و به‌ڕێوه‌بردنیان به‌شێوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ[5]، ولاتی کورد، که به‌لای ئێمه‌وه گرنگه، بووبووه گۆڕه‌پانێکی کراوه‌ی ململانێی هێزه رامیاریه‌کانی وه‌ك حه‌مدانی و بووه‌یهی[6] و ...هتد، ئه‌مه‌ش بووه هۆی

---

(1) الفارقي: تاريخ الفارقي، ص43 به‌دواوه. هه‌روه‌ها بڕوانه کتێبه‌که‌ی عه‌بدولره‌قیب یوسف له‌باره‌ی ئه‌م میرنشینه‌وه که دوو به‌رگه. هه‌روه‌ها بڕوانه: محمود ياسين (التكريتي): الإمارة المروانية في دياربكر والجزيرة، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، (بغداد: 1310)، ص06-108.

(2) تاريخ العرب والشعوب الإسلامية، ص203. مینۆرسکی ئه‌م قۆناغه‌ی ناوناوه سه‌رده‌می دابڕانی ئێران (المعترضة الزمنية الإيرانية)، ئه‌مه ئه‌و ماوه کورته‌یه که تیایدا کوردو ده‌یله‌م له رۆژهه‌لاتی ئیسلامیدا پێگه‌ی رامیاری و سه‌ربازی به‌رزیان هه‌بووه. مینۆڕسکی ده‌لێت ئه‌م قۆناغه دابڕانه، چونکه له‌نێوان سه‌رده‌می ده‌سه‌لاتی عه‌ره‌بی و سه‌رده‌می ده‌سه‌لاتی تورکیدا هاتووه. بڕوانه: Minorsky: Ibid, p2, 33.

(3) المسعودي: التنبيه والإشراف، ص344. مؤلف مجهول: العيون والحدائق، ج4، ق1، ص233. إبن دحية: النبراس، ص103.

(4) Willim (Mure): The Caliphat – its rise decline and full, (Beirut:1963), p.597.

حمدان عبد المجيد (الكبيسي): عصر الخليفة المقتدر بالله، (النجف الأشرف: 1314)، ص042.

(5) بۆ نمونه بڕوانه: الصولي: أخبار الراضي والمتقي، ص284-280. الثعالبي: لطائف المعارف، ص84. مؤلف مجهول: العيون والحدائق، ج4، ق2، ص84. إبن الطقطقي: الفخري، ص226. أبو الفداء: المختصر، ج2، ص84.

(6) بووه‌یهیه‌کان: ده‌گه‌ڕێنه‌وه سه‌ر ئه‌بو شوجاع کوڕی بووه‌یه و به‌ناوی ئه‌وه‌وه ناونراون، ئه‌بو شوجاع سه‌رکرده‌یه‌کی به‌ناوبانگی ولاتی ده‌یله‌می پشت ده‌ریای قه‌زوین بووه. خۆیان لافی ئه‌وه لێده‌ده‌ن که ده‌چنه‌وه سه‌ر یه‌کێك له پاشا ساسانیه‌کان. کوڕه‌کانی ئه‌بو شوجاع (عه‌لی، حه‌سه‌ن، ئه‌حمه‌د) توانییان ئه‌و پشێویه بقۆزنه‌وه که بالی کێشابوو به‌سه‌ر ولاتی ئیسلامداو ده‌وله‌تێکیان بۆ خۆیان دامه‌زراند که ناوچه‌یه‌کی فراوانی رۆژهه‌لاتی ئیسلامی گرته‌وه‌و ته‌نانه‌ت ده‌ستیانگرت به‌سه‌ر به‌غدادی پایته‌ختی خه‌لافه‌تیشدا. له سالی (334ك/ 346ز) تا سالی (441ك/ 1000ز) فه‌رمانڕه‌وایيانکرد. هلال الصابي: المنتزع من كتاب التاجي، تحقيق وشرح: محمد حسين الزبيدي، (بغداد: 1311)، ص32-22. مسکويه: تجارب الأمم، ج1، ص238، 318، ج2، ص16-18.

شپرزەبوونی بارودۆخی رامیاری و ئابووریی ئەم وڵاتە[1]، دەسەڵاتی ناوەندیش لە ئارادا نەمابوو تا بتوانێت چارەسەری ئەم هەموو ناکۆکی و جیاوازیانە بکات.

هەموو ئەم مەترسیانە پاڵیان بە خێڵە کوردەکانەوە نا، کار بۆ دەمەزراندنی ئەو قەوارە رامیاریانە بکەن، کە پێشتر باس کران. بەڕای ئێمە لە بەرامبەر ئەم مەترسیانەدا دەمارگیرییەکەیان بەهێزتر دەبوو، چونکە هەستکردن بە ئینتیما بۆ دەمارگیرییەکی دیاریکراو، کاتێك روون و چالاکە، کە مەترسییەکی دەرەکی هەبێت و هەڕەشەی لەناو بردنی ئەم دەمارگیرییە یاخود قەوارە مادی و مەعنەویەکەی بکات، چونکە وەك ئیبن خەلدون ئەمە لێك دەداتەوە، ئەمانە بەمە«شان و شەوکەتیان بەهێز دەبێت و خەڵك لێیان دەترسێت»[2]. لێرەدا ئەم چالاکییانەی میر و خێڵە کوردەکان، هەوڵێك بووە بۆ پاراستنی قەوارە و دەمارگیریی خێڵایەتییان لەو مەترسییە دەرەکییانەی دەوری دابوون، لەمەشدا بەپلەی یەکەم، سودیان لەو سیاسەتە وەردەگرت، کە بووەیهییەکان گرتبوویانە بەر و زیاتر لە سەدەیەك (334-441ك/ 340-1000ز) دەسەڵاتی خۆیان بەسەر خەلافەتدا سەپاندبوو و لە بەڕێوەبردنی هەرێمەکانی ژێر دەسەڵاتیاندا، لەناویشیاندا وڵاتی کورد، پەیڕەوی سیاسەتی لامەرکەزیەتیان دەکرد[3].

میرە دامەزرێنەرەکان بەوە جیا دەکرانەوە بەهێز و ئازابوون و سوودیان لەو بارودۆخە وەرگرت، کە هاتە پێشیان[4]، ئەگەر ئەم سیفەتانەیان تیا نەبووایە نەیاندەتوانی ئەم میرنشینانە دابمەزرێنن. ئەوەی زیاتر لەمەدا یارمەتیی دان توانای دەستگرتن بوو بەسەر دەمارگیریی خێڵە کوردەکانی هاوسێیاندا، بەمە دەمارگیرییەکەیان بەهێزتر بوو و سەرکەوتوو بوون و توانییان ئەم میرنشینانە دامەزرێنن[5]. هەروەها سودیان لە سیاسەتی هەڵەی خەلافەت و پیاوەکانی وەرگرت، بە تایبەتی لەڕووی ئابورییەوە، چونکە فەرمانڕەواکان بە ناڕەواو زۆردارانە باج و سەرانەیان لەخەڵك دەسەند و دەیاننارده پایتەختی خەلافەت[6]. لەلایەکی ترەوە، بەهۆی ئەم سیاسەتە و لاوازیی خەلافەتەوە، میرە کوردەکان دەستیان کرد بە دەست بەسەردا گرتن و سوود وەرگرتن لە سەرچاوە داراییەکانی ناوچەکانیان، ئەمەش یارمەتیدەرێکی باش بوو بۆ چەسپاندنی پایەی میرنشینەکان و دەسەڵاتی سیاسییان. هەموو

(1) بڕوانە: حمزة الأصفهاني: تاريخ سني ملوك الأرض، ص103. مسكويه: تجارب الأمم، ج1، ص10، ج2، ص123، 126، 123. الهمداني: التكملة، ص260. مؤلف مجهول: م.ن، ج4، ق1، ص303، ق2، ص130-131، 283، 342. إبن الأثير: الكامل، ج8، ص312، 388، 486-481. أبو الفداء: م.ن، ج2، ص83.

(2) المقدمة، ص101.

(3) لەبارەی بووەیهی و ئەم سیاسەتەیانەوە بڕوانە: کاهن: بنو بويه، دائرة المعارف الإسلامية، ج8، ص464-418.

(4) مسكويه: تجارب الأمم، ج2، ص360-366. الروذراوري: ذيل تجارب الأمم، ج3، ص84. الفارقي: تاريخ الفارقي، ص08. إبن الأثير: الكامل، ج8، ص6-1، ج3، ص136. منجم باشي: باب في الشدادية، ص3.

(5) بۆنمونە بڕوانە: مسكويه: م.ن، ج2، ص360. الصابي: تاريخ هلال الصابي، اُلحق بذيل الروذراوري، عنى بتصحيحه: هـ. ف. آمدروز وبعده د. س. مرجليوث، (القاهرة: 1313)، ج4، ص422. الروذراوري: م.ن، ج3، ص116-111. إبن الأثير: م.ن، ج3، ص10.

(6) بڕوانە: النقشبندي: الكرد في الدينور، ص110.

ئەمانە لە سەرهەڵدانی میرنشینی حەسنەوەیهی[1] و میرنشینی دۆستەکی ـ مەروانی[2] و هەروەها عەنازیەدا[3]، دەبینرێن.

مەبەستمان لە گێڕانەوەی ئەم پەرەسەندن و ڕووداوانەی کایەی ئیسلامی بە تایبەتی لە وڵاتی کورددا ئەوەیە، تیشك بخەینە سەر دوو مەسەلەی سەرەکی، یەکەمیان سروشتی سەرهەڵدانی ئەم میرنشینانەیە بەپێی ئەو چوارچێوە گشتییەی تەحەکومی بە ڕووداوەکان دەکرد. دووەمیان ـ کە دەمانەوێت لەسەری بوەستین ـ ئەوەیە لە سەرەتادا ئەم ئامادەییەی کورد لە کایەی ئیسلامیدا شتێکی سروشتی نەبووە، چونکە لەگەڵ گۆشەنیگای ئاینی ـ ڕامیاریی باو بۆ چەمکی دەسەڵات و ناوەندێتیی دەسەڵاتدا نەدەگونجا. بەڵام وەك بینیمان کورد بوونێکی کارەکییان هەبوو، بۆیە سروشتییە ئەم بوونەیان خۆی سەپاندبێت بەسەر زانینی مێژوویی ئیسلامی و ئەو کایەیەی مێژوونوس تیایدا بیر دەکاتەوە، لەگەڵ ئەمەشدا وا دیارە بۆ مێژوونوسانی سەرەتای سەرهەڵدانی قەوارە ڕامیارییە کوردییەکان ئاسان نەبووە ئەم بوونە قبوڵ بکەن و وەك ڕاستییەك مامەڵەی لەگەڵدا بکەن.

ئەم حاڵەتە بەڕوونی لای ئەبو عەلی مەسکەویەی[4] فەیلەسوف و مێژوونوس تێبینی دەکرێت، مەسکەویە یەکێکە لەو مێژوونوسانەی هاوچاخی ئەم (پشێویە ڕامیاریە) بووە و لە گۆشەنیگایەکی ناوەندی و لە نزیکەوە سەرنجی ڕووداوەکانی داوە و لە کتێبی (تجارب الأمم)ەکەیدا بەجوانترین شێوە گوزارشتی لەم پشێوییەی سەردەمەکەی کردووە. ئەم کتێبەی دەچێتە ڕیزبەندی مێژووی گشتییەوە و بوارە زەمەنیەکەی لە ساڵی (363ك/313ز)دا کۆتایی دێت. لەڕاستیدا کتێبی (تجارب الأمم) سەبارەت بە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە مێژووییەی کەمێك پێشتر باسمان کرد، باشترین کتێبە. یەکێك لە باشییەکانی ئەوەیە هەموو ئەو هەواڵانەی تێدایە، کە پەیوەستن بە سەردەمی پێش سەرهەڵدانی میرنشینە کوردییەکان و سەرەتای سەرهەڵدانیانەوە. مەسکەویە زۆر گێڕانەوەی لەبارەی وڵات و خێڵ و میر و سەرکردە کوردەکانەوە پێشکەش کردووە، هەروەها باسی ململانێی هێزە سیاسییەکانی کردووە لەسەر ئەم وڵاتە، بەتایبەتی ململانێی حەمدانی[5] و بووەیهیەکان[6]. لێرەدا ئەم کتێبە زۆر بەسودە بۆ ئەو کەسەی لێکۆڵینەوە لەم هێزانە و هەوڵە فراوانخوازییەکانیان دەکات لەسەر

---

(1) مسکویه: م.ن، ج2، ص210-211، 214.

(2) الفارقي: تاريخ الفارقي: ص00. إبن الأثير: الكامل، ج3، ص36. إبن خلدون: تاريخ إبن خلدون، ج4، ص410-411.

(3) الصولي: م.س، ص132. إبن الأثير: م.ن، ج8، ص000.

(4) ناوی ئەبو عەلی ئەحمەد کوڕی موحومەد کوڕی یەعقوبەو بە مەسکەویە ناسراوە. سەرچاوەکان هیچ شتێکمان لەبارەی لەدایکبوون و گەورەبوونیەوە پێنالێن، ئەوەی لەبارەیەوە زانراوە ئەوەیە لە بەغداد لەژێر سێبەری بووەیهیەکاندا ژیاوەو بووە بە خەزنەداریان، ساڵی (421ك/1030ز) مردووە. مەسکەویە یەکێکە لە زانا بەناوبانگەکانی سەردەمی خۆی ، لە زۆر بواری مەعریفی وەك مێژوو و فەلسەفەو پزیشکی و ڕەوشتناسی و ...هتد. نوسراوی هەیە. زۆر دانراوی هەیە، وەك (تهذيب الأخلاق وتطهير الأعراق) و (الحكمة الخالدة)و کتێبە بەناوبانگە مێژووییەکەی (تجارب الأمم وتعاقب الهمم). بڕوانە: ياقوت: معجم الأدباء، ج0، ص0-1. القفطي: تاريخ الحكماء من كتاب أخبار العلماء بأخبار الحكماء، (ليبزك: 1303)، ص330-332.

(5) تجارب الأمم، ج1، ص10، 110، 404، 408.

(6) م.ن، ج2، ص204-206، 361-331.

حسابی کورد، لەلایەکی تریشەوە زانیاری باشی تیایە لە بارەی هەڵویستی کورد و جوڵانەوە سیاسییەکانی بۆ دامەزراندنی ئەو قەوارە سیاسییە کوردییانەی هاوشانی ئەم هێزانە بوون و دەیانویست دەست بگرن بەسەر بارودۆخی شێواوی وڵاتەکەیاندا.

لە گەرمەی ئەم رووداوانەدا، مەسکەویە پابەندە بە گۆشەنیگای تەقلیدی و سەنترالێزمی دەسەڵاتی ئیسلامیەوە، ئەو باوەڕی وایە سیستەمی دەوڵەت و ئارامیی ئەم سیستەمە بەهایەکی رەهای هەیە و مایەی گفتوگۆکردن نییە، ئەوەی ئارامی بشڵەقێنێت و هانی ئاژاوە و ناکۆکی بدات و کێشە و گیـروگرفـت بنێتەوە، دەبێ بە چاوێکی سووك سەیر بکرێت و رسوا بکرێت، روانینی مەسکەویە لە مرۆڤ و ریزبەند کردنی رەوشتیانەی ئەفرێندراوەکان وەك ئەوەی ئەو لێی کۆڵیونەتەوە، ئەمە دەسەلمێنێت[1]. ئەو لە گەرمەی پشێوییە کارگێڕییەکان و ئەو گەندەڵیانەی دامەزراوەکانی دەوڵەتیان خەوشدار کردبوو، لە رێگەی هێنانی ئەو هەواڵانەی لەبارەی کوردەوەن، گوزارشت لەم مەرکەزیەتەی بینین دەکات. ئەوەتە باس لەوە دەکات لە کۆتاییەکانی سەدەی سێی کۆچی/ نۆی زاینی، ئەبو عەلی موحەمەد کوڕی عوبەیدوڵڵای خاقانی (301ك/313ز مردووە)، کە یەکێك بووە لە وەزیرەکانی ئەلموقتەدیر، بۆ ماوەی بیست رۆژ، بیست والیی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ماهی کوفە[2] داناوە، ئەم والییانە لە حەلوان لە خانێکدا کۆبوونەتەوە، بە هەمان شێوە لە یەك رۆژدا پێنج والی کاروباری هەردوو گوندی قردیٚ و بازبدیٚ (القردی والبزبدی)[3]یان گرتووەتە دەست[4]. مەسکەویە بۆیە ئەم هەواڵانە دێنێت، بۆ ئەوەی بەمە خراپیی ئەم وەزیرە بسەلمێنێت، چونکە ئاگای لە خزمەت کردنی سوڵتان نەماوە و دڵی دوژمنەکانی سوڵتان رادەگرێت[5] و پارێزگاری لە شکۆمەندی و یەکێتیی دەسەڵاتی ناوەندی ناکات.

بەڵام سەبارەت بە بوون و پێگەی کورد لە کتێبی (تجارب الامم)دا، لە زۆر شوێندا جۆرە نەیارییەك بەرامبەر بە کورد هەست پێ دەکرێت، بە تایبەتی لەو گێڕانەوانەدا، کە پەیوەستن بە پەیوەندی کورد بە بووەیهیەکانەوە ـ کە لێرەدا نوێنەری دەسەڵاتی ناوەندین ـ و مەسکەویە لە ژێر سایەیاندا بووە و پلەیەکی کارگێڕیی بەرزیان پێدابوو[6]، دەبینین بە ئاشکرا لایەنی ئەوانی گرتووە و وێنەیەکی شپرزە و

---

(1) بۆ ئەمە بڕوانە: تهذیب الأخلاق، ص13بەدواوە. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی گۆشەنیگای ناوەندگەرای مەسکەوییەوە بڕوانە: أركون: نزعة الأنسنة، ص013-081.

(2) ماهی کوفە: ناوی شاری دینەوەرە کە شارێکی کوردییەو سەر بە کاروباری هەرێمی چیا بووە، بۆیە ئەم ناوەی لێنراوە چونکە ئەو باجەی لەم شارە کۆدەکرایەوە دەدرا بە دانیشتوانی شاری کوفە. البكري: معجم ما استعجم، ج3، ص111. یاقوت: معجم البلدان، ج0، ص43.

(3) قەردی و بەزبەدی: دوو گوندی گەورەی هەرێمی جەزیرەن کە سەربە کاروباری جەزیرەی ئیبن عومەر (جەزیرەی بۆتان) بوون. گوندی قەردی کە (باقەردی)شی پێ دەوترێت دەکەوێتە رۆژهەڵاتی دجلەوە و گوندی بەزبەدیش دەکەوێتە رۆژئاوای روباری دیجلە و بەرامبەر قەردیە.

(4) تجارب الأمم، ج1، ص23.

(5) م.ن، ص20-22.

(6) یاقوت: معجم الأدباء، ج0، ص0. مارجليوث: دراسات عن المؤرخين، ص143.

ناڕوونی کوردی کـێشاوە، لای ئەو زۆربەی کات کورد ناپاك و خراپەکارن[1]، دز و جەردە و ڕێگرن[2]، خەریکی تالآنی و ڕاو و ڕوت و پیاو کوشتنن[3].

لەباسی هەواڵی میر حەسنەوەیهی کوڕی حوسێنی بەرزیکانیی (348-363ك/ 303-313ز) دامەزرێنەری میرنشینی حەسنەوەیهیدا ئەم هەڵوێستەی مەسکەویە روونتر دەبێتەوە، ئەم میرە بە هەوڵ و تێکۆشانی تایبەتی خۆی و سود وەرگرتن لە بارودۆخەکان، توانی لە رۆژئاوای هەرێمی چیا میرنشینێکی بەهێز دابمەزرێنێت و میرنشینەکە بەناوی خۆیەوە ناسرا[4]، بە تایبەت دوای ئەوەی دەستی گرت بەسەر شاری دینەوەر و نەهاوەند و هەمەداندا[5] و لەم ناوچانەدا بوونی سیاسیی خۆی سەلماند. بەڵام مەسکەویە بە چاوێکی سوك و رق و کینەوە سەیری ئەم میرە دەکات و لەبارەیەوە دەڵێت: ((حەزدەکات خۆشەویستەکان لەیەك بکات و دووبەرەکی بنێتەوە، چونکە سیستەمی فەرمانڕەواییەکەی پەرت کردنی کاری ئەمانەیە ـ مەبەستی بووەیهیەکانە ـ))[6] بۆیە بە شەیتان وەسفی دەکات[7].

کەواتە سروشتییە مەسکەویە رەخنەی توند لە میری بووەیهی (ركن الدولة)[8] بگرێت و سەرزەنشتی بکات، چونکە ئەم میرە بەرامبەر بە کورد نەرمیی دەنواند و هەوڵی دەدا لێیان نزیك ببێتەوە و باوەڕی وابوو دەوڵەتەکەی بەستراوە بە دەوڵەتی کوردانەوە[9]، بۆیە ((ڕێ لە گێرەشێوێنییان ناگرێت و بوار بوار بە پاسەوانانی دەوروبەر نادات چاریان بکەن))[10] واتە (توندوتیژیی شەرعی) بەکار ناهێنێت دژیان، لەکاتێکدا بەپێی لۆجیکی مێژوونوس دەبوایە ئەمەی بکردایە. لەبەرامبەر ئەمەشدا، زۆر بەسەر (عضد الدولة)ی بووەیهیدا[11] هەڵ دەدات، چونکە((دەوروبەری دەپاراست و دوژمنی لەناو دەبرد)) و ((جۆش و خرۆشی کوردی دادەمرکاندەوە)) و ((ڕێوڕەسمی کۆنی پاشایەتی گەڕاندەوە))[12].

---

(1) تجارب الأمم، ج2، ص140، 106.

(2) م.ن، ج2، ص203، 281.

(3) م.ن، ج2، ص363، 381.

(4) بۆ ئەمە بڕوانە: إبن خلدون: تاريخ إبن خلدون، ج4، ص681 بەدواوە. استانلي (لين بول): الدول الإسلامية، ت: محمد صبحي فرزات، (دمشق: 1313)، ق1، ص281. زامباور: معجم الأنساب والأسرات الحاكمة في التاريخ الإسلامي، أخرجه: زكي محمد حسن بك و حسن أحمد محمود، (القاهرة: 1302)، ج2، ص321.

(5) إبن الجوزي: المنتظم، ج8، ص4142. إبن الأثير: الكامل، ج8، ص6-1. إبن كثير: البداية والنهاية في التاريخ، (القاهرة:د.ت)، ج11، ص236. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: النقشبندي: الكرد في الدينور، ص120-140.

(6) تجارب الأمم، ج2، ص360-366.

(7) م.ن، ج2، ص410.

(8) (ركن الدولة)ی بووەیهی: ناوی ئەبو عەلی حەسەن کوڕی بووەیە کوڕی فەناخەسرەوی دەیلەمی میری بووەیهییە، خاوەنی هەمەدان و ئەصبەهان و رەی بووە، ساڵی (366ك/ 381ز) دوای چل و چوار ساڵ فەرمانڕەوایی مردووە. إبن خلكان: وفيات الأعيان، مج2، ص111-113.

(9) لەوانەیە هەر مەبەستی میرنشینی حەسنەوەیهی بێت.

(10) مسكويه: م.ن، ج2، ص281.

(11) (عضد الدولة)ی بووەیهی: کوڕی (ركن الدولة)یە، دوای باوکی لە ساڵی (366ك/318ز) فەرمانڕەوایی گرتەدەست، فەرمانڕەواییەکەی تا ساڵی (312ك/ 382ز) بەردەوامبووە. بەناوبانگترین میری بووەیهییەو هیچکامیان بە ئەندازەی ئەم خاوەنی موڵك و دەسەڵات نەبوون. إبن خلكان: م.س، ج4، ص00-00.

(12) م.ن، ج2، ص282.

شایەنی باسە مەسکەویە لە نزیکەوە کوردی ناسیوە و بەشداریی هەندێك لەو رووداوانەی کردووە، کە
پەیوەستن بە پەیوەندی میر حەسنەوەیە بە بووەیهیەکانەوە، هەروەها لە (ئیبن عەمید)ی[1] هاوڕێییەوە زانیاری تری لەبارەی کوردەوە وەرگرتووە، ئەم ئیبن عەمیدە سەرۆکی ئەو سوپایەی بووەیهیەکان بووە، کە هێرشی کردووەتە سەر میرنشینی حەسنەوەیە، بۆیە لەگەڵ کورددا ئەزمونی هەبووە و زۆر شتی لەبارەی کورد و خراپەکارییەکانی کورد بۆ مەسکەویە گێڕاوەتەوە. مەسکەویەش متمانەی پێکردووە و بۆ هەواڵەکانی سەردەمی خۆی پشتی پێبەستووە[2].

هێنانی ئەم زانیارییانە بۆ ئەوەیە بڵێین ئەم بڕیارانەی مەسکەوی لەسەر کورد، لەوێوە نین، کە زانیاری لەبارەی کوردەوە نەبووە، بەڵکو ، بەڕای ئێمە، رەنگدانەوەی بۆچوونی ئەون لەسەر ناوەندێتی، پاشان ئەگەرچی مەسکەویە سەر بە کایەی ئیسلامی بوو، بەڵام توانای بینینی ئەو گۆڕانانەی نەبوو، کە لە کایەکەدا روویان دەدا، پەرەسەندنەکان زۆر لەوە خێراتر و قووڵتر بوون زانینی مێژوویی ئیسلامی بتوانێت گوێیان پێ نەدات و تاهەتایە دەست بە ناوەندێتی و یەکێتی خانەی ئیسلامەوە بگرێت، ئەستەم بوو ئەم مێژوونوسە و مێژوونوسانی تریش بتوانن ئەوە ببینن ئەو مەرکەزیەتەی باوەڕیان پێیەتی، تووشی لێکترازان بووە و چەمکی ناوەندێتی و یەکێتی خانەی ئیسلام لە جۆرێك ئینتیمای ئایینیدا کورت بووەتەوە و تەنانەت فەقیهەکانیش وازیان لەم باوەڕە هێناوە. ئەمەش بەهۆی ئەوەوە بوو، پەرەسەندنەکان زۆر لەوە خێراتر و قوڵتربوون زانینی مێژوویی ئیسلامی بتوانێت پشتگوێیان بخات و تاهەتایە دەست بە ناوەندێتی و یەکێتی خانەی ئیسلامەوە بگرێت.

هەرچەند مەسکەویە، لە بینینی بوونی کورد لە مێژوودا، دەستبەرداری تێڕوانینە ناوەندییەکەی نەبوو، بەڵام ئەو مێژوونوسانەی دوای ئەو هاتن، وازیان لەم تێروانینە هێنا، یاخود رەهەندێکی گشتگیرانەتریان پێدا. بۆیە ئەو هەڵوێستەی مەسکەویە بەرامبەر میر حەسنەوەیە وەری گرتبوو، لای ئەمان دەگۆڕێت و بە پێی زنجیرەی رووداوەکانی دواتر بوونی ئەویان بە سروشتی دەزانی. بە تایبەتی دوای ئەوەی ئەو میرنشینەی حەسنەوەیە بناغەکەی دانابوو، لە تۆمارکردنی مێژووی دوای قۆناغی مەسکەویەدا دەبێتە واقیعێکی مێژوویی. بە گوزارشتی مەسکەویە، حەسنەوەیە شەیتانە، بەڵام لای ئەو مێژوونوسانەی تر، کە لە دەرەوەی باڵادەستی ناوەندێتیی تایبەت بە سەردەمی مەسکەویەوە دەدوێن، حەسنەوەیە «شکۆمەندە و ژیانی پاکە و بە چاکی سیاسەتی کردووە» و «پارەیەکی بێشومار دەکات بەخێر»[3]، واتە لەرووی سیاسی و ئاینییەوە، دەبێتە کەسایەتیەکی پەسەند و ئەو مێژوونوسەی مێژووی سەردەمی ئەم

---

[1] ئیبن عەمید: ناوی محەمەد کوڕی حسێن حەمید کوڕی محمد ئەبو فەزلە، نوسەرێکی دیارو سیاسییەکی بەتوانا بووە. وەزیری (ركن الدولة)ی بووەیهی بووە، لەو کاتەدا کە بە رێگاوە بووە بۆ بەرەنگاربوونەوەی میر حەسنەوەیە، لە هەمەدان مردووە. إبن خلكان: م.ن، ج4، ص183-131.

[2] مسکویە: م.س، ج2، ص136-131، 140.

[3] بڕوانە: إبن الجوزي: المنتظم، ج8، ص4142. إبن الأثير: الكامل، ج8، ص106. إبن كثير: م.س، ج11، ص236. إبن خلدون: تاريخ إبن خلدون، ج4، ص688.

میره دەنوسێتەوە، ناتوانێت پشتگوێی بخات یان لە مێژوو غایبی بکات. بێ ئەوەی ئەمە مانای ئەوە بێت ئەم میرە و ئەوانی تریش بوونێکی رەها و بێ مەرجیان هەبووە.

2 ـ شەرعیەتی بوونی کورد لەنێوان فەقیه و مێژوونوسدا

مێژوونوس نەیدەتوانی لە مێژوودا بوونی کورد لەبەر چاو نەگرێت، ئەم بوونەش لە میرنشینەکاندا بەرجەستە دەبوو، بەتایبەتی ئەومیرنشینانەی کاریگەرییەکی راستەوخۆیان هەبوو لەسەر ئەو کایەی مێژوونوس مێژووەکەی تۆمار دەکرد، وەك میرنشینی حەسنەوەیه و عەنازی و میرنشینی دۆستەکی ـ مەروانی، ئەم میرنشینانە بەهێز (بوون)یان هەبووە و لای ئیبن خەلدون، سەردەمەکەیان، سەردەمێکی کوردیانەی پەتییە[1] و بوونی خۆیان سەپاند بوو بەسەر خەلیفە و ئەوەی نوێنەرایەتی دەسەڵاتی خەلیفەی دەکرد، کە بووەیهیەکان بوون، بۆیە لەسەر زانینی مێژوویی پێویست بوو، دان بەم بوونەدا بنێت و بە دوای هەواڵی میرە کوردەکاندا بگەڕێت، واتە مێژوونوس لە واقیعی ژیانەوە رووداوەکان تۆمار بکات. بەڵام ئایا ئەو هەواڵانە چین، کە مێژوونوس تۆماری کردوون؟ ئایا لەپشت ئەم پرۆسەی تۆمارکردنەوە بڕیارێکی پێشوەختە هەبووە، کە مێژوونوس باوەڕی پێی هەبێت و لە چوارچێوەیدا بیر بکاتەوە؟ کەواتە پرسیارەکە لەبارەی ئەو مەرجانەوەیە، کە مێژوونوس بەپێی ئەوان هەواڵێك تۆمار دەکات یان تۆماری ناکات.

پێشتر وتمان زۆربەی زۆری مێژووی نوسراو، مێژووی دەسەڵاتە. کەچی لەم قۆناغە مێژووییەدا دەبینین جۆرێك دەرچوون هەیە لە تێڕوانینی ـ باو ـ بۆ دەسەڵات، کە خەلیفە نوێنەرایەتیی دەکرد، لێرەدا ئەگەرچی خەلیفە وەك کرۆکی دەسەڵاتی ئیسلامی و دابەشکەری ئەم دەسەڵاتە هێڵرا بوویەوە، بەڵام لەرێگەی رەوایەتی دان بە دەسەڵاتی میر و سوڵتانەکانی ترەوە، زیاتر لە نوێنەرێکی دەسەڵات هەبوو، ئیتر ـ وەك پێشتر ـ خەلیفە دەسەڵاتی رەهای بەسەر رۆژهەڵات و رۆژئاوای وڵاتی ئیسلامدا نەمابوو، تەنها دەسەڵاتێکی رەمزی مابوو و لە دان پیانانێکی شکڵی و مافی بەخشینی نازناو و پەیمانی فەرمانڕەواییدا بەرجەستە دەبوو، بەرامبەر ئەمە لە وتاری هەینیدا ناوی خەلیفە دەهێنرا، هەروەها ناوی لەسەر دراوی ناوخۆیش دەنوسرا، بەم پێیە کاری خەلافەت تەنها چەسپاندنی ئەو دەسەڵاتە رەمزییە بوو بۆی مابوویەوە. بەڵام ئەمە هەرگیز مانای دەرکردنی خەلیفە نییە ـ ئەگەرچی دەسەڵاتە فراوانەکەی لێ داماڵرابوو ـ لە مێژوو و ژیانی سیاسی و ئەو ناوەندێتییەی هەیبوو، ئەو لە تێڕوانینی خەڵکە رەشۆکی و تایبەتەکەشدا، هێشتا نوێنەری دەسەڵاتی شەرعی و باڵایە. بۆیە دەبوو، لەلایەکەوە چوارچێوەیەکی فیقهیی نوێ بۆ ئەم شەرعەیەتە بدۆزرێتەوە، لەلایەکی تریشەوە رەوایەتی بدرێ بە دەسەڵاتی ئەوانی تر لەناویشیاندا میرنشینە کوردییەکان، فەقیهەکان هەوڵیان دەدا تیۆریزەی بکەن، مێژوونوسانیش ـ لەلایەن خۆیانەوە ـ لە نوسینەکانیاندا، کاریان لەسەر بەرجەستەکردن و برەو پێدانی دەکرد.

---

[1] تاريخ إبن خلدون، ج4، ص410-418، 681-633.

له گەرمەی ئەم ململانێ و پشێویەدا، دان پێدانانی کۆیی کۆمەڵە ئیسلامیەکان بە قەوارە سیاسییە تازەکاندا ـ وەك میرنشینە کوردییەکان ـ مەسەلەیەکی سروشتی بوو و بوونیان بە کارێکی پێویست دادەنرا بۆ پاراستنی ئاسایش و یەکڕیزیی ئەم کۆمەڵە فرە رەنگە. لە ئەنجامی ئەمەوە، هەندێ لە فەقیهەکانی ئەم سەردەمی پشێوی و لێکترازانە، هەوڵیاندا واتایەکی گشتگیرانەتر بدەن بە شەرعیەت، بۆئەوەی لەم بوارەدا توانای لەخۆگرتنی داواکارییەکان و رۆحی سەردەمی هەبێت، بە مەرجێك دان بە پێشەواتیدا بنێت «دەسەڵاتی هەبێت یان نەیبێت»[1] و دەیانوت ئەگەر کەسانی تر ـ جگە لە خەلیفە ـ بوونە خاوەن دەسەڵات و بە دادپەروەرانە فەرمانڕەواییان کرد، ئەوا ئەم دەسەڵاتدارییەیان بەهانەی شەرعیی خۆی هەیە[2]. بەم جۆرە دامەزراوەی فیقهی ئیسلامی کاری لەسەر وەرگرتنی گۆڕاوەکانی کایەی ئیسلامی و فراوان کردنی تێڕوانینی خۆی دەکرد بۆ بینینی ئەم گۆڕاوانە، ئەمەش بە دانانی چوارچێوەیەکی تیۆری بۆ لەخۆگرتنی دەسەڵاتە زۆردارەکان لەم بوارەدا.

ئەبو حەسەن ماوەردی (400ك/1008ز مردووە) دیارترین فەقیهی کایەی هزری سیاسیی ئیسلامییە، کە چارەسەری ئەم مەسەلەیەی کردووە و چەند بەشێکی کتێبی (الأحكام السلطانية)ی تەرخان کردووە بۆ لێکۆڵینەوەی جۆری میرنشینەکان و تایبەتمەندیی هەر جۆرێکیان. ئەوەی لەم مەسەلەیەدا ماوەردیی پێ جیا دەکرێتەوە، ئەوەیە لێکۆڵینەوەیەکی واقیعیانەی سیستەمی میرنشینی کردووە و لەبەر رۆشنایی ئەوەی لە ریشەدا لە کایەی ئیسلامیدا هەبووە تیۆرەکانی داناوە.

ئەوەی ئەو لەبارەی میرنشینی دەسبەسەراگرتنەوە (الامارة الاستيلاء) دەیڵێت، بەسەر میرنشینە کوردییەکان و ئەوانی تریشدا دەچەسپێت، چونکە بەپێی پێناسەی ئەم فەقیهە میرنشینی دەستبەسەراگرتن ئەوەیە خەلیفە بە ناچاری دان بنێت بە دەسەڵاتی میرێکدا، کە بەزۆر دەستی گرتووە بەسەر رووبەرێکی جیۆگرافیدا، بەمە میر «بەزۆر دەست بەسەر سیاسەت و بەڕێوەبردندا دەگرێت، خەلیفەش رێی پێ دەدات بۆ جێبەجێکردنی فرمانەکانی ئاین، بۆ ئەوەی لە خراپە دەربچێت و بەرەو راستی بڕوات و لە قەدەغەوە ببێتە رێ پێدراو»[3].

لە راستیدا، ئەم تیۆریزەکردنەی ماوەردی، بەرگریکردنێکی سەر سەختانەیە لە خەلیفە و خەلافەت، مەسەلەی تاك دەسەڵاتی یان یەکێتیی دەسەڵات تێ دەپەڕێنێت و تەنها دەسەڵاتی باڵای ئاینی لەبەرچاو دەگرێت. میری دەستبەسەراگر لەژێر سایەی خەلیفەدا شەرعیەت بەدەست دێنێت و دانی پێدا دەنرێت، بەمەش خەلیفە لە کایەی ئیسلامیدا سەنتراڵیزمی رەمزی و پێگەی خۆی لە لوتکەی دەسەڵاتدا دەچەسپێنێت. واتە میر شەرعیەتی دەسەڵاتی نییە و خەلیفە ئەم شەرعیەتەی پێ دەبەخشێت، کەچی رێ

---

[1] الحليمي: المنهاج في شعب الإيمان، تحقيق: حلمي محمد فودة، (بيروت: 1313)، ج3، ص101.
[2] م.ن، ج3، ص113.
[3] الأحكام السلطانية، ص00.

بەخۆی دەدات دەسەڵاتی بەسەر هەموو ئوممەتدا هەبێت[1]. ئەگەر بوونی دەستبەسەراگر بەشێوەیەکی شەرعی بێت، ئەوا حاڵەتەکە ئاساییە و ـ بەگوزارشتی هاملتۆن گب ـ ئەستەمە وا وەسف بکرێن لە خەلافەت یاخی بوون، چونکە دان بە سەروەریی خەلافەتدا دەنێن و دژایەتیی ناکەن[2]. لە حاڵەتی میرنشینە کوردییەکاندا بە روونی ئەمە بەرچاو دەکەوێت، چونکە ئەم میرنشینانە هەڵوێستێکی ئیجابییان هەبووە بەرامبەر خەلافەتی عەبباسی، بەتایبەتی بەرامبەر فەرمانڕەوایی خەلیفە (القادر بالله) (381-422ك/ 991-1031ز) و خەلیفە (القائم بأمرلله) (422-461ك/ 1031-1010ز)، کە ماوەردی لەسەردەمیاندا ژیاوە (364-400ك/ 314-1000ز)، ئەم خەلیفانە، بەتایبەتی (القادر بالله)، دانی بە میرە کوردەکاندا نابوو و نازناو و پەیمانی فەرمانڕەوایی پێ بەخشیبوون[3]. میرەکانیش لەلای خۆیانەوە دڵسۆزی خەلیفە بوون و لە وتاری هەینیدا ناویان دەهێنا[4] و دراویان بەناوی ئەوەوە لێدەدا[5] و زۆر دیاردەی تری شوێنکەوتەیی و نیشانەی پەیوەندیی دۆستانە لەنێوان ئەم میرانەو خەلافەتدا هەبوو[6]. پاشان لەسەر ئاستی فەرمی و بەپێی سیستەمی فیقهی ئیسلامی و ئەو واتایەی بەپێی داواکارییە گۆڕاوەکانی سەردەم درابوو بە شەرعیەت، بوونی ئەم میرنشینانە شەرعی بوو.

لێرەوە ئیتر مێژوونوس لەلایەن ئەم سیستەمەوە ڕێی پێدەدرێت مێژووی ئەم میرە کوردانە و میرەکانی تری دەوروبەر، کە بەزۆر دەستیان بەسەر دەسەڵات و سیاسەت و بەڕێوەبردندا گرتبوو، بنوسێتەوە، بەمەرجێك ئەوەی دەینوسێتەوە لەو چوارچێوەیە دەرنەچێت فەقیە بۆی دیاری کردووە.

بۆئەوەی باشتر لەمە تێبگەین و خەسڵەتی ئەم پەیوەندیەی نێوان فەقیە و مێژوونوسمان بۆ روون ببێتەوە، مێژوونوس و وەزیر (روذراوەری)[7] (488ك/ 1030ز مردووە) و ئەو کتێبەی وەردەگرین، کە تەواوکەری کتێبی (تجارب الأمم)ی مەسکەویەیە. مێژوونوس لە پێشەکیی کتێبەکەیدا باسی ئەوە دەکات شوێنپێی مەسکەویەی هەڵگرتووە و ڕێبازی ئەوی گرتووەتە بەر[8]، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە روذراوری

---

(1) الماوردي: قوانين الوزارة وسياسة الملك، تحقيق و دراسة: رضوان السيد، (بيروت: 1313)، ص23-30(لە پێشەکیەکەی ساغکەرەوە وەرگیراوە).

(2) دراسات في حضارة الإسلام، ص213.

(3) الروذراوري: ذيل تجارب الأمم، ج3، ص311. الفارقي: تاريخ الفارقي، ص108. إبن الجوزي: المنتظم، ج3، ص4360-4361. سبط إبن الجوزي: مرآة الزمان في تاريخ الأعيان، (430-441ك)، تحقيق: جنان خليل الهموندي، (بغداد: 1330)، ص236-231. إبن شداد: الأعلاق الخطيرة، ج3، ق1، ص301-302.

(4) بۆ شێوەی ئەمە لە میرنشینی رەوادی و حەسنەوەیهیدا بڕوانە: ناصر خسرو: سفرنامة ، ت: يحيى الخشاب، (القاهرة: 1340)، ص0. مؤلف مجهول: مجمل التواريخ والقصص، بتصحيح: ملك الشعراء محمد تقي بهار، (تهران: 1318هـ.ش)، ص401.

(5) لە بارەی دراوی میرنشینی حەسنەوەیە و دۆستەکی ـ مەروانی بڕوانە: النقشبندي: الكرد في الدينور وشهرزور، ص304-303. يوسف: الدولة الدوستكية، ج2، ص106-111.

(6) بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم پەیوەندیە بڕوانە: حسن: الإمارات الكردية، ص62-10.

(7) ناوی موحومەد کوڕی حسێن کوڕی موحەمەد کوڕی عەبدوڵلایە، بە (ظهيرالدين الروذراوري) ناسراوە. لە ساڵی (416ك/ 1083ز)وە وەزیری خەلیفە (المقتدى بامرالله)ی عەباسی (468-481ك/ 1010-1034ز) بووەو ساڵی (484ك/1031ز) لابراوە. کەسێکی خاکی بووەو زۆر یارمەتی لێقەوماوانی داوە.ساڵی (488ك/1030ز) مردووە. جگە لەم کتێبە مێژوویيەی کتێبی تریشی هەیە. إبن الجوزي: المنتظم، ج10، ص4324-4323. إبن خلكان: وفيات الأعيان، ج0، ص134-130.

(8) ذيل تجارب الأمم، ج3، ص0.

روذراوری له هه‌مان روانگه‌ی مه‌سکه‌ویه‌وه سه‌یری رووداوه‌کان ده‌کات، له هه‌مان کاتدا ئه‌مه به‌و مانایه‌ش نایه‌ت باوه‌ڕی به‌و ناوه‌ندێتییه نییه، که مێژوونوسه‌کانی تر باوه‌ڕیان پێی هه‌بوو، ئه‌مه‌ش به‌رِوونی له پیاهه‌ڵدانه زۆره‌کانی به خه‌لیفه‌ی عه‌بباسیدا ده‌رده‌که‌وێت[1]. به‌ڵام ئه‌م سه‌نتراڵیزمه، سه‌نتراڵیزمێکی هه‌موار کراوه، لێره‌دا خه‌لیفه ره‌مزی ده‌سه‌ڵاتی ئاینییه و بووه‌یهیه‌کان پارێزه‌ر و دڵسۆزی ئه‌م ره‌مزه‌ن[2].

ئه‌م نه‌رمییه‌ی مامه‌ڵه‌کردن له‌گه‌ڵ چه‌مکی ده‌سه‌ڵاتدا رێگه‌ی به روذراوری دابوو بوونی سروشتیی کورد له‌گه‌ڵ ده‌سه‌ڵاتدا قبوڵ بکات[3]، به‌ڵام به‌شێوه‌یه‌کی رێژه‌یی هه‌واڵه‌کانیانی تۆمار ده‌کرد، ئه‌مه‌ش له‌به‌ر ئه‌وه بوو ئه‌و کورده‌ی لای بووه‌یهییه‌کان په‌سه‌ند بووایه و له‌ڕووی سیاسییه‌وه مامه‌ڵه‌یان له‌گه‌ڵدا بکردایه، لای ئه‌میش په‌سه‌ند بوو و هه‌واڵه‌کانی تۆکار ده‌کرد. به‌ڵام ئه‌و کورده‌ی به‌ربه‌رکانێی بووه‌یهییه‌کانی بکردایه، لای ئه‌م مێژوونوسه‌ش په‌سه‌ند نه‌بوو و هه‌واڵه‌کانی تۆمار نه‌ده‌کرد. واته به ئاشکرا لایه‌نی بووه‌یهیه‌کانی ده‌گرت[4]، به‌ڵام ئه‌م لایه‌نگرییه وای لێ نه‌کردبوو سڵ له تۆمارکردنی چه‌ند به‌شێکی تێر و ته‌سه‌لی هه‌واڵه‌کانی کورد بکاته‌وه، کوردی به ته‌واوکه‌ری سیاقی مێژوویی داده‌نا و پێی وابوو کورد بوونێکی به‌هێزیان هه‌یه و ناکرێ پشتگوێ بخرێن[5].

ده‌گه‌ڕێینه‌وه سه‌ر مه‌سه‌له‌ی بوونی شه‌رعیی کورد له مێژوودا و بۆ روونکردنه‌وه‌ی ئه‌م مه‌سه‌له‌یه لای روذراوه‌ری، یه‌کێك له میره کورده‌کان وه‌رده‌گرین بۆ ئه‌وه‌ی مه‌ودای شه‌رعیه‌تی (بوون)ی له‌م مێژووه‌دا ببینین، هه‌روه‌ها ئه‌وه ببینین تا چ ئاستێك ئه‌م بوونه له‌گه‌ڵ ئه‌و مه‌رجانه‌دا یه‌ك ده‌گرێته‌وه، که ده‌بێت له میری ده‌ستبه‌سه‌راگردا هه‌بن، بۆئه‌وه‌ی ئه‌م شه‌رعیه‌ته به‌ده‌ست بهێنێت. ئه‌و میره‌ش روذراوه‌ری له هه‌موو میره‌کانی تر زیاتر بایه‌خی پێ ده‌دات، میر به‌دری کوڕی حه‌سنه‌وه‌یهه، که دوای حه‌سنه‌وه‌یهی باوکی له‌ساڵی (363ك/313ز) فه‌رمانڕه‌وایی گرته ده‌ست و تا ساڵی (400ك/ 1014ز) له فه‌رمانڕه‌وایی کردن به‌رده‌وام بوو. میر به‌در یه‌کێکه له میره گه‌وره‌کانی سه‌رده‌می روذراوه‌ری، ماوه‌ی فه‌رمانڕه‌واییه‌که‌ی به‌گرنگترین ماوه‌ی مێژووی میرنشینی حه‌سنه‌وه‌یه داده‌نرێت، چونکه له‌سه‌رده‌می فه‌رمانڕه‌وایی ئه‌مدا میرنشینه‌که به‌هێزبوو و په‌لی هاویشت و ده‌سه‌ڵاتی خۆی به‌سه‌ر زۆر ناوچه‌ی رۆژئاوای هه‌رێمی چیادا سه‌پاند[6].

روذراوه‌ری به‌ته‌واوی ئاگاداری ئه‌و مه‌رجانه‌بوو، که له‌م میره کورده ده‌ست به‌سه‌ر ده‌سه‌ڵات گرتووه‌دا هه‌بوون، بۆیه هه‌وڵ ده‌دات پاساو بۆ بوونی بهێنێته‌وه، له‌دووتوێی قسه‌کانیدا له‌باره‌ی ((کردار و

---

(1) م.ن، ج3، ص6.
(2) م.ن، ج3، ص1-8.
(3) بۆنمونه بڕوانه: م.ن، ج3، ص3، 164، 163، 231-238، 300.
(4) م.ن، ج3، ص12، 84-86.
(5) م.ن، ج3، ص133-140، 288، 314.
(6) بڕوانه: النقشبندي: الكرد في الدينور، ص140-111. هه‌روه‌ها بڕوانه: رۆژبه‌یانی: مێژووی حه‌سنه‌وه‌یهی و عه‌ییاری، ل60-36.

ڕەوشتی بەدرەوە» باس لە مەرجەکانی فەرمانڕەوایی دروست دەکات، کە بریتین لەوەی خاوەنەکەی «ئاگای لە سیاسەت بێت، سەرباز سڵی لێ بکەنەوە، بەرامبەر خەڵك دادپەروەر بێت، لە چۆنیەتی کۆکردنەوە و خەرج کـردنی داراییدا پسپۆڕ بێت، حەزی لەکاری چاکە بێت و چێژ لە چاکەکردن وەرگرێت، خاوەنی را و بۆچوونی خۆی بێت، لە جەنگدا ئازا و چاونەترس بێت»[1]. مێژوونوس باوەڕی وابووە بەدر هەموو ئەم خەسڵەت و کـردەوە چاکانەی تێدا بووە[2]. ئەمەش شەرعیەت دەدات بە بوونی مێژوویی ئەم میرە و مێژوونوس دەتـوانێت پانتاییەکی زۆر بۆ هەواڵەکانی تەرخان بکات[3]. تەنانەت ئەم بوونە خۆی دەسەپێنێت بەسەر ئەو شاعیرانەی لەم بوارەدا شیعر دەنوسن[4]. تەنانەت روذراوریش، کە لە تۆمارکردنی هەواڵەکاندا بەپێی ساڵەکان هەواڵەکانی تۆمار دەکرد، لەم ڕێبازە لادەدات و چەند لاپەڕەیەك تایبەت دەکات بە کار و سیاسەت و راوبۆچوونەکانی بەدر[5].

ئەوەی جێی سەرنجە ئەوەیە ئەو هەواڵانەی ئەم مێژوونوسە لەبارەی میر بەدرەوە تۆماری کردوون، زۆر لەو مەرجانە دەچن، کە ماوەردی داینابوون و دەبوایە لە میرەکاندا هەبوونایە بۆ ئەوەی بوون و فەرمانڕەواییەکەیان شەرعی و دان پیانراو بێت. واتە روذراوەری لەو رەوتە لای نەداوە، کە فەقیھ دیاریی کردووە، یان لەو بوارە دەر نەچووە، کە دەبێت مێژوونوس تایبەتی کات بەم میر یان بەو میری کورد. بەلای روذراورییەوە بەدری کوڕی حەسنەوەیھ زۆربەی ئەو مەرجانەی تێدا بوو، کە فەقیھ داینابوون، وەك لەم وێنەیەدا روون دەبێتەوە:

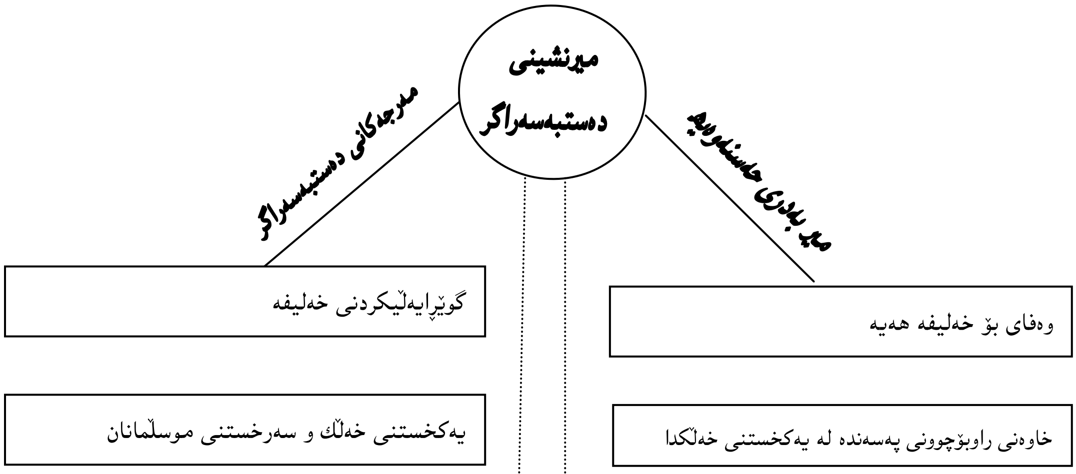

---

(1) ذيل تجارب الأمم، ج3، ص281.

(2) م.ن، ج3، ص288.

(3) بڕوانە ئەوەی مێژوونوسەکانی تر ـ جگە لە (روذراوری) ـ لەبارەیەوە نوسیویانە: الصابي: تاريخ هلال الصابي، ج4، ص402-400. إبن الجوزي: م.س، ج3، ص4360-4361. إبن الأثير: الكامل، ج3، ص136-131، 248. سبط إبن الجوزي: مرآة الزمان (340ك-441ك)، ص236-231. إبن كثير: م.س، ج11، ص303-304.

(4) بۆنمونە بڕوانە: الثعالبي: خاص الخاص، قدم له: حسن الأمين، (بيروت: د.ت)، ص212.

(5) ذيل تجارب الأمم: ج3، ص218-232.

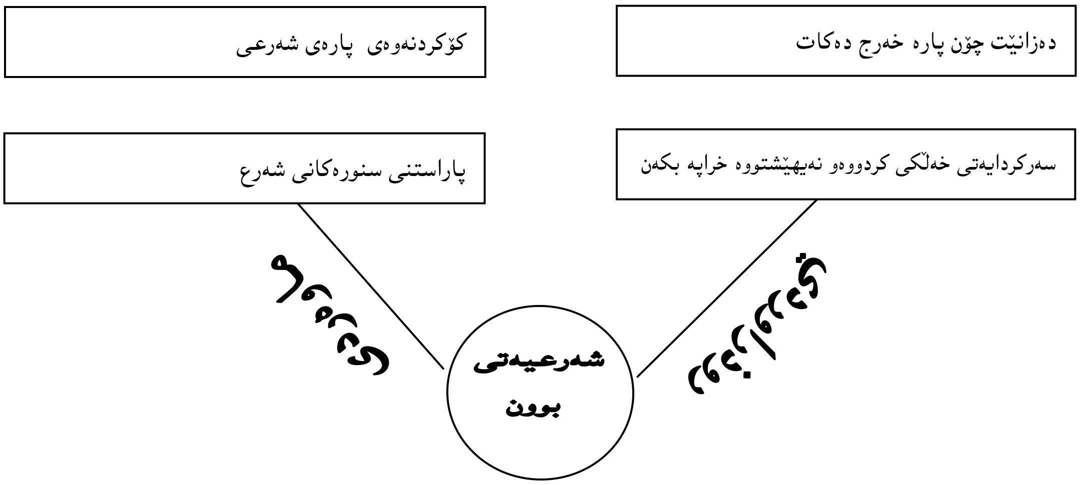

(وێنەی لەیەکچوونی تێڕوانینی مێژوونوس و فەقیە لە میری دەستبەسەراگر (کورد))

بەم جۆرە دەبینین مێژوونوس باسی میرە کوردەکان ناکات وەك خودی خۆیان، بەڵکو بەپێی ئەو مەرجە گشتییانە باسیان دەکات، کە تەحەکوم بە بیرکردنەوەی دەکەن، بۆیە بوونی کورد دەخاتە ناو چوارچێوەیەکی دیاریکراوەوە و بەهۆی ئامادەیی ناوەندێتیی بەهێز و بەدەسەڵاتی تری وەك بووەیهیەکانەوە، ناوەندێتی نادات بەکورد و بوونی کورد دەبەستێتەوە بە بوونی ئەوانەی دەسەڵاتێکی بەهێزتریان هەیە. لەگەڵ ئەمەشدا گەر لەم قۆناغەدا بوونێك درابێت بە کورد، ئەوا بوونێکی سروشتی بووەو نەدەکرا غایب بکرێت. مێژوونوس لەکاتی تۆمارکردنی هەواڵی میرە کوردەکاندا بایەخ بەوە دەدات، کە بە سەرچاوەی شەرعیەتی فەرمانڕەوایی ئەمانە دادەنرێت، کاتێکیش لە چوارچێوەی رووداوەکاندا باسی میرە کوردەکان دەکات، کە بوونی ئەم میرانە لەگەڵ دەسەڵاتدا بوونێکی ئاسایی و قبوڵ کراو بێت[1]. کورد وەك ئەوانی تر، بەشداریی ململانێکانی دەکرد و لەناو ئەو سیستەمی پەیوەندیانەی کایەی ئیسلامیدا کاری دەکرد، کە زانینی مێژوویی ئەم قۆناغە خەریکی بەرجەستە کردنیان بوو.

---

(1) جێی ئاماژەیە کە ئاڕاستەی شیعی ـ فاتمی لە نوسینەوەی مێژوودا، یان لە بینینی رووداوەکاندا، جیاوازبوو لەو ئاڕاستەیەی لە سایەی خەلافەتی عەبباسی ـ سوونیدا هەبوو. لێرەدا دەبینین ئامادەیی کوردو قبوڵکردنیان ، تا رادەیەکی زۆر بەستراوە بە وەڵامدانەوەی میرە کوردەکان بۆیان لەرووی سیاسی و عەقیدەییەوە. بۆ نمونە لای (داعی الدعاة)ی فاتمی (المؤيد في الدين هبة الله الشيرازي) (410ك/1062ز مردووە)، تا میرەکانی میرنشینی مەروانی و میرنشینی جاوانی (332-606ك/ 1002-1208ز) لەگەڵیاندان تێڕوانینێکی باشی هەیە بۆیان، بەڵام کاتێك ئەم میرانە واز لە لایەنگریان دێنن، ئەم تێڕوانینە پێچەوانە دەبێتەوە. بڕوانە: سيرة المؤيد في الدين الداعي الدعاة، تحقيق: محمد كامل حسين، (القاهرة: 1343)، ص108-116، 131-133، 141-144، 163-110. لەبارەی پەیوەندی کورد بە فاتمیەکانەوە بڕوانە: يوسف: الدولة الدوستكية، ج2، ص26-40. آواز محمد علي (عبدالكريم): الكورد الجاوانيون ـ دورهم السياسي والحضاري في العسر العباسي (332-606ك/ 1002-1208ز)، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة دهوك، (دهوك: 2003)، ص10-13. هەروەها بڕوانە: زرار صديق توفيق: النفوذ الفاطمي في بلاد الكورد، دراسة في العلاقات الفاطمية ـ الكوردية، مجلة جامعة دهوك، (دهوك: 1333)، مج2، ع3، ص403-461.

دەتوانرێ بوترێت، بەشێوەیەکی گشتی میرە کوردەکان لە هەموو ئاستەکان و تەنانەت لە سەر ئاستی کۆمەلآیەتیش ئامادەییان هەبوو و خۆیان سەپاند بوو بەسەر ئەو کۆئەندێشەیەدا[1]، کە پێشتر کوردی ڕەت دەکردەوە. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەمە یەك نمونە دەهێنینەوە، ئەویش هەڵوێستی خەڵکی شاری موسڵە بەرامبەر کوژرانی میر بادی دامەزرێنەری میرنشینی دۆستەکی ـ مەروانی، کە لە کاتی بەرەنگاربوونەوەی بووەیهی و دەست و پێوەندە حەمدانییەکانیاندا لە ساڵی (380ك/330ز)دا کوژرا[2]. خەڵکی ئەم شارە خەم و پەژارەیەکی زۆریان بۆ خوارد و زۆر بە داخەوە بوون بۆ کوژرانەکەی، کفنیان کرد و نوێژیان لەسەر کرد و ناشتیان و پرسەیان بۆ دانا و شیوەن و گریانیان بۆ کرد[3]. دیارە هەڵوێستی ئەم خەڵکە، تەنانەت وەزیر و مێژوونوسێکی وەك روذراوریی سەر بەچینە تایبەتەکەی تورەکردبوو، چونکە چارەی ئەم میرە کوردە بەرهەڵستکارەی بووەیهیەکانی نەدەویست[4]، بۆیە لەبارەی هەڵوێستی خەڵکی موسڵەوە دەڵێت: ((دوای لەناوچوونی، ئەو خۆشەویستیەی خەڵکە رەشۆکیەکە بۆیان دەربڕی شتێکی سەیربوو، ئەگەر چی دژە بۆچوون لای گێرە شێوێنان سەیر نییە و لەوەدا سەرزەنشت ناکرێن، کە رەفتاری جیاواز دەنوێنن، کە چاویان بڕییە شتێك زۆر نەوێرانە هەوڵی بەدەست هێنانی دەدەن، کە سەرکوتیشت کردن مەرابیت بۆ دەکەن))[5]. ئامادەیی کورد لە خەیاڵداندا تا ئەو رادەیە بەهێز بووە، پاڵی بە شاعیرێکەوە ناوە، دوای نەمانی فەرمانڕەوایی مەروانی، لەبارەی دیاربەکرەوە بڵێت: ((لەو کاتەوەی (ئەم شارە) مەروانەکەی نەماوە، بووەتە وڵاتێکی وێرانە و کێوێکی سەخت و، خەڵکەکەی کوێراییان داهاتووە))[6].

لەمەوە ئەوە دەردەکەوێت، تا کورد لەم کۆئەندێشەیەدا پەسەند بن و لەگەڵ دەسەلآتدا بن، ئەستەمە جارێکی تر زانینی مێژوویی ئیسلامی کە ـ بەجۆرێك لە جۆرەکان ـ رەنگدانەوەی روانینی ئەم کۆئەندێشەیە بۆ مێژوو، بتوانێت بەئاسانی بیانکاتە دەرەوەی مێژووەوە.

3- گۆشەنیگای مێژووی ناوچەیی

ئەو مێژوونوسانەی بایەخیان بە مێژووی گشتیی ئیسلام دەدا، لە تۆمارکردنی ئەو رووداوانەی تایبەتن بە مێژووی کورد، تەنها جەختیان لەو میرنشینانە دەکردەوە، کە لەناوەندی دەوڵەتی عەبباسییەوە

---

(1) بۆنمونە بڕوانە: البيروني: كتاب الجماهر في معرفة الجواهر، (الدكن: 1300ك)، ص12. التوحيدي: الإمتاع والمؤانسة، ج3، ص288. إبن حمدون: التذكرة الحمدونية، مج2، ص30-31.

(2) بۆ ئەمە بڕوانە: الروذراوري: ذيل تجارب الأمم، ج3، ص116-118. الفارقي: تاريخ الفارقي، ص01-08. إبن الأثير: الكامل، ج3، ص10-11. إبن الوردي: تاريخ إبن الوردي، ج1، ص303. التكريتي: الإمارة المروانية، ص11.

(3) الروذراوري: م.ن، ج3، ص118. الفارقي: م.ن، ص08.

(4) م.ن، ج3، ص84.

(5) م.ن، ج3، ص118.

(6) عمادالدين الأصبهاني: خريدة القصر وجريدة العصر، القسم العراقي، ج2، ص6.

نزیك بوون، وەك میرنشینی حەسنەوەیهـ و عەنازی و دۆستەکی ـ مەروانی و جاوانی. لەکاتێکدا میرنشینە دوورەکانی وەك شەدادی و ڕەوادی، لە دەرەوەی چوارچێوەی کاریگەری و کار لێکردنی ئەو فەزا سیاسییەدا بوون، کە هزری مێژوونوس پێوەی سەرقاڵ بوو، بۆیە تەنانەت جێی بایەخی ئەو مێژوونوسانەش نەبووە، کە تەنها لە ئاستی زەینیدا بە ناوەندەوە پابەند بوون. بەڵام ئەمەش مانای نائامادەیی تەواوی ئەم میرنشینانە نییە لە گۆڕەپانەکەی مێژوونوسدا، چونکە ئەم دوو میرنشینە، بەتایبەتی شەدادی، بەپلەی یەکەم میرنشینێکی جیهادی بوو، ئەمەش بووبووە هۆی ئەوەی ئەو کوردانەی لەناو ئەم میرنشینەدا بوون بەهۆی هاوسنوربیان لەگەڵ بیزەنتی و قەفقاسیەکان، (میزاجێکی جەنگاوەرانە)یان بەدەست هێنابوو[1]. بۆیە سروشتی بوو هەواڵەکانیان لە کۆئەندێشەی ئەو کاتەو لای مێژوونوسیش دەنگدانەوەی هەبێت. لەو هەواڵەدا، کە لەبارەی میر فەزلون کوڕی موحەمەد کوڕی شەدادەوە لەناو مێژوونوسەکاندا بڵاو بووبوویەوە، هەست بەمە دەکرێت. ئەم میرە لەساڵی (310ك/380ز)یەوە تا ساڵی (422ك/1030ز) فەرمانڕەوای میرنشینی شەدادی بووە و ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە بەهێزکردنی میرنشینەکەدا و دژی ئەو هێزەکانی خانەی کوفر جەنگاوە، بۆیە بە دامەزرێنەری دووەمی میرنشینی بنەماڵەی شەدادی دادەنرێت[2]. ئەو هەواڵەش، کە مێژوونوسەکان وەریانگرتووە، شەڕی ئەم میرەیە لەگەڵ (خەزەر)دا[3]، کە تیایدا شکا و زۆر لە کوردەکان و ئەو موسڵمانە خۆبەخشانەی لەگەڵی بوون کوژران. ئەم هەواڵە بەلای مێژوونوسەوە بابەتێکی مێژوویی گرنگە و شایەنی پاراستنە، دەگەیشتە گوێی موسڵمانان و شارە و شار دەگوێزرایەوە، لە موسڵەوە گەیشتە بەغداد. لەناو هەواڵەکانی ئەم میرنشینەدا، مێژوونوسەکان تەنها ئەم هەواڵەیان تۆمار کردووە[4]، بۆیە بە گشتی لەناو سەرچاوە مێژووییە ئیسلامیەکاندا زۆربەی هەواڵەکانی ئەم میرنشینە بزرن و تەنها ئەو هەواڵانە ماون، کە مێژوونوسەکانی ئەرمەن و مێژوونوسانی تر[5]، یان مێژوونوسە ناوخۆییەکان، تۆماریان کردوون.

مایەی دڵخۆشییە زانینی مێژوویی ئیسلامی بە گۆڕانی بارودۆخەکان ئاڕاستەکانی دەگۆڕان و لە یەك ڕوانگەوە هەواڵی میرنشینەکانی تۆمار نەدەکرد، بەڵکو شێوازێکی نوێی زانینی مێژوویی دەرکەوت، ئەرکەکەشی گرنگیدان بوو بە مێژووی تایبەتی، نەك ئەو مێژووە گشتییەی پەیوەست بوو بە دەسەڵاتی ناوەندی و ئەو سنورانەی بۆ تێگەیشتنی مێژوونوس و دراوەکانی دانابوو. مەبەستمان لەم شێوازە مێژووییە، مێژووی ناوخۆییە، کە مێژوونوسەکانی بە پلەی یەکەم هەواڵی هەرێمەکەی خۆیان وەردەگرت و

---

(1) کاهن: م.س، ص203.

(2) لەبارەی ئەم میرەوە بڕوانە: شهریاران گمنام، ص264-268. رسول: الإمارة الشدادية الكردية، ص121. Minorsky: Studies, pp.40-45.

(3) خەزەر ئەو تورکانەن لەپشت هەرێمی ئارانەوە نیشتەجێ بوون. یاقوت: معجم البلدان، ج2، ص368. ئەحمەد کیسرەوی، کە مێژوونوسێکی ئێرانییە، باوەڕی وایە ئەوانەی فضلون دژیان جەنگاوە کەرەج ـ واتە جۆرجی ـ بوون نەك خەزەر. بەڵام مێژوونوسە موسڵمانەکان ئەمەیان لێ تێکچووە. بڕوانە: م.ن، ص261 (پەراوێزی ژمارە2).

(4) إبن الجوزي: م.س، ج3، ص4404. إبن الأثير: الكامل، ج3، ص403. سبط إبن الجوزي: مرآة الزمان (340-480ك)، ص346.

(5) كسروي: شهرياران گمنام: ص202-204. Minorsky: Ibid, p.2, 79-80.

تەنها باسی چارەنوس و دەوڵەتەکەی خۆیان دەکرد[1]، واتە مێژووی ((خەڵکی وڵاتێکی دیاریکراو بوو))[2].

ئەم شێوازەی تۆمارکردنی مێژوو بەلایەنی کەمەوە لە سەدەی سێی کۆچی/نۆی زاینیەوە دەرکەوت، هەندێك هۆی ئەمە دەگەڕێننەوە بۆ دەرکەوتنی کۆمەڵێك ناوەندی رۆشنبیریی جۆراوجۆر لە سەراپای خانەی ئیسلامدا، کە لەنێوان خۆیاندا کەوتبوونە کێبڕکێوە[3]. لێرەدا مێژوونوس تەنها بایەخ بە یەك هەرێم یان شار یان قەوارەیەکی سیاسیی دیاریکراو دەدات لە ناوچەیەکی سنورداردا. بەم جۆرە زۆر کتێب دەرکەوتن لەبارەی یەك شاری وەك بەغداد یان موسڵ یان قاهیرە یان دیمەشق و[4] شارو هەرێمەکانی تری جیهانی ئیسلامییەوە بوون. زۆربوونی ئەم شێوازە مێژووییە، بەشێوەیەك لەشێوەکان، رەنگدانەوەی هەست کردنی دانیشتوانی ئەم شار و هەرێمانە بوو بە دابڕان لە ناوەند و گرتنە دەستی چارەنوسی خۆیان.

سەدای (گرتنە دەستی چارەنوس) لەناو کورد و شار و هەرێمە کوردییەکاندا دەهاتە گوێ، هەندێ مێژوونوسیش دەرکەوتن گرنگییان بە مێژووی ئەم وڵاتانە دەدا، ئەم مێژووە مێژووی دەسەڵاتە سیاسییە فەرمانڕەواکانی ئەم وڵاتانە بوو، لەناویشیاندا میرنشینە کوردییە ناوچەییەکان. سەرچاوەکان ئاماژە بە کۆمەڵێك کتێبی مێژوویی دەکەن، کە تایبەتن بە هەندێ بەشی وڵاتی کورد، لەوانە (مێژووی ئازەربایجان)ی ئیبن ئەبی هەیجایی رەوادی[5] و (مێژووی ئاران)ی بەردەعی[6] و چەندانی تر، کە زۆربەیان ون ون بوون و تا ئێستا جگە لە ناونیشانەکانیان هیچ شتێك لەبارەیانەوە نەزانراوە[7]. هەروەها هەندێ کتێبی کتێبی تر هەن چانسی مانەوەیان هەبووە، لەوانە ئەو دەقە مێژووییەی تایبەتە بە میرنشینی شەدادی و لە سەرەتای سەدەی شەشی کۆچی/ یازدەی زاینی دانراوە و ئەحمەدی کوڕی لوتفوڵای مێژوونوس، کە بە (منجم باشی) ناسراوە، کردوویەتی بە پاشکۆی کتێبی (جامع الدول) و لە فەوتان پاراستوویەتی، ئەم دەقە مێژووی ئەم میرنشینە لەخۆ دەگرێت لە سەرەتای دامەزراندنییەوە تا ساڵی (468ك/ 1010ز). مینۆرسکی پێی وایە ئەم دەقە لەوانەیە هی مێژوونوسی نەناسراوی کورد مسعودی کوڕی نامدار (دەوروبەری 000ك/1100ز) بێت، چونکە شێوازی ئەم نوسەرە لە شێوازی دەقەکەی لای (منجم باشی)

---

(1) إبن خلدون: المقدمة، ص3.

(2) السخاوي: الإعلان بالتوبيخ، ص613.

(3) بڕوانە: قاسم (عبده قاسم): الرؤية الحضارية للتأريخ، قراءة في التراث التاريخي العربي، ط2، (القاهرة: 1380)، ص100-101.

(4) وەك : كتاب بغداد لإبن طيفور (280ك/833ز مردووە)،تاريخ بغداد للخطيب البغدادي (463ك/1011ز مردووە)، تاريخ دمشق لإبن عساكر (011ك/1110ز مردووە) و زۆر کتێبی تر.

(5) واتە ئەم مێژوونوسە لە رەوادیەکانی فەرمانڕەوای میرنشینی رەوادی ئازەربایجان بووە. مینۆڕسکی پێی وایە کە پێدەچێت یەکێك بووبێت لە میرەکانی ئەم میرنشینە بڕوانە:

Minorsky: Hudud al- A'lam, (Oxford/London-1973), p395.

(6) الصفدي: الوافي بالوفيات، بإعتناء: هلموت ريتر، (فيسبادن: 1381ك/1362ز)، ج1، ص48. السخاوي: م.س، ص614. حاجي خليفة: كشف الظنون، ج2، ص101.

Minorsky: Studies, p5.

(7) النقشبندي: آذربيجان، ص132 (پەراوێزی ژمارە 2).

دەچێت، مەصعودی کوڕی نامداریش لەو سەردەمەدا ژیاوە، کە ئەم دەقە و دەقی تری وەك (فصول من تاريخ الباب والشروان)ی تیا نوسراوە.

ئەم دەقە بریتییە لەو هەواڵانەی لەبارەی میرنشینی شەدادییەوەن و لە هیچ سەرچاوەیەکی تردا بەرچاو ناکەون، هەروەها لە تۆمارکردنی هەواڵەکانی دەسەڵاتە سیاسییە تازەکانی دەوروبەردا، بەجوانترین شێوە گوزارشتی لە گۆشەنیگای مێژوونوسی ناوچەیی کردووە. لێرەدا مێژوونوسی ناوچەیی بایەخ بە چەسپاندنی شەرعیەتی میرنشینی شەدادی دەدات لە وڵاتی ئاراندا و ئەم بوونەی بە واقیعێکی قبوڵکراو دانــاوە، چونکە ئەم میرانە وڵات لە خەڵکانی خراپ و بەد دەپارێزن[1] و شەڕی "کافر" و "موشریکەکان" دەکەن و موسڵمانەکان لە خراپەکاری ئەو شەڕخوازانە رزگار دەکەن[2]. هەروەها، لەڕووی ناوخۆییەوە وڵات ئاوەدان دەکەنەوە[3] و بارودۆخی خەڵك و سەربازەکان رێك دەخەن[4]. ئەمەش شتێکی سروشتی بوو، چونکە چونکە ئەم میرانە موجاهید بوون و نازناوی موجاهیدیان درا بووە پاڵ[5]. خەڵك لێیان رازی بوون و شانازییان پێوە دەکردن[6].

بەم جۆرە دەبینین لەم شێوازە نوسینە مێژووییەدا، چەمکی مێژوو جیاوازە لەو چەمکەی مێژوونوسی مێژووی گشتی پێی دابوو. لێرەدا مێژوو، مێژووی خەلیفە و دەسەڵاتە ناوەندییەکەی و غایبکردنی ئەوی تری دەروبەر و بەناچاری دانپیانانی نییە، بەڵکو مێژووی ئەم پەراوێزخراوەیە لە فۆڕمە ناوچەییەکەیدا، یان مێژووی ئەوەیە، کە مێژووی گشتی لە سیاقی هەواڵەکاندا ماف و پێگەی شایستەی خۆی ناداتێ.

بۆ ئەوەی وێنەیەکی روونتر و گۆشەنیگایەکی ناوچەیی گشتگیرتر بەدەستبێنین، پەنا دەبەینە بەر مێژوویەکی تری ناوچەیی، کە لە تۆمارکردنی مێژووی یەکێك لە میرنشینە کوردەکانی سەردەمی ئیسلامی کلاسیکیدا، پێگەیەکی بەرزتری هەیە، ئەویش (مێژووی میافارقین و ئامەد) یان کتێبی (تأريخ الفارقي)ی ئیبن ئەزرەقی فارقییە(012ك/1116ز)[7]. ئەم کتێبە تەنها ئەو بەشەی چاپ کراوە، کە تایبەتە بە میرنشینی مەروانی و بەشەکانی تری چاپ نەکراون. لەم بەشەدا دەبینین کورد، بە تایبەتی میرەکانی ئەم میرنشینە، تا رادەیەك بوونێکی مەرکەزییان هەیە، ئەم بوونەیان بوونێکی شەرعی و

---

(1) منجم باشي: جامع الدول، ص3، 1، 10.

(2) م. ن، ص4-8،0، 12، 16-18.

(3) م. ن، ص11.

(4) م. ن، ص13.

(5) م. ن، ص16.

(6) م. ن، ص8، 10.

(7) ئەحمەدی کوڕی یوسف کوڕی عەلی کوڕی ئەزرەقە، خەڵکی شاری میافارقینی هەرێمی جەزیرەیە،ساڵی (010ك/1116ز) لەم شارە لەدایکبووە، سەردانی زۆر شارو وڵاتی ئیسلامی و نا ئیسلامیی کردووە، لە شارەکەی خۆیدا زۆر پۆستی ئیداری گرتووەتە دەست، وەك پۆستی چاودێریکردنی ئەوقاف و ...هتد. گرنگترین دانراوی، ئەم کتێبەیەتی کە لەبارەی مێژووی میافارقین و ئامەدەوەیە. لەبارەی فارقییەوە بڕوانە: بدوي عبد اللطيف عوض: مقدمته لتاريخ الفارقي، ص1-41.

بێگەردە و لەلایەن خەلافەتی عـەبباسییەوە بە ڕەسمی دانی پیا نراوە و ئەو مەرجانەیان بەجێهانەوە، کە لەسەریان پێویستبووە، خەڵکی خراپ و ئاژاوەگێڕ لەناودەبەن و[1] وڵات ئاوەدان دەکەنەوە[2]. هەروەها فارقی بە مەبەستی سەلماندنی شەرعیەتیان زۆر گێڕانەوەی تر دێنێتەوە[3]. بۆ زیاتر روونکردنەوەی ئەم مەسەلەیە، ئەو بابەتە وەردەگرین، کە ئەم مێژوونوسە لەبارەی سەردەمی گەورەترین میری ئەم میرنشینەوە هێناویەتی، ئەویش میر (نصر الدولة) ئەحمەدی کوڕی مەروانی کوردییە، کە لە ساڵی (402ک/1012ز) تا ساڵی (403ک/1061ز) فەرمانڕەوایی ئەم میرنشینەی گرتووەتە دەست، فارقی زۆر بە دور و درێژی باسی هەواڵەکانی دەکات[4]. ئەمەش جێی سەرسوڕمان نییە، چونکە ئەم میرە زۆر بەناوبانگ بووە و بە دیارترین کەسایەتیی کوردی سەردەمی ئیسلامی کلاسیکی دادەنرێت، لەسەردەمی ئەمدا میرنشینەکە گەیشتبووە لوتکەی گەشەکردنی سیاسی و شارستانی و لە رووی جیۆگرافییەوە زۆر فراوان بووبوو، وەک فارقی لەبارەیەوە دەڵێت پاشایەك بووە ((ئەوەی ئەو هەیبووە کەسی تری وەك ئەم نەیبووە، کەس وەك ئەم ناز و نیعمەتی نەبووە و لە هەموو لایەکەوە خەڵك روویان تێدەکرد))[5]، رۆژەکانی سەردەمی ئەو ((وەك جەژن گەشاوە بوون))[6] و دەوڵەتەکەی ((ئەو دەوڵەتەی جـاران نـەبـوو))[7]، لە راستیدا ژیاننامەکەی بووە جێی سەرسامیی زۆر مێژوونوسی موسڵمان و وەك میرێکی
گەورەی کایەی ئیسلامی لێی دەدوان[8].

بەراوردێکی سادەی نێوان ئەوەی مێژوونوسی مێژووی گشتی لەبارەی ئەم میرەوە نوسیویەتی لەگەڵ ئەوەی فارقی نوسیویەتی، رادەی فراوانی گۆشەنیگای مێژوونوسی ناوچەییمان لە بینینی بوونی کورد لە مێژوودا بۆ دەردەخات، ئەگەر مێژوونوسی مێژووی گشتی لە تۆمارکردنی هەواڵەکاندا تەنها باسی میر و جولانەوە سیاسییەکانی و هەندێ سیاسەتی کارگێڕی و ئابووریی میر بکات[9]، ئەوا مێژوونوسی ناوچەیی لەمە زیاتر دەڕوات و زۆر شت لەبارەی میرەوە باس دەکات و جۆرە مەرکەزیەتێکی مێژوویی پێ دەدات. جەخت لە دادپەروەری میر دەکاتەوە[10]، باسی ژیانی کۆمەڵایەتی[11] و ئاوەدانکارییە

---

[1] تاريخ الفارقي: ص102-103.

[2] م. ن، ص86-81.

[3] م. ن، ص31-32.

[4] لاپەڕە (33 تا 111)ی بەشە چاپکراوەکەی ئەم کتێبەدا، باسی ژیاننامەو رووداوەکانی سەردەمەکەی دەکات.

[5] م. ن، ص143.

[6] م. ن، ص144

[7] م. ن، ص166.

[8] إبن الجوزي: المنتظم، ج3، ص4661-4662. إبن الأثير: الكامل، ج3، ص26، إبن خلكان: وفيات الأعيان، ج1، ص01. أبو الفداء: المختصر، ج2، ص183. الذهبي: العبر في خبر من غبر، تحقيق : أبو هاجر محمد السعيد، (بيروت: د.ت)، ج2، ص300. إبن الوردي: تاريخ إبن الوردي، ج1، ص361. اليافعي: مرآة الجنان: ج3، ص01. إبن كثير: البداية والنهاية، ج12، ص81.

[9] بڕوانە: إبن الجوزي: م. ن. ص.

[10] الفارقي: م. ن، ص114-110، 126، 163، 112.

[11] م. ن، ص 121-122، 142، 140، 100، 118-180.

زۆرەكانی دەكات[1]، سەرەڕای ئەمانە، باسی سیاسەت و پەیوەندییەكانی دەكات لەگەڵ هێزە دەرەكیەكاندا[2]. هەرووەها ئەو هـەواڵانە لەبیر ناكات، كە پەیوەستن بە دەسەڵاتی میر و بوونە شەرعییەكەیەوە، بۆیە باسی دادوەرەكانی میرنشین دەكات، لە وەزیرەكان و ژیاننامەیان دەدوێت، هەروەها هەواڵی خاوەن پلە و پایە كارگێڕییەكانی تر تۆمار دەكات[3].

ئەوەی مێژوونوسی مێژووی گشتی دەیڵێت و ئەو ڕێبازەی لە هەڵبژاردنی گێڕانەوەكانیدا دەیگرێتە بەر، پەیوەستە بە میر و میرنشینەكانەوە وەك گشتێك، شاردنەوەی ئەو مێژووەیە كە مێژوونوسی ناچەیی وردەكاریەكانی تۆمار دەكات. بەڵام مێژوونوسی ناوچەییش لە وەرگرتن و وەرنەگرتنی هەواڵەكاندا ڕێبازی خۆی هەبوو و نەیدەویست ئەو پەیمانە بشكێنێت، كە زانینی مێژوویی ئیسلامی وەك گشتێك لەگەڵ دەسەڵاتدا بەستبوویی و بریتی بوو لە جەختكردنەوە لە مەركەزیەتی دەسەڵاتی سیاسی بە هەموو جۆرەكانیەوە و پەراوێزخستنی كۆمەڵگە و دامەزراوە جیاوازەكانی. ئێمە ئەوەندەی لە بارەی چالاكی ئاوەدانكردنەوە لە میرنشینەكەدا[4] شت دەزانین، ئەوەندە لەبارەی خێزان، وەك یەكەیەكی كۆمەڵایەتیی بنەڕەتیی هەموو كۆمەڵگایەكی مرۆیی، شت نازانین، مێژوو بە پلەی یەكەم مێژووی دەسەڵاتی ناوچەییە، مێژووی دەسەڵاتی فەرمانڕەوای ئەو شارە یان ئەو ناوچەیە، كە مێژوونوسی ناوچەیی لێی دەكۆڵێتەوە و هەواڵەكانی تۆمار دەكات، چالاكیی ئاوەدانكردنەوە كرۆكی كاری ئەم دەسەڵاتە و شەرعیەتەكەیەتی و شایەنی تۆمار كردنە، بەڵام خێزان و دامەزراوە كۆمەڵایەتییەكانی تر، نوێنەرایەتیی ئەم شەرعیەتە ناكەن و سەبارەت بە مێژوونوس خێزان لە خانەی (بیر لێنەكراوە)دایە، وەك پێشتر ئاماژەمان پێكرد.

بە بۆچوونی ئێمە، فارقی ـ كاتێك هەواڵەكانی (نصر الدولة) تۆمار دەكات ـ دەیەوێت ئەوەی لەبارەیەوە دەینوسێت لە بوونی لەناو وڵاتەكەی و هەروەها لە دەرەوەی وڵاتەكەیدا چڕ ببێتەوە[5]. بێگومان بێگومان تەنها ئەم بوونە نەبووبووە ناوەند یان نەبووبوو بە بوونێكی ڕەها، كاتێك فارقی بەشێكی زۆری مێژووەكەی ـ واتە بەشە چاپكراوەكەی[6]ـ تایبەت دەكات بەم میرنشینە و میرەكانی، ئەمە مانای ئەوە نییە تەنها ئەمانە دەسەڵاتێكی ناوەندیی ڕەهایان هەبووە و كەسی تر نەیبووە، بەپێی تێڕوانینی ئەو ـ لە پاڵ مەروانییەكاندا ـ چەند هێزێكی دیكەی سیاسیی بە دەسەڵات هەبوون، كە نەك ناتوانرێت بوونیان پشتگوێ بخرێت، بەڵكو دەبێت هەندێ لە هەواڵەكانیان تۆمار بكرێت، ئەم هێزانە بریتین لە عەبباسیەكان[7]وەك ڕەمزی دەسەڵاتی شەرعی و بووەیهیەكان[8]، هەروەها فاتیمیەكان ـ فەرمانڕەوای میسر

---

(1) م. ن، ص 123، 141، 163-164، 163-168.

(2) م. ن، ص 108-110، 131، 103، 162.

(3) م. ن، ص 131، 141، 143، 164، 160.

(4) بڕوانە: م. ن، ص 163-164، 163-168. إبن شداد: الأعلاق الخطيرة، ج3، ق1، ص113-282.

(5) الفارقي: م. ن، ص108-103، 116-111.

(6) بەهۆی بارودۆخی هەرێمی كوردستان و عێراقەوە نەمتوانی لەسەر ئەوە راوەستم كە لە بەشە چاپنەكراوەكاندا هەیە، ئەو بەشە چاپنەكراوانە لە لەندەن لە كتێبخانەكەی مۆزەخانەی بەریتانیادا هەن.

(7) م. ن، ص64-60، 131-132، 134-130، 133-134.

میسر و وڵاتی شام (308-061ك/363- 1111ز)[1]ـ و تەنانەت وەزیر و نوسەر و زۆر کەسایەتی بەدەسەڵاتی تری کایەی ئیسلامی[2]، کە هاوچاخی ئەم میرنشینە بوون. بەمە فارقی دەیەوێت بڵێت ـ لە پاڵ ئەم دەسەڵاتە ناوچەییەدا ـ ناوەندی دەسەڵاتی دیکە هەن، کە کاریگەرییان هەیە لەسەر رووداوە گشتییەکان و ئەو دەسەڵاتەی ئەم هەواڵەکانی تۆمار دەکات لەگەڵ ئەو دەســەڵاتانەی تردا بوونی هەیە. واتە بوونی میرنشینی مەروانی بەستراوە بە بوونی ئەوانەوە و بوونە لەگەڵ عەبباسییەکان و بووەیهییەکان و فاتمیەکاندا، بەو واتایەی بوونی ئەمان لەگەڵ هەموو دەسەڵاتە بەهێزەکانی کایەی ئیسلامیدایە و بەستراوە بە هەموو جۆرە دەسەڵاتە سیاسییەکانی ترەوە. ئەمەش دەلالەت لە باوەڕی فارقی دەکات بەوەی بە بەشەکی لە مێژوو بڕوانرێت و یەك ڕێرەوی تایبەت بە یەك ناوەندی دەسەڵات نەگیرێتە بەر. لێرەوەو لە مێژووی فارقیدا پاساوێك دەدۆزینەوە بۆ ناونانی ئەم قۆناغەی بوونی کورد لە مێژوودا، بە قۆناغی بوون لەگەڵ دەسەڵاتدا.

کەواتە، فارقی مێژوویەکی گشتی تۆمار دەکات، بەڵام تیایدا مەرکەزیەت دەدات بە کورد، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کورد بەشێکی تا رادەیەك سەرەکیی ئەو سیستەمە سەراپاییە پێك دەهێنن، کە مێژوونوس تیایدا بیر دەکاتەوە. ئەگەر جۆرە دەرچوونێك هەبێت لەم سیستەمە ئەوە دیسان بە ئاڕاستەی ئەو دیالێکتیکی (ئەویتر) و (ئێمە)یەیە، کە مێژوونوسەکانی دیکەی مێژووی گشتی کاریان پێ دەکرد، ئەگەرچی لەم قۆناغەدا، لەسەر ئاستی بوونی سیاسی، تەنها لەگەڵ هێزەکانی خانەی کوفر یان خانەی شەڕدا بەم دیالێکتیکە مامەڵە دەکرا، ئەوان بەردەوام (ئەویتر)ی ئێمەی ناو خانەی ئیسلامن بە هەموو پێکهاتە عەقیدەیی و سیاسییە ئیسلامیەکانەوە. لە مێژووەکەی فارقیدا، ڕۆمە بێزەنتیەکان ئەو (ئەویتر)ەن، کە بوونی نەگەتیفیان شەرعیەت دەدات بە فەرمانڕەوایی ئەم میرنشینە کوردییە و بوونی دەکـاتە پێویستییەکی سیاسی لەناو خانەی ئیسلامدا، ئەم کوردانە لەناوچەکانی خۆیاندا لەڕووی ئەویتری ـ ناموسڵماندا وەستاونەتەوە، بەپێی بەرژەوەندیی کۆمەڵی ئیسلامی و پشتبەستن بە هاریکاری ئەم کۆمەڵە، مامەڵە و سەروکاری لەگەڵ دەکەن[3]، ئەگەرچی هەندێك جار جۆرە هاوکاریەك هەبووە لەگەڵیدا[4]، بەڵام ئەمەش هەر لەبەرژەوەندی کۆمەڵدا بووە.

---

[1] م. ن، ص 04-00، 63-62، 133-134، 136، 103-106.
[2] م. ن، ص11-12، 32-33، 141.
[3] م. ن، ص63-10، 13، 84-80، 116، 123، 131-140.
[4] بۆنمونە بڕوانە: م. ن، ص61، 36-31.
[5] م. ن، ص84.

پاری سێیەم

بوونی جیهادییانەی کورد

1- بەرە و شێوەگیربوونی کەسایەتییەکی جیهادی

ئەم قۆناغە دەکەوێتە نێوان نەمانی میرنشینە کوردییەکان تا کۆتایی ماوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە، واتە لە سەدەی پێنجی کۆچییەوە دەست پێ دەکات و تا سەدەی هەشتی کۆچی، کە تیایدا ئیبن خەلدون دەرکەوت، بەردەوام دەبێت. ئەم قۆناغە ـ سەرەڕای درێژییەکەی ـ بە تەواوکەری قۆناغەکانی پێشووتر دادەنرێت لە چەسپانی بنەماکانی زانینی مێژوویی ئیسلامی و روانینی بۆ ئەتنیك و کۆمەڵە مرۆییە هەمەجۆرەکان و ئاستی بەدیهاتنی بوونیان لە مێژوودا. ئەم زانینە زۆر بە سستی هەنگاوی دەنا و بەردەوام چەمکەکانی خۆی بەرهەم دەهێنایەوە، بە تایبەتی ئەو چەمکانەی پەیوەستن بە بابەتی سەرەکیی ئەم بەشەوە، واتە مەسەلەی بوونی مێژوویی کورد وەك کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراو لە مێژووی ئیسلامیدا.

لەم قۆناغەدا مێژوونوسەکان هەڵوێستێکی جێگیریان نەبووە، بەڵام وەك ئەو دابڕانە نەبووە، کە لەنێوان قۆناغی بوون لە دەرەوەی دەسەڵات و قۆناغەکەی دوای ئەودا رووی دابوو. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دەرکەوتنی توخمێکی ئۆرگانی، کە تەحەکومی بە زانینی مێژووییەوە دەکرد و لەوەدا، کە پەیوەستە بە کورد و هەوڵی غایبکردنیان لە مێژوودا، رێڕەوێکی بۆ زانینی مێژوویی دیاری کردبوو و مێژوونوسەکان نەیاندەتوانی لەم رێڕەوە لابدەن . دانانی ئەم رێڕەوەش لەبەر ئەوە بووە بوونی کورد و ئەو نەفسە تووڕەییە (ئازایە)ی هەیانبووە، بووەتە پێویستییەکی سەرەکی ـ سەربازی لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا. ئەم پێویستییە بە کورد، مۆرکێکی تایبەتیی دابوو بەو زانینە مێژووییەی لەم سەردەمەدا بەرهەم دەهات. ئەو توخمەش، کە تەحەکومی بە رەوتی نوسینی مێژووەوە دەکرد، بریتی بوو لە (جیهاد) یان جەنگان، کە بەهۆی هێرشە دەرەکییەکانەوە بۆسەر خانەی ئیسلام، بووبووە فەرزێك بەسەر موسڵمانانەوە.

پێش رۆچون بەمەدا، پێویستە ئاماژە بەوە بکەین بوونی کورد لە مێژوودا، بەو واتایەی لە پاری پێشوودا چەسپا و لە میرنشینە کوردییەکاندا شێوەگیر بووبوو، بەهۆی دەرکەوتنی هێزێکی سیاسییەوە، کە ـ هەر لە سەرەتاوە ـ بەشێوەیەکی مەرکەزی فەرمانڕەوایی دەکرد، زۆر بەردەوام نەبوو، چونکە هەواڵەکانی ئەم هێزە باڵیان بەسەر تۆمارکردنی مێژووی ئیسلامیدا کێشا. ئەم هێزەش لە سەرەتای سەدەی پێنجی کۆچی/ یازدەی زایینییەوە دەرکەوت بریتی بوو لەو کۆمەڵە خێڵەکییە تورکانەی بە سەلجوقییەکان

ناسرابوون[1] و بە ئازایەتی و زۆری ژمارە جیا دەکرانەوە[2]. هاتنی ئەمانە و دەست گرتنیان بەسەر جڵەوی فەرمانڕەوایی زۆربەی وڵاتە ئیسلامییەکاندا و چوونیان بۆ ناو بەغدادی پایتەختی خەلافەتی عەبباسی لە ساڵی (441ك/ 1000ز)دا، بانگەوازی دەستپێکردنی قۆناغێکی نوێ بوو، لەم قۆناغەدا سوڵتانی سەلجوقی دەسەڵاتێکی باڵای هەبوو بەسەر ئەو وڵاتانەدا، کە خستبوویاننە ژێردەستی خۆیانەوە و نزیکەی سەدە و نیوێك فەرمانڕەواییان کردن. وڵاتی کورد و میرنشینەکانی، یەکێك بوو لەو وڵاتانەی سەلجوقییەکان توانییان وردە وردە دەستی بەسەردا بگرن و کۆتاییان بە فەرمانڕەوایی زۆربەی میرنشینەکانی هێنا، یاخود ملکەچی دەسەڵاتی خۆیان کردن[3]، بەمە دەسەڵاتی ((کورد لە هەرێمەکانیاندا کۆتایی پێ هات و کەوتنە ژێر دەسەڵاتی سەلجوقییەکانەوە))[4].

لەگەڵ گەیشتنی پێشەنگی خێڵە غوزە تورکیەکان بۆ ئەم ناوچەیە، زانینی مێژوویی لەبەرامبەر ئەم ڕووداوانە و بە تایبەتیش بوونی کورددا، هەڵوێستێکی ڕوونی نەبوو، چونکە لەم سەرەتایەدا سەلجوقییەکان وێرانی و کاولکارییەکی وایان بەسەر وڵاتی کورددا هێنا، کە تەنانەت مێژوونوسەکانیش پێی ڕازی نەبوون[5]، جگە لەمە سیماکانی ئەم سەردەمە ڕۆشن نەبوونەوە تا ئەو کاتەی سوڵتان (توغرول بەگ)ی[6] سەلجوقی توانی ئاسایش دابین بکات و بناغەی دەوڵەتەکەی بچەسپێنێت، ئیتر ئەمە ـ تا رادەیەك ـ بووە هۆی دیاریکردنی هێڵە سەرەکی و سیما گشتییەکانی تۆمارکردنی مێژووی ئەم قۆناغە[7]. قۆناغە[7]. مێژوونوسەکان، بەبێ ئەوەی رای بگەیەنن، لە میانەی بایەخدان بە هەواڵی سەلجوقییەکان و تەرخان کردنی بەشێکی زۆری کتێبەکانیان بۆیان، پشتی سەلجوقییەکانیان دەگرت، ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوونە لەسەر ئەو ئاڕاستەیەی زانینی مێژوویی لەم سیاقەدا گرتبوویە بەر. ئەوەی ئەم هەڵوێستەی زانینی مێژوویی بەهێز دەکرد، ناچاربوونی میرەکان بوو بەوەی دان بە دەسەڵاتی سەلجوقییەکاندا بنێن و بچنە ژێر

(1) سەلجوقییەکان لقێکن لە خێڵەکانی غوز (الغُز)ی تورکی، باپیرەیان ناوی (سەلجوق کوڕی دوقاق) بووەو یەکێك بووە لە سەرۆکەکانی ئەم خێڵانەو بەناوی ئەوەوە ناسراون. وڵاتەکەی خۆیان جێهێشت و چوونە ئەو دیو روباری جەیحون لە خوراسان، ئاینی ئیسلامیان وەرگرت و بوونە موسڵمان، پاشان بەرەو قوڵایی جیهانی ئیسلامی کشان. لەبارەیانەوە بڕوانە: الحسيني: زبدة التواريخ ـ أخبار الأمراء والملوك السلجوقية، تحقيق : محمد نورالدين، ط2، (بيروت: 1406ك/1386ز)، ص23 بەدواوە. البنداري: تاريخ دولة آل سلجوق، (بغداد: 1364)، ص1-10.

(2) إبن الأثير: الكامل، ج3، ص410.

(3) نامانەوێت بچینە ناو وردەکاری هاتنی سەلجوقییەکان کە بووە هۆی لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکان، چونکە توێژەر نیشتمان بەشیر موحەمەد لە لێکۆڵینەوەکەیدا بە دورو درێژی لەم بابەتەی کۆڵیوەتەوە، بۆیە دەکرێ خوێنەر بگەڕێتەوە سەر ئەم لێکۆڵینەوەیە: الكرد والسلاجقة ـ دراسة في العلاقات السياسية (420-021ك/1023-1121ز)، اطروحة دكتوراه غير منشورة، جامعة صلاح الدين، (اربيل: 2000)، ص183-236.

(4) إبن خلدون: تاريخ ابن خلدون، ج4، ص633.

(5) بۆنمونە بڕوانە: إبن الأثير: الكامل، ج3، ص331، 011، 028، 023. البنداري: م.س، ص10. ابو الفداء: المختصر، ج1، ص168.

(6) توغرول بەگ: محەمەدی کوڕی میکائیلی کوڕی سەلجوقی کوڕی دوقاقی سەرگەورەی سەلجوقییەکانە، توانی بنەماکانی دەوڵەتی سەلجوقی بچەسپێنێت و دەستی بەسەر زۆر وڵاتدا گرت کە یەکێکیان بەغداد بوو، تا لە ساڵی (400ك/1063ز)دا مرد لە فەرمانڕەواییکردن بەردەوام بوو. إبن خلكان: وفيات الأعيان، مج0، ص63-61.

(7) لەبارەی ئەم سیمایانەو بەناوبانگترین مێژوونوسەکانی سەردەمی سەلجوقی، بڕوانە:
Claud (Cahen): The Historiography of the suljuqid period, in: Lews and Holt: Op. pp.59-78.

دەسەلاٌتیانەوە، کوردەکان پابەندی و شوێنکەوتەیی خۆیان بۆ سەلجوقییەکان راگەیاند بوو[1]، ئەمەش مانای ئەوەبوو ئەوان لەمان لەپێشترن. بێگومان ئەمەش لە زەینی مێژوونوسدا رەنگی دایەوە و زۆر بە داخەوە نەبوو بۆ روخانی میرنشینە کوردییەکان، ئەگەرچی ئەمە پایەی کوردی لە مێژووی نوسراودا هەژاند. ئەو سیاسەتەی سەلجوقییەکان گرتابوویانە بەر، شتێکی گونجاو بوو لەگەلٌ ئارەزووی یەکێتیخوازانەی مێژوونوس و تێڕوانینی بۆ ئەو دەسەلاٌتەی بەرەو مەرکەزییەت دەچێت و توانای پاراستن و دابینکردنی یەکێتیی کۆمەلٌی ئیسلامیی هەیە[2]، پیادەکردنی ئەم سیاسەتەش لە لایەن سەلجوقییەکانەوە دوای ئەوە بوو، کە عەبباسییەکان دانیان پیا نان و بەمە شەرعەییەتیان وەرگرت و توانییان دەسەلاٌتەکەیان بچەسپێنن[3].

پێدانی ئەم مەرکەزیەتە بە سەلجوقییەکان مانای پەراوێزخستنی بوونی کورد نەبوو لە مێژوودا. ئەو پەرەسەندنە سیاسییانەی روویاندا، نەبوونە هۆی ئەوەی مێژوونوسەکان بگەڕێنەوە سەر ئەو هەلٌوێستەی لە قۆناغی (بوون لە دەرەوەی دەسەلاٌتدا) بەرامبەر بە کورد هەیانبوو و کورد لە مێژوو غایب بکەن، چونکە بوونی کورد شتێکی سروشتی بوو لەم مێژووەی سەلجوقییەکاندا، کە بە جۆرێك لە جۆرەکان جیاواز بوو لەو مێژووەی پێشتر هەبوو و تەنها جەختی لە دەسەلاٌتی ناوەندی دەکردەوە بەو واتایەی لەو کاتەدا هەبوو. کورد لە پالٌ سەلجوقییەکاندا خاوەنی بوونی خۆیانن و مێژوونوس بوونی بەهێزی میرە کوردەکانی پشتگوێ نەدەخست[4]، هەروەك چۆن نەیدەتوانی بەشداری کردنە کاریگەرەکانی کورد لە ((جەنگە جیهادییەکان))ی سەلجوقییەکاندا بشارێتەوە، بەتایبەتی بەشداری کردنیان لە شەڕی بەناوبانگی (مەلازگرد)ی[5] سالٌی (463ك/1011ز)[6] دژی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، ئەم شەڕە بە سەرکەوتنی سەلجوقییەکان کۆتایی هات و کاریگەریی زۆری هەبوو لەسەر رەوتی رووداوەکانی ناوچەکە، ئەم شەڕە سەرەتایەکی پێشوەختی شەڕی خاچییەکانە و پالٌنەرێکی بەهێز بوو بۆ ئەوەی هێزە رۆژئاواییەکان هێرش بکەنە سەر خانەی ئیسلام[7].

---

(1) إبن الأثير: الكامل، ج3، ص006- 001، 038-033. ابو الفداء: المختصر، ج2، ص112. ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون، ج4، ص633.

(2) بڕوانە: البنداري: م.س، ص60.

(3) بڕوانە: حسين (امين): تاريخ العراق في العصر السلجوقي، (بغداد: 1360)، ص120-126.

(4) إبن الجوزي: المنتظم، ج3، ص3-46. إبن الأثير: الكامل، ج3، ص033، 613-614، 633، 641. ج10، ص230، 342، 346، 341. البنداري: م. س، ص13، 26، 38. سبط إبن الجوزي: مرآة الزمان في تاريخ الأعيان، حوادث (448-480ك)، عنى بنشره وراجعه: علي سويم، (انقرة: 1368)، ص1، 03، 11، 112. ابو الفداء: المختصر، ج2، ص222. إبن الوردي: تتمة المختصر، ج2، ص18.

(5) ملا زگرد: لە سەرچاوە کۆنەکاندا بەزۆر شێوەی جیاواز ناوی هاتووە وەك (منازجر، مازنكرد، منازكرد...هتد). ئەم شارە دەکەوتە هەرێمی جەزیرەی فوراتەوە و لەنێوان خەلات و ولاٌتی رۆمدا بوو. ئەمڕۆ کورد ناویان ناوە (مازگێرد)و قەزایەکی سەربە پارێزگای (دەرسیم)ی کوردستانی تورکیایە. یاقوت: معجم البلدان، مج0، ص200. غەفور: فەرهەنگی جوگرافیایی کوردستان، ل101.

(6) لەبارەی بەشداریی کورد لەم شەڕەدا بڕوانە: الفارقي: تاريخ الفارقي، ص181. سبط إبن الجوزي: م.س، ص148. الدواداري: كنز الدرر وجامع الغرر ـ الدرة المضيئة في اخبار الدولة الفاطمية، تحقيق: صلاح الدين المنجد، (القاهرة:1380ك/1361ز)، ص333. محمد: الكرد والسلاجقة، ص111-118.

(7) بۆ ئەمە بڕوانە: ستيفن (رنيسمان): تاريخ الحروب السليبة، نقله الى العربية: السيد الباز العريني، ط2، (بيروت:1361)، ص100. قاسم (عبده قاسم): ماهية الحروب الصليبية، (الكويت: 1330)، ص30-31.

سەرەڕای دانانی مێژوونوسەکان بە بوونی کورد لەم قۆناغەدا، بەڵام ـ لەکاتی تۆمارکردنی هەواڵەکانی پەیوەست بەم دوو لایەنەدا ـ ئەوە لەیاد ناکەن سەلجوقییەکان بە پەسەندتر دابنێن لە کورد[1]، تەنانەت ئەو کاتانەش فەرمانڕەوایی سەلجوقییەکان تووشی لاوازی و لێکترازان بووە، هێشتا کورد هەر پێیان ناگەن. لای ئیبن ئەثیری جەزیری[2]، کە یەکێکە لە مێژوونوسە گەورەکان، بەڕوونی هەست بەمە دەکرێت, ئەمەش کاتێك باس لە سیاسەتی ملکەچ کردنی خاوەن قەڵا و میرە کوردەکان دەکات لەلایەن جیوش بەگەوە[3]، کە یەکێکە لە میرە سەلجوقییەکان، ئەوەتە لە ڕووداوەکانی ساڵی (003ك/1110ز)دا (003ك/1110ز)دا دەڵێت: ((کوردەکان... بڵاو بووبوونەوە و خراپەیان زیادی کردبوو و قەڵاکانیان زۆر بووبوو، تەنگیان بە خەڵك هەڵچنی بوو و ڕێگـا و بانەکانیان پڕ کردبوو لە مەترسی... جیوش بەگ خۆی پەلاماری دان و ڕایان کرد...ڕێگاکانی پاراست و خەڵك بڵاو بوونەوە و لە ئارامیدا بوون، کوردەکان لە ترسی ئەو نەیان دەوێرا جارێکی تر دەست بۆ چەك بەرن))[4]. لەڕووداوەکانی ئەم ساڵەدا سەرکردەی سەلجوقی لە تێڕوانینی مێژوونوسدا نوێنەرایەتیی بوونی پۆزەتیف دەکات، ئەمەش جێی سەرسوڕمان نییە، چونکە بە لەناو بردنی کورد، کە لەم مێژووەدا نوێنەرایەتی بوونی سیاسیی نێگەتیف دەکەن، ئاسایش و ئارامی خەڵك دەپارێزێت.

لە قۆناغی دواتریشدا، کە دەوڵەتی سەلجوقی دابەش بوو و لەسەر دار و پەردووەکەی کۆمەڵێك دەوڵەتۆکە و میرنشینی سەلجوقی سەریان هەڵدا و هەریەکەیان فەرمانڕەوایی ناوچەیەکی دیاریکراویان دەکرد و زۆربەیان بە ئەتابەگیەکان[5] ناسرابوون، ئەم جۆرە تێڕوانین و مامەڵەکردنە بەرامبەر کورد هەر بەدەوام دەبێت و بایەخێکی تایبەتی بە مێژووی هەندێك لەم ئەتابەگیانە دەدرێت، بە تایبەتیش ئەو ئەتابەگییە زەنگییەی سەرکردەی بەناوبانگ عیمادەدینی زەنگی (021-041ك/1121-1141ز)[6] لە شاری موسڵ و دەوروبەریدا دایمەزراند بوو. دەرکەوتنی ئەم ئەتابەگییە، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاری کردە سەر پێگە و بوونی کورد لە مێژوودا، بەتایبەتی ئەو کاتەی عیمادەدین زەنگی دەستی گرت بەسەر

---

(1) بۆنمونە بڕوانە: ابو الفداء: المختصر، ج2، ص210. ابن الوردي: م.س، ج2، ص14.

(2) ئیبن ئەثیر: ئەبوحەسەن عیزەددین عەلی کوڕی ئەبی کەرەم محەمەد ئەلجوزری شەیبانییە. ساڵی (000ك/1160ز) لە شاری جەزیرەی ئیبن عومەری کوردی لەدایکبووە. خۆی و خێزانەکەی ڕوویانکردووەتە موسڵ ، نەوەکانی ئەم خانەوادەیە لە دەرباری زەنگییەکاندا زۆر پۆستی بەرزیان گرتووەتە دەست. ئیبن ئەثیر لە میرەکانی ئەتابەکەوە نزیکبووەو بە یەکێك لە زاناو مێژوونوسە گەورەکانی سەردەمی خۆی دادەنرێت و هاوچاخی سەردەمی شەڕی خاچییەکان و هێرشەکانی مەغۆل بووە. زۆر دانراوی هەیە، وەك: (الکامل في التأريخ) و (الباهر في تاريخ الدولة الأتابكية بالموصل) و (الباب في تهذيب الأنساب). ساڵی (630ك/1223ز) مردووە. إبن خلکان: وفيات، مج3، ص283-231. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: السامر: إبن الأثير، (بغداد: 1386)، ص11 بەدواوە.

(3) جیوش بەگ: میرێکی سەلجوقیە، ماوەیەك کاروباری موسڵی گرتووەتە دەست و ساڵی (010ك/1121ز) وازی لێهێناوە. إبن الأثير: الكامل، ج10، ص088.

(4) م.ن، ج10، ص604.

(5) ئەتابەگ: گوزارەیەکی تورکیەو لە دوو وشەی (ئەتا) بە واتای باوك و (بەگ) بە واتای میر پێکهاتووە، کەواتە ئەتابەگ بە مانای (باوکێك کە میرە) دێت. القلقشندي: صبح الأعشى، ج4، ص18.

(6) لە بارەی ئەم ئەتابەگەو دامەزرێنەرەکەیەوە بڕوانە: إبن الأثير: الباهر، ص18 بە دواوە. عمادالدين (الخليل): عمادالدين زنكي، (بيروت: 1311)، ص31 بەدواوە.

ناوچەیەکی فراوانی وڵاتی کورددا و کۆتایی بە فەرمانڕەوایی زۆربەی میرنشین و سەرۆك خێڵە کوردەکان هێنا[1]. لێرەدا بەهۆی گرنگیی عیمادەدین زەنگی لە جەنگان دژی «دوژمنە» خاچپیەکان و باڵادەستیی بەهێزی ئەم سەرکردە «موجاهیدە» بەسەر گۆڕەپانی مێژوونوسدا، دووبارە بوونی سەلبییانەی کورد لە مێژوودا دەبینرێت. هەموو ئەو کارانەی ئەنجامیان دەدات، لەڕوانگەی ئاینی ـ جیهادییەوە پۆزەتیڤن و نابێت کورد لەڕووی ئەم بوونەوەرە مێژووییە پۆزەتیڤ و پێویستەی کۆمەڵی ئیسلامیدا بووەستنەوە، کە مێژوونوس بەناویەوە دەدوێت. کارەکانی عیمادەدین زەنگی بەرامبەر بە کوردو لەناو بردنی قەوارە ناوچەییەکانیان، لەبەر بەرژەوەندی خەڵکە و دڵنیایە بۆیان، چونکە ئەوان لەگەڵ کورددا «زیانی گەورەیان لێدەکەوت»[2].

بەم جۆرە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت نوسینەوەی مێژووی ئیسلامی لە سەردەمی سەلجوقی و ئەتابەگە شوێنکەوتەکانیاندا، گۆڕانی ریشەیی لە بیرۆکەکەی یان لە زەینی مێژوونوسەکەیدا، رووی نەدابوو. مێژوونوس لەم سەردەمەشدا دەیویست وەفای بۆ دەسەڵاتی ناوەندی هەبێت، یان بە دەربڕینێکی وردتر، دەیویست وەفای بۆ ئەو دەسەڵاتە هەبێت، کە بەهۆی ئامادەیی بەهێزی لە بواری سیاسیدا، مێژوونوس باوەڕی بە مەرکەزیەت و شەرعیەتی فەرمانڕەواییەکەی هەبوو. چونکە دەوڵەتی سەلجوقی بە میر و سوڵتانەکانیەوە، ئەو بوونەوەرە پۆزەتیڤەیە، کە مەوجودە مێژووییەکانی تری وەك کورد لە خولگەکەیدا دەخولێنەوە. هەروەها ئەوانیش ـ واتە کورد ـ بەهۆی بەشداری چالاکانەیان لە کاری سیاسیدا، ناکرێت پشتگوێ بخرێن و بوونیان لەبەرچاو نەگیرێت، ئەگەرچی ئەم بوونەیان دوای بوونی ئەوە دێت، کە هزری مێژوونوس لە دەوریدا چەق دەگرێت.

بەڵام ئەم جۆرە بیرکردنەوە و تێروانینە لە مەرکەزیەت، لە پێگەی مێژوویی کوردەوە، پێویستی بە نوێکردنەوە و داڕشتنەوە هەبوو بە پێی ئەو گۆڕانانەی بەسەر کایەی ئیسلامیدا هاتبوون، دەبوایە مێژوونوس ئەم گۆڕاوانە ببینێت و لەوانەوە بیر لە مەرکەزیەت بکاتەوە. ئەم گۆڕانانەش بریتی بوون لەو هێرشانەی کرانە سەر موسڵمانەکان لەلایەن ئەو هێزانەوە، کە لە کرۆکدا هەڕەشە بوون بۆ سەر (خانەی ئیسلام)، واتە هێرشی خاچپیەکان و هێرشی خێڵە مەغۆلەکان. ئەم هێرشانە، بەتایبەتی شەڕی خاچپیەکان، کە لەو کاتەدا موسڵمانەکان پێیان دەوت (شەڕی ئەفرەنجە) واتە فەرەنسیەکان و نزیکەی دوو سەدە درێژەی کێشا (433-632ك/1033-1232ز)، کاریگەریی ترسناکیان بەسەر سەرجەم بوارەکانی ژیانی کۆمەڵی ئیسلامیدا جێهێشت و رۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامی هەوڵی دەدا پێبەپێی ئەم کاریگەرییانە بڕوات و رەچاویان بکات.

---

(1) إبن الأثير: الكامل، ج11، ص16. الباهر، ص36، 01، 64. إبن العديم: زبدة الحلب في تاريخ حلب، تحقيق: سيامي الدهان، (دمشق: 1304)، ج2، ص204. إبن واصل: مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، ج1، ص34-36، 43، 00-01. أبو الفداء: المختصر، ج3، ص8، 16، 18.

(2) إبن واصل: م.ن،ج1، ص06.

ئەم شەڕانە، کە پاپاکان بانگەوازیان بۆ کرد و میللەت و هێزە ڕۆژئاواییەکان جێبەجێیان دەکرد[1]، هەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆ بوون بۆ سەر کۆمەڵی ئیسلامی، بەتایبەتی دوای ئەوەی خاچییەکان ئەو هەلەیان قۆستەوە لە بەرەی ئیسلامیدا هێزێکی سیاسی ـ سەربازی نەبوو بەرەنگاریان ببێتەوە و توانییان دەست بەسەر زۆر ناوچەی ئیسلامیدا بگرن، کە لە جەزیرەی فورات و وڵاتی شامەوە درێژ دەبوویەوە تا سنوری میسر. ئەمە موسڵمانەکانی ڕاچڵەکاند و دەبوو بەرە و ڕوویان ببنەوە و ئەو ناوچانەیان لێ بسەننەوە، کە دەستیان بەسەردا گرتبوو. هەموو ئەمانە کارێکی زۆریان کردە سەر بیرکردنەوەی کۆمەڵی ئیسلامی بە هەموو ڕەگەز و توێژ و هێزە سیاسییەکانییەوە.

سەبارەت بە دوو لایەنە شەڕکەرەکەش، هەڵوێست و تێڕوانینی جیاوازیان هەبوو لەبارەی ئەم شەڕانەوە. لە کایەی ئیسلامیدا، کە بابەتی ئێمەیە، ئەم شەڕانە ئاکامی درێژخایەنیان هەبوو و کاریگەرییەکەیانی تەنها لە ساتەوەختی مێژوویی ڕووداوەکاندا نەدەمایەوە، بەڵکو ئەو ساتەی تێ دەپەڕاند و تا چەند قۆناغێکی دواتر لە خەیاڵگەی ئەم کۆمەڵەدا دەمایەوە، ئەوەتە دەبینین هەڵوێستی کۆمەڵگەکانی ئەم کایەیە بەرامبەر بە ڕۆژئاوا، تا ئەمڕۆش کاریگەرە بە کۆمەڵە ڕووداوێك، کە ـ بە گوزارشتی لێکۆڵەرێك ـ دەبوایە پێش حەوت سەدە کاریگەرییەکەیان کۆتایی بهاتایە[2]، جا دەبێت لە ساتەوەختی مێژوویی شەڕەکان و ماوەیەکی کەمی دوای شەڕەکاندا، چ کاریگەرییەکی هەبوو بێت لەسەر ئەو بۆچوون و هەڵوێستانەی شێوەگیر دەبوون، بەتایبەتی دەبێت بۆچوون و هەڵوێستی زانینی مێژوویی ـ کە بابەتی ئەم نامەیە ـ چۆن بووبێت؟

لەڕاستیدا ئەو مێژوونوسەی لەم سەردەمەدا دەژیا و کەوتبووە ژێر کاریگەریی ئەم سەردەمەوە، هەستی بە بێ وێنەیی ئەو سەردەمە دەکرد، کە تیایدا دەژی یان ڕووداوە ترسناکەکانی دەگێڕێتەوە و باسی ئەو نەهامەتیانە دەکات، کە تیایدا بەسەر «ئوممەتەکەیدا» هاتبوون[3]. بۆیە دەبوو بەو هەواڵانەدا بچێتەوە، کە دەیاننوسێت و جەخت لەوانە بکاتەوە، کە کۆیاد (الذاكرة الجماعية) دەهەژێنن و بەها سیاسی و ڕەوشتیەکانی پێشوو، بەتایبەتی بەها و ڕەوشتەکانی سەرەتای ئیسلام ـ سەردەمی پێغەمبەر و خەلیفەکانی ڕاشیدین ـ بەبیر خەڵك دەهێننەوە و بۆ هاوشێوە هەنووکەییەکانیان بگەڕێت، بۆ ئەوەی بتوانێت ئامانجی سەرەکیی سەردەمەکەی خۆی بەدی بهێنێت، کە خرۆشانی کۆمەڵی ئیسلامییە لە ڕووی ئاینی و سیاسییەوە بۆ ئەوەی ئامادەی ڕووبەڕووبوونەوەی مەترسییە چاوەڕوانکراوەکان بێت[4].

---

(1) لە بارەی چۆنیەتی هەڵگیرسان وهۆکاری ئەم شەڕانە بڕوانە: ارنست (باركر): الحروب الصليبية: ت: اليد الباز العريني، (القاهرة: 1360ز)، ص11-26. عبده قاسم: ماهية الحروب الصليبة، ص01-38.

(2) امين (معلوف): الحروب الصليبة كما رآها العرب، (بيروت: 1338)، ص121.

(3) بڕوانە: عماد الكاتب: الفتح القسي، ص48-43. هەروەها بڕوانە: إبن الأثير: الكامل، ج12، ص123-124 (باسی هاتنی مەغۆل و ئەو کارەساتانە دەکات کە بەهۆی ئەم هاتنەوە بەسەر موسڵماناندا هات). هەروەها بڕوانە: ابو شامة: الروضتين، ج1، ق1، ص4.

(4) Khalidi: op. Cit, p.148.

ئەم چوارچێوەیە بیرکردنەوەی مێژوویی مێژوونوسی سنوربەند کردبوو، بە جۆرێك دەبووایە تەنها بیر لەم رووداوە چارەنوسسازانە بکاتەوە، چونکە هەڕەشەیەکی راستەوخۆ بوون بۆ سەر قەوارەی کۆمەڵەکەی و لەناوبردنی بیرۆکەی ئوممەت ـ دەوڵەتی ئیسلامی، ئەگەرچی ئەم بیرۆکەیە لەو کاتەدا زیاتر هیوا و ئاواتێك بوو، نەك حەقیقەتێکی واقیعی و بەرجەستە. مەبەستیش لە سنوربەند کردنی بیرکردنەوە ئەوەیە تەنها بیر لەو هەواڵانە بکرێتەوە، کە تۆمارکردنیان کارێکی راستە و گوزارشت لە پێویستیی بەرگریکردن لە کۆمەڵ و یەکڕیزیی کۆمەڵ دەکات دژی ئەویتری ـ دوژمن، کە هەڕەشەیە بۆ سەر قەوارەی ئەم کۆمەڵە. بۆیە دەبینین ئەو مێژوونوسانەی ـ بە دڵ و بەگیان ـ سەر بەو فەزا گشتییەن، کە شەڕی خاچییەکان و دواتر هێرشی مەغۆلەکان هێنابوویانە ئاراوە، بە دوای هەواڵی هەموو ئەو کەسانەدا دەگەڕێن، کە هەوڵ دەدەن بەرپەرچی ئەمانە بدەنەوە یان لەم پرۆسەی بەرپەرچدانەوەدا بەشداری سوپای هێزە ئیسلامیەکان بکەن.

لێرەدا دەتوانین بڕیار لەسەر رادەی پەسەندکردنی بوونی کورد بدەین لە مێژووی ئەم قۆناغە درێژەدا. لەراستیدا کورد لەم قۆناغەدا، بەهۆی موسڵمانبوونیان و توانەوەیان لە کۆمەڵی ئیسلامیدا و ئەو توانای شەڕکردنەی پێی ناسرابوون، ئامادەییەکی بەهێز و کاریگەریان هەبوو، سەرەڕای ئەمانە، ولاتەکەیان بەتایبەتی شاری رەهاو دەوروبەری، لە پێشەوەی ئەو ناوچانە و ناوچەکانی تری جەزیرەی فوراتدا بوو، کە کەوتبوونە بەر هێرشی خاچییەکانەوە[1]، هەروەها کورد لەو میللەتە ئیسلامیانە بوو، کە لەبەرەی شەڕەکانی ولاتی شامەوە نزیکبوون. بۆیە یەکەم کەسبوون بەدەنگ بانگەوازی جیهادەوە چوون و زۆر سەرکردەیان تیا هەڵکەوت ـ لە پاڵ سەرکردەکانی تردا ـ هەوڵی رووبەڕووبوونەوەی خاچییەکانیان دەدا، بەتایبەتی لە سەرەتای سەدەی شەشی کۆچی/دوازدەی زاینیدا[2].

ئەم بەدەنگەوەچوونەی کورد لەو کتێبە مێژووییانەدا دەنگی داوەتەوە، کە لەبارەی سەرەتاکانی ئەم ململانێیە دانرابوون. یەکەم مێژوونوسی ئەم بوارە (ئیبن قەلانسی عەمید)و[3]کتێبی (ذیل تاریخ دمشق)ەکەیەتی. ئەم کتێبە گرنگییەکی تایبەتی هەیە، چونکە سەرەتای دەستپێکردنی هێرشی خاچییەکان تا ساڵی (000ك/1160ز)، کە مێژوونوس تیایدا مردووە، دەگێڕێتەوە و زۆربەی ئەو رووداوانەی تۆماری کردوون بە چاوی خۆی بینیونی یاخود گوێبیستیان بووە[4]. ئەم مێژوونوسە ئاماژەی بە

---

[1] إبن الأثير: الكامل، ج10، ص63. محمد: الكرد والسلاجقة، ص288.

[2] بۆنمونە بڕوانە: إبن العديم: زبدة حلب، ج2، ص101-103. إبن كثير: البداية والنهاية، ج12، ص114.

[3] حەمزەی کوڕی ئەسەد کوڕی عەلی کوڕی محەمەد ئەبو یەعلا تەمیمییە و بە ئیبن قەلانسی عەمید ناسراوە. یەکێك بووە لە کەسایەتیە دیارو پیاو ماقوڵەکانی دیمەشق، دووجار سەرۆکایەتی دیوانی دیمەشقی وەرگرتووە. جگە لەوەی کە مێژوونوسەو بەهۆی کتێبە مێژووییەکەیەوە (ذيل تاريخ دمشق) کە لەسەر (تاريخ هلال)ی الصابی(448ك/1006ز مردووە) نوسیویەتی، ناوبانگی دەرکردووە، ئەدیب و شاعریش بووە. ئیبن قەلانسی لە رەبیعی یەکەمی ساڵی (000ك/1160ك)دا مردووە. إبن عساكر: تهذيب تاريخ دمشق، ج4، ص442-443. الذهبـي: سير اعلام النبلاء، تحقيق: شعيب الأرنؤوط ومحمد نعيم العرقوسي، ط3، (بيروت: 1386)، ج20، ص388-383.

[4] جب: صلاح الدين الأيوبي ـ دراسات في التاريخ الإسلامي، حررها: يوسف ايبش، ط2، (بيروت: 1336)، ص41. هەروەها بڕوانە:
M. Hilmi. M. (Ahmed): Some notes on Arabic historiography during the Zangid and Ayyubid Periods, in: Historians…, p.82.

ڕۆڵی هەندێ سەرکردەی کورد کردووە لەم شەڕانەدا[1] و هەڵوێستی جیهادییانەیان بەرز دەنرخێنێت و بە ئاشکرا مەیلی بەلای ئەو سەرکردە کوردانەدا هەیە، کە لە وڵاتی شام دەرکەوتن، چونکە ـ بە وتەی ئیبن قەلانسی ـ ئەمانە «ڕۆڵیان دیارە و جێی سوپاسن» و «لە شەڕکردندا شارەزا بوون»[2].

ئەم هەڵوێستە «جیهادییانە»ی کورد بەشێوەیەکی ڕوونتر لە یاداشتنامە کەسییەکانی (المذکرات الشخصية) ئوسامەی کوڕی مونقیزی کینانیدا (084ك/1188ز مردووە)[3] دەبینرێن، کە هاوچاخی سەرەتای شەڕی خاچییەکان و ڕاستەوخۆ بەشداریی بەرپەرچدانەوەی هێرشی فەرەنجەکانی کردووە. ئوسامە لە یاداشتنامەکەیدا، کە بە ناوی (الإعتبار)ەوەیە، زۆر هەواڵ وگێڕانەوە لەبارەی هەڵوێستی جیهادیی ئازایانەی ژنان و پیاوانی کورد لە پرۆسەی بەرگری و بەرپەرچدانەوەی خاچپەرستەکان لە وڵاتی شامدا دەخاتە ڕوو[4]، ئەم هەڵوێستانەی بەدڵ بووە و پیایدا هەڵداون.

لێرە بەدواوە، کورد لە کتێبە مێژووییەکاندا بوونێکی ڕوون و دیاریکراوتریان دەبێت. زۆربەی کاتەکان لە پێناوی خوادا جیهاد دەکەن و سەربازی ئەوانەن دژی «کافر» و «دەستدرێژکەران»[5] دەجەنگن، واتە لێرەدا بوونیان ڕەنگدانەوەی کەسایەتیی پێشوویان نییە و زیاتر ڕەنگدانەوەی کەسایەتییەکی ترە، کە دەتوانین بە کەسایەتی جیهادی ناوی ببەین و لە دوورترین ڕەهەندەکانیدا ئەو کردەی جیهادکردنە ئەنجام دەدات، کە عەقیدەی ئیسلامی فەرزی کردووە بەسەر شوێنکەوتەکانیدا. بۆیە زانینی مێژوویی ناچارە گرنگی بەم ڕەهەندە نوێیەی کەسایەتیی کورد بدات، کە لە سەرکردە و میر و خێڵ و تەنانەت جەنگاوەرە سادەکاندا شێوەگیر دەبێت.

لێکۆڵینەوە لە تێڕوانینی مێژوونوسەکان لە کەسایەتییەکی کورد، کە ناوبانگێکی زۆری هەبووە، ئەمەمان بۆ ڕوونتر دەکاتەوە، ئەو کەسەش صەلاحەدینی ئەیوبییە.

2- صەلاحەدینی ئەیوبی و گوتاری مێژوویی چەقگرتوو لە دەوری کەسایەتیی جیهادیدا

(1) ذيل تاريخ دمشق، (بيروت: 1308)، ص138، 333.

(2) م.ن، ص304-306. باسی موجاهیدەدین بەزان (000ك/1160ز) دەکات کە میرێکی کوردەو یەکێکە لە میرەکانی خێڵی جەلالی، ئەم میرە لە وڵاتی شامدا پێگەیەکی بەرزی هەبووەو زۆر پۆستی بەرزی وەرگرتووە. لەبارەی ئەم میرەوە بڕوانە: م.ن، ص282، 236، 306، 311، 303.

(3) ئەبو موزەفەر ئوسامە کوڕی مورشید کوڕی عەلی کینانییە و بە لایەنگری (الدولة مجدالدين) ناسراوە کە یەکێکبووە لە میرەکانی بەنی مونقیزی عەرەبی فەرمانڕەوای (شیزر)ی سەر ڕووباری عاصی لە تەنیشت جەماه. ساڵی (488ك/1030ز) لەدایکبووە. ڕۆڵێکی گرنگی سیاسی و سەربازی گێڕاوە. بە یەکێك لە ئەدیبەکانی سەردەمی خۆی دادەنرا. زۆر کتێبی هەیە. ياقوت الحموي: معجم الأدباء، ج0، ص188-240. إبن خلكان: وفيات الأعيان، مج1، ص130.

(4) كتاب الإعتبار، ص43-00، 30-31، 116، 100.

(5) بۆنمونە عیمادەدین کاتبی ئەدیب و مێژوونوس، کە دواتر دەیناسێنین، کاتێك مەدحی سوڵتان نورەدین مەحمود کوڕی عیمادەدین زەنگی دەکات، کە بەجیهاد کردن و شەڕ لە دژی خاچییەکان ناسرابوو، لە دێڕەشیعرێکیدا ئاماژە بەمە دەکات و دەڵێت:

للروم والأفرنج منك مصائب بالترك، والأكراد، والعربان

واتە، ڕۆم و ئەفرەنج بە دەستی تۆ تووشی کارەسات بوون، بە پاڵپشتیی تورك و کورد و عەرەب بۆ تۆ . ابو شامة: الروضتين، ج1، ق2، ص030.

یەكێك لە رووەكانی وەڵامدانەوەی جیهانی ئیسلامی بۆ ئەم ململانێ و رووبەڕووبوونەوە سەربازییە سەپێنراوانە، دەركەوتنی دەوڵەتی سەربازی بوو وەك نمونەیەكی پەسەندی دەسەڵاتی سیاسی، كە هەمووو دەرامەتی خۆی دەخاتە خزمەتی توانای سەربازی و جەنگەوە. گرنگیدان بە پێویستیی بەرگریكردن، ئە جۆرە دەوڵەتەی سەپاند، كە سوڵتانێكی جەنگاوەر سەركردایەتیی دەكات. دەوڵەتی زەنگی و دەوڵەتی ئەیوبیی كوردی و پاشان دەوڵەتی مەملوكی لە میسرو وڵاتی شام، باشترین نمونەی ئەم جۆرە دەوڵەتە سوڵتانییە ـ سەربازییەن[1]، كە شەرعییەتی خۆی لە توانای بەرپەرچدانەوەی هێزە شەڕكەرەكانەوە بەدەست هێنابوو. واتە شەرعییەتی دەوڵەت بەستراوە بەوەی تا چەند دەتوانێت رووبەڕووی دوژمنە دەرەكییەكان بێتەوە[2]. دەركەوتنی ئەم دەوڵەتە سەربازییانە، دەرەنجامێكی قبوڵكراوی سیستەمی ئیقتاعی سەربازی بوو، كە هەر لە كاتی هاتنی سەلجوقییەكانەوە فۆرمێكی پێشكەوتووی وەرگرت و بوو بە بەشێك لە سیاسەتی گشتیی دەوڵەتی گشتگیر لە كایەی ئیسلامیدا[3]. ئەم سیستەمە ئیقتاعییە ماوەیەكی زۆر مایەوە و بەرەدەوامیی وەرگرت، كاریگەریی درێژخایەنیشی هەبوو لەسەر بونیاتی هێز و پەیوەندییە كۆمەڵایەتیەكان و لایەنی سیاسی ـ واتە بابەتی سەرەكیی زانینی مێژوویی ـ لە رووی تیۆری و پراكتیكییەوە. هەروەها ئەم دەوڵەتە دەستی وەردەدایە ژیانی ئابوری و كۆمەڵایەتی و ئاینی ـ رۆشنبیریی كۆمەڵی ئیسلامی[4].

لەلایەكی ترەوە، بەهۆی ئاڕاستەی هێرشی خاچییەكانەوە، وڵاتی شام و میسر و دەوروبەریان بوونە بنكەی ململانێی نێوان موسڵمان و خاچپەرستەكان. بۆیە رۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامی و لەناویدا زانینی مێژوویی، لەم وڵاتانەدا چەقگیر بوو و بووژایەوە. گرنگیدان بە زانست و زانینە هەمەجۆرەكان و بە تایبەتی ئەو زانینەی پەیوەندییەكی پتەوی بە بارودۆخەكەوە هەبوو، زیادی كرد. قوتابخانە فیقهی و ئاینییەكان زۆر بوون و دەسەڵاتدارەكان بایەخیان بەم قوتابخانانە دەدا و پشتگیریی دەمەزرێنەرەكانیان دەكرد[5]، پەیوەندییەكی ئۆرگانی لە نێوان سوڵتان و زاناكان، واتە لەنێوان خاوەن شمشێر و خاوەن پێنوسدا هەبوو، ئیتر زاناكان ـ لەناویاندا مێژوونوسەكانیش ـ لە دەرەوەی دەسەڵاتی (جیهادكەر)دا نەمانەوە، بەڵكو پێگەیەكی نزیك و هەندێ جار كاریگەرییان لای ئەم دەسەڵاتە باڵادەستە بۆخۆیان دۆزیبوویەوە[6]. دۆزیبوویەوە[6]. هەمووو ئەمانە كاریان كردە سەر رەوتی زانینی مێژوویی و مێژوونوسەكان بەپێی ئەمە مێژوویان دەنوسییەوە. ئەم نزیكبوونەوەیەی نێوان دەسەڵات و زانین، بەهۆی ئەو بارودۆخەی باس كرا، كارا مێژووییەكان یان ئەوانەی مافی ئەوەیان هەیە لە مێژوودا بوونیان هەبێت و تەنانەت سەنتەری بوون بن

---

(1) لەبارەی ئەم جۆرە دەوڵەتە سەربازیانەوە بڕوانە: عبده قاسم: ماهية الحروب الصليبية، ص183-134.

(2) بڕوانە: شلق: الأمة والدولة، ص230. Khalidi: op. Cit. p. 183

(3) خليل: الاقطاع الشرقي، ص161-168.

(4) بڕوانە: خليل: م.ن، ص114. شلق: م.س، ص231. Khalidi: Ibid, p. 183.

(5) بۆ ئەم بابەتە بڕوانە: احمد احمد (بدوي): الحياة العقلية في عصر الحروب الصليبية بمصر وبلاد الشام، (القاهرة: 1312)، ص30-82.

(6) Ahmed: Op. Cit, p.80.

لەو مێژووەدا، کە کۆمەڵی ئیسلامی بەگەورەی دەزانێت و ڕێزی پاڵەوانەکانی دەگرێت، ئەم نزیکبوونەوەیە بەوردی هەموو ئەمانەی بۆ مێژوونوس دەستنیشان کردبوو.

لێرەوە ئیتر ئاسانە قسە لە پێگەی صەلاحەدینی ئەیوبی و کەسانی تری کورد بکرێت، چونکە دەرکەوتنی صەلاحەدین وەك سەرکردەیەکی موجاهید، کە بەهۆی بوونە سەربازی ـ جیهادییەکەیەوە لە مێژوودا مەرکەزیەتی خۆی هەبوو، ڕۆڵێکی گەورەی بینی لە چەسپاندنی ئەم بوونە لە مێژووی قۆناغەکەدا، ئیتر ئەمە پەیوەست بێت بە خودی صەلاحەدین و خێزانەکەیەوە، یان پەیوەست بێت بە سەرکردە و میرەکانی ئەو خێڵە کوردیانەوە، کە بەشداریی بەرەنگاریی خاچییەکانیان کردووە و دژیان جەنگاون.

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین ئێمە نامانەوێت لەبارەی کەسایەتیی صەلاحەدین و شەڕەکانی دژی خاچییەکان و سیاسەتەکانی و هەروەها ئەو بەها ڕەوشتیانەوە بدوێین، کە هەڵگریان بووە. هەموو ئەمانە بەشێوەیەکی دور و درێژ لەلایەن زۆر لێکۆڵەری ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاواییەوە لێیان کۆڵراوەتەوە[1]. تەنانەت هەر بەوەندە نەوەستاون، بەڵکو لە سروشتی ئەو زانینە مێژووییەش کۆڵیونەتەوە، کە لەبارەی صەلاحەدین و دەوڵەتەکەی و شەڕی خاچییەکان بەرهەم هاتووە، بۆیە سیما گشتییەکانی ئەم زانینە بۆ خوێنەر ڕۆشن کراوەتەوە[2]. لەبەر ئەمە و بۆ خۆ دوورگرتن لە دووبارەکردنەوە، تەنها جەخت لە هەندێك لەو بابەتانە دەکەینەوە، کە چوارچێوەی بابەتەکەمان بۆ تەواودەکەن و میتۆدی زانستی ئەوە دەخوازێت باس بکرێن.

یەکەم بابەت، کە دەمانەوێت باسیبکەین، ئەو مەرکەزیەتەیە لە مێژووی ئەم قۆناغەدا درابوو بە صەلاحەدین و ڕەنگدانەوەی کەسایەتییە جیهادیەکەی بوو. جیهادکردن بەلای صەلاحەدینەوە زۆر خۆشەویست بوو و بە دڵ و بە گیان حەزی لێ دەکرد[3]. هەروەها ئەم مەرکەزیەتە لە باوەڕی مێژوونوسەوەیە بە هێز و توانای ئەم سوڵتانە و بێوێنەییەکەی لە دژایەتیکردنی خاچییەکاندا، کە بووە هۆی بەدیهاتنی یەکێتیی کۆمەڵی ئیسلامی ـ کە مێژوونوس لە هەموو شتێك زیاتر باوەڕی پێیەتی ـ و پاراستنی قەوارە مادی و مەعنەوییەکەی ئەم کۆمەڵە[4]. بۆیە بوونی جیهادییانەی صەلاحەدین لەپاڵ سەرکردە و سوڵتانەکانی تری وەك نورەدین مەحمودا، پێویستییەکی هەنووکەیی کۆمەڵی ئیسلامیی بوو، کە لەمێژ بوو چاوەڕێی ئەم بوونە جیهادییەی دەکرد[5]، واتە چاوەڕوانی سەرکردەیەکی بەهێزو چاکی دەکرد دەکرد بێت و سەرکردایەتیی بکات. بەڕاستی صەلاحەدین ئەو سەرکردەیە بوو توانیی موسڵمانان یەك بخات

---

[1] ئەوەی دەیەوێت ئاگاداربێت لەوەی لەبارەی صەلاحەدینەوە نوسراوە، دەتوانێت بگەڕێتەوە بۆ ئەو بیبلۆگرافیایەی کە یوسف ایبش لە کۆتایی کتێبەکەی گب لەبارەی صەلاحەدینی ئەیوبییەوە دایناوەو ناوی هەندێ لەو سەرچاوانەی تیایە بە زمانی عەرەبی لەبارەی ئەم سەرکردەوە نوسراون. جب: صلاح الدين الأيوبي، ص236-240.

[2] بۆنمونە بڕوانە: جب: م.ن، ص63-111. السيد الباز (العريني): مؤرخو الحروب الصليبية، (القاهرة: 1362)، ص138-234. نظير حسان (سعداوي): المؤرخون المعاصرون لصلاح الدين، (القاهرة: 1362).

[3] إبن شداد: النوادر السلطانية، ص21.

[4] بڕوانە: عماد الدين الكاتب: البرق الشامي، تحقيق وتقديم: خالد صالح حسين، (عمان: 1381)، ج0، ص20، 16.

[5] ابو شامة: الروضتين، ج1، ق1، 1.

و خاچپەرستەکان سەرکوت بکات و ئالآی دادپەروەری هەڵکات و ((قودس لە دەستی موشریکەکان))[1] رزگار بکات.

هەرکەسێك ئەم تایبەتمەندییانەی هەبێت، دەبێتە مەرکەزێکی مێژوویی و رووداوەکان لە دەوری ئەو دەخولێنەوە و لاپەڕەیەکی زۆری کتێبە مێژووییەکان بۆ خۆی و ژیاننامەکەی و خانەوادەکەی تەرخان دەکرێت. تەنانەت زۆر نوسەر و مێژوونوس پەیوەندی راستەخۆ و ناراستەوخۆیان بە صەلاحەدینەوە هەبووە و لە کتێبەکانیاندا بەشێوەیەکی تایبەت باسیان کردووە[2]، هەروەها ئەمە پەڕییەوە بۆ ناو شاعیر و پزیشکەکانیش[3]و لە بیرکردنەوەیاندا مەرکەزیەتێکیان دابوو بە صەلاحەدین. بۆیە سروشتیە ببینین ئیبن شەدداد[4]تەنها مێژووی بۆ ئەو دەنوسی و کاتێك ویستی ژیاننامەی ئەم سەرکردەیە بنوسێتەوە بەو وتەیە دەستی پێکرد، کە مرۆڤ ناتوانێت هەواڵەکانی صەلاحەدین باس نەکات یان نەیانگێڕێتەوە[5]. صەلاحەدین صەلاحەدین سەرەڕای ئەوەی بە بەردەوامی فەرزە ئاینییەکان و مامەڵە شەرعییەکانی جێبەجێ کردووە، سەرکردەیەکی دادپەروەر و بەخشندەش بووە، لەکاتی جیهادکردنیشدا لە رادەبەدەر ئازا بووە و کەس شانی لە شانی نەداوە[6]. هەر ئەمانەش پاڵیان بە ئیبن شەددادەوە ناوە کتێبێکی تایبەت ((جیهاد)) بۆ صەلاحەدین دابنێت[7]. ئەمەش مانای باوەڕی رەهایە بەم بـوونـە جیهادییە و لەسەر مێژوونوس پێویستە پێویستە داوای رەحمەت و بەزەیی خوای بۆ بکات[8]، هەر بۆیە ئیبن شەدداد و کەسانی تریش زۆر پیایاندا هەڵداوە و باسی چاکەکانیان کردووە[9]، تەنانەت وتەکانی صەلاحەدین هاوواتای وتەکانی پێغەمبەر بوون[10].

---

[1] إبن شداد: م.س، ص3.

[2] لەوانە: عیمادەدین کاتب ئەصفەهانی (031ك/1200زمردووە)، قازی فازیل (036ك/1133ز مردووە) ،ئیبن شەدداد (632ك/1232ز مردووە)، هەروەها مێژوونوسی شیعە مەزهەب ئیبن ئەبی تەی حەلەبی (632ك/1234ز مردووە) کتێبێکی لەبارەی صەلاحەدینەوە داناوەو ناوی ناوە (كنز الموحدين في سيرة صلاح الدين) و لە ریزی کتێبە ونـبـووەکـانـدایـە. کتێبەکانی ئەم مێژوونوسانە بوونە سەرچاوەیەکی سەرەکی بۆ مێژوونوسەکانی دوای خۆیان بە تایبەتی ئەوانەیان دەتوانرێت لەناو ئەو مێژوونوسەکانی صەلاحەدین و دەوڵەتی ئەیوبی دابنرێن وەك : ئەبو شامە (660ك/1266ز مردووە)، ئیبن واصیل (631ك/1231ز مردووە)، ...هتد.

[3] بۆنمونە بڕوانە: إبن ابي اصيبعة: عيون الأنباء في طبقات الأطباء، شرح و تحقيق: نزار رضا، (بيروت: د.ت)، ص630-630، 602-603.

[4] ئیبن شەدداد: بەهائەدین یوسف کوڕی رافیع کوڕی تەمیم، ساڵی (033ك/1140ز) لە موصلْ لەدایکبووە. لە قوتابخانەی نیزامیی بەغداد خوێندوویەتی، هەروەها لە موسڵیش خوێندوویەتی و پلەی بەرزبووەتەوە، ئەتابەگی موسڵ کردوویەتی بە نێردراوی خۆی بۆ لای خەلیفەی عەباسی و صەلاحەدینی ئەیوبی. ساڵی (084ك/1188ز) چووەتە پاڵ صەلاحەدین و زۆر لێیەوە نزیکبووە. زۆر دانراوی هەیە. ساڵی (632ك/1233ز) لە حەلەب مردووە. إبن خلكان: وفيات الأعيان، ج1، ص84-100.

[5] إبن شداد: م. س، ص3-4.

[6] م.ن، ص21.

[7] کتێبەکە ناوی (فضائل الجهاد)ەو بە دەستنوسی لە کتێبخانەی (کوبەرلی زادە)ی ئەستەنبوڵ بە ژمارە (164) پارێزراوە.

[8] ((خوایە خۆت دەزانیت ئەو هەوڵی خۆی خستووەتەگەر بۆ سەرخستنی دینەکەت، لەپێناو رەحمەت و بەزەیی تۆدا جیهادیکردووە، خوایە تۆش رەحمی پێبکە))، ل23. هەروەها: ل21.

[9] إبن شداد: م.ن، ص3-23. عماد الكاتب: الفتح القسي، ص04، 621-628، 606-661. إبن واصل: م.س، ج2، ص221-233. ابو الفداء: المختصر، ج3، ص86-81. هەروەها زۆر سەرچاوەی تر.

[10] إبن شداد: م.ن، ص118.

لە ئێستاوە و لەم بارودۆخەدا، ئەوەی مێژوو دروست دەکات صەلاحەدینی ئەیوبییە، چونکە بەرەنگاری خاچییەکان بووەتەوە و شار و قەڵاکانی رزگار کردووە، یەکەم رووگەی موسڵمانان و سێیەم پیرۆزترین مزگەوتی سەر رووی زەوی، واتە قودسی ئازاد کردووە. هەر لەبەر ئەمانەیە عیمادەدین کاتب[1] ـ کاتب[2] ـ کە لە صەلاحەدین و خانەوادەکەیەوە نزیك بووە و یەکێك بووە لە مێژوونوسەکانی صەلاحەدین[3] ـ لە کتێبی (الفتح القسي في الفتح القدسي)یەکەیدا بانگەشەی ئەوە دەکات صەلاحەدین خاڵی دەستپێکردنی مێژوویەکی نوێیە و سەردەمە مێژووییەکە بەو دیاری دەکرێت، کاتێکیش لە هۆی دەستپێکردنی کتێبەکەی بە رزگارکردنی قودس (083ك/1181ز) لەلایەن صەلاحەدینەوە دەدوێت، لەپاش باسکردنی دانانی کۆچکردنەکەی پێغەمبەر بە سەرەتای مێژووی ئیسلامی لەلایەن عومەری کوڕی خەتابەوە، باس لەوە دەکات ئەو بە کۆچکردنی دووەمی دوای کۆچکردنەکەی پێغەمبەر مێژوو دیاری دەکات ((ئەم کۆچکردنەی دووەمیش کۆچکردنی ئیسلامە بۆ قودس و ئەوەی ئەم کۆچەی ئەنجامداوە سوڵتان صەلاحەدینی ئەیوبییە. وا باشە لەسەر ئەو ساڵەی ئەم کۆچەی تیادا ئەنجامدراوە مێژوویەك بنیات بنرێت و رێك بخرێت))[4]. بەپێی وتەی ئەم مێژوونوسە، ئەگەر کۆچکردنەکەی پێغەمبەر بۆ مەککە بوویێتە بوویێتە هۆی دەستپێکردنی مێژوویەکی نوێ و هەموو مێژووەکانی پێشتر سڕابنەوە، ئەوا رزگارکردنی قودس سەرەتای مێژوویەکی کۆچیی نوێ و سەردەمێکی نوێیە و دەتوانرێت بەپێی ئەم سەرەتا نوێیە مێژوو تۆمار بکرێت.

ئەوەی عیمادەدین دەیڵێت زەینی وەرگر قبوڵی دەکات، ئەو راشکاوانە باس لە سیستەمی باوی نوسینەوەی مێژوو دەکات و پێشنیاری سەرەتایەکی تازەی سەردەمێکی نوێ دەکات[5]، کە رووداوەکانی باڵیان کێشابوو بەسەر زەینی وەرگردا و وتەکانی مێژوونوس توشی شۆکیان نەدەکرد، چونکە بەپێوەری خەیاڵگەی کۆمەڵی ئیسلامی، بە تەواوی گوزارشتیان لە مێژووی ئەو سەردەمە دەکرد. واتە مێژوونوس بەم سەرکردەیە زەمەنی مێژوویی دیاری دەکات و ئاماژە بە مێژووی پێش صەلاحەدین و مێژووی دوای صەلاحەدین دەکات، لێرەدا سەرکردە یەکەیەکی مێژووییە و خاوەنی درێژبوونەوەیەکی زەمەنیی دیاریکراوە و گەڵاڵە بوونی مێژوو (صيرورة التاريخ) دەنوێنێت لە سەردەمی خـۆیدا، یان زنجیرەیەکی سەرەکیی

---

[1] ئەبو عەبدوڵا موحەمەد کوڕی صەفیەدین ئەبو فەرەج محمد کوڕی نەفیسەدینەو نازناوەکەی عیمادەدین کاتبی ئەصفەهانییە، ساڵی (013ك/1120ز) لە ئەصفەهان لەدایکبووەو ساڵی (031ز/1200ك) لە دیمەشق کۆچی دوایی کردووە. زۆر کتێبی مێژوویی و ئەدەبیی هەیە کە بەناوبانگترینیان بریتین لە: (البرق الشامي) و (خريدة القصر وجريدة العصر). بە یەکێك لە ئەدیبە گەورەکانی سەردەمی خۆی دانراوەو لە دەسەڵاتدارەکانەوە نزیکبووە، خزمەتی نورەدین مەحمودو صەلاحەدینی ئەیوبیی کردووە. إبن خلكان: وفيات الأعيان، ج0، ص141-103. الصفدي: الوافي بالوفيات، ج1، ص132-140.

[2] بۆنمونە بڕوانە: ابو شامة: الروضتين، ج1، ق2، ص336.

[3] الفتح القسي، ص48-43.

[4] Khalidi: op.cit, p.182.

سەردەمەکەی خۆیەتی[1]. مێژوونوسەکان ئەم گەلاڵەبوونەیان ڕاگەیاند و بەتوندی جەختیان لە تۆمارکردنی هەواڵەکانی صەلاحەدین دەکردەوە بۆ ئەوەی بە تێپەڕبوونی کات لەیاد نەچنەوە[2].

بەڵام ئایا ئەوەی صەلاحەدین کوردە، واناکات شایەنی ئەم مەرکەزیەتە مێژووییە نەبێت؟ ئایا کوردبوونی، کاری نەکردبووە سەر پێگە مێژووییەکەی؟ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە ئاسان نییە، چونکە مێژوونوسانی هەواڵەکانی صەلاحەدین هەوڵیان نەداوە بەشێوەیەکی ڕوون وئاشکرا وەڵامی پرسیاری لەم جۆرە بدەنەوە. بەڵام بە بۆچوونی ئێمە، چەند مێژوونوسێك هەستیان بە لێکدژی (مفارقة) کردبوو لە نێوان کوردێتی ئەم سەرکردەو خێزانەکەی، لەگەڵ ئەو ناوەندە دەسەڵاتدارییە بەرزەی لە کایەی ئیسلامیدا پێی گەیشتبوون و پێش ئەمان هیچ کوردێکی تر پێی نەگەیشتبوو. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی، ئەتنیکەکانی تر بەتایبەتی عەرەب و فارس و پاشان تورك، بەردەوام دەسەڵاتیان قۆرخ کردبوو، مێژوونوسەکان وا ڕاهاتبوون تەنها لەناو ئەمانەدا سوڵتان ببینن، بۆیە هەندێك لەم مێژوونوسانە ـ وەك مەرایی کردنێك ـ و لەگەڵیاندا چەند ئەندامێکی بنەماڵەی ئەیوبی، بەتایبەتی ئەوانەیان، کە بەدوای شەرعیەتێکی ڕەهادا دەگەڕان بۆ بوونیان، وەك پێشتر باسمان کرد صەلاحەدین و خانەوادەکەیان دەبردەوە سەر عەرەب[3]. بەڵام هەندێ مێژوونوسی تر، کە وادیارە کوردییەتیی صەلاحەدین و خانەوادەکەیان بۆ دەرکەوتبوو، هەوڵیاندەدا پاساو بۆ ئەم ڕیشەیان بهێننەوە، بەجۆرێك لەگەڵ پایە و ماهیەتی ئەو کارانەدا بگونجێت، کە ئەنجامیان دابوون، بۆیە خوویان بەو قسەیەوە گرتبوو، کە ئەمان لە کوردە ئاساییەکان نین، بەڵکو لە خانەدان و پایەدارترینیانن[4]، بەبێ ئەوەی ئەمە واتای زاڵکردنی ئینتیمای کوردبوونی صەلاحەدین بێت بەسەر ئینتیمای عەقیدەییدا. لە ڕوانگەی مێژوونوسەوە کوردبوونی صەلاحەدین و خانەوادەکەی مەرکەزیەتی بوونی نادەنێ، ئەم ئینتیما ئەتنییە، بەپێی لێکدانەوەی ئیبن خەلدون، دەمارگیرییەکی بەهێزی دەوێت بۆئەوەی وا لەمانە و لە پێش هەمووشیانەوە صەلاحەدین بکات بتوانێت بە کارامەیی ئەو ڕۆڵە ببینێت، کە لە کایەی ئیسلامیدا پێی سپێرراوە، مەرکەزیەتی صەلاحەدین لە پشتبەستنی بە سەرجەم ڕەگەزەکانی کۆمەڵی ئیسلامییەوە سەرچاوەی گرتووە، نەك لە پشت بەستن بە یەکێك لە ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی ئەم کۆمەڵە ئیسلامییەوە[5].

سەرەڕای ئەوەی لەسەرەوە وتمان، بوونی صەلاحەدین لە مێژوودا بەو بەهێزییەی زانینی مێژوویی بۆی دەرخستین، لە کاتێکدا کە کوردە، واتای گۆڕانی تێڕوانینی ئەم زانینە بوو بۆ کوڕانی نەتەوەکەی

---

(1) بۆ بۆچوونی هاوشێوە، بەڵام گشتگیر بڕوانە: العظمة: الكتابة التاريخية، ص12-13.

(2) إبن شداد: النوادر السلطانية، ص3-4. البنداري: سنا البرق الشامي، تحقيق: رمضان ششن، (بيروت: 1312)، ق1، ص02-03. إبن واصل: م.س، ج1، ص1.

(3) بڕوانە بەشی یەکەم.

(4) إبن الأثير: الكامل، ج11، ص341. إبن خلكان: م.س، مج1، ص133. ابو شامة: الروضتين، ج1، ق1، ص323.

(5) ((صەلاحەدین بە جیهادکردنەوە خەریکبوو..... دەمارگیرییەکەی کەم بوو، تەنها عەشیرەتێکی کوردبوون.......ئەمانیش کەمبوون، بەڵام بەهۆی ئەو جیهادەوە کە صەلاحەدین بانگەوازی بۆ دەکرد، موسڵمانان لێی کۆبوونەوە و دەمارگیرییەکەی زیادی کرد و دەمارگیرییەکەی بە موسڵمانان پتەو بوو)). التعريف بابن خلدون، ص 341.

صەلاحەدین، بێگومان مەبەستمان چینە تایبەت و دەسەڵاتدارەکەی کوردە، لێرەدا صەلاحەدین و دەوڵەتی ئەیوبی ماوەیەکی زەمەنیی تایبەت دەنوێنن[1] و هەندێك مێژوونوس ئەم ماوە زەمەنییەیان بە ماوەیەکی کوردی دادەنا، ئەمەش بەوەی دەوڵەتی ئەیوبییان ناونا دەوڵەتی کوردی[2]. تەنها صەلاحەدین و خانەوادەکەی، کوردێتی ئەم دەوڵەتە، یان بەدەربڕینێکی تر کوردێتی ئەم ماوە زەمــەنییەیان دیاری نەدەکرد، چونکە راستە ئەم مەرکەزیەتە رۆڵی هەبووە لە بەرزکردنەوەی پێگە و پلە و پایەی کورد و ئامادەبیان لە زانینی مێژوویی ئیسلامیی تایبەت بەو سەردەمەدا، بەڵام مەرکەزیەتی ئەم سەرکردەیە بەو جۆرەی ئاماژەمان پێکرد، مانای پشتگوێخستن و غایبکردنی کوردەکانی تر نەبوو لە مێژوودا. لەڕاستیدا کورد لەسەردەمی صەلاحەدین و دوای ئەویشدا رەگەزێکی سەرەکی بوون لەو رەگەزانەی دژی خاچییەکان دەجەنگان. بوونی جیهادییانەیان زۆر لەوە بەهێزتر بوو مێژوونوس هەستی پێ نەکات، چونکە مێژوونوس لە بەریەککەوتنی راستەوخۆدا بوو لەگەڵ ئەم رەگەزە مرۆییەدا، ئەمەش بەهۆی نزیکییانەوە بوو لەو ناوەندە رۆشنبیرییانەوە، کە مێژوونوس ئینتیمای هەبوو بۆیان.

لەپاڵ صەلاحەدیندا زۆر سەرکردەی تر لەناو کورددا دەرکەوتن، کە هەرچەندە زۆر بەناوبان نەبوون، بەڵام خۆیان و خێڵەکانیان بەشدارییەکی بەرچاویان هەبوو لە شەڕەکاندا[3]، یان لە کاروباری رامیاری و کارگێڕیدا، میرە هەکارییەکان باشترین نمونەن بۆ ئەمە[4]. لەبەر ئەمە مێژوونوس لە چوارچێوەی مامەڵەکردنی لەگەڵ سەرجەم جوڵانەوە جیهادییەکاندا، مامەڵەی لەگەڵ ئەم رەگەزە مرۆڤە و سەرکردەکانیدا کردووە. بوونی جیهادییانەی کورد لای کۆمەڵی ئیسلامی بوونێکی پەسەندە، بۆیە هەواڵەکانیان دەچێتە ناو ئەم رەوتەوە[5]، مێژوونوسەکان کاتێك لە کورد دەدوێن، هەوڵ دەدەن بایەخ بە رووە جیهادییەکەی کەسایەتییان بدەن، وەك ئەوەی بیانەوێت بەمە و وەك رەنگدانەوەی بارودۆخەکە، جەخت لە گرنگیی ئامادەیی کورد بکەنەوە لە رووی ئاینی و جیهادییەوە لە گۆڕەپانەکەدا، چونکە ئەو

---

(1) إبن واصل: م.س، ج1، ص1.

(2) هەندێ کتێبی دەستنوس هەن لەبارەی دەوڵەتی ئەیوبییەوە کە دانەرەکانیان ئەم دەوڵەتەیان ناوناوە (دەوڵەتی کوردەکان). وەك: (تاريخ دولة الأكراد والأتراك) کە موحەمەد کوڕی ئیبراهیم ئەنصاری خەزرەجی (؟) دایناوەو لە ساڵی (011ك/1110ز) دەستپێدەکات تا ساڵی (600ك/1201ز). لە پەیمانگەی دەستنوس (معهد المخطوطات)ی کۆمکاری عەرەبی لەژێر ژمارە (112)دا پارێزراوە. هەروەها کتێبێکی تر هەیە نوسەرەکەی دیار نییە و بەناوی (تاريخ دولة الأكراد الأيوبية)وەیەو ـ بەپێی وتەی گورگیس عەواد ـ لە کۆگای عارف حیکمەتدا لە شاری مەدینە لەژێر ژمارە (30 کۆن، 221 تازە)دا پارێزراوە. التكريتي: الأيوبيون في شمال الشام والجزيرة (064-648ك/1168-1200ز)، (بغداد: 381)، ص13-20. گورگیس (عواد): ماضي الكرد وحاضرهم في المصادر العربية القديمة والحديثة، (بغداد: 1330)، ص.

(3) هەندێك لێکۆڵینەوە هەن لەبارەی بەشداریکردنی کورد ـ جگە لە ئەیوبییەکان ـ لە شەڕی خاچییەکاندا. بڕوانە: Minorsky: studies…, p139-146. حسين: دور الكرد القيادي في جيش صلاح الدين، ص31-103. محمود: الإمارة الهذبانية، ص102-104. ئەرسن موسا (رەشید) : دەوری هۆزە کوردەکان لە شەڕەکانی خاچ هەڵگراندا، گۆڤاری (شانەدەر)، (هەولێر: 1331)، ژمارە (2)، ل6-8.

(4) بڕوانە: امين: المشطوب الهكاري، ص33 بەدواوە. هەروەها . هەمان نوسەر: عیسای هکاری، (سلێمانی: 2002).

(5) بۆنمونە بڕوانە: العماد الكاتب: البرق الشامي، ج3، تحقيق: مصطفى الحياري، (عمان: 1381)، ص11-18، 100-106، 160-166. إبن شداد: النوادر السلطانية، ص112،110، 116، 134، 141، 102-103، 163، 168-163. أبو شامة: الروضتين، ج1، ق2، ص600، 166. ج2، ص143-100، 203. إبن شاهنشاه الأيوبي: مضمار الحقائق و سر الخلائق، تحقيق: حسين حبشي، (القاهرة: 1368)، ص34، 214. إبن الفرات: تاريخ إبن الفرات، تحقيق: حسن محمد الشماع، (البصرة: 1361)، مجع4، ج2، ص16-11، 13. زۆر کتێب و سەرچاوەی تر.

مێژووەی مێژوونوس دەینوسێت زۆربەی زۆری مێژووی جیهاد و جەنگاوەر و شتی لەم بابەتەیە و لە تۆمارکردنی هەواڵەکاندا دیالێکتیکی (ئێمە)ی موسڵمان و موجاهید و (ئەویتر)ی کافر و دوژمن لەبەرچاو دەگرێت و لە کاتی تۆمارکردنی هەواڵەکاندا ئەم دیالێکتیکە ـ تا رادەیەکی زۆر ـ هزری مێژوونوسی سنوربەند دەکرد.

دەتوانین لە کتێبی (الفتح القسي في الفتح القدسي)ی[1] عیمادەدین کاتبی ئەصفەهانیدا زۆر بەوردی تێبینیی ئەمە بکەین، عیمادەدین مێژوونوسێکی بەناوبانگی ئەم سەردەمە بووە و ئەم کتێبەی مۆرکی یاداشتنامەی پێوەیە، چونکە دانەر بەچاوی خۆی زۆربەی ئەو رووداوانەی بینیوە، کە باسیان دەکات و ئەو هەواڵانەی وەریگرتوون دەکەونە ماوەی نێوان ساڵانی (083ك/1181ز) و (083ك/ 1133ز)یەوە، واتە لە رزگارکردنی قودسەوە تا مردنی صەلاحەدین.

ئەوەی چاو بە لاپەڕەکانی ئەم کتێبەدا بخشێنێت، هەست بە پێگەی کورد و بوونی جیهادییانەی بەهێزیان دەکات. ئەمەش زیادەڕۆیی نییە، چونکە عیمادەدین ـ کە لەگەڵ صەلاحەدیندا بووە ـ بە چاوی خۆی بینویەتی کورد بەشێکی زۆری سوپاکەی صەلاحەدینیان پێك هێناوە، بەتایبەتی لای چەپی سوپا[2]. بۆیە بەردەوام ئازایەتی و توانای شەڕکردنیان بە بیر خوێنەر دێنێتەوە[3]، بەتایبەتی هی میر و سەرۆك خێڵەکانیان[4]، هەروەها باسی چاکەی شەهیدەکان دەکات[5] و ناوی هەموو ئەو خێڵە کوردانەش دێنێت، کە لە شەڕەکاندا هاوکاری صەلاحەدینیان دەکرد و بەشێوازێکی بەرز و رەوان گوزارشت لەمانە دەکات[6] و ئاماژە بە رۆڵی ((پێشڕەوانە))و ((جوامێرانە))و ((ئازایانە))و ((هێرشبەرانە))و بەرچاوی خێڵەکانی وەك حەمیدی[7] و هەکاری و زەرزاری[8] و مەهرانی[9] دەکات. بێگومان لەم فەزا جیهادیەشدا، ئەوەی ئەم هەموو سیفەتانەی تێدابێت ، لای مێژوونوس پێگەیەکی بەرزی هەیە.

---

(1) ئەم کتێبەمان هەڵبژارد نەك کتێبەکەی تری ـ واتە البرق الشامي ـ کە لای لێکۆڵەرەکان زیاتر ناسراوە، چونکە بەراورد بە (الفتح القسي) ناوەڕۆکی کتێبی (البرق الشامي) بەتەواوی پێمان نەگەیشتووەو لەمڕۆدا تەنها بەشی سێیەم و پێنجەمی ماوەتەوە لەگەڵ کورتەیەکیدا کە فەتح کوڕی عەلی ئەصفەهانیی ناسراو بە بنداری (643ك/1240ز مردووە) نوسیویەتی. ئەمەش بوونی کوردمان لای ئەم مێژوونوسە بۆ روونناکاتەوە.

(2) الفتح القسي، ص442، 032-034.

(3) م.ن، ص03، 226، 311، 328، 442.

(4) م.ن، ص101-102، 301-306، 442-448، 000، 013.

(5) م.ن، ص303، 113، 413، 431، 028، 003.

(6) م. ن، ص 328.

(7) حەمیدی: لە خێڵە کوردەکانی هەرێمی جەزیرەن، زۆر قەڵایان هەبووە، وەك قەڵای ئاکرێ (عقرة) و شوش. یاقوت: معجم البلدان، ج4، ص133. العمري: مسالك الأبصار، ج3، ص121. هەروەها بڕوانە: توفيق: القبائل والطوائف الكردية في العصور الوسطى، دراسة منشورة في حلقات، مجلة (طولآن العربي)، (اربيل: 2001)، ع (61)، ص13.

(8) زەرزاری: خێڵە کوردێکی بەناوبانگن، لە هەولێرو دەوروبەریدا هەن، ئەو ناوچانەی تێیدا نیشتەجێن تا شاری شنۆ درێژ دەبێتەوە. المسعودي: التنبيه والإشراف، ص18. القلقشندي: صبح الاعشى، ج4، ص316-311. النقشبندي: آذربايجان، ص111-121.

(9) مەهرانی: لە وڵاتی هەکاری دادەنیشتن، زۆر قەڵایان هەبووەو ئەندامەکانی رۆڵێکی گەورەیان بینیوە لە جەنگان دژی خاچییەکان. إبن الأثير: الكامل، ج8، 343-344. توفيق: م.س، ع (63)، ص111.

سەبارەت بە مەركەزیەتی صەلاحەدین دەڵێین، ئەم مەركەزیەتە بەس بوو بۆ ئەوەی متمانە بە بێلایەنیی ئەو مێژوونوسە لەق بكات، كە لەم مەركەزیەتەوە مێژووی دەنوسییەوە. پێمان وایە مێژوونوس، كە لەژێر سایەی سەروەری و سەركەوتنەكانی صەلاحەدیندا بیری كردووەتەوە، مێژووی بەو ئاڕاستەیەدا بردووە لە ئەنجامدا هەموو كار و كردەوەیەكی سوڵتان پەسەندە و جێی رەخنە لێگرتن نییە، چونكە مێژوونوس لێرەدا نوێنەرایەتیی خودی صەلاحەدین دەكات و لە مەركەزیەتەكەی ئەوەوە كەسانی تر دەبینێت. ئەو نایەوێت حەقیقەتی ئەوانە ببینێت، كە بە (ئەویتر)ی صەلاحەدین و مێژوونوس خۆی دادەنرێن. كاتێك لێرەدا باسی (ئەویتر) دەكەین، مەبەستمان خاچییەكان نییە، چونكە سەبارەت بە زانینی مێژوویی بەتایبەتی و خەیاڵگەی كۆمەڵی ئیسلامی بەگشتی، ئەویتریەتیی ئەم دوژمنانە مەسەلەیەكە یەكلایی بووەتەوە، بەڵكو مەبەستمان (ئەویتر)ی سەر بە خودی خانەی ئیسلامە، وەك فاتمییەكان، كە صەلاحەدین ساڵی (061ك/ 1111ز) لە میسر كۆتایی بە فەرمانڕەواییان هێنا. با ئەبو شامەی[1] مێژوونوس وەرگرین وەك نمونەیەكی ئەو مێژوونوسەی لە روانگەیەكی ناوەندییانەی صەلاحەدینییانەوە حوكم دەدات بەسەر ئەویتردا، كە لێرەدا فاتمییەكانن . ئەم مێژوونوسە دوای ئەوەی باسی رووداوەكانی كۆتایی هێنان بە حوكمی فاتمییەكان دەكات لەلایەن صەلاحەدینەوە، زۆر بە ناشیرین و خراپ باسیان دەكات و دەوڵەتەكەیان بە دەوڵەتێكی جولەكە یان ئاگرپەستی بێباوەڕ ناو دەبات[2]، كە هەموو جۆرە گومڕایی و خراپە و لادانێك ئەنجام دەدەن[3]، هەروەها زۆر جنێو و قسەی ناشیرینی تریان پێدەڵێت[4]، باس لەوە دەكات خوا چاكەی لەگەڵ موسڵمانان كردووە بەوەی كەسێكی وەك صەلاحەدینی ناردووە، كە دەستی بەسەر وڵاتدا گرتەوە و ئەو دەوڵەتەی لەناو برد و «لە كۆڵ موسڵمانانی كردەوە»[5].

بەم جۆرە مێژوونوس (ئەویتر)ی فاتمی دەكاتە ئەو دوژمنە بێباوەڕەی هەر دەبێت لەناو ببرێت. ئەنجامی ئەم هەڵوێستە دوژمنانەیەش بەرامبەر فاتمیەكان، پێدانی بوونێكی رەهایە لە مێژوودا بەو كەسەی لەناوی بردوون ـ واتە صەلاحەدینی ئەیوبی ـ ، بەڵام فاتمیەكان كۆمەڵێك یاخیی ـ بێباوەڕن، كە لە كۆمەڵی ئیسلامی هەڵگەڕاونەتەوە و دووبەرەكییان دروست كردووە. ئەوان نوێنەرایەتی بوونی سەلبی دەكەن لە مێژووی ئەو قۆناغە چارەنوسسازەدا، كە مێژوونوس لەبارەیەوە دەنوسێت. بۆیە لەسەر مێژوونوس پێویستە روویەكی شەرعی بەم بوونەیان بدات، كە بتوانرێت پشتی پێ ببەسترێت بۆ پاساوهێنانەوە بۆ سەلبییەتی ئەم بوونە و ئیجابییەتی ئەوەی لەرووی سیاسی و ئاینییەوە لەناوی بردوون.

---

[1] ابو شامة: عەبدولرەحمان كوڕی ئیسماعیل كوڕی ئیبراهیمی مەقدسییە، ساڵی (033ك/ 1203ز) لەدایكبووە، لە دیمەشق نیشتەجێ بووەو چەند جارێكی كەم نەبێت لە دیمەشق دەرنەچووە، ساڵی (660ك/ 1266ز) كۆچی دوایی كردووە. كتێبێكی هەیە بەناوی (كتاب الروضتين في اخبار الدولتين) و پاشكۆ بەناوبانگەكەی بەناوی (تراجم رجال القرنين السادس والسابع الهجريين). ابن كثير: البداية والنهاية، ج13، ص200 بەدواوە.

[2] الروضتين، ج1، ق2، ص 010-011.

[3] م. ن،ص010.

[4] م. ن، ص 003-016.

[5] م. ن، ص012.

واتە کاتێك ئەبو شامە بوونێکی سەلبییان پێدەدات، بەمە لە ئەندێشەی کۆمەڵی ئیسلامیـدا ـ چ لایەنگرەکانیان بێت یان دژەکانیان ـ لە ئامادەیی ئاینی و سیاسیی ئەوان و باڵادەستی ئەم ئامادەییە کەم دەکاتەوە، ئەمەش بەوە دەکرێت لە شەرعییەتی ئەم ئامادەییە کەم بکاتەوە.

وا دیارە ئەبو شامە قەناعەتی نەکردووە یان وای بینیوە ئەو جنێوانەی پێی داون وەرگرەکانی قەناعەت پێناکات، بۆیە ڕێڕەوێکی ـ بەلای خۆیەوە کاریگەرتر ـ دەگرێتە بەر بۆ داماڵینی شەرعییەتی بوونیان و هەوڵ دەدا تانە لە ریشەیان بدات و ئەوە پوچەڵ بکاتەوە، کە دەچنەوە سەر فاتیمەی کچی پێغەمبەری هاوسەری عەلی کوڕی ئەبو تالیب. بۆیە کاتێك تاوتۆی ئەم ڕەچەڵەکە دەکات، بەدرۆیان دەخاتەوە و دەڵێت ئەوان سەر بەم ڕەچەڵەکە نین و بە درۆ خۆیان داوەتە پاڵ ئەم ڕەچەڵەکە، ئاماژە بەوەش دەکات کتێبێکی تایبەت کردووە بەم بابەتە و ناوی ناوە ((کشف ما کان علیه بنو عبید[1] من الكفر والكذب والمكر والكيد))[2]. بە بۆچوونی ئێمە ئەم ڕێڕەوە، ئەوەندە بۆ ئەوە بووە لە پایەی فاتیمییەکان کەم بکاتەوە و ژیاننامەی مەوجودە ئیجابییەکە ـ واتە صەلاحەدین ـ و هاو ڕێگاکانی گەورە بکات، ئەوەندە بۆ دەرخستنی ناڕاستیی ڕەچەڵەکی فاتیمییەکان نەبووە، بۆیە مێژوونوسانی وەك ئیبن خەلدون[3] و مەقەریزی[4] پێی ڕازی نەبوون و ـ لە لێکۆڵینەوەی ئەم بابەتەدا ـ بەو فەزایە کاریگەر نەبوون، کە ئەبو شامە پێی کاریگەر بووە. نا شەرعیبوونی فاتیمییەکان جەختکردنەوەیە لەسەر شەرعییەتی ئەو کارە صەلاحەدینییەی سڕینەوەی کارایی مێژوویی فاتیمییەکان و ئامادەییان بوو لە کایەی ئیسلامیدا، بۆ ئەوەی ئەم کارە ببێتە هەنگاوێك بەرەو ئاڕاستەی یەکخستنی موسڵمانان، کە ئاواتی مێژوونوسان و کۆمەڵی ئیسلامی ((موجاهید))بوو.

کاتێك باس لە چەقگیریی مێژوو دەکەین لە دەوری صەلاحەدین و هەواڵەکانی و هەواڵی ئەو میرو سەرکردە کوردانەی هاوچاخی ئەو بوون، دەبێت هەڵوێستی دوو لە مێژوونوسە گەورەکانی ئەو سەردەمە لەبیر نەکەین، کە بە کاریگەری ئینتیماکانیان، لە صەلاحەدیندا ئەم مەرکەزیەتەیان نەدەبینی یاخود هەوڵیان دەدا رەخنەی لێبگرن و دانی پیا نەنێن، بۆیە بەپێچەوانەی مامەڵەی مێژوونوسانی قوتابخانەی شام و میسرەوە مامەڵەیان لەگەڵ صەلاحەدیندا دەکرد، ئەم دوو مێژوونوسەش (ئەبو فەرەج ئیبن جەوزی)[5] و

---

[1] دەوڵەتی فاتمی لە هەندێك سەرچاوەدا بەناوی دامەزرێنەرەکەیەوە، کە عوبەیدوڵایەو لە ساڵی (231ك/ 310ز) بەیعەتی خەلافەتی پێدراوە، بە دەوڵەتی عوبەیدی (الدولة العبيدية) ناوبراوە. المقريزي: اتعاظ الحنفاء باخبار الأئمة الفاطميين الحنفاء، تدقيق: جمال الدين الشيال، (القاهرة: 1348)، ج1، ص .

[2] ابو شامة: م. ن، ج1، ق2، ص014.

[3] المقدمة، ص16-18.

[4] اتعاظ الحنفاء، ج1، ص .

[5] جەمالەدین کوڕی عەبدولڕەحمان کوڕی عەلی کوڕی موحەمەدی بەغدادی حەنبەلی، ساڵی (010ك/ 1116ز) لە بەغداد لەدایکبووەو هەر لەوی زانستەکانی خوێندووە تا بووە بە (پێشەوای سەردەمەکەی خۆی). بەکتێبە دانراوە زۆرەکانی لە بواری زانست و زانینە جۆراوجۆرەکاندا بەتایبەتی زانستی ئاینی، بەناوبانگە. لە دانراوە بەناوبانگەکانی کتێبی مێژوویی (المنتظم في تأريخ الملوك ولأمم)، (تلبيس ابليس)، (كتاب الأذكياء) و هیترن. ساڵی (431ك/ 1200ز) لە بەغداد کۆچی دوایی کردووە. المنذري: التكملة لوفيات النقلة، تحقيق: بشار عواد معروف، (النجف: 1368-1311)، مج3، ص231-233. ابن الفرات: تاريخ ابن الفرات، مج4، ج2، ص210-220.

(ئیبن ئەثیری جەزیری)ن. گرنگیی هەڵوێستەکەیان لەوەدایە بەڵگەیەکی روونمان پێدەدەن لەبارەی مومارەسەی دەسەڵاتخوازانەوە لە نوسینی مێژوودا، ئەگەرچی هەندێك جار ئەمە بە پێچەوانەی هەڵوێستی کۆمەڵی ئیسلامییەوە رووی دەدا.

مێژوونوسی یەکەم ـ واتە ئیبن جەوزی ـ لە کتێبی (المنتظم)ەکەیدا مێژووی سەردەمەکان تۆمار دەکات تا ساڵی (014ك/ 1118ز)، کەچی لەو کتێبەیدا نائامادەبییەکی تەواوی صەلاحەدینی ئەیوبی و ئەو سەرکردە و میرانە دەبینرێت، کە لەگەڵیدابوون[1]. بەشێوەیەکی گشتیش هەست بە هیچ گەرمی و هەڵچوونێکی ئەم مێژوونوسە ناکەین بەرامبەر شەڕی خاچییەکان و ئەوانەی هەڵساون بە ئەرکی بەرگریکردن لە قەوارەی کۆمەڵی ئیسلامی[2].

بۆ تێگەیشتن لەم هەڵوێستە، پێویستە شوێنگەی ئەم مێژوونوسە لە رووداوەکاندا روون بکەینەوە، ئەو لە بەغدادی پایتەختی خەلافەتی عەبباسیدا دەژیا، لەم شارەدا وتاربێژێکی گەورە بووە، لەبەر ئەمە هەموو ئەوەی دەیڵێت یان دەینوسێت، پێویستە لەگەڵ ئاراستەی سیاسیی ئەو دەسەڵاتەدا بگونجێت، کە ئەو لەژێر سایەیدا دەژی و لە خاوەن بڕیارەکانییەوە نزیکە. بۆیە بێدەنگیی ئیبن جەوزی لەوەی لە وڵاتی شام و میسر رووی دەدا لەوەوە نییە، کە ئاگاداری هەواڵەکانی ئەم وڵاتە نەبووە، یان ئاگای لە هەواڵەکانی صەلاحەدین و سەرکردە کورد و تورکەکان و جوڵانەوە سەربازییەکانیان نەبووە، ئەو ـ وەك ئاماژەمان پێکرد ـ بە حوکمی پێگە ئایینییەکەی لە دامەزراوەی خەلافەتەوە نزیك بووە و هەواڵەکانی صەلاحەدینیش بە رێك و پێکی دەنێرران بۆ ئەو دامەزراوەیە[3]، بەڵام بێدەنگیی ئەو لەو هەواڵانە رەنگدانەوەی هەڵوێستی خەلافەتە لێیان[4]، بەتایبەتی لە صەلاحەدین. ئەو هەڵوێستە ئەمڕۆ روون و بەرچاوە و ئەوەیە خەلافەت حەزی بە صەلاحەدین نەکردووە[5]، ئەمەش گەیشتبووە ئاستی سزادانی ئەو کەسەی باسی صەلاحەدین و هەواڵەکانی دەکرد[6] چ جای پیاهەڵدان بە جیهاد و قوربانیدانەکانیدا. بۆیە سروشتییە ئەم مێژوونوسە لە تۆمارکردنی هەواڵەکاندا روانینی خۆی تەسك بکاتەوە بە جۆرێك تەنها یەك ناوەندی دەسەڵات ببینێت، کە خەلافەتی عەبباسییە و دەبێت هەر هەواڵەکانی ئەو و ئەو بەشەی وڵات بگێڕێتەوە، کە بەشێوەیەکی کارەکی و راستەوخۆ لەژێر دەستیدا ماوەتەوە. بەڵام هەواڵەکانی جگە لەم ناوەندە و ناوچەکانی تری سەر

---

(1) بۆ نمونە بڕوانە: المنتظم، ج10، ص034.

(2) بڕوانە: حسن عیسی علي (الحکیم): کتاب المنتظم لإبن الجوزي ـ دراسة في منهجه وموارده واهمیته، اطروحة دکتوراه غیر منشورة، جامعة بغداد، (بغداد: 1382)، ص33-100.

(3) بۆنمونە بڕوانە: عماد الدین الکاتب: الفتح القسي، ص141-143. البنداري: سنا البرق الشامي، ج1، ص132-133. ابو شامة: الروضتین، ج1، ص 241-244.

(4) بڕوانە: حسین: نناشد صلاح الدین ام نحاسب انفسنا، (اربیل: 2002)، ص06.

(5) لەبارەی ئەم پەیوەندییەوە بگەڕێوە بۆ: محمد صالح داود (القزاز): الحیاة السیاسیة في العراق في العصر العباسي الأخیر، (النجف: 1311)، ص260-268. درید عبد القادر (نوري): سیاسة صلاح الدین الأیوبي في بلاد مصر والشام والجزیرة (010-083ك/ 1114-1133ز)، (بغداد: 1316)، ص 401-406. حسین: نناشد صلاح الدین، ص02-64.

(6) القزاز: م. ن، ص263.

بەم ناوەندە، کاری ئەم مێژوونوسە بەغدادییە نین. هەر هەڕەشەیەکی هێزە دوژمنکارەکان بۆ سەر خانەی ئیسلام و بەرگریکردنی هێزە موسڵمانە کوردەکان و ئەوانی تر، جێی بایەخی ئەم مێژوونوسە نین، کە پابەندە بەو فەزا سیاسییەی تیایدا دەژی، مادەم ئەم هەڕەشانە ئاڕاستەی ئەو فەزایە نەکراون و راستەوخۆ شکاندنی سەروەریی ئەو دەسەڵاتە نین، کە مێژوونوس لەپێشەوەی هەواڵەکاندا دایدەنێت.

ئەم کورتبینییەی ئیبن جەوزی دیارترین کەموکوڕیی کتێبە مێژووییەکەیەتی و وادەکات ناوەڕۆکی کتێبەکە، بە تایبەتی بەشەکانی کۆتایی، گوزارشت لە ناونیشانەکەی نەکەن کە (المنتظم في تاريخ ملوك الأمم)ەو تیایدا مێژوو دەبێت بە رێکخستنی چەند هەواڵێکی پەرت و ناتەواو، بۆیە ئەو حوکمەی کلود کاهینی رۆژهەڵاتناس بەسەریدا داویەتی لە جێی خۆیدایەتی، کە پێی وایە ئەوەندەی کتێبێکە لەبارەی مێژووی بەغداد و دەوروبەرییەوە، ئەوەندە کتێبێك نییە لەبارەی مێژووی جیهانەوە[1].

دووەم مێژوونوسی رکابەری ناوەندییەتیی صەلاحەدین ـ وەك پێشتر وتمان ـ ئیبن ئەثیری جەزیرییە، هەڵوێستی ئەم لە صەلاحەدین لە بناغەدا وەك هەڵوێستی ئیبن جەوزییە. بەڵام جیاوازیی گەورەی نێوان ئەم دوو هەڵوێستە لەوەدایە یەکەمیان باسکردنی صەلاحەدینی پشتگوێ خستووە، کەچی هەڵوێستی دووەمیان بەم جۆرە نەبووە، بەڵکو زۆر هەواڵی لەبارەی صەلاحەدین و ئەو کۆمەڵ و سەرکردانەوە هێناوە، کە لەگەڵیدا بوون. هۆی ئەمەش بەریەککەوتنی راستەوخۆ بووە لەنێوان صەلاحەدین و ئەو دەسەڵاتەی ئیبن ئەثیر پابەندبووە پێیەوە، کە زەنگییەکانی فەرمانڕەوای موسڵ و دەوروبەری بوون.

زۆر لێکۆڵەری پسپۆڕ لە مێژووی ئەم قۆناغە، لەسەر هەڵوێستی ئەم مێژوونوسە گەورەیە لەبارەی صەلاحەدینەوە شتیان نوسیوە، زۆربەیان رەخنەی ئەوەیان لێگرتووە هێرشی کردووەتە سەر صەلاحەدین و بێ ئینسافی نواندووە بەرامبەری[2]، بەڵام هەندێکی تریان پاساو بۆ ئەم هەڵوێستەی دەهێننەوە و بەرگریی لێدەکەن[3]. ئەوانەی رەخنەی لێدەگرن یان بەرگریی لێدەکەن بەڵگەیان هەرچییەك بێت، ئەوە لە کەس شاراوە نییە، کە ئیبن ئەثیر لەکاتی گێڕانەوەی هەواڵەکانی ئەو قۆناغەدا «نەزعەیەکی زەنگیگەرانە»ی[4] بەهێزی تێدا هەبووە. ئەمەش لەبەر ئەوەیە ئەو لە دەرباری زەنگییەکاندا ژیاوە و چاکەی زۆریان لەگەڵ خانەوادەکەیدا کردووە[5]، بۆیە ئەگەر بە گریمانەش بێت، نەیدەتوانی لە کاتی وەرگرتنی هەواڵی دەسەڵاتەکانی تردا خۆی لە پابەندبوون بەم دەسەڵاتەوە رزگار بکات و ناکرێت وتەکانی ئەم لەبارەی صەلاحەدینەوە بە تەواوی مونسیفانە بن، چونکە مێژوونوس لە چوارچێوەی «ناوەندێکی دەسەڵات»ی

---

(1) Cloud cahen: op. Cit, p.63.

(2) بڕوانە: جب: سلاح الدين الأيوبي، ص10-36. العريني: مؤرخوا الحروب الصليبية، ص 201-234. حسين: موضوعان في التاريخ الكردي، (بغداد: 1316)، ص3-33.

(3) دیارترینی ئەوانەی بەرگریی لێدەکەن عەبدولقادر ئەحمەد طلیماتە لە کتێبەیدا کە لەبارەی ئەم مێژوونوسەوەیە بەناوی : ابن الأثير الجزري المؤرخ، (القاهرة: 1363)، ص41-48.

(4) ئەم دەربڕینە فەیصەل سامری لێکۆڵەر بەکاری هێناوە لە کتێبەکەیدا بەناوی: ابن الأثير، ص103.

(5) الباهر، ص2-3.

جیاواز لە ناوەندێتیی دەسەڵاتی صەلاحەدین بیر دەکاتەوە و ئەم ناوەندەش بەزۆری دژایەتیی صەلاحەدینی کردووە و بەرِوویدا وەستاوەتەوە[1]. بۆیە لێرەدا وتەی یەکێك لەو لێکۆڵەرانەی بەرگری لە ئیبن ئەثیر دەکەن راست دەردەچێت کاتێك ئاماژە بەوە دەکات ئەم مێژوونوسە مافی خۆیەتی مەیلی بۆ زەنگییەکان هەبێت[2]. ئەم مێژوونوسە پێش ئەوەی دەست بکات بە تۆمارکردنی هەواڵەکانی صەلاحەدین، هەواڵی زەنگییەکان تۆمار دەکات و ئاسەوارەکان و هەموو ئەوانە کۆ دەکاتەوە، کە پەیوەندی بەوانەوە هەیە، بۆ ئەوەی بەمە «کارە چاکەکانیان بەپێی تێپەرِبوونی رۆژگار»[3] بە نەمری بهێڵێتەوە، بۆیە کتێبی (الباهر)ەکەی بەتەواوی بۆ ئەوان تەرخان دەکات و ناوەندێتییەکی مێژوویی وایان پێدەدات هیچ ناوەندێتییەکی تر پێی ناگات، تەنانەت ئەم بارە بەراورد بە کتێبی (الکامل فی التاریخ)ەکەی دەگاتە ئەو رادەیەی گیانی موجامەلە و هەندێك جاریش مەرایی کردن سەراپای کتێبەکەدا داگیر دەکات[4]، چونکە بە زیادەرۆییەوە هەڵیان دەنێت و زۆر پیایاندا هەڵدەدات[5]. لێرەوەیە رەخنە و هێرشی ئەم مێژوونوسە بۆسەر صەلاحەدین[6]، کە دژایەتی خاوەن چاکەکانی دەکات، نەبووتە هۆی ئەوەی وەك ئیبن جەوزی پشتگوێی بخات، بەڵکو شوێنپێی هەواڵەکانی صەلاحەدین هەڵدەگرێت و نکۆڵی لە چاکە و گرنگیی ئەم سەرکردەیە ناکات، بۆیە دەبینین پاش ئەوەی صەلاحەدین دەمرێت پیایدا هەڵدەدات[7]. لەگەڵ ئەمەشدا ئەم سەرکردەیە سەبارەت بەو، ئەو (ئەویتر)ە پەسەندەیە، کە دەتوانرێت تەنها لە شوێنگەی (موقعیە) ی مێژوونوسەوە مامەڵەی لەگەڵ بکرێت، نەك لە روانگەی سەیرکردنی دەسکەوت و رەفتارەکانییەوە وەك مێژوونوسە نزیکەکان لە صەلاحەدینەوە یان ئەوانەی دواتر هاتن ئەم کارەیان دەکرد. لای (مێژوونوسی زەنگییەکان) صەلاحەدین سەرکردەیەکە سەرزەنشت دەکرێت، ئەمەش لەبەرئەوە نییە، کە سەرکردەیەکی مەزن نەبووە و لە مێژوودا بوونێکی ئیجابییانەی نەبووە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە ئەو مەزنییەی صەلاحەدین لەسەر حسابی ئەو دەسەڵاتە بووە، کە مێژوونوس پێوەی پابەندە و مێژوویان بۆ دەنوسێت. صەلاحەدین سەرەرِای «مەزنییەکەی»، لە گۆشەنیگای ئەم مێژوونوسەوە سەرکردەیەکە لە ناوەند دەرچووە یان ـ بەلایەنی کەمەوە ـ بە ئامادەیی ناوەندێکی باڵادەست بەسەر مێژوودا ـ واتە زەنگییەکان ـ ئەو نابێتە دەسەڵاتێکی دیکەی ناوەندیی. صەلاحەدین لەگەڵ ئەم ناوەندە لە ململانێدا بووە، بۆیە کەسێکە مایەی رەخنە لێگرتنە و تەنانەت مایەی ئەوەشە بە کەم سەیر بکرێت.

---

[1] لەبارەی پەیوەندی صەلاحەدین بە زەنگییەکانەوەبگەرِێوە بۆ: نوري: سیاسة صلاح الدین، ص133-202. هەروەها بروانە: التکریتي: الایوبیون، ص33-141.

[2] طلیمات: م. س، ص136-131.

[3] الباهر، ص1-2.

[4] السامر: م. س، ص148.

[5] الباهر، ص2-3.

[6] بۆ ئەم رەخنە و هێرشانە بروانە: الکامل، ج11، ص 012، 000-006. ج12، ص11. الباهر، ص161.

[7] الکامل، ج12، ص31.

3- دووباره ناساندنەوەی کورد لە قۆناغی مەملوکیدا

دەوڵەتی مەملوکی (648-323ك/ 1200-1011ز) لەسەر دار و پەردووی دەوڵەتی ئەیوبی لە میسر دروست بوو، ئەوەندەی پێنەچوو ئەم دەوڵەتە تازەیە، کە خاوەنی مۆرکێکی ئیقتاعی ـ سەربازی بوو، بووە دوا قەڵای دەسەڵاتی ئیسلامی، ئەمەش بەهۆی هێرشی خێڵە مەغۆلەکانەوە بوو، کە بووە هۆی روخانی زۆر لە قەوارە سیاسییە ئیسلامییەکان، لەناویشیاندا دەوڵەتی عەباسی، کە لە ساڵی (606ك/ 1208ز) لەسەر دەستیان روخێنرا. سەرهەڵدانی دەوڵەتی مەملوکی لەم قۆناغە ناسکەدا لە میسر و چەند بەشێکی وڵاتی شام، سەبارەت بە کۆمەڵی ئیسلامی بەشێوەیەکی گشتی و رۆشنبیری عەرەبیی بەشێوەیەکی تایبەتی، سەرەتای قۆناغێکی نوێ بوو. ئەم وڵاتە بووە ناوەندی سەرەکی ئەم رۆشنبیرییە و زانینی مێژوویی.

لێرەوە لێکۆڵەر پێشبینی ئەوە ناکات لە زانینی مێژوویی نوسراو بە زمانی عەرەبیدا شتی زۆری لەبارەی کوردەوە بەرچاو بکەوێت، چونکە بەشی زۆری وڵاتی کورد کەوتە ناو قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی مەغۆلەکانەوە[1]، کە بەشی زۆری مێژوونوسەکانیان، ئەگەر نەڵێین هەموویان، دەچنەوە سەر رۆشنبیریی فارسی و بەم زمانە مێژوو دەنوسنەوە[2]. زانینی مێژوویی عەرەبیش لە رۆژهەڵاتی ئیسلامیدا لە سەدەی هەشتی کۆچی/ چواردەی زایینییەوە، لەڕووی چەندێتی و جۆرەوە پاشەکشەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی[3]. بێگومان ئەمەش کاری کردە سەر پێگەی کوردو ئامادەییان لەم زانینەدا.

لەگەڵ ئەمەشدا قوتابخانەی مێژوویی شوێنکەوتەی دەوڵەتی مەملوکی لە میسرو وڵاتی شام، کوردی پشتگوێ نەخست و لە مێژوودا دەری نەکردن، ئەمەش بەهۆی ئامادەیی بەهێزی کوردەوە بوو لەم وڵاتە و لای دەسەڵاتی مەملوکی، ئیتر ئەم کاریگەرییە چ بەهۆی کۆمەڵ و رەوەندە (جالیة) کوردییەکانی ئەم وڵاتە و ئەو کوردانەوە بێت، کە بەهۆی شەڕی مەغۆلەکانەوە کۆچیان کردبوو بۆ ئەم وڵاتە[4]، یان بە کاریگەریی ئەو پەیوەندییە سیاسییانە بێت، کە لەنێوان مەمالیك و ئەو میرنشین و سەرکردە خێڵەکییە کوردانەدا هەبوو، کە دوای هاتنی مەغۆلەکان لە کوردستاندا دروست بوو بوون[5].

---

(1) سەبارەت بە داگیرکردنی وڵاتی کورد لەلایەن مەغۆلەکانەوە بگەڕێوە بۆ: عبدالله محمد (علي): الكرد في العهد المغولي، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، (اربيل: 1332).

(2) بۆ ئەمە بڕوانە: اشپولر (ودیگران): تاریخنگاری در ایران، ص30-114.

(3) عماد عبد السلام (رؤوف): التاريخ والمؤرخون العراقيون في العصر العثماني، (بغداد: 1383)، ص 14-10.

(4) بۆ ئەمە بگەڕێوە بۆ: ابن عبد الظاهر: تشريف الأيام والعصور في سيرة الملك المنصور، تحقيق: مراد كامل، (القاهرة: 1361)، ص18. اليونيني: ذيل مرآة الزمان، مج3، ص30. ابو الفداء: المختصر، ج3، ص202. العمري: مسالك الابصار، مخطوط، ج3، ص126. القلقشندي: صبح الأعشى، ج4، ص214.

(5) لەبارەی میرنشین و گەورە کوردەکان و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ دەوڵەتی مەملوکی بڕوانە: توفيق: کردستان، ص113-188.

کاتێك مێژوونوسی ئەم قۆناغە باسی کورد دەکات، بە ئیجابی باسیان دەکات و بوونێکی کارایان پێدەدات، ئەم هەڵوێستەش رەنگدانەوەی رۆڵی کوردە لە جەنگان دژی مەغۆلەکان، چونکە کاتێك ((موسڵمانان پارچە پارچە بوون و ئەو سیستەم و یاسا نەما، جگە لە دانیشتوانی چیاکان، کەس نەما توانای شەڕکردنی هەبێت لەگەڵ مەغۆلەکاندا))[1]، مەبەست لە دانیشتوانی چیاکان کوردەکانن، کە مـێژوونوسی قۆناغی مەملوکی باسی گشت بەشداربوونێکی ئەوانی دەکرد لە هێرشە سەربازییەکان و بەرەنگاربوونەوەی هێرشە دەرەکییەکان بە تایبەتی هێرشی مەغۆلەکان[2]، هەروەها ئاماژە بە ئامادەییان دەکات لە رووداوە سیاسییەکاندا[3]. میرە کوردەکان لەم قۆناغەدا زۆر پیایاندا هەڵدەدرێت و بە ئازا و سوارچاك وەسف دەکرێن[4]. کورد مایەی شانازیی دەسەڵاتی مەملوکین[5]، بۆیە رێزیان دەگرێت و لەبەرچاویان دەگرێت[6].

بەم جۆرە مێژوونوسەکانی ئەم قۆناغە کوردیان لە مێژوودا هێشتەوە و دووریی وڵاتی کوردان لە ناوەندی رۆشنبیریی مێژوونوسەوە، نەبووە هۆی غایبکردنیان لە مێژوو. بەڵام ئەوەی ئێمە دەمانەوێت لێرەدا ئاماژەی پێبدەین، ئەوەیە ئەم هێشتنەوەیەی کورد لە مێژوودا، هاوکات بوو لەگەڵ پرۆسەی سەرلەنوێ ناساندنەوەی کورد. سەرەڕای ئەوەی پێشتر ئاماژەمان بەوە کرد، کە زانینی مێژوویی لەم قۆناغەدا بەسەر خۆیدا داخرابوو و لە کولتوری مێژوویی پێشووتر رزگاری نەبووبوو، بەڵام ئەوەی ئەو کاتە وتومانە مانای ئەوە نییە مێژوونوسەکان هەوڵیان نەداوە سەرلەنوێ بەجۆرێك کورد کەشف بکەنەوە، کە لەگەڵ بارودۆخی تازە و سیاسەتی مەملوکی بەرامبەریان، بگونجێت.

دووبارە کەشفکردنەوەی کورد و ناساندنەوەیان، باسی ریشەو رەچەڵەك[7] و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵایەتی ـ خێڵەکی[8] و هەندێك رەفتاری کۆمەڵایەتیشیانی گرتەوە[9]. بە بۆچوونی من ئەم پرۆسەی دووبارە کەشفکردنەوەیەی کورد و ناساندنەوەیان پەیوەستە بە دەرکەوتنی تۆمارکراوە مەوسوعییەکانەوە،

---

(1) العمري: مسالك الأبصار، ج3، ص128.

(2) اليونيني: م.س، مج2، ص8-3، 13، 222-223. مج3، ص83- 31. مج4، ص120. الدواداري: كنز الدرر وجامع الغرر ـ الدرة الزكية في اخبار الدولة التركية، تحقيق: اولرخ هارمان، (القاهرة: 1311)، ج8، ص43، 101، 213. ابن الفرات: تاريخ ابن الفرات، تحقيق: قسطنطين زريق، (بيروت: 1336)، ج8، ص180.

(3) اليونيني: م. ن، مج2، ص443-444. الكتبي: عيون التاريخ، تحقيق: نبيلة عبد المنعم داود، (بغداد: 1331)، حوادث 688-633 هـ، ص143، 104-103، 136، 240، 288.

(4) ابن الفوطي: مجمع الآداب في معجم الألقاب، تحقيق: محمد الكاظم، (طهران: 1416هـ. ش)، ج1، ص 181، ج2، ص401-408، ج 4، ص326-321. اليونيني: م. ن، مج2، ص3، 366-361، 410-416، 462. الذهبي: تاريخ الاسلام، حوادث (601-660هـ)، ص301-302. حوادث (610-661)، ص 83، 232- 233.

(5) ابن عبد الظاهر: م. س، ص36، 100، 108. اليونيني: م. ن، مج3، ص43. مج4، ص43. ابن صصري: الدرة المضيئة في الدولة الظاهرية، ص03.

(6) اليونيني: م. ن، مج3، ص83-31. مج4، ص120.

(7) بۆ نمونە بڕوانە: ابو الفداء: المختصر، ج1، ص83. العمري: التعريف، ص08. ابن الوردي: تاريخ ابن الوردي، ج1، ص12. ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون، ج2، ص181. المقريزي: المواعظ والاعتبار، ج2، ص232.

(8) النويري: نهاية الأرب، السفر الثاني، ص230. العمري: مسالك الأبصار، ج3، ص124 بەدواوە. المقريزي: السلوك، ج1، ص101.

(9) العباسي: اثار الأول في ترتيب الدول، ص141. النويري: م. ن، السفر الثاني، ص233. الذهبي: المشتبه، ج1، ص043.

کە بە تایبەتمەندییەکی رۆشنبیری عەرەبی ئیسلامی سەردەمی مەملوکییەکان دادەنرێت، زۆر کەڵە نوسەری ئەو سەردەمە کاریان لەسەر دووبارە نوسینەوەی مێژوو دەکرد لە «سەرەتاوە» تا «کۆتایی». خەسڵەتی بەرچاوی زانینی مێژوویی بەرهەم هاتوو لەم سەردەمەدا، ئەوەیە تێڕوانینێکی سەراپاگیرانەی هەبوو بۆ مێژووی مرۆڤایەتی و بە گشتگیرانە لە کۆمەڵی ئیسلامی دەڕوانی و جیاوازییەکی بەرچاوی نەدەکرد لەنێوان رەگەزەکانیدا. ئەمەش پێویستی بە جۆرە مەوسوعییەتێك هەبوو لە هزردا، کە بووە هۆی بەناو یەکداچوون و تێکەڵبوونی زانینی مێژوویی و زانین و زانستەکانی تر[1]. لەوانەیە داگیرکردنی بەغداد و کورتبوونەوەی رۆشنبیری عەرەبی لە میسر و وڵاتی شامدا، ئەو هەستەیان هێنابێتە ئاراوە، کە پێویستە پەی بە هەموو زانستەکان ببرێت یان سەرجەم زانستە جیاوازەکان لە یەك کتێبدا کۆ بکرێنەوە. جگە لەمە دەوڵەتە تازەکە پێویستی بەوە بوو، بەمەبەستی بەکارهێنانی سیاسی و کارگێڕی، شارەزایی لەم زانستانەدا پەیدا بکات[2] و ئارەزوویەکی زۆری هەبوو بۆ زانین و شارەزابوون لە رابردووی دوور و نزیکی کۆمەڵی ئیسلامی.

پرۆسەی دووبارە ناساندنەوەی کورد لەم چوارچێوەیەدا هاتووە، ئەگەرچی ئەم پرۆسەیە کردەیەکی دەسەڵاتخوازانە بووە و بۆ ئەوە بووە دەوڵەتی مەملوکی مامەڵە لەگەڵ ئەم کۆمەڵە مرۆییەدا بکات، کە «بوونێکی چالاکی» هەبوو لە هاوکێشەی سیاسیی ئەو سەردەمەدا، چونکە خۆیان و وڵاتەکەیان هێڵی جیاکەرەوە بوون لەنێوان دەسەڵاتی مەملوکی و دەسەڵاتی ئەو مەغۆڵانەی لە عێراق و وڵاتی فارسدا یان رۆژهەڵاتی ئیسلامیدا بوون. لەو کاتەدا تێڕوانین لە کورد لەم پێگەیانەوە سەرچاوەی گرتبوو، بۆیە قسەی یەکێك لەو لێکۆڵەرانەی، لەم قۆناغەدا لە مێژووی کوردیان کۆڵیوەتەوە راست دەردەچێت، کە ئاماژەی بەوە کردووە ئەگەر سەرچاوە مێژووییەکان بکەین بە پێوانە بۆ مێژووی نوسراو، ئەوا پەیوەندی دۆستانە و گەرم و گوڕی نێوان قەوارە کوردییەکانی کوردستان لەگەڵ دەوڵەتی مەملوکی، لایەنێکی گرنگی ئەم مێژووە پێك دەهێنێت[3].

بۆ ئەوەی دەست بخەینە سەر خاسیەتەکانی پەیوەندیی نێوان زانینی مێژوویی و دەسەڵاتی سیاسی لە باسکردنی کورددا، ئیبن فەزلوڵای عومەری و کتێبەکەی بە نمونە وەردەگرین. ئەم نوسەرە وەك بەشێکی ئوممەتی ئیسلامی مامەڵە لەگەڵ کورد و کوردستان (بە وڵاتی چیا ناوی دەبات) دەکات و لە کتێبە مەوسوعییەکەیدا باسیان دەکات، ئەم کتێبە بەناوی (مسالك الأبصار في ممالك الأمصار)ەو وەك

---

(1) بڕوانە: مصطفى: الملامح والميزات العامة، ص32-34. هەروەها بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی سیما گشتییەکانی زانینی مێژوویی لەم قۆناغەدا بگەڕێوە بۆ: عبده قاسم: الرؤية الحضارية، ص110- 262.

(2) مصطفى: م. ن، ص34-36. Khalidi: Op. Cit, P.184.

(3) توفيق: كردستان، ص110.

ئینسایکلۆپیدیایەکی هەمەچەشنە و تایبەتی کردووە بە مێژوو و جیۆگرافیای هەرێمە موسڵمان نشینەکان، نەك هەرێمی کافرەکان[1].

عومەری لە بەشی سێهەمی کتێبەکەیدا کوردی وەرگرتووە و پێناسەیان دەکات و وڵاتەکەیان و شوێنی نیشتەجێ بوونیان دیاری دەکات[2]، پاشان باسی خێڵەکانیان دەکات و ناوی سەرۆکەکانیان دەنوسێت، هەروەها هەوڵ دەدات بەپێی توانا باسی قەبارەی ئەم خێڵانە و توانای شەڕکردنیان بکات[3]، ئاماژەش بە هەڵوێستی سیاسیی هەندێك لەو خێڵانە دەکات بەرامبەر هەردوو هێزی رکابەر، کە مەملوکی و مەغۆلەکانن[4] و باسی شەڕکردنیان دەکات دژی مەغۆلەکان[5]. بە بۆچوونی ئێمە، هەموو ئەمە مانای ئەوەیە، ناساندنی کورد و دانی ئەم بوونە مێژووییە پێیان، مەغزایەکی سیاسیی لە پشتەوەیە و بۆ روونکردنەوەی ئەو «حەقیقەتە»یە، کە دەسەڵاتی سیاسی (مەملوکی) لە کوردی دەوێت. ئەم ناساندنە لە کۆمەڵە بڕیارێکی پێشوەختەوە سەرچاوەی گرتووە و تێڕوانینی عومەرییان لەم ئەم کۆمەڵەیە دیاری کردووە و وایان لێکردووە ـ زۆربەی جار ـ لە باسکردنیاندا جەخت لەو مەسەلانە بکاتەوە، کە جێی بایەخی ئەم دەسەڵاتەن. ئەم کتێبە کۆمەڵە راپۆرتێکی گشتگیرە و لەبارەی مەمالیکە ئیسلامییەکانەوە بۆ سەرکردە مەمالیکەکانی عومەری بەرزکراوەتەوە، بۆ ئەوەی کۆمەڵێك زانیاری پێکبهێنن و ببێتە بنەمایەك بۆ بڕیار و کارە سیاسییەکانی ئەم دەوڵەتە[6].

عومەری لە کتێبێکی تریدا، کە زیاتر فەرمییە، ئەم ئامانجەی روون دەکاتەوە، ئەویش کتێبی (التعریف بالمصطلح الشریف)ە. لێرەدا زۆر بەڕوونی ئەم مامەڵە سیاسییە لەگەڵ بوونی کورددا دەبینرێت، ناونیشانی کتێبەکە ئاماژە بەو یاسایانە دەکات، کە پێویستە لە نوسراوەکانی دیوانی تایبەت بە دەرکردنی کتێب و نامەکانی سوڵتاندا رەچاو بکرێن و ئەوە روون دەکاتەوە دەبێت دەست پێکردن و کۆتاییەکانیان چۆن بێت و چۆنیەتیی داڕشتنی ئەو وتارانەش روون دەکاتەوە، کە ئاڕاستەی دەوروبەر دەکرێن[7]، عومەری عومەری خۆی ماوەیەك ئەم دیوانەی بەڕێوە دەبرد[8].

عومەری لە (التعریف)دا زۆر هەواڵ لەبارەی سروشت و گرنگترین خێڵ و سەرکردە و پیاوە بەناوبانگەکانی کورد باس دەکات[9]، هەروەها باسی ئەوە دەکات مەمالیکەکان بە چ شێوەیەك لەگەڵ ئەم

---

(1) العمري: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، حققه: احمد زكي باشا، (القاهرة: 1324)، ج1، ص4.
(2) م. ن، الجزء الثالث المخطوط، ص124-120.
(3) م. ن، ص 120-130.
(4) م. ن، ص 121، 123، 133-134.
(5) م. ن، ص 128-131.
(6) بڕوانە: Khalidi: Op. Cit, P. 219
(7) بۆ ئەمە بگەڕێوە: ابن خلدون: المقدمة، ص 134-138.
(8) الصفدي: الوافي بالوفيات، ج8، ص202.
(9) العمري: التعريف، ص08-60.

ئەم میرو سەرکردانەدا بدوێن[1]. واتە ئەوە بۆ خاوەنی (دیوان الانشاء) و لە سەروو ئەویشەوە بۆ سوڵتانی مەملوکی روون دەکاتەوە لەڕووی سیاسییەوە چۆن لەگەڵ کورددا بدوێن. ئەو کورد بە دەسەڵات دەناسێنێت، بۆ ئەوەی لەڕێگەی دیاریکردنی شێوازی گوتاریی ئەم دەسەڵاتەوە کاتێك نوسراو بۆ کورد دەکات، یارمەتی دەسەڵات بدات سیاسەتێکی نمونەیی بەرامبەر کورد بگرێتە بەر.

بەم جۆرە سیماکانی ئەو وێنەیەی عومەری لەبارەی کوردەوە بۆمان دەکێشێت روون نییە و ناتوانرێت وەك وێنەیەکی راستەقینەی ئەوان لەسەردەمی عومەریدا پشتی پێ ببەسترێت. ئەو ـ کاتێك لەبارەی ئەم کۆمەڵە مرۆییەوە دەدوێت ـ تەنها ئەو مەبەستەی نییە ئەوان لە خودی خۆیان و مێژوویی بوونی خۆیاندا باس بکات، بەڵکو باسی ئەو «کوردانە» دەکات، کە مەمالیکەکان مامەڵەیان لەگەڵ دەکەن و بوونێکی پەسەندکراویان پێدەدەن، لێرەدا کاری عومەری دیاریکردنی جۆری مامەڵەکردن و چۆنییەتیی پەیوەندی کردنە، نەك پەیوەندی پێوەکراو. گرنگیی پەیوەندی پێوەکراو «واتە کورد»و بوونەکەی، بەپێی سیاسەتی مەملوکی و هەڵوێستی بەرامبەر ئەم کۆمەڵەو میرەکانی، دیاری دەکرێت. ئەگەر ئەم دەوڵەتە هەندێك لە کۆمەڵە کوردەکانی بەدڵ نەبێت و خۆشی نەوێن، شێوەی قسەکردنی خودی عومەریش دەگۆڕێت و جۆرێکی تر زانیاریی و زاراوەی شەریفانە (مصطلحات شریفیة) بەکار دەهێنێت بۆ لێدوان لەبارەیانەوە[2].

ئەم جۆرە مامەڵە کردنە لەگەڵ کورد لای ئەو مێژوونوس و دیوان نوسانەش مایەوە، کە دوای عومەری هاتن، ئەوانیش هەمان رێگەی ئەویان گرتەبەر و زۆربەی جار بۆ مەبەستی سیاسی و کارگێڕی کوردیان دەناساند، هەوڵەکانیان بۆ ناساندنی کورد و ئەو پانتاییەی تایبەتیان کردبوو بۆ بوونی کورد، نەك هەر لە هەوڵەکەی عومەری دەرنەدەچوو، بەڵکو هەموو ئەوەی ئەنجامیان دا، تەواوکردنی زانیارییەکانی ئەو بوو، یاخود گواستنەوەی ئەوە بوو ئەو باسی کردبوو[3].

---

[1] م. ن، ص 02-00، 03-60.

[2] تێبینی ئەوە بکە کە عومەری لەبارەی ئەو کوردانەوە دەیڵێت کە رێگری دەکەن: «ئەمانەو نمونەی ئەمانە... هیچ ریشەو لقێکیان نییە، نەزانراوە کە ئەمانە پلەیەکی بەرچاویان هەبێت، هیچ یاسایەکیی دیاریان نییە لە رێورەسمی نامە نوسیندا، بۆیە نوسین بۆیان بەپێی پێویستی و ئاستی بەهێز بوونیانە. م. ن، ص60.

[3] بۆ نمونە بڕوانە: ابن ناظر الجیش: تثقیف التعریف، مخطوطة مصورة علی المایکروفیلم، مکتبة الدراسات العلیا، کلیة الآداب، جامعة بغداد، ص 31-31، 44-43. هەروەها بڕوانە: القلقشندي: صبح الاعشی، ج1، ص231-313. ج8، ص 226-233.

بەشی سێیەم
کارایی مێژوویی کورد و میتۆدی مێژوونوسەکان

پاری یەکەم
کورد وەك نەتەوەیەکی کارا لە مێژوودا

پاری دووەم
کارای مێژوویی کورد

پاری سێیەم
میتۆدی مێژوونوسەکان لە ریوایەتکردن و گێڕانەوەی هەواڵە کوردیەکاندا

پاری یەکەم

کورد وەک نەتەوەیەکی کارا لە مێژوودا

1ـ پێگەی کورد لە ریزبەندیی مێژوونوسەکاندا بۆ نەتەوەکان

یەکێك لەو خاسیەتانەی زانینی مێژوویی ئیسلامی پێ جیا دەکرێتەوە، باسکردنی هەموو جۆرە بابەتێکە، یەکێکیش لەو بابەتانە نوسینەوەی مێژووی جیهانییە. دەبینین خاوەنی ئەو کتێبانەی لەبارەی مێژووی گشتییەوەن، بەشی یەکەمی کتێبەکانیان تایبەت کردووە بە مێژووی نەتەوە (الأمم) کۆنەکان یان ئەوەی بە نەتەوە لەناوچووەکان ناودەبرێت و نەتەوە بیرۆکەی سەرەکی ئەم بەشانەیە. ئەم مێژووەش لە فۆرِمە جیهانییەکەیدا، کە یەکێك لە لێکۆڵەرەکان بە مێژووی شارستانیی جیهانی ناوی دەبات و مێژوونوسە موسڵمانەکان بە پێشەنگی ئەم جۆرە لە نوسینەوەی مێژوو دادەنرێن[1]، بریتییە لە مێژووی ئەو نەتەوانەی مێژوونوس باوەڕی وایە، شایەنی ئەوەن لە مێژووی گشتیدا بخرێنە ریزی نەتەوە جیهانییە ـ کاراکانەوە[2].

لەم روانگەوە ئەو مێژووەی مامەڵەی لەگەڵدا دەکەین، سەرەڕای جیهانیبوونەکەی، چەمکێکی تریشی هەیە، ئەویش ئەوەیە مێژوویەکە دەزانێت چی دەڵێت و چی دەگێڕێتەوە. واتە مێژوونوس، چ وردەکارییەکانی بابەتە مێژووییەکە بگێڕێتەوە یان نا، بەجۆرە کارامەییەکەوە مامەڵە لەگەڵ بابەتەکەدا دەکات. بۆیە ئەم کارەی مێژوونوس لەسەر تێگەیشتنی کرۆکی مێژوو وەستاوە، ئەگەرچی ـ زۆربەی جار ـ ئەم تێگەیشتنە بێ بەشە لە توانای هەڵێنجان و شیکردنەوە، چونکە «تێگەیشتنی مێژوو»[3] کورت دەبێتەوە بۆ باسکردنی نەتەوە کاراکان و ئەوەی لە پشت ئەم کارابییەوە لەناو هەموو نەتەوەکانی تری سەر زەویدا «مێژوویی بوونی» پێ بەخشیون.

لەم روانگـەوە هەوڵ دەدەین لەم پارەدا لە پێگەی کورد بکۆڵینەوە بەپێی تێگەیشتنی زانینی مێژوویی و تێگەیشتنی لە چەمکی «نەتەوە». پێویستە ئاماژە بەوە بکەین ئێمە لەبەردەم دوو چەمکی جیاوازداین بۆ کورد وەك نەتەوە: نەتەوەی کورد وەك واقیعێکی مێژوویی ـ کۆمەڵایەتی، لەگەڵ نەتەوەی کوردی وێناکراو لە ئەندێشەی مێژوونوسدا. ئەمەی دووەمیان لە یەکێك لە رووەکانیدا بابەتی بەشی یەکەم

---

[1] الخالدي: بحث في مفهوم التأريخ، ص 23.

[2] بۆ نمونەی لەم جۆرە لە مێژوو دەکرێت بگەڕێینەوە بۆ بەشی یەکەم لە هەریەك لە (تأريخ اليعقوبي) و (تأريخ الطبري) و (مروج الذهب)ی مەسعودی و هەروەها بەشی یەکەمی (تأريخ ابن خلدون) و ...هتد.

[3] (التأريخ بالدراية) زاراوەیەکە لێکۆڵەر (عفت الشرقاوي) لە کاتی قسەکردن لەسەر ئەم جۆرە لە نوسینەوەی مێژوویی بەکاری دەهێنێت. بگەڕێوە بۆ . ادب التاريخ، ص 216 بەدواوە.

بوو. بەڵام لێرەدا هەوڵ دەدەین بەپێی ئەوەی لەبارەی چەمکی نەتەوە و دینامیکییەتەکە مێژووییەکەیەوە باسمان کرد، لە روویەکی تری ئەم نەتەوەیە بکۆڵینەوە.

مێژوونوسەکان و کەسانی تری سەر بە رۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامی لەو باوەڕەدابوون لە قۆناغی پێش هاتنی ئاینی ئیسلامدا، کارایی مێژوویی لە چەند نەتەوەیەکدا کورت بوو بوویەوە. هەندێکیان دەڵێن چوار نەتەوەی گەورە خاوەنی کارایی بوون و بریتین لە: عەرەب و فارس و هیند و رۆم[1]. هەندێکی تریش باسی حەوت یان هەشت نەتەوە دەکەن لەگەڵ هەندێك جیاوازی لەناوی ئەم نەتەوانەدا، بەڵام بەتێکڕا بریتین لە: چین، هیند، سودان، بەربەر، رۆم و یۆنانییەکان، تورك، فارس، کلدانیەکان (سریان)، میسرییەکان[2].

کارایی ئەم نەتەوە خاوەن شارستانیەتانە لەوەدایە بەشدارییان کردووە لەو کولتورە مرۆییەدا، کە لە رۆشنبیری ئیسلامیدا ناسراو و باو بووە. لەناو هەموو نەتەوەکاندا تەنها ئەمان گرنگییان بە زانین و زانستەکان داوە[3]ـ بە تایبەتی چواریان ـ داناییەکی نەمریان هەیە[4]. هەروەها بەوە جیا دەکرێنەوە مێژوو و مامەڵەی تایبەتی خۆیان هەیە لەگەڵ زەمەندا[5]. هەندێك مێژوونوس هەوڵی ئاشکراکردنی ئەو خاڵانەیان داوە، کە لەنێوان ئەو نەتەوانەدا هاوبەشە و بووەتە هۆی ئەو کارایییە مێژووییە، ئەوان وای بۆ دەچن ئەو نەتەوانە لەگەڵ جیاوازییان لە رەگەز و وڵات و بۆچووندا، لە نەریت و رەفتاری سروشتیدا هاوبەشن[6] و خاوەنی سەربوردە و رێباز و ناو و ناوبانگی خۆیانن[7]، تەنانەت دەگوترێت شتی تریش هەیە ئەمانە کۆدەکاتەوە و وایان لێ دەکات لە غەیری خۆیان بەرزتر بن، ئەویش «باوەڕیانە بە خوا» و «جێ دەستی خوا»[8].

ئەم زانیارییانەمان لەبارەی نەتەوە کاراکانەوە بۆ ئەوە هێنا تا هەندێك تیشك بخەینە سەر چەمکی «نەتەوەی کارا» لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا، هەروەها بۆ ئەوەی ئەوە ببینین، کە کورد لەریزی ئەم نەتەوانەدا نین، یان لەناو ئەم نەتەوە شارستانییە ـ کارایانەدا شوێنیان نییە. بۆیە دەبێت لێکۆڵەر لە چوارچێوەیەکی تردا بۆ کارایی کورد بگەڕێت وەك نەتەوەیەك، کە بەپێی لۆجیکی دوانەیی چوارچێوەیەکی جیاوازە لەوەی پێشوو. ئەو خاسیەتانەی باسکران ئەگەر خاسیەتی نەتەوە شارستانیەکان بن، ئەوا دەبێت نەتەوەکانی تر لەم خاسیەتانە بێبەش بن، لێرەدا جۆرە کەمکردنەوەیەك هەیە لە بەهای مرۆڤانەی ئەم نەتەوانە.

---

[1] بۆ نمونە بڕوانە: الجاحظ: البيان والتبين، ص 81، 200، 404. المقدسي: البدء والتاريخ، ج1، ص36-31. الشهرستاني: الملل والنحل، ق1، ص20.

[2] المسعودي: التنبيه والاشراف، ص . الأصفهاني: تاريخ سني ملوك الأرض، ص10. صاعد الأندلسي: طبقات الأمم، حققه: لويس شيخو اليسوعي، (بيروت: 1312)، ص1-10. سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان، السفر الأول، ص63.

[3] صاعد الأندلسي: م. س، ص1.

[4] بڕوانە: مسكويه: الحكمة الخالدة، حققه وقدم له: عبد الرحمن بدوي، (طهران: 1311 هـ. ش)، ص0-6.

[5] الأصفهاني: م. س، ص10. المسعودي: التنبيه، ص184-133. عماد الكاتب: الفتح القسي، ص 44-48.

[6] المسعودي: م. ن، ص83.

[7] الجاحظ: م. س، ص200. المقدسي: م. س، ج1، ص36. هەروەها بڕوانە حاڵەتێکی تری لێك نزیکییان لای: الشهرستاني: م. س، ق1، ص20.

[8] المقدسي: م. ن، ج1، ص31.

بۆ روونکردنەوەی ئەوەی وتمان، دەبێت بگەڕێینەوە بۆ لای مێژوونوسەکانی پێشوو تا بە گوزارشتی حەمزەی ئەصفەهانی[1] پێگەی ئەم نەتەوانە بزانین لەلایان. لێرەدا دەبینین ئەم نەتەوانە بەرز نابنەوە بۆ ریزی نەتەوە شارستانییەکان، بۆیە مێژوونوس لە ریزبەندییەکانی خۆیدا دەریان دەهێنێت و بەوەندە بەس دەکات بڵێت ئەمانە «هەمەج و شێوە هەمەجییەکانن»و[2] ئەمانە «پلەیان نزمترە لە پلەی ئەوانەی باسمان کردن»[3]، هیچ دانایی و بیرۆکەیەکی پەسەندی وا لەم نەتەوانەوە نەگوێزراوەتەوە مێژوونوس مێژوونوس بتوانێت تۆماری بکات[4]، ئەمەش لەبەر ئەوەیە هەموویان مۆرکێکی ئاژەڵییانەیان هەیە و بەوە جیا دەکرێنەوە زۆر وشك و توندوتیژن[5]. هەموو ئەمە مانای ئەوەیە کارایی ئەم نەتەوانە کارایییەکی سەلبییە و ئاماژە بە جۆرە ژیانێك دەکات پێچەوانەی ژیانی شارستانییانەی نەتەوە گەورەکانە. لەلایەکی ترەوە پێویستە ئاماژە بەوە بکەین هەندێك بیرمەندی وەك ئەبی حەیانی تەوحیدی (380ك/ 330ز) بەم جیاکارییەی نێوان ئەو نەتەوانە رازی نەبوون. تەوحیدی لەو باوەڕەدایە ئەم جیاکارییە رێژەییە و پێی وایە هەر نەتەوەیەك لایەنی چاکە و خراپەی خۆی هەیە و ئەم چاکە و خراپەیەش لەناو هەموو نەتەوەکاندا هەیە[6].

هەر چۆنێك بێت، ئێمە لەبارەی ئەم جیاکارییەی نێوان نەتەوە شارستانی و نەتەوە هەمەجی و کێوییەکانەوە، وردەکاری زۆرمان لا نییە و هەموو ئەوەی لامانە باسکردنی خەسڵەتەکانی نەتەوە شارستانییەکان و پاشان گێڕانەوەی مێژووەکەیانە. مێژوونوسەکانیش ناوی ئەوانە ناهێنن، کە پێچەوانەی ئەم نەتەوانە بوون و بەوەندە بەس دەکەن بە نەتەوە کێوییەکان یان هەمەجییەکان ناویان ببەن. ئێمە پێمان وایە ئەوە نەتەوە شارستانییەکانن، بە هۆی باڵادەستییان بەسەر زەینی رۆشنبیریی ئیسلامیدا، لە میانەی زانینی مێژووییەوە دەدوێن و بەمە لە خودی خۆیان و لەو نەتەوانەش دەڕوانن، کە لێیان جیاوازن. ئەم زانینە مێژووییە، کاتێك لەم نەتەوانە دەدوا، پشتی بەو هۆکارە زمانەوانی و بەو تۆمارکراوانە دەبەست، کە ئەو نەتەوانە لەپاش خۆیان جێیان هێشتبوون، وەك سەرچاوە یۆنانی و سریانییەکان، هەروەها پشتی بەو هەواڵانەش دەبەست لەبارەی نەتەوە پێشینەکانەوە لەناو کتێبە پیرۆزەکاندا هەبوون، بەتایبەتی لەناو تەوراتدا[7]. ئەمە جگە لە تۆمارکراوە فارسی و هیندییەکان، یاخود کولتوری نوسراوی ئەو نەتەوانە، کە رۆشنبیریی ئیسلامی بەهۆی بەریەککەوتنی راستەوخۆی لەگەڵیاندا، کۆی کردبوویەوە. بە مەزەندەی ئێمە، هەموو ئەمە بەهۆی تێڕوانینی تەسکی مێژوونوسەکانەوەیە لە نەتەوەکان، ئەم تێڕوانینە تەسکە بواری

---

(1) تاريخ سني ملوك الأرض، ص10.

(2) الجاحظ: البيان والتبيين، ص81.

(3) المقدسي: م. ن، ج1، ص36.

(4) صاعد الأندلسي: م. ن، ص1.

(5) المقدسي: م، ن، ج1، ص31.

(6) الإمتاع والمؤانسة, ج1، ص13-14.

(7) بۆ ئەمە بگەڕێوە بۆ: روزنتال: علم التاريخ، ص114.

ئەوەی نەداون هەموو نەتەوەکان ببینن، بۆیە ئەو نەتەوە نەناسراوانەی هەواڵ و تۆمارکراوەکانیان نەدەگەیشتە دەستی مێژوونوسەکان، یان تۆمارکراوێکی وایان نەبوو پشتی پێ ببەسترێت، بە هەمەجی و کێوی دادەنران. لێرەشدا کورد هیچ تۆمارکراوێکی نەبووە لە ناساندنیدا پشتی پێببەسترێت و پاشان بەهۆیەوە لەریزی نەتەوە شارستانیەکاندا دابنرێت. وادیارە لە دیدی مێژوونوساندا ئەمانە هیچ دەسەڵاتێکی سیاسی، یان هیچ بەرهەمێکی رۆشنبیرییان نەبووە، کە ببێتە سەرمایەیەکی رەمزی و لەگەڵ ئەوەی ئەوانی تر هەیانە لێك بدرێت، یان تۆمار بکرێت بۆ ئەوەی لە مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو (ئەوانیتر)ەدا خۆیانی پێوە هەڵکێشن. کورد و وڵاتەکەیان ماوەیەکی دوور و درێژ لەژێر دەسەڵاتی ساسانییەکان (واتە نەتەوەی فارسی شارستانی)دا بوون، بۆیە هەموو مێژوو و کارابییەکیان بەستراوە بە ساسانییەکان و کارابییەکەیانەوە، وەك لەمەو دوا روونی دەکەینەوە.

لێرەوە ئەگەر بمانەوێت لەبارەی ئەو نەتەوانەوە بدوێین، کە بە کێوی و هەمەجی وەسفکراون، دەبێت بە گریمانە وێنەیەکیان بۆ بکێشین پێچەوانەی وێنەی نەتەوە شارستانییەکان بێت. ئەگەرچی کورد، تەنها لای مەسعودی نەبێت[1]، بەراشکاوی لەناو ئەم نەتەوانەدا ناوی نەهاتووە، بەڵام نمونەیەکی روونی ئەو نەتەوانەیە، کە لە ریزی نەتەوە کێوییەکاندا دانراون. بۆ ئەوەی ئینتیمای کورد بۆ ئەم ریزکردنە، کە بەکەمزانینی تیایە، روون بکەینەوە، دەبێت سەرلەنوێ بە دوای بوونی کورددا بگەرێین لە کولتوری پێش ئیسلامدا بەتایبەتی کولتوری فارسی و بەپێی ئەم ئامادەییە کارابییەکەیان روون بکەینەوە. ئەوەی لەناو تۆمارکراوەکانی زانینی مێژوویی ئیسلامیدا بەدوای ئەم مەوجودەدا بگەرێت، نائومێد دەبێت، چونکە باسی ئەم بوونە و کارابیی ئەم بوونەی تیا نییە. ئەو چەند ریوایەتە کەمەی هەن، بەس نین بۆ ئەوەی وێنەیەکی روون بدەن بەم کارابییە، لەگەڵ ئەمەشدا ئەم ریوایاتانە جەخت لەوە دەکەنەوە کارابیی کورد دەچێتە ناو چوارچێوەی کارابیی مێژوویی نەتەوەی فارسەوە، کە یەکێکە لە دیارترین نەتەوە شارستانییەکان[2]. ئەمەش لەگەڵ رێبازی مێژوونوسەکان لە ناساندنی نەتەوە کاراکاندا دژ نایەتەوە، چونکە هەر نەتەوەیەك لەم نەتەوانە ـ بە لایەنی کەم لە گۆشە نیگای مەسعودییەوە ـ لە زیاتر لە رەگەزێك پێکهاتووە. نەتەوەی فارسیش، ئەگەرچی یەك مەملەکەتی هەبوو، بەڵام هەریەك لە رەگەزەکانی زمانێکی تایبەت بەخۆیان هەبوو[3]، وڵاتی کوردیش لەناو چوارچێوەی مەملەکەتی فارسیدا بوو[4] و کورد بە بەشێك بەشێك لە نەتەوەی فارس دادەنرا[5]. بۆیە ئاساییە کورد تەنها لە چوارچێوەی ئەم نەتەوەیەدا کارابیی هەبێت. بەڵام ئایا لە چوارچێوەی کارابیی ئەم نەتەوەیەدا بەشێکی چالاك پێك دەهێنن؟ یان ئایا لەناو ئەم نەتەوەیەدا کارابییەکی ئیجابییان هەیە؟ وەڵامی ئەم پرسیارانە نەرێیە، چونکە ئەوان وەك فارس نین، بەڵکو

---

(1) مروج الذهب، مج1، ص431. التنبیه والاشراف، ص30.

(2) التنبیه والاشراف، ص 83-84.

(3) التنبیه والاشراف، ص84.

(4) م. ن، ص83.

(5) الطبري: تاریخ الرسل والملوك، مج1، ص240-241. ابن الاثیر: الکامل، ج1، ص38. ابو الفداء: م. س، ج1، ص83.

وەك پێشتر بینیمان[1] نوێنەرایەتی رووە کێوییەکەی ئەم نەتەوە ((شارستانییە)) دەکەن. ئەوان شوانکارەن و لە چیاکاندا دەژین و لە ئاوەدانی نزیك نابنەوە[2]، فارسە ((شارستانییەکان)) یاخود پایەدارەکانیان، بەکەم سەیریان دەکەن[3].

بۆیە بە رای ئێمە ئەو سیفەتەیان بەسەردا دەچەسپێت، کە مێژوونوسەکان بڕیبوویان بەسەر نەتەوە نا شارستانییەکاندا، واتە کێوی و هەمەجین. نابێت لێکۆڵەر چاوەڕێی ئەوە بکات کارایی کورد شان بدات لە شانی کارایی نەتەوە گەورەکانی تری وەك فارس، بۆیە لە مێژووی جیهانیشدا کورد هیچ بوونێکیان نییە. ئەو ریوایەتانەی هەن بەشی ئەوە ناکەن لەرێگەیانەوە مێژوویەکی بەدوای یەکداهاتوو بۆ کورد بنوسرێتەوە، ئەوەی هەیە تایبەتە بە نەتەوە گەورەکان، بۆیە لەناو ئەو بوارە زەمەنییەدا، کە مێژوونوس تایبەتی دەکات بە زەمەن لای نەتەوەکان، کورد هیچ زەمەنێکیان نییە[4]، کەواتە ئەوان لە دەرەوەی زەمەندان، یان با بە دەربڕینێکی تر بڵێین لە دەرەوەی مێژووی جیهانیدان، ئەم مێژووە مێژووی نەتەوە گەورەکانە، بەڵام کورد و غەیری کورد مێژوویان نییە، ئەوەی لە وەرگرتنی ئەو چوار، یان حەوت، یان هەشت نەتەوەیە لای مێژوونوسەکان جێی سەرنجە، مەسەلەی ئامادەیی مێژوویی ئەوان و نائامادەیی مێژوویی غەیری ئەوانە. ئەم ئامادەییە ئامادەییەکی رۆشنبیری ـ دەسەڵاتداریی ـ کارگێڕییانەی بەناو یەکداچووە، نائامادەیش لێرەدا مانای نائامادەیی و نەبوونی ئەم رەهەندانە و بوونی چەند رەهەندێکی ترە، کە شایەنی باسکردن نین.

بە بۆچوونی ئێمە، ئەم مەسەلەی ئامادەیی و نائامادەییە بەشێوەیەکی گشتی پەیوەستە بە تێگەیشتنی زانینی مێژووییەوە لە بابەتەکە. ئەوەی کارایی نەتەوەیەك لە نەتەوەکان لە مێژوودا دیاری دەکات، بوونی جۆرێك لە بەدوای یەکدا هاتن یان زنجیرەییە لە مێژووی ئەو نەتەوەیەدا، ئەمەش لە بەدوای یەکداهاتنی پاشاکان یان دەوڵەتەکانی و تەنانەت فەیلەسوفەکانیدا (وەك لە حاڵەتی یۆنانیدا هەیە) شێوەگیر دەبێت. واتە بوونی کۆمەڵە هەواڵێکی لێکدراوە لەبارەی کارایی ئەم نەتەوە یان ئەو نەتەوەوە. ئەگەر لە ماوەیەکی زەمەنیی دیاریکراوی مێژووی ئەو نەتەوەیەدا هەواڵی لەم جۆرەش نەبێت، ئەوا بوونی ناوی پاشاکانی ئەو ماوەیە، بەسە بۆ ئەوەی ـ لەلایەن زانینی مێژووییەوە ـ دان بە بەردەوامییە مێژووییەکەیدا بنرێت[5]. حاڵەتی بەدوای یەکداهاتن و زنجیرەیی، نەتەوەی کارا دەکات بە یەکەیەکی مێژوویی وا، کە بتوانرێت بخرێتە پاڵ یەکە مێژووییەکانی تر، یان بەجۆرێك لەگەڵیاندا تێکەڵ بکرێت بە هەموویان لە مێژوودا کۆی یەکەی ((ئەزموونی نەتەوە)) کاراکان پێك بهێنن . بەڵام کورد و نەتەوە کێوییەکانی تر ئەم جۆرە مێژووە زنجیرەییەیان نییە، ئەوەتە لە قۆناغی پێش هاتنی ئیسلامدا، هیچ پاشا

---

(1) بگەڕێوە بۆ بەشی یەکەم، ل

(2) ابن قتيبة: المعارف، ص210. الثعالبي: تاريخ غرر السير، ص20. المسعودي: مروج، مج1، ص436.

(3) بۆ نمونە بڕوانە: الآبي: نثر الدرر، ج1، ص12.

(4) التنبيه والاشراف، ص133 بەدواوە.

(5) بۆ نمونە بڕوانە: اليعقوبي: التاريخ اليعقوبي، ج1، ص81. هەروەها لەبارەی ئەمە بڕوانە: العظمة: الكتابة التاريخية، ص14-10.

یان دەوڵەتێکی کوردی ناسراو نییە وەك بناغەیەك بۆ نوسینەوەی ئەم جۆرە لە مێژوو پشتی پێ ببەسترێت. ئەو هەواڵانەی لەبارەی کوردەوە هەن، بە هەموویان سیستەمێکی هەواڵی پێك ناهێنن و لەنێوان بەشەکانیدا کۆمەڵە پەیوەندییەکی وا نییە رێگە بە بینینی بەدوای یەکدا هاتن یان زنجیرەی زەمەنی رووداوەکان بدات. لێرەدا چاوەڕێی ئەوە لە مێژوونوس ناکرێت قەناعەت بەم هەواڵە پچڕ پچڕانە بکات تا کورد لەناو نەتەوە کاراکاندا دابنێت. مێژوونوس ـ لە میانەی گێڕانەوەکانیەوە ـ بەوەندە بەس دەکات لە چوارچێوەی نەتەوەی هەمەکی ـ سەراپاگیردا، کاراییی بەشەکی ئەم نەتەوەیە ـ واتە کورد ـ مان پێ رابگەیەنێت.

ئەگەر زۆربەی مێژوونوسەکان لە ریزکردنی نەتەوەکاندا، پشتیان بە زانینی نوسراو بەستبێت، یان بڕیاری پێشوەختەیان وەرگرتبێت و برەویان پێدابێت، ئەوا مەسعودی هەوڵی داوە تێگەیشتنی خۆی فراوان بکات، بۆیە لە روانگەی زانینێکی بەرچاوەوە، کە وادیارە لە گەڕان و سوڕانەوەی بە وڵاتان و بینینی زۆر نەتەوەی گەورەو بچوکدا بەدەستی هێناوە، لە چەمکی نەتەوە و ریزکردنی نەتەوەکان دەدوێت[1]. بۆیە لە تێڕوانینی ئەودا بۆ کاراییی نەتەوە مرۆییەکان، جۆرە سەراپاگیرییەك بەرچاو دەکەوێت. ئەو سەرەڕای باوەڕبوونی بە کاراییی حەوت نەتەوەکە، پێیوایە ئەو کاراییە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمانەی بەسەرچوون، ئەوەتە ـ لەدوای ئەم نەتەوانە ـ زۆر وەچە و نەوەی تر دەرکەوتوون، زمانەکان جیاوازییان تێکەوتووە، نەتەوەکان جۆراوجۆر بوون و لە راو بۆچوونیاندا جیاوازن[2]. ئەمە لەلایەکەوە، لەلایەکی ترەوە مەسعودی باوەڕی وایە کاراییی مێژوویی تەنها تایبەت نییە بە نەتەوە شارستانیەکان و ناکرێت مێژوو تەنها تایبەت بێت بە هەواڵی ئەوان، لای ئەو دروستە قسە لە کاراییی نەتەوە ناشارستانییەکانیش بکرێت. ئەمەش یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی مەسعودییە لە مامەڵەکردن لەگەڵ چەمکی نەتەوەدا[3]. لای مەسعودی نەتەوە ناشارستانییەکان یان ((کێوییەکان)) عەرەب و تورك و کورد و بەربەر و ...هتد دەگرێتەوە، ئەم نەتەوانە بەوە جیا دەکرێنەوە لە دەشت و چیاکاندا دەژین و کۆچەرین[4].

ئەوەی لێرەدا بۆ ئێمە گرنگە ئەوەیە مەسعودی وەك نەتەوەیەك لە نەتەوە کێوییەکان باسی کورد دەکات، ئەو کاتێك کورد و خێڵە کوردەکان و ناوچەکانی نیشتەجێبوونیان دەناسێنێت[5]، لەم پێگەوەیە، کە کورد لەناو نەتەوەکاندا هەیەتی. ئەوەی مەسعودی لەبارەیانەوە دەیڵێت رەنگدانەوەی حاڵەتی کۆچەرییە

---

(1) مروج الذهب، مج1، ص10.

(2) التنبيه والاشراف، ص83.

(3) بڕوانە: ناصيف (نصار): مفهوم الأمة بين الدين والتاريخ ـ دراسة في مدلول الأمة في التراث العربي الاسلامي، ط3، (بيروت: 1383)، ص60.

(4) مروج، مج1، ص431. التنبيه والاشراف، ص30.

(5) مروج الذهب، مج1، ص430-436. التنبيه والاشراف، ص34.

ـ وەك جۆرێك لە كـارایی ـ لای كورد، ئەوان چەند خێڵێكی دانیشتووی چیاكانن[1]، بەوە جیا دەكرێنەوە زۆر توند و تیژ و وشكن[2].

بەپێی تێگەیشتنی مەسعودی ئەم جۆرە لە ژیان، وێنەی هێڵە سەرەكییەكانی هەر كاراییەكی كورد دەكێشێت لە مێژوودا. بەڵام ئەم مێژوونوسە كاتێك لە عەرەب دەدوێت لە هەموو ((نەتەوە كێوییەكان)) بەتایبەتی لە كورد، بەباشتریان دەزانێت، چونكە لای ئەو عەرەب هەندێك سیفەتی جەستەیی و بنەمای رەوشتییان هەیە لە سەرجەم نەتەوەكانی تر جیایان دەكەنەوە، بۆیە ئەوان خۆیان لادەدەن لە توندی و دڵڕەقیی كورد و چیانشینەكان بەگشتی، چونكە پێكهاتەی جوگرافیی وڵاتەكەیان كاریگەرییەكی سەلبیی كردووەتە سەر رەفتار و رەوشتیان[3] و توندوتیژی كردوون، وەك لە بەشی یەكەمدا بەدرێژی باسمان كرد. لەگەڵ ئەمەشدا بە چاكتر زانینی عەرەب لە كورد، كاری نەكردووەتە سەر پێگەی تایبەتی كورد لەو چوارچێوەیەدا، كە مەسعودی تایبەتی كردووە بە كارایی نەتەوە كێوییەكان.

هەموو ئەوەی لەبارەی كارایی نەتەوەكانەوە وتمان، دەچێتە ناو بواری مامەڵەكردنی مێژوونوس لەگەڵ چەمكی ((ئوممەت))دا لە مێژووی پێش هاتنی ئاینی ئیسلام، یان ئەوەی دەشێ بە مێژووی نا ئیسلامی ناو ببرێت، ئەگەرچی مێژوونوس لە روانگەی ئەو دید و هەڵوێستانەوە چارەسەری بابەتەكە دەكات، كە لە قۆناغی ئیسلامیدا شێوەگیر بووبوون. كاتێك دەچینە قۆناغی نوسینەوەی مێژووی ئیسلامییەوە، خۆمان لەبەردەم چەمكێكی نوێدا دەبینینەوە بۆ نەتەوە و بەشێوەیەكی جیاواز باس لە كارایی نەتەوەكان دەكرێت، چونكە بە دەركەوتنی ئیسلام، مێژوونوس تۆماركردنی هەواڵەكان لە هێنانی ئەو هەواڵە تایبەتییانەدا كورت دەكاتەوە، كە تایبەتن بە كایەی ئیسلامی، بەبێ هیچ ناوهێنانێكی نەتەوە شارستانییەكان. ئیتر ئامادەیی نەتەوەكان و كاراییان دەبەسترێتەوە بە رادەی بەشداریكردنیان لە ئەزموونی ئوممەتی ئیسلامیدا، وەك ئەوەی لەم روانگەیەدا مێژوو تۆماركردنی داناییەكی مرۆیی بێت، كە بە هاتنی ئیسلام دەگاتە ئەوپەڕی كەماڵی خۆی، لای مێژوونوسەكان ئیسلام كۆتایی هاتنی كارایی نەتەوە شارستانییەكان و لوتكەی دانایی مرۆییشە[4].

بێگومان ئەم گۆڕانەی تێڕوانینی زانینی مێژوویی بۆ ئەزموونی نەتەوەكان، هاوشان بوو لەگەڵ گۆڕان لە تێڕوانینی كورددا وەك كۆمەڵەیەكی كارا لە چوارچێوەی ئوممەتی ئیسلامیدا، بە لەبەرچاو گرتنی سەراپاگیریی چەمكی ئوممەت لەم كایەیەدا. بەپێی وێناكردنی قورئان بۆ چەمكی ئوممەت، واتای یەكێتیی عەقیدە و رێبازی ئاینی بەسەر ئەم چەمكەدا زاڵە، پەیامە نوێكەش ئەوەی دەخواست یەك كۆمەڵ پێك

---

(1) مروج الذهب، مج1، ص433.

(2) م. ن، ص.

(3) م. ن، ص.

(4) الخالدي: مفهوم التاريخ، ص30.

بێت، کە لەسەر باوەڕبوون بە عەقیدە تازەکە و مومارەسەکردنی بڕیار و سیستەمی بەهاکانی، دامەزرابێت[1].

لەم چەمکەدا هەموو قسەکردنێك لە کارایی کورد وەك نەتەوەیەك، دەچێتە ناو چوارچێوەی ئـوممەتی ئیسلامیی سەراپاگیرەوە. ئەگەر سیماکانی کارایی کورد لەناو نەتەوەی فارسدا سنوردار بووبێت و ـ لەکاتی باسکردنی نەتەوە شارستانیەکاندا ـ سەبارەت بە مێژوونوس جێی بایەخ نەبووبێت و بەوە جیا کرابێتەوە بە تەواوی سەلبییە، ئەوا کاراییان لەناو ئوممەتی ئیسلامیدا جیاوازە لەم شێوازە نزمەی کارایی، چونکە کورد و وڵاتەکەیان، پێش هەموو شتێك، وەك مرۆڤ نوێنەرایەتی بەشێکی مرۆیی و وەك شوێنیش درێژکراوەی سەروەریی «ئوممەت ـ نەتەوە»ی ئیسلامین. بۆیە تا ئەم ئوممەتە سەراپاگیرە بوونی مابێت، کارایی کوردیش جۆرە بەردەوامییەکی هەیە. بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە کورد بەدرێژایی مێژووی ئەم ئوممەتە کاراییەکی ئیجابییان هەبووە، لێرەدا کارایی کورد، وەك لە بەشی پێشوودا بینیمان، کۆمەڵێك سنوربەندیی زەمانی و مەرجی تایبەتیی هەیە، کورد بەرەبەرە لە کارایەکی سەلبییەوە دەگۆڕێت بۆ کارایەکی پەسەندکراو و پاشان دەگۆڕێت بۆ کارایەکی پێویست. ئەوەی روونە ئەوەیە کورد لە چوارچێوەی ئەم ئوممەتەدا کارا بوون، بە چاوپۆشین لە جۆری ئەم کاراییە و چۆنیەتییەکەی لە گۆشەنیگای زانینی مێژووییەوە. لێرەدا واتای «کارای مێژوویی» لە چەمکی «بوونی مێژوویی »جیا دەبێتەوە، ئەگەر بوون پەیوەست بکەین بە زانینی مێژوویی و تێڕوانینە تەسك و مەرجدارەکەیەوە لە سەرجەم کۆمەڵە مرۆییەکانی کایەی ئیسلامیی ئەو کاتە، ئەوا هەموو لێکۆڵینەوەیەك لە کارایی کورد لەناو چوارچێوەی ئوممەتی ئیسلامیدا، پەیوەست دەبێت بە ئەزموونە مێژووییەکەیانەوە لەم چوارچێوە دیاریکراوەی ماهیەتی بووندا. بەڵام ئەو بوونەیان بوونە لەناو «ئوممەتی ئیسلامی»[2]ی خاوەن مەغزایەکی سەراپاگیردا، نەك لە رووی ئاکامەکانی ئەم بوونە و دەرکەوتەکانی لە نوسینی مێژووییدا.

لە لایەکی ترەوە کاتێك لە جیاوازیی ئاشکرای نێوان کارایی کوردی پێش ئیسلام و کارایی قۆناغی ئیسلامیی مێژووەکەیان دەدوێین، دەبینین سیماکانی ئەزموونی مێژوویی کورد لە قۆناغی دووەمدا روونترن. لەوانەیە ئەمەش دەرئەنجامی تێکەڵبوونی راستەوخۆ و پابەندبوونی کورد بێت بەو ئوممەتە سەراپاگیرەوە، کە ئەزموونە مێژووییەکەی هەڵدەسەنگێنێت و هەروەها زانیارییەکی راستەوخۆی هەیە لەبارەی ئەو کۆمەڵانەی ئوممەتەکەیان پێکهێناوە، لەناویشیاندا کورد. بۆیە کاتێك دەبینین، بۆ نمونە مێژوونوسێك بەدوای ریشەی نەتەوە مرۆییەکاندا دەگەڕێت، کورد لەبیر ناکات و ـ وەك پێشتر باسمان کرد ـ ریشەکەیان پەیوەست دەکات بە ریشەی سەراپاگیری هەموو نەتەوەکانەوە[3]. چونکە هزری ئەو لە گەڕان

---

(1) بڕوانە: مفهوم الأمة، ص22.

(2) بڕوانە: ابن حزم: الفصل في الملل والأهواء والنحل، ج1، ص112.

(3) بۆنمونە بڕوانە: الحميري: التيجان، ص01. النويري: نهاية الأرب، السفر الثاني، ص288-230. ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون، ج1، ص3، 181. القلقشندي: قلائد الجمان، ص31.

بەدوای ئەم ریشانەدا، لەو چوارچێوەیەدا دێت و دەچێت، کە ئوممەتی ئیسلامیی سەراپاگیر بۆی داناوە. هەروەها کارایی مێژوویی لە قۆناغی ئیسلامیدا، زیاتر لە رەهەندێکی هەیە وەك رەهەندی سیاسی و رۆشنبیری و ئاینی و کارگێری و ...هتد، بە جۆرێك لێکۆڵەر ـ دوای ئەوەی هەموو ئەم رەهەندانە لەگەڵ یەکدا کۆدەکاتەوە ـ ئەو وێنە گشتگیرەی کارایی کورد دەبینێت، کە هەموو جۆرە ئەزموونەکانی ئەم نەتەوەیەی لە خۆگرتووە و لەمەو دوا باس لە هەندێك سیمای ئەم رەهەندانە دەکەین.

2) کارایی نەتەوەی کورد لە روانگەی ئیبن خەلدونەوە

بۆ هەڵسەنگاندنی ((کارایی کورد)) لە قۆناغی ئیسلامیدا دەتوانین بگەڕێینەوە بۆ بەرهەمی هـزری ـ مـێـژوویی یەکێك لە بەناوبانگترین رەمزە هزرییەکانی ئەم قۆناغە، ئەویش ئیبن خەلدونە، کە مەودایەکی گەورەی داوە بە چەمکی نەتەوە لەم بوارەدا.

ئەگەر مەسعودی لە تەقلیدی باو دەرچووبێت و چەمکی ((کارایی)) تەنها لە نەتەوە شارستانییەکاندا کورت نەکردبێتەوە و نەتەوە ناشارستانییەکانیشی ریزبەند کردبێت و لە مێژوودا پێگەیەکی پێدابن، ئەوا مێژووی ئیبن خەلدون ـ بەجۆرێك لە جۆرەکان ـ لەوێوە دەست پێدەکات، کە لای مەسعودی کۆتایی هاتووە. ئەو تیۆرەکانی خۆی لەبارەی مێژووەوە، لەم ریزبەندییە نوێیەوە، واتە لە نەتەوە کێوییەکانەوە بنیات دەنێت و بە نەتەوە کۆچەرییەکان (الامم البدوية) ناویان دەبات، بەتایبەتی ((عەرەب و تیرەکانی بەربەر و زەناتە لە رۆژئاوا و کورد و تورکمان و تورك لە رۆژهەلات))[1]، ئەم نەتەوانە کێویترین خەڵکن ((لای خەڵکە شارستانییەکە وەك کێوییەکن، کە کەس دەسەڵاتی بـەسەریدا نییە و زۆر دڕندەن))[2].
بۆ تێگەیشتن لەم دەقە خەلدونییانە و تیۆرەکانی بەشێوەیەکی گشتی و کارایی کورد لە روانگەی ئەم مێژوونوسەوە بە شێوەیەکی تایبەتی، پێویستە ئاماژە بکەین بە چۆنیەتی پێکهاتنی ئەم بۆچوون و تیۆرانە و چۆنیەتی مامەڵەی ئیبن خەلدون لەگەڵ ئەو مادە مێژووییەی لەبەر دەستیایەتی. ئێمە لێرەدا لەبەردەم هزر و بیرکردنەوەیەك داین بەشێوەیەکی جیاواز لەوەی پێشتر هەبووە مامەڵە لەگەڵ بابەتە گێڕراوەکەدا دەکات، بەبێ ئەوەی ئەمە لە تۆمارکردنی مێژوودا، مانای دەرچوونی ئەم بیرکردنەوەیە بێت لەو گێڕانەوە تەقلیدییە و لەو بەدیهییەتەی رووداوەکان، کە مێژوونوسەکانی پێشوو و دواییش بەرهەمیان هێناوە. بەڵام ئەم بیرکردنەوەیە لە بینینی مەغزای گێڕانەوە مێژووییەکاندا لە بینینەکانی تر جیاوازە، چونکە ـ ئیبن خەلدون ـ لە (المقدمه)دا هەوڵ دەدات بە بەکارهێنانی چەند چەمکێکی وەك کۆچەری و دەمارگیری و شارستانێتی و ئاوەدانی (العمران)، لە روانگەیەکی هزری ـ کۆمەڵایەتیی جیاواز لەوەی پێش خۆی، ئەزموونی مێژوویی ئیسلامی هەڵسەنگێنێت. بەپێی قسەی خۆی، بەمە توانیویەتی ((زانست))ێکی نوێ

[1] المقدمة، ص36-31، 110، 214.
[2] م. ن، ص36.

بدۆزێتەوە و ناوی ناوە زانستی ئاوەدانی ((علم العمران))، کە زانستێکی سەربەخۆیە و مەبەستی لەم زانستە گردبوونەوەی مرۆڤەکانە، ئەمەش پێکدێت ((بە نیشتەجێبوون لە دەڤەر یان ناوچەیەکدا بۆ هاودەمی لەگەڵ عەشیرەت و دابینکردنی پێداویستییەکان و هاریکاریکردنی یەکتری بۆ بەدەستهێنانی بژێوی))[1]. ئەرکی سەرەکیی ئەم زانستە بریتییە لە گەڕان بەدوای هۆکارەکانی دروستبوون و روخانی دەوڵەت و هۆیەکانی بەدوای یەکداهاتن و پێشبڕکێ و بەربەرەکانێکردنی دەوڵەتەکان لەگەڵ یەکتردا. بەکورتی دەشێت بڵێیت دەوڵەت وەك بەرهەمێکی کارایی نەتەوەکان لە مێژوودا، ئەو مەسەلە سەرەکییەیە، کە ئیبن خەلدون پێوەی خەریك بووە و تیۆر و بیرکردنەوەکانی لە دەوری ئەم مەسەلەیە دەسوڕێنەوە. ئەویش خۆی جەخت لـەم بابەتە دەکاتەوە کاتێك لە (المقدمە)دا هۆ و هۆکارەکانی گرنگیدان بە دەوڵەت و عیمران دەردەخات و بانگەشەی ئەوە دەکات بارودۆخی عیمران و شارنشینی (التمدن) باس دەکات و ئەو دیـاردە خـودییانەی گردبوونەوەی مرۆڤەکان دەخاتە روو، کە چێژمان پێ دەبەخشن و گوزارشت لە مەرج و ((هۆیەکانی ئاوەدانکردنەوە دەکات و ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە خەڵکی دەوڵەتەکان چۆن لە دەرگای بوون بە دەوڵەتیان داوە))[2]. بەم جۆرە ئیبن خەلدون وێنای عیمرانی مرۆیی دەکات لەسەر ئەو بنەمایەی دەوڵەت ئەو میحوەرە، یان بیرۆکە سەرەکییەیە، کە کاروباری گردبوونەوەی مرۆڤ بە دەوریدا دەسوڕێتەوە و پەیکەرێکە گرێچنی ژیانی کۆمەڵایەتیی لەسەر وەستاوە[3] و کارایی نەتەوەکان لەم دامەزراوەیەدا بەرجەستە دەبێت.

بەڵام ئەو دەوڵەتەی ئیبن خەلدون مامەڵەی لەگەڵ دەکات و تێی دەڕوانێت لەسەر بنەمایەکی کۆچەری دامەزراوە، واتە ئەو دەوڵەتەی نەتەوە ناوبراوەکانی دەقی پێشوو (عەرەب، کورد، بەربەر، تورك) دایان مەزراندووە. تەنها ئەم کۆچەرییانە توانای دامەزراندنی ئەم دەوڵەتانەیان هەیە، چونکە دەمارگیری، کە دەوڵەتی گشتیی پێ دادەمەزرێت[4]، دیاردەیەکی تایبەتە بە کۆچەر و کۆمەڵە کۆچەرییەکان، ئەم کۆمەڵە باسکراوانە بەهۆی ئەم دەمارگیرییەوە شان و شەوکەتیان زیاد دەکات و دەبنە جێی مەترسی، چونکە دەمارگیری دروشمی کۆچەرایەتییە[5]. بە دەربڕینێکی تر، دەوڵەت لە چوارچێوەی کۆچەرایەتیدا نەبێت، دانامەزرێت و وەك دامەزراوەیەکی بەهێزی ـ چالاك لە ژیاندا نامێنێتەوە، بۆیە پێشوەخت دەتوانین لەم پنتەوە کارایی کورد لە گۆشەنیگای ئیبن خەلدونەوە دیاری بکەین.

ئیبن خەلدون هەر بەوە ناوەستێت، کە کورد بە کۆچەر دادەنێت و کۆمەڵێك خاسیەت و مۆرکی تایبەت بە کۆمەڵگەی کۆچەرییان پێدەدات، چونکە کۆچەرایەتیی کورد و نەتەوەکانی تر، سەرەتای ئەو قۆناغەن، کە لە هزری خەلدونیدا بایەخێکی زۆری هەیە، ئەویش قۆناغی دامەزراندنی ئەو تیۆرانەیە، کە

---

[1] م. ن، ص32.

[2] م. ن، ص4.

[3] بڕوانە: العظمة: ابن خلدون وتاریخیته، ت: عبدالکریم ناصیف، ط1، (بیروت: 1381)، ص43. الجابري: فکر ابن خلدون ـ العصبیة والدولة، (بغداد: د. ت)، ص114.

[4] المقدمة، ص121.

[5] م. ن، ص101، 230.

ڕەوتی مێژوویی ئەم شێوە کۆمەڵایەتییانە شرۆڤە دەکەن. بە کورتی ئەو دەیەوێت هۆیەکانی کارایی کۆچەر و دینامیکییەتیان لەناو کایەی ئیسلامیدا دەربخات. بەڵام ئایا ئیبن خەلدون باسی کارایی کوردی کردووە لە خۆیدا؟ یان با بەدەربڕینێکی تر بڵێین، ئایا کورد لە هزری ئیبن خەلدوندا مەرکەزییەتیان هەیە؟ لە ڕاستیدا پڕۆژەکەی ئەم بیرمەندە و لێکۆڵینەوەکانی لە مێژوو، تایبەتن بە ڕۆژئاوای ئیسلامی و بارودۆخی نەوە و نەتەوەکانی عەرەب و بەربەر و ڕای دەگەیەنێت خۆی لە قەرەی هەواڵەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی نادات، چونکە ئاگای لە بارودۆخی ئەم بەشە نییە[1]. ئەو لەبەر ئەوەی ڕاستەوخۆ تێکەڵ بە عەرەب و بەربەر بووە و لەگەڵیاندا ژیاوە، شارەزاییەکی تەواوی لەبارەیانەوە هەیە. بەڵام شارەزاییەکی ئەوتۆی لە بارەی نەتەوە ((ڕۆژهەڵاتییەکان))ەوە نییە، چونکە بۆی نەگونجاوە لێیان شارەزا ببێت و تەنها لەڕێگەی گێڕانەوەی کەسانی ترەوە کەمێك شارەزایان بووە، بۆیە ئەمیش وەك ئەوانی تر لەو حوکمەی ئیبن ئەثیر دەرناچێت، کە بەهۆی کەمتەرخەمی مێژوونوسانی تۆمارکەری هەواڵەکانی کایەی ئیسلامی، داویەتی بەسەریاندا و پێی وایە ڕۆژهەڵاتییەکانیان ((کەم باسی ڕۆژئاواییەکان دەکەن و ڕۆژئاواییەکانیشیان بارودۆخی ڕۆژهەڵاتیان پشتگوێ خستووە))[2].

لەگەڵ ئەمەشدا ئیبن خەلدون هەواڵەکانی ڕۆژهەڵاتی وڵاتی ئیسلامی و نەتەوەکانی پشتگوێ نەخستووە و سەرەڕای ئەوەی لە کاتی نوسینی (المقدمە)دا[3] ڕاستەوخۆ تەنها عەرەب و بەربەری ناسیوە، بەڵام گرنگیی بە میللەت و نەتەوە ڕۆژهەڵاتییەکانی وەك کورد و تورك و..هتد داوە و لەڕێگەی گێڕانەوە و ریوایەتە مێژووییەکانەوە ئاگای لێیان بووە. لەگەڵ ئەمەشدا ئەو دوای ئەوەی عەرەب و بەربەر لە سەنتەردا دادەنێت، ئەوە ڕادەگەیەنێت کاتێك خۆی لە مێژووی نەتەوەکانی تر دەدات، لەپێناو خودی نەتەوەکاندا نییە و بەهەمان وردەکاریشەوە نییە، بەڵکو لەسەر ئەو بنەمایەیە لەڕووی زەمەنییەوە هاوچاخی مێژووی ئەم دوو ڕەگەزەن[4]. واتە لە مەرکەزییەتی نەتەوە ڕۆژئاواییەکانەوە (مەبەست ڕۆژئاوای خاکی ئیسلامە ـ و ـ) مێژووی نەتەوەکانی تر، بەتایبەتی نەتەوە ڕۆژهەڵاتییەکان، دەگێڕێتەوە. بەڵام بۆ ئەوەی زوڵم لە ئیبن خەلدون نەکەین، دەبێت ئەوە بڵێین، کە پەراوێزخستنی مێژووی نەتەوە ڕۆژهەڵاتییەکان لە چاو مێژووی ناوەنددا، مانای کەمکردنەوە نییە لە کارایی مێژوویی ئەم نەتەوانە یان بڕیاردان بەسەریاندا لە تێڕوانینێکی ناوەندییەوە. ئەو عەرەب و بەربەر و کورد و تورك لە یەك ریزدا دادەنێت و بە جۆرە گشتیگیرییەکەوە مامەڵە لەگەڵ کاراییەکەیاندا دەکات. ئەمە لەلایەکەوە، لەلایەکی ترەوە، پەراوێزی مێژوویی لێرەدا، وەك عەظمەی لێکۆڵەر ئاماژەی پێدەکات، تەنها چەند گۆشەیەکی زەمەنین، کە مێژووی

---

[1] المقدمة، ص26.

[2] الکامل، ج1، ص0.

[3] ئیبن خەلدون لە قەڵای ئەبی سەلامە لە مەغریب، کتێبی (المقدمە)ی نوسیوە، واتە پێش ئەوەی کۆچ بکات بۆ میسرو وڵاتی شام لە ڕۆژهەڵات.

[4] المقدمة: ص0. هەروەها ئەمە لە ناونیشانی کتێبەکەشدا ((العبر وديوان المبتدأ والخبر في ايام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر))یشدا ڕوون دەبێتەوە.

ئەم نەتەوانە جێگەیەکی تێدا دەگرن[1]. واتە کاتێك ئیبن خەلدون کوردو تورك و تورکمان دەخاتە ریزی عەرەب و بەربەر، بەمە گوزارشت لە قەناعەتی خۆی دەکات بە بوونی چەند خاسیەتێکی سەرەکیی هاوبەش لەنێوان نەتەوە جیاوازەکاندا، ئەو لە تیۆریزەکردنەکانیدا پشت دەبەستێت بە تێبینی کردنی دیاردە کۆمەڵایەتییەکانی ئەو نەتەوانەی تێکەڵیان بووە و لە نزیکەوە لێیان ورد بووەتەوە و لە مێژووی ئەم میللەتانەدا بەدواداچوونی کردووە بۆ ئەم دیاردانە و هاوشێوەکانیان لە مێژووی ئەو میللەتانەی تر، کە هیچ ئەزموونێکی لەگەڵیاندا نەبووە و تێکەڵیان نەبووە، پاشان هەوڵی داوە هاوتاییەك لەنێوان هەموو ئەو دیاردانەدا بکات[2].

ئیبن خەلدون کورد وەك نەتەوەیەکی تایبەت وەردەگرێت، کە رەچەڵەکی خۆی هەیە[3]، ئەگەرچی لەم رەچەڵەکە و ئەو نیشتمانەی خێڵەکانی لەسەری دەژین، لەگەڵ نەتەوەکانی تردا هاوبەشە[4]. بەڵام کاتێك ئیبن خەلدون کورد لەریزی ئەوانەدا دادەنێت، کە بە ((نەتەوە کۆچەرییەکان)) ناویان دەبات، ئەم تایبەتمەندییەی کورد لەخۆیدا خاوەنی کارایی نییە، بۆیە ئەگەر بمانەوێت لە روانگەی ئیبن خەلدونەوە لە کارایی کورد بدوێین، پێویستە لەم هەمەکییەتە گشتییەوە ـ واتە نەتەوە کۆچەرییەکانەوە ـ دەست پێبکەین تا بتوانین بەمە کارایی کورد لە چوارچێوەی راستی خۆیدا بخوێنینەوە. لە هەمان کاتدا دەبێت لە کایەی ئیسلامیدا، وەك ئەوەی ئیبن خەلدون بینیویەتی و تۆماری کردووە، لە ئەزموونی مێژوویی کورد بڕوانین.

سەرەتا با بپرسین: ئەو سەرچاوانە چین، کە ئیبن خەلدون لە رێگەیانەوە کورد لەناو نەتەوە کۆچەرییەکاندا دادەنێت و تێکەڵیان دەکات بەپڕۆژە گەورەکەی خۆی لەبارەی ئەم جۆرە لە گردبووەنەوەی مرۆڤەکان و توانای تێپەڕاندن یان تێپەڕبوون بەو خولە شارستانییەدا؟ لەوانەیە ئەم بیرمەندە لە دوو رێگەی سەرەکییەوە کوردی ناسیبێت و مامەڵەی لەگەڵدا کردبن: ریگەی یەکەم ـ کە لێی دڵنیا نین ـ رێگەی راستەوخۆیە، واتە لەناویاندا ژیاوە و تیکەڵیان بووە. لەڕاستیدا هیچ بەڵگەیەکی تەواومان نییە ئەم تێکەڵییەی ئیبن خەلدون لەگەڵ کورد، وەك ئەوەی لەگەڵ عەرەب و بەربەردا هەیبووە، بسەلمێنێت. بەڵام ئەوە بەدوور نازانین چاوی بە هەندێك کورد کەوتبێت، بە تایبەتی ئەوانەی بەهۆی هێرشی مەغۆلەکانەوە کۆچیان کردبوو ـ یان ناچار کرابوون کۆچ بکەن ـ بۆ وڵاتی شام و میسر و وەك ئیبن خەلدون باسی دەکات، هەندێکیان گەیشتبوونە مەغریب[5]. هەروەها ئیبن خەلدون لەساڵی (184ك-1382ز) کۆچی کردووە بۆ میسر و قاهیرە بەوە ناودەبات، کە ((باخچەی جیهان و شوێنی کۆبوونەوەی نەتەوەکانە))[6]، وەك پێشتریش

---

[1] ابن خلدون وتأريخيته، ص06.

[2] بڕوانە: علي عبدالواحد (وافي): عبقريات ابن خلدون، (القاهرة: 1313)، ص203. اومليل: مصادر التنظير عند ابن خلدون، ص60.

[3] تاريخ ابن خلدون، ج1، ص181.

[4] المقدمة، ص00.

[5] تاريخ ابن خلدون، ج6، ص433. ج1، ص142-143، 210.

[6] لەبارەی چونی ئیبن خەلدون بۆ میسر بڕوانە ئەوەی خۆی نوسیویەتی لە: التعريف بابن خلدون، ص264-280.

باسمان کرد، لە سەردەمی مەملوکیدا رەوەند (جالیە)ێکی گەورەی کورد لە میسر دەژیان و لەوێ ئیبن خەلدون چاوی بە هەندێکیان کەوتووە. لەگەڵ ئەمەشدا ناتوانین بڵێین ئیبن خەلدون لەنزیکەوە لەگەڵ کورد ژیاوە، بۆیە پێویستە بە دوای سەرچاوە کتێبییەکاندا ـ رێگەی دووەم ـ بگەڕێین، واتە ئەو سەرچاوانەی مێژوونوس پشتی پێ بەستوون و لـەرێگەیانەوە رابردووی کوردی زانیوە و لە داڕشتنی تیۆرە گشتییەکانی لەبارەی نەتەوە کۆچەرییەکان و کاراییانەوە، سودی لەم زانیارییانە بینیووە.

لەراستیدا دەبوایە، کاتێك لە بەشی یەکەمدا لەوە دواین ئیبن خەلدون کوردی لە ریزی نەتەوە کۆچەرییەکاندا داناوە و سروشتی کۆمەڵایەتییانی دیاری کردووە، ئاماژەمان بە سەرچاوەکانی تیۆریزەکردن بکردایە لای ئەم بیرمەندە. بەڵام ئەمەمان دواخست بۆ ئێرە، بۆ ئەوەی سیاقی گشتیی باسکردنی کاراییی نەتەوەی کورد بە تەواوی ببینین.

مەسعودی لە ریزی پێشەوەی ئەو مێژوونوسانەدایە، کە ئیبن خەلدون لە ریزکردنی نەتەوە کۆچەرییەکاندا، پشتی پێبەستوون و بە ''پێشەوای مێژوونوسان'' ناوی دەبات[1]، ئەگەرچی دوای ئەمە رەخنەی لێدەگرێت[2] و لەناو ئەو مێژوونوسانەدا دایدەنێت، کە تووشی هەڵە و لادان بوون بەهۆی رەچاونەکردنی ''بنەماکانی نەریت و یاساکانی سیاسەت و سروشتی عیمران و بارودۆخی کۆمەڵگەی مرۆییەوە''. لەگەڵ ئـەمەشدا ئەو ریزبەندییەی نەتەوە کۆچەرییەکان، کە مەسعودی پێشکەشی دەکات، ئیبن خەلدون وەری دەگرێت و دای دەرێژێت و و مامەڵەی لەگەڵ دەکات، بۆیە شێوە لێکچونێك لەنێوان هەردوو ریزبەندییەکەدا هەیە[3]، ناتوانین بڵێین دانانی کورد بە کۆچەر و دامەزراندنی تیۆر لەسەر ئەمە لەلایەن ئیبن خەلدونەوە، گوزارشتکردنە لە پابەندیی ئیبن خەلدون بەو چوارچێوە هزرییەی مەسعودی تیایدا بیری کردووەتەوە و ریزبەندیی نەتەوەکانی داناوە. گومان نەکردنی ئیبن خەلدون لەم ریزبەندییە، وەك ئەوەی کورد و هی تری تیا دەردەهێنێت، بەرێگەیەکی ناڕاستەوخۆ پاساوەکەی ئەوەیە دان بەوەدا دەنێت، کە وەك مەسعودی ئاگای لە مێژووی رۆژهەڵاتی ئیسلامی نییە[4]. وەك پێشتر باسمان کرد، بەراورد بە مێژوونوسەکانی تر، مەسعودی بە وردی و تێرو تەسەلی باسی کوردی کردووە، بێگومان ئەوەی ئەو لەبارەی سروشتی کورد و خێڵەکانی و شوێنی نیشتەجێبوونیانەوە نوسیویەتی، بەجۆرێك لە جۆرەکان رۆڵی هەبووە لە پێکهێنانی بۆچوونی ئیبن خەلدون لەبارەی ئەم نەتەوە کۆچەرەوە.

هەروەها ئیبن خەلدون پشتی بە مێژوونوسی گەورە ئیبن ئەثیر بەستووە، بەتایبەتی کتێبی (الكامل فی التأریخ)ەکەی، چونکە ئەم کتێبە لەو سەرچاوانەیە، کە ئیبن خەلدون لە کاتی نوسینی مێژووی

---

(1) المقدمة، ص20.

(2) مەسعودی ـ لە ریزبەندییەکەیدا ـ دەڵێت: ''من حل کۆچەرەکان لە عەرەب و نەتەوە کێوییەکانی تری وەك تورك و کوردو بجە (لە بەربەرن) و بەربەر. مروج الذهب، مج1، ص431. بەڵام ئیبن خەلدون دەڵێت: ((نەتەوە کێوییەکانی وەك عەرەب و تورك و تورکمان و کوردو هاوشێوەکانیان...)). المقدمة، ص214. لە دەقی تردا بەرەبەرو خێڵەکانیان زیاد دەکات، بۆنمونە بڕوانە: ص36-31.

(3) المقدمة، ص26.

(4) المقدمة، ص26.

ڕۆژهەڵاتی ئیسلامیدا، زۆر گەڕاوەتەوە سەری. تەنانەت لەو کاتانەشدا، کە ناوی ئەم کتێبە نابات، شێوازی گێڕانەوەی کتێبی (العبر) وەك شێوازی گێڕانەوەی کتێبی (الکامل) وایە و شتەکان وەك خۆیان وەردەگرێت، وەك لە وەرگرتنی هەواڵەکانی کورددا بەڕوونی ئەمە بەرچاو دەکەوێت. هەروەها ئیبن خەلدون لە کتێبی (مسالك الابصار)ی فەزلولڵای عومەری شتی وەرگرتووە[1]، پێشتریش ئاماژەمان بە گرنگیی ئەم کتێبە کرد لە ناساندنی کورد و سروشتی خێڵایەتییان و ناوچەکانی نیشتەجێبوونیاندا. لەوانەیە ئەوەی ئەم مێژوونوسە لەبارەی کوردەوە وتوویەتی، پاڵپشتێك بوو بێت بۆ ئەو هەڵوێستەی ئیبن خەلدون، کە کوردی لەریزی نەتەوە کۆچەرەکاندا داناوە و ـ بەپێی ئەمە ـ دینامیکییەتی مێژووییانی ڕوون کردووەتەوە.

پێش ئەوەی کۆتایی بە قسەکردن بێنین لە مەڕ سەرچاوەی تیۆرەکانی ئیبن خەلدون لەبارەی کوردەوە، پێویستە ئاماژە بەوە بکەین مێژوونوسانی هاوچاخی ئیبن خەلدون، یان ئەوانەی لەدوای خۆی هاتوون، ڕەخنەیان لێگرتووە و بەوە تۆمەتباریان کردووە لەبارەی مێژووی ڕۆژهەڵاتەوە زانیاریی کەم بووە و لە کاتی گواستنەوەی هەواڵی نەتەوە ڕۆژهەڵاتییەکاندا کەوتووەتە هەڵەوە[2]. لەگەڵ ئەمەشدا ئیبن خەلدون ـ بەپشت بەستن بەو سەرچاوانەی دەستی کەوتوون ـ وێنەیەکی ئەم نەتەوانەی لا دروست بووە و ئەمەش یارمەتیی ئەوەی داوە تیۆریزەیان بکات، هەوڵیشی داوە تیۆرەکانی بگشتێنێت، بۆ ئەوەی هەموو نەتەوە کاراکانی کایەی ئیسلامی لەخۆ بگرێت، ئەم تیۆرانە دەمانخەنە بەردەم مێژوویەك، کە ئیبن خەلدون زانیویەتی و دواتر نوسیوویەتەوە[3]. ئێمە ـ سەرەڕای ئەوەی لەسەرەوە لەبارەی سەرچاوەی تیۆردانانەکانی ئیبن خەلدونەوە وتمان ـ هاوڕای یەکێك لە لێکۆڵەرەکانین، کە پێی وایە قورسە ڕەهەندی پەیوەندییە ئاڵۆزەکانی نێوان لایەنی تیۆری بۆ مێژوو «واتە (المقدمە)» و گێڕانەوەکانی ئەم مێژووە «واتە (العبر)» بدۆزینەوە[4]. بەڵام ئەگەر بە هەڵەدا نەچووبین، ئێمە باوەڕمان بە کارایی ئەم پەیوەندییە هەیە، بەتایبەتی، کە زانیمان بابەتی سەرەکیی هەردوولا «دەوڵەت»ە. لە (العبر)دا مێژوو لەوە دەرناچێت، کە مێژووی بەدوای یەکداهاتنی دەوڵەتەکانە، ئەم مێژووەش دەبێتە تەواوکەری ئەو بیرۆکە سەرەکییەکەی ئیبن خەلدون لە «المقدمە»دا خستوویەتییە ڕوو. بۆیە، ئەگەر بمانەوێت پەی بە پێگەی کورد ببەین لە هزری خەلدوونیدا، پێویستە بەدوای نمونەی «دەوڵەتە کوردییەکان»دا بگەڕێین، کە ئەم بیرمەندە لە کتێبی (العبر)دا مێژوویی بوونیان دەخاتەڕوو.

کاتێك ئیبن خەلدون مامەڵە لەگەڵ کورددا دەکات لە مێژوویی بوونیاندا، ئەوا دوو نمونەی سەرەکیی بوونی دەسەڵاتدارانەی کوردی لەبەر دەمدایە: نمونەی میرنشینە کوردییەکان، نمونەی صەلاحەدینی ئەیوبی و دەوڵەتی ئەیوبی. بەڵام ئەو کاتەی دەوڵەتی ئەیوبی ـ ئەگەر بەشێوەیەکی

---

[1] او مليل: م. س، ص10.

[2] لەبارەی هەندێك لەم ڕەخنانەوە بڕوانە: عبدالرحمن (بدوي): مؤلفات ابن خلدون، تونس: 1313)، ص286-288.

[3] بڕوانە: او مليل: م. س، ص62.

[4] العظمة: ابن خلدون وتأريخيته، ص14.

ناراستەوخۆش بێت ـ لە چوارچێوە کوردییەکەی دەردەچێت، مێژوونوس ئەم نمونەی دووەمە یەکلایی دەکاتەوە و تێڕوانینمان تەسك دەکاتەوە، چونکە بەلای ئەوەوە ئەیوبییەکان نوێنەری قۆناغێکی تەواو (خالص) کوردیی نین، دەمارگیرییە کوردییەکەشیان بەس نەبوو بۆ ئەوەی ئەو رۆڵەیان بداتێ، کە لە کایەی ئیسلامیدا هەیانبوو[1]. ئەم رۆڵە زۆر لەوە فراوانترە ((کوردیەتی))ی ئەوان بتوانێت لەخۆی بگرێت، چونکە ـ لە کۆتایدا ـ ئەم دەوڵەتە درێژکراوەیەکی سروشتیی دەوڵەتی تورکییە، ئەوان شوێنکەوتەی زەنگییەکانن و خولی مێژوویی تایبەت بەوان تەواو دەکەن[2]. لەبەر ئەمە ئەگەر بمانەوێت لە چوارچێوەی تیۆرەکانی ئیبن خەلدوندا کارایی کورد بزانین، دەبێت پشت بە نمونەی یەکەم ببەستین، واتە پشت بە نمونەی میرنشینە کوردییەکان ببەستین.

بەراورد بە مێژوونوسەکانی تر، ئیبن خەلدون بە جۆرە تایبەتمەندییەکەوە مێژووی هەندێك لە میرنشینە کوردییەکان تۆمار دەکات، بەتایبەتی مێژووی میرنشینی حەسنەوەیهی ـ عەنازی [3]و میرنشینی دۆستەکی ـ مەروانی[4]. ئەو مێژووی ئەم میرنشینانە لەو ماوە زەمەنییە دەردەهێنێت، کە لەلایەن مێژوونوسانەوە پەیڕەو دەکرا و بەمە بڕیاری یەکێتیی زەمەنی مێژوویی ئەم میرنشینانە دەدات و دەیەوێت بوونی ئەم قەوارانە لە بەدوای یەکدا هاتنی زەمەنیی ئەو رووداوانەدا لێك بداتەوە، کە پەیوەستن بەم بوونەیانەوە، ئیتر میرنشینەکان لەو ماوە زەمەنییە زنجیرەییەدا کارایییەکی تایبەتیان هەیە.

ئەمە لەلایەکەوە، لەلایەکی ترەوە، ئەم مامەڵە خەلدونییە تایبەتە لەگەڵ میرنشینە کوردییەکاندا، لەو ((مەرکەزیەت))ەوە سەرچاوە دەگرێت، کە ئەم بیرمەندە لە هزری خۆیدا دەیدات بە قەوارەی سیاسی یان دەوڵەت، بەلای ئیبن خەلدونەوە، مادەم ئەم میرنشینانە هەریەکەیان دەوڵەتێکی تایبەتن، لەسەر مێژوونوس پێویستە لە مەرکەزیەتی ئەم بیرۆکەیەوە مێژووەکەیان تۆمار بکات و ئەمەش پابەندبوونیەتی بەو پەیوەندییەی لەنێوان تیۆریزەکردنەکانی و ئەو مێژووەدا هەیە، کە دەینوسێتەوە و تۆماری دەکات. بەدوای یەکدا هاتنی میرەکان لەم ماوە زەمەنییە کوردییەدا، بەهای خۆی دەدات بەم مێژووە، بەپێی ئەم گۆشە نیگایە، دەکرێ ئەم مێژووە ببێتە نمونەیەك بۆ مێژووی ئـەو دەوڵەتانەی، کە ((نەتەوە کۆچەرییەکان)) لە کایەی ئیسلامیدا دایان مەزراندوون. واتە ئەگەر لە ((مەرکەزیەتی کورد))ەوە وەك یەکێك لەو میللەتە کۆچەرییانەی تیۆرەکانی ئیبن خەلدونیان بەسەردا پراکتیزە دەبێت، سەیری تیۆرەکانی ئیبن خەلدونمان کرد، ئەوا هەواڵەکانی ئەم میرنشینانە، بونیادی مێژوویی تیۆرەکانی ئەو لەبارەی دەوڵەتەوە دەنوێنن.

---

(1) التعريف بإبن خلدون، ص341.

(2) بڕوانە: تأريخ ابن خلدون، ج0، ص326. هەروەها بڕوانە: العظمة: ابن خلدون، ص41.

(3) تاريخ ابن خلدون، ج4، ص681-633. سەرەڕای جیاوازی ئەم دوو میرنشینە، واتە میرنشینی حەسنەوەیهی و عەنازی، بەڵام ئیبن خەلدون مێژوویی بوونەکەیان تێکەڵ دەکات و وەك یەك قەوارە مامەڵەیان لەگەڵ دەکات. لەوانەیە هۆی ئەمە بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دووەمیان ـ واتە میرنشینی عەنازی ـ لەسەر داروپەردووی یەکەمیان دامەزراوەو فەرمانڕەوایی هەمان ئەو ناوچانەی کردووە، کە میرنشینی حەسنەوەیهی فەرمانڕەوایی دەکردن.

(4) م. ن، ج4، ص410-418.

بەڵام ئایا ئەم میرنشینە کوردییانە هەریەکەیان دەوڵەتێکی سەربەخۆ بووە و هاوشێوەی دەوڵەتی عەبباسیی هاوچاخی خۆیان بوون؟ لە کاتی باسکردنی بوونی ئەم میرنشینانە لە مێژوودا، ئەوەمان بینی بوونێکی ـ تا رادەیەك ـ شوێنکەوتەی دەوڵەتی عەباسییان هەبوو، مێژوونوسەکانیش ئەم پەیوەندییەی نێوان دەوڵەتی عەبباسیی سەراپاگیر و میرنشینە کوردییە مەرجدارەکانیان بەرجەستە کردبوو، یان هەوڵی بەرجەستەکردنیان دەدا. ئیبن خەلدونیش بە میتۆدە تایبەتییەکەی خۆی چارەسەری ئەم ئیشکالیەتە دەکات، لای ئەو دوو جۆر دەوڵەت هەن: دەوڵەتی گشتی و دەوڵەتی تایبەتی. دەوڵەتی گشتی ئەوەیە هەڵسوڕێنەرەکانی ملکەچی هیچ دەسەڵاتێکی دەرەکی نین و هەژموونی کردووەتە سەر هەموو ئەو ناوچە و هەرێمانەی دەسەڵاتی کارەکی و رەمزیی ئەم دەمارگیرە فەرمانڕەوایە دەیانگرێتەوە، واتە ئەم دەوڵەتە دەسەڵاتێکی تەواوی هەیە و فەرمانڕەواکەی «خەڵکی دەکاتە بەندە و پارەیان لێ کۆدەکاتەوە و نوێنەر رەوانە دەکات و سنورەکان دەپارێزێت و هیچ کەسێك دەسەڵاتی بەسەریدا نییە»[1]. بەڵام مەبەستی لە دەوڵەتی تایبەت، فەرمانڕەوایی دەمارگیرییەکی تایبەتە لە هەرێمێکی دیاریکراودا، ئەمەش ویلایەت یان هەرێمێکی سەربەخۆیەو والییەکەی لە دەرەوەی دەسەڵاتی مەرکەزیدایە و فەرمانڕەواییەکەی ناتەواوە[2].

بەم جۆرە دەوڵەتی عەبباسی، ئەگەرچی لاواز بوو بوو و شایەنی ئەوە بوو فەرمانڕەواییەکەی بە ناتەواو دابنرێت، بەڵام سەبارەت بەو میرنشین و دەوڵەتۆکانەی لێی جیا بوونەوە، «دەوڵەتی گشتی»ی دەنواند، چونکە ئەو میرنشین و دەوڵەتۆکانە، لەناویشیاندا میرنشینە کوردییەکانی بەناو شوێنکەوتەی خەلافەتی عەبباسی، فەرمانڕەوایی ناوچەیەکی سنورداریان دەکرد و لەسەر دەمارگیرییەکی دیاریکراو دامەزرابوون. بۆیە بەلای ئیبن خەلدونەوە، وا باشترە کارایی ئەم میرنشینانە لە چوارچێوەی دەوڵەتی تایبەتدا ریزبەند بکرێن. لە راستیدا ئەم بیرمەندە لەکاتی باسکردنی «دەوڵەتی بەنی حەسنەوەیە»دا ئەمەی وتووە، ئەوەتە لە سەرەتای لێدوانی لەبارەی ئەم بنەماڵەیەوە دەڵێت: «هەواڵ لەبارەی دەوڵەتی بەنی حەسنەوەیهی کوردییەوەیە، کە بەخواستی عەبباسییەکان دامەزراوە»[3]. ئەم وتەیەی ئیبن خەلدون دەلالەت لەوە دەکات ئەو ماوە زەمەنییەی ئێمە بە سەردەمی «کوردی» ناوی دەبەین، لای ئەم بیرمەندە شوێنەکەوتەی مێژووی عەرەبە عەبباسییەکانە، واتە شوێنکەوتەی ئەو مێژووە هەمەکییەیە، کە دەوڵەتی عەبباسی دەینوێنێت، بەو پێیەی دەوڵەتێکی گشتییە و چەند دەوڵەتێکی تایبەتی وەك ئەم دەوڵەتە کوردییە و هیتری لێ بووەتەوە. بۆیە لێرەدا ئەم مێژوونوسە ـ بیرمەندە مێژووی ئەم دەوڵەتە تایبەتە لەو چوارچێوەیەدا دەهێڵێتەوە، کە خۆی بۆی دیاری دەکات. بەڵام ئەمە بە تەواوی مانای شوێنکەوتەیی هەواڵ و مێژووی دەوڵەتی تایبەت نییە بۆ هەواڵ و مێژووی دەوڵەتی گشتی. ئەو بڕیارەی مێژوونوس، کە پێگەیەکی تایبەت دەدات بەم دەوڵەتە کوردییە، لەوێوە سەرچاوە دەگرێت، کە ئەم دەوڵەتە بە یەکەیەکی

---

(1) المقدمة، ص146.

(2) المقدمة، ص146.

(3) تاريخ ابن خلدون، ج4، ص681.

مێژوویی سەربەخۆ دادەنێت و بەپێی لۆجیکی ئەو هاوچاخییەی پێشتر ئاماژەی پێکرا، کاراییەکەی تێکەڵ بە کارایی دەوڵەتی گشتی دەبێت. بە بۆچوونی ئێمە، ئەم هاوچاخییە واتای دابڕانێکی تەواو نییە لەنێوان دوو یەکەی مێژوویی گشتی و تایبەتیدا. دەقە خەلدونییەکەی پێشوو ئاماژە بەوە دەکات هەموو کاراییەکی دەوڵەتی تایبەتی ((حەسنەوەیهی)) تەواوکەری کارایی دەوڵەتی گشتیی عەبباسییە و جیاوازیی سەرەکیی نێوانیان لەم تایبەتێتی و گشتێتییەدایە.

بەڵام بوونی میرنشینی حەسنەوەیهی، لە پێکەوە ژیان لەگەڵ دەوڵەتی عەبباسیدا کورت نابێتەوە و پەیوەندییەکە لەوەدا ناوەستێت لەلایەن ئەم دەوڵەتە گشتییەوە دانی پیابنرێت و ئەمیش ملکەچی ببێت[1]. بە بۆچوونی ئێمە ناکرێت ئەم مەسەلانە پێگەی دەوڵەتی تایبەت لە چوارچێوەی کارایی دەوڵەتی گشتیدا دیاری بکەن، پەیوەندیی نێوان ئەم دوو لایەنە پەیوەندییەکی دیالێکتیکییە و لەسەر ئەوە دامەزراوە، کە دەوڵەتی تایبەت، بەدوای یەکدا هاتنی زەمەنیی ((تایبەت)) بە دەوڵەتی گشتی تەواو دەکات، واتە مێژووی تایبەتیی میرنشینی حەسنەوەیهی، تەواوکەری سیاقی گشتیی مێژووی دەوڵەتی گشتییە. چونکە سەرەنجام دەوڵەتی تایبەت لەبری دەوڵەتی گشتی، لە ناوچەیەکی سنوردار و ماوەیەکی زەمەنیی دیاریکراودا، کارایی مێژوویی ئەنجام دەدات.

تایبەتمەندیی میرنشین ـ دەوڵەتی کوردی بەڕوونی لە ئینتیمای رەگەزیی هەڵسوڕێنەرەکانی، واتە ئینتیما کوردییەکەیاندا دەردەکەوێت، لێرەدا میرنشین ـ دەوڵەت بریتییی لە بنەماڵەیەکی فەرمانڕەوای کورد. بە ڕای ئیبن خەلدون، ئەم ئینتیما ئەتنییە پێگەی میرنشینەکە لە مێژووی نوسراودا دیاری دەکات، چونکە کوردیەتیی میرنشینەکە ئەوە بەسەر مێژوونوس ـ بیرمەنددا دەسەپێنێت لە خودی میرنشینەکەوە مامەڵە لەگەڵ میرنشینەکەدا بکات، نەك لە پەیوەندیی هاوچاخێتیی میرنشینەکە بە دەوڵەتە گشتییەکانەوە وەك یەکەیەکی مێژوویی تایبەت. ئیبن خەلدون لەسەرەتای باسکردنی میرنشینی مەروانیدا، بەڕاشکاوی گوزارشت لەمە دەکات و باسی ئەم میرنشین ـ دەوڵەتە نالکێنێت بە دەوڵەتی بەنی حەمدانەوە، وەك لە باسکردنی ئەو دەوڵەتە عەرەبییانەی تردا دەیکرد، کە لە موسڵ و وڵاتی شام، لەسەر داروپەردووی دەوڵەتی بەنی حەمدان دامەزرابوون، هۆی ئەمەش دەگەڕێنێتەوە بۆئەوەی ((بەنی مەروان عەرەب نین و کوردن، بۆیە باسکردنی دەوڵەتەکەمان دواخست بۆئەوەی لەگەڵ عەجەمدا باسی بکەین))[2]. واتە سەرەڕای ئەوەی دەوڵەتی مەروانی لەسەر داروپەردووی دەوڵەتی حەمدانی دروست بوو بوو، بەڵام هەڵسوڕێنەرەکانی کوردن و وەك حەمدانییەکان عەرەب نین. بۆیە، ئەگەر ئینتیمای ئەتنیکیی هەڵسوڕێنەرەکانی ئەم دەوڵەتانە لەبەرچاو بگرین، دەبێت ئەم دەوڵەتە کوردییە (عەجەمییە) کاراییەکی جیاوازی هەبێت لە کارایی حەمدانییەکان.

---

[1] وەك (العظمة) بۆی دەچێت، ئەمە بارودۆخی بووەیهییەکان بووە لەگەڵ خەلافەتدا. بڕوانە: ابن خلدون وتأريخيته، ص42.

[2] تاريخ ابن خلدون، ج4، ص410.

ناتوانین لە دەوڵەتی خەلدونی تێبگەین، ئەگەر بێت و لە پەیوەندی نێوان دەوڵەت و دەمارگیری تێ نەگەین، چونکە دەمارگیریی خێڵایەتی ڕێ بۆ دامەزراندنی دەوڵەت خۆش دەکات و پارێزگاریی دەکات، دەبێت دەوڵەت دەمارگیرییەکی هەبێت، پاشا و دەوڵەت بە خێڵ و دەمارگیری دروست دەبن[1]. دەمارگیری لە پێکەوە لکانی ڕەچەڵەکیدا دروست دەبێت، چونکە ((هاوخوێنی لەناو مرۆڤدا شتێکی سروشتییە، یەکێك لە جوانییەکانی، بەدەمەوە چوونی خزم و کەسانی نزیکە لەو کاتەدا زۆرداربیان بەرامبەر دەکرێت یان تووشی کارەساتێك دەبن))[2]. لەناو کۆمەڵگەی کوردیشدا دەمارگیریی خێڵایەتی ئامادەییەکی دینامیکییانەی هەیە، چونکە پەیوەندییەکی بەهێز هەیە لەنێوان پێکهاتەی خیلایەتیی کورد و بوونی دەمارگیریدا. ئەم مەسەلەیە سەبارەت بە ئیبن خەلدون یەکلایی بووەتەوە، چونکە ئەو کاتێك بڕیاری ئەوە دەدات کورد لەریزی میللەتە کۆچەرەکاندا دابنێت، مانای ئەوەیە دەمارگیریی خێڵایەتی ڕۆڵی خۆی هەیە لە دیاریکردنی کارایی ئەم کۆمەڵەدا، ئەمەش لەبەر پەیوەستبوونی هەر دوو چەمکی ((کۆچەرایەتی)) و ((دەمارگیری)) یە بەیەکەوە[3].

لە میانەی بەدواداچوونی هەواڵی خێڵە کوردییەکانی سەردەمی مێژوویی لێکۆڵینەوەکەماندا، ئەم دەمارگیرییە بەشێوەیەکی روون دەردەکەوێت، کورد ((لە هەموو بارێکدا پشتگیریی یەك دەکەن، وەك چۆن عەرەب لە هەندێك بارودۆخدا بۆ یەك ئاوان، لە وەرگرتنی قەرز و دانەوەی ئەمانەتدا دەستپاکن، هۆی ئەم سیفەتانەش دەمارگیری و خزمایەتییە))[4]. وادیارە دەمارگیریی خێڵایەتی لای کورد زۆر بەهێز بووە، وەك لە بەشی دووەمیشدا روونمان کردەوە، بەڵگەی ئەمە ئەوەیە ملکەچی هیچ دەسەڵاتێکی ناوەندی نەدەبوون، کە لە دەرەوە بەسەریاندا دەسەپێنرا، چونکە ملکەچی و سەرشۆڕبوونی خێڵ بەڵگەی لەدەستدانی دەمارگیرییە و خێڵە دەمارگیرەکان ملکەچی دەسەڵاتی دەوڵەت نابن[5]. هەر بۆیە ئەو بڕیارە دروستە، کە دەڵێت کورد بەدرێژایی مێژوویان، پەیوەستبوون بە بیرۆکەی دەمارگیریی خیلایەتییەوە[?].

دەمارگیریی خێڵایەتی لای کورد، تەنانەت لە قۆناغی پێش دامەزراندنی ئەم میرنشینانەشدا کارابووە، بەڵام بەهۆی بەهێزیی دەمارگیریی دەوڵەتی گشتییەوە (ئەمەوی و پاشان عەبباسییەکان)، ئەم کۆمەڵانە نەیانتوانیوە قەوارەی سیاسی دامەزرێنن. لە راستیدا مێژووی کورد لەپێش دەرکەوتنی میرنشینەکاندا، مێژووی هۆز و کۆمەڵە کوردییەکانە لە جوڵانەوەیاندا دژی ئەو دوو دەسەڵاتە مەکەزییە[6]، بەلای ئیبن خەلدونەوە ئەم مێژووە، مێژووی خراپەکاری کوردە لە شارەکان و دەروبەریاندا[7]،

---

(1) المقدمة، ص121، 130.

(2) م. ن، ص102.

(3) م. ن، ص101، 230.

(4) العباسي: اثار الأول، ص141.

(5) ابن خلدون: المقدمة، ص112.

(6) یەڤگینا (ڤاسیلیەڤا): کوردستانی خوارووی رۆژهەلات لە سەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە، وەرگێڕانی: رەشاد میران، (هەولێر: 1331)، ل261.

(7) تاریخ ابن خلدون، ج3، ص334، 364-360، 418، 444-483،440، 013-014.

دەروبەریاندا[1]، لای خەڵکی ئاوەدانییەکان، یان با بڵێین لای بنەماڵە فەرمانڕەواکان، کورد ئەو کێوییانەن ((کەس ناتوانێت بەسەریاندا زاڵ ببێت))[2]. لێرەدا کارایی کورد، شوێنەکەوتەی کارایی مێژوویی سەراپاگیری (ئەمەوی و عەبباسی)یەکانە، یاخود شوێنکەوتەی کارایی ئەو دەوڵەتۆکانەن، کە لە وڵاتەکەیاندا، یان لە نزیك وڵاتەکەیانەوە دامەزراون[3]و کارایی و بزاوتی مێژووییان بەپێی ئەم کاراییە سەراپاگیرە دیاری دەکرێت.

بەڵام کاتێك دەوڵەتی گشتی (عەبباسی) لاواز دەبێت و خەلیفە دەبێتە بەندی سیاسەتی میرە تورکەکان[4]، بەپێی لۆجیکی ئیبن خەلدون ئەم دەوڵەتە گشتییە بەش بەش دەبێت و میرو فەرمانڕەواکان لە دەوروبەرەکاندا خەڵك دەچەوسێننەوە[5]. ئا لەم ساتە وەختەدا میرە کوردەکان، پاڵپشت بە هێزە دەمارگیرییە خێڵایەتییەکەیان، ئەو میرنشینە کوردییانە دادەمەزرێنن، کە پێشتر باسکران، ئەوان توانییان دەست بگرن بەسەر ناوچەیەکی زۆردا، ئەمەش مانای بوونی دەسەڵاتی سیاسییە بەسەر ئەو ناوچانەدا[6]. لە روانگەی ئیبن خەلدونەوە، ئەم کۆمەڵە کوردییانە بۆیە توانیویانە ئەم کارە ئەنجام بدەن، چونکە ریشەیان لە کۆچەرایەتیدا رۆچووە و بەوە ـ لە غەیری خۆیان ـ جیا دەکرێنەوە بەهێز و بەتوانان[7]. جێی سەرنجە ئەوانەی توانییان میرنشینە کوردییەکان دامەزرێنن، جا چ ئەو میرنشینانە بن، کە ئیبن خەلدون مێژووەکەیانی تۆمارکردووە، یان ئەوانەی مێژووەکەی تۆمار نەکردوون، ((زۆر کوچەری تر بوون)) لە کۆمەڵە کوردییەکانی تر، ئەو هەزبانییانەی میرنشینی رەوادی و شەدادیی و میرنشینێکیان لە هەولێر دامەزراند، لە ڕەوەندەکان بوون[8]، (بەنو حەسنەوەیه)یش لە مەڕدارەکان بوون[9]، بەهەمان شێوە (بادی کوڕی دۆستەك)ی دامەزرێنەری میرنشینی دۆستەکی ـ مەروانیش سەرەتا شوانی مەڕ بووە[10]. واتە، وەك ئیبن خەلدون تێبینیی کردووە، ئەمانە ئەو بنەمایەیان هەبووە، کە دەتوانرێت قەوارەی سیاسیی لەسەر بونیاد بنرێت، ئەو بنەمایەش کۆچەرایەتی و ژیانی رەوەندێتی و رەوکردنە لەپێناو مەڕداریدا. وەك باسمان

---

(1) م. ن، ج3، ص204، 423، 481، 484.

(2) المقدمة: 110.

(3) تاريخ ابن خلدون، ج3، ص31، 81، 103، 410، 423، 003.

(4) یەکێك لە شاعیرەکان، لە دوو دێڕە شیعردا گوزارشتی لەمە کردووەو ئیبن خەلدونیش لە (المقدمة)دا ئەم دوو دێڕەی وەرگرتووە:

خليفة في قفص — بين وصيف وبغا

يقول ما قالا له — كما تقول الببغا

واتە: خەلیفە لەنێوان وەصیف و بەغا (دوو سەرکردەی سەربازیی تورك بوون لە دەوڵەتی عەبباسیدا) لە قەفەزدایە. ئەوان چی پێ بڵێن، ئەو وەك توتی دەیڵێتەوە. بڕوانە: المقدمة، ص13.

(5) م. ن، ص231-232.

(6) م. ن، ص138.

(7) م. ن، ص110.

(8) ابن حوقل: صورة الأرض، ص130، 283.

(9) الروذراوردي: ذيل تجارب الأمم، ج2، ص288.

(10) ابن الأثير: الكامل، ج3، ص36.

کرد، ئەمانە لاوازیی خەلافەتی عەبباسییان قۆستەوە و لە دەوروبەری ئەم دەوڵەتە گشتییەدا، ئەم میرنشینانەیان دامەزراند.

گوتمان دروستبوونی میرنشینە کوردییەکان بەسترابوو بە بوونی دەمارگیرییەکی بەهێز و لاوازیی دەمارگیریی دەوڵەتی گشتییەوە، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە دەمارگیری تاکە سەرچاوەی دروستبوونی دەوڵەتی خەلدونییە، بەڵکو سەرچاوەی تر هەن، کە دەوڵەت بەهێز دەکەن، لەوانە بانگەوازی ئاینی، کە هۆکاریکی چالاکی بەهێزبوونی قەوارەی سیاسییە، چونکە رەهەندی عەقیدەیی دەبێتە هۆی زیادبوونی هێز و توانای ئەو قەوارەیەی لەسەر دەمارگیری دامەزراوە، هۆی ئەمەش ئەوەیە «مۆرکی ئاینی ململانێ و رق و کینە لەناو خەڵکە دەمارگیرەکەدا ناهێڵێت و وایان لێ دەکات تەنها روو لە راستی بکەن»[1]. ئەم «تەنها رووکردنە راستی»یەش لە پشت چەسپاندنی دەسەڵاتی میرە کوردەکانەوەیە لەناو کۆمەڵەکەیان و دەرەوەی کۆمەڵەکەیاندا، میر حەسنەوەیهی کوڕی حوسەینی کوردی پارەیەکی زۆری بۆ کاری «چاکە» خەرج دەکرد، مزگەوتی دروست دەکرد و پارەی بۆ شوێنە پیرۆزەکان تەرخان دەکرد[2]. هەروەها میر بادی کوڕی دۆستەك لە ناوچە سنورییەکاندا «غەزا» دەکات[3]. ئەم پابەندبوونە عەقیدەییە سەرمایەیەکی رەمزیی گەورەی بۆ ئەم میرە دامەزرێنەرانە پێك دەهێنا، ئەمەش شەرعییەتی مانەوەی دەدا بە دەسەڵاتەکەیان، وەك لە هەڵوێستی خەڵکی موسڵ بەرامبەر کوژرانی میر بادا بینیمان[4].

لای ئەم بیرمەندە، گەشەکردنی دەوڵەت لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر، بەستراوە بە گەشەکردنی خاوەن دەوڵەتەکەوە[5]. لەکاتی باسکردنی میرنشینەکاندا تەنها جەختکردنە سەر میر بەڵگەیەکی روونە لەسەر ئەم پەیوەندییە ئۆرگانییەی نێوان دەوڵەت و هەڵسوڕێنەرەکانی، بەهێزی ئەم هەڵسوڕێنەرانە، کارایی و بەردەوامیی مێژوویی دەوڵەت مسۆگەر دەکات و لاوازیشیان دەبێتە هۆی لاوازبوونی دەوڵەتەکەیان[6].

لێرەوەیە دەوڵەتی خەلدونی بەردەوام لە یەك حاڵەتدا نامێنێتەوە، بەڵکو لەبارودۆخەکانیدا دووچاری گۆڕان دەبێت، ئەو وەك بوونەوەرێکی زیندووە، لەدایك دەبێت، گەشە دەکات، پیر دەبێت، پاشان دەمرێت، واتە دەوڵەت بەردەوام بەپێی سیستەمێکی چەسپاو گەشە دەکات تا خولی شارستانی هەڵسوڕێنەرەکانی کۆتایی پێدێت[7]، روخان چارەنوسی حەتمیی هەموو دەوڵەتێکە. ئیبن خەلدون گەشەی دەوڵەتی بەستووەتەوە بە گۆڕانی دەمارگیری لە هاریکاری و یەکدەستەییەوە بۆ کێبڕکێ و سەر پێ

---

[1] المقدمة، ص124. بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی کاریگەری ئاین لەسەر هێزی دەوڵەتی خەلدونی بڕوانە: الجابري: العصبية والدولة، ص280-283.

[2] بڕوانە: ابن الجوزي: المنتظم، ج8، ص4142. ابن الأثير: الكامل، ج8، ص106. ابن كثير: البداية والنهاية، ج11، ص236. ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون، ج4، ص688.

[3] ابن الأثير: م. ن، ج8، ص106. ابن خلدون: م. ن، ج4، ص410.

[4] الروذراوردي: م. س، ج3، ص118. الفارقي: تاريخ الفارقي، ص08.

[5] المقدمة، ص138-133.

[6] م. ن، ص133-134.

[7] م. ن، ص138-133.

شۆڕکردن. گەشەی دەوڵەت بەو پێیەی قەوارەی سیاسیی بنەماڵەی فەرمانڕەوایە، مانای پەرەسەندنی فەرمانڕەواییە لە بەشداریکردنەوە بۆ تاکڕەوی لە فەرمانڕەوایی و شکۆمەندیدا[1]. دەتوانین لە مێژووی میرنشینە کوردییەکاندا هەندێك نمونەی ئەم گۆڕانە حەتمییەی دەوڵەت بهێنینەوە، ئەوەتە میر بەدری کوڕی حەسنەوەیە، دوای ئەوەی پێگە و دەسەڵاتی خۆی دەچەسپێنێت، دەست دەکات بە لێدانی عەشیرەتەکەی، کە عەشیرەتی بەرزیکانە و خەڵکەکەی بەوە ناسراون یاخین و گوێڕایەڵیی دەسەڵاتدارەکانیان ناکەن[2]. بە بۆچوونی ئێمە ئەم سیاسەتەی میر بەدر لەوێوە سەرچاوەی گرتووە هەست دەکات پێویستە ئەندامانی کۆمەڵەکەی رەفتارە کۆچەرییەکانی خۆیان بگۆڕن، کە پێچەوانەی عیمرانە، ئەوان زۆر بە دڕندانەییەوە خەڵکی ناوچەکانی سەر بە میرنشینەکەیان دەچەوساندەوە، وەك مۆرانە لەم ناوچانەدا کشتوکاڵیان خراپ دەکرد، ئەمەش کاریگەرییەکی زۆری کردبووە سەر بژێویی جوتیارەکانی ئەو ناوچانە[3].

بەڵام بەرهەمی ئەم سیاسەتە، دەستبەردانی کوڕانی ئەم خێڵە بوو لە گوێڕایەڵیکردنی بەدر و پشتگیری کردنی هیلالی کوڕی بەدر بوو لە شەڕەکەیدا دژی باوکی[4]. بەپێی بۆچوونی ئیبن خەلدون هۆی ئەمەش ئەوەیە، سیاسەتی توندوتیژی و زۆرداری و تاکڕەوی لە فەرمانڕەواییدا کار دەکاتە سەر دەمارگیری و لە هێز و توانای کەم دەکاتەوە، بۆیە لەناو کۆمەڵەکەدا ـ لە خزمانی میر ـ کەسانێك دەردەکەون هەوڵی ئەوە دەدەن دەست بەسەر جڵەوی فەرمانڕەواییدا بگرن[5]. ئەمە حاڵی میرنشینی حەسنەوەیهی بوو، چونکە چونکە ململانێیەکی توند هەبوو لەنێوان بەدر و هیلالی کوڕیدا[6]، لە ئەنجامی ئەمەشەوە ئەم میرنشینە لاوازبوو و روخا.

لە هۆکارەکانی تری کەوتنی دەوڵەت لای ئیبن خەلدون، دەستبلاویی خاوەنی دەوڵەت و بەرپرسەکانیەتی. کۆمەڵە دەمارگیرەکە کاتێك جڵەوی فەرمانڕەوایی دەگرێتە دەست و دەسەڵات بەدەست دەهێنێت، حەماسەتەکەی پێشوی نامێنێت و بایەخ بە خۆشگوزەرانی و خۆشی و ئارامی دەدات و تاکەکانی دەست دەکەن بە ((کۆکردنەوەی بەرهەمەکانی دەسەڵاتداری لە باڵەخانە و خانوبەرە و جل و بەرگ، کۆشك و تەلار بنیات دەنێن و ئاو رادەکێشن و باخچە دروست دەکەن و چێژ لە شتە دنیاییەکان وەردەگرن))[7]. یەکێك لە دیارترین ئەو میرە کوردانەی لە هەموو میرەکانی دیکە زیاتر خەریکی خۆشگوزەرانی بووە، میر (نصر الدوله) ئەحمەدی کوڕی مەروانی میری میرنشینی مەروانییە، ئەم میرە لە ناز و نیعمەتێکی وادا بووە خەڵکی ئەو سەردەمە شتی وایان نەبیستبوو، کۆمەڵێك کەنیزەك و گۆرانیبێژی

---

(1) بڕوانە: الجابري: العصبية والدولة، ص438-433.

(2) بۆنمونە بڕوانە: الروذراوردي: م. س، ج3، ص188. ابن الجوزي: المنتظم، ج3، ص4360.

(3) ابن الجوزي: م. ن، ج3، ص4360-4361.

(4) ابن الأثير: الكامل، ج3، ص210. النقشبندي: الكرد في الدينور، ص114.

(5) المقدمة، ص133.

(6) الروزراوردي: م. س، ج3، ص3، 12. النقشبندي: الكرد في الدينور، م. س، ص116-111.

(7) المقدمة، ص132.

کچی هەبوو، هەندێکیانی بە پێنج هەزار دینار یان زیاتر کڕی بوو، جگە لەمە زۆر هۆکاری تری خۆشگوزەرانیی هەبوو[1]. تەنها میر خەریکی ئەم خۆشگوزەرانییە نەبوو، بەڵکو ئەو کەسانەش، کە لە سێبەری ئەم میرنشینەدا دەژیان، دەستیان دەکرد بەوەی وەك پاشاکانیان خەریکی خۆشگوزەرانی بن. ئەم خۆشگوزەرانییە دەبێتە هۆی زیادبوونی خەرجیی دەوڵەت و داهاتی دەوڵەت بەشی خەرجییەکان ناکات، بەمە دەمارگیریی هەڵسوڕێنەرەکانی دەوڵەت لاواز دەبێت و بە لاوازبوونی ئەوان، خاوەن دەوڵەتیش لاواز دەبێت[2]. لەبەر ئەمە ئەو سیاسەتە ئاشتیخوازانەیەی میر (نصر الدولە) گرتبوویە بەر، ئەنجامێکی سروشتیی ژیانە پڕ خۆشگوزەرانییەکەی بوو، ئەگەر دوژمنێك بیویستایە پەلاماری بدات، وەك ئیبن جەوزی دەڵێت: «(نصر الدولە) دەیوت: خەرجیی ئەم شەڕە چەندی دەوێت؟ ئەگەر بیان وتایە پەنجا هەزار دینار، ئەم بڕە پارەیەی دەنارد... بەمە سەربازەکانی خۆی لە مەترسی دەپاراست»[3]. بەڵام ئەم سیاسەتە پاڵی بە بە هێزە بێگانەکانەوە نا، بە تایبەتی سەلجوقییەکان دەستدرێژیی بکەنە سەر دەوڵەتەکە، ئەو خۆشگوزەرانی و خەرجییە زیادانەی توشی دەوڵەتەکە ببوبوو، یەکێك بوون لەو هۆکارانەی وای لە سەلجوقییەکان کرد رووی تێبکەن و پاشان لەناوی ببەن[4].

وەك پێشتر باسمان کرد، دەرکەوتنی سەلجوقییەکان و دەستگرتنی سوڵتان توغرل بەگ بەسەر ئەو زەوییانەی پێشتر لەژێر دەستی میرنشینە کوردییەکاندا بوون، راگەیاندنی کۆتایی هاتنی ماوەی مێژوویی کوردی بوو، بۆ ئەوەی ـ دوای ئەمە ـ مێژوو ئەو بەدوای یەکدا هاتنەی خۆی تەواو بکات، کە ئیبن خەلدونی بیرمەند باوەڕی پێی هەبوو.

بۆیە سەبارەت بە کورد، دەرکەوتنی سەلجوقییەکان، مانای «نەمانی کورد بوو»[5]. لێرەدا ئیبن خەلدون ـ مێژوونوس ئەوە دەزانێت، کە ئەم نەمانە، نەمانی دەسەڵاتەکەیانە نەك رەگەزەکەیان، رەگەزەکەیان ماوە، بەڵام ئەم رەگەزە هیچ کارایییەکی مێژوویی نییە و خاوەنی دەسەڵاتێکی سیاسی نییە بەناوی خۆیەوە، واتە نەمانی کورد، مانای گۆڕانە لە کارایییە مێژووییەکەیاندا، بێگومان ئەوان لە قۆناغی دوای نەمانی میرنشینەکانیشدا هەر دەمێنن، بەڵام بەهەمان کارایی پێشووەوە نا. ئەم نەمانە، نەمانی شکۆمەندی و باڵادەستیی کوردە و ئەو کاتە دەبنەوە بە خاوەنی کارایی، کە چەند کۆمەڵێکی تر لەناو ئەم نەتەوەیەدا، بە هەمان ئەو خولە شارستانییەدا بڕۆن، کە کۆمەڵەکانی پێشوو پیایدا رۆیشتوون و ئەم کۆمەڵە تازانە بتوانن، لەسەر ئینتیمای تاکەکان بۆ ئەم کۆمەڵانە، دەوڵەت بۆ خۆیان پێك بهێنن.

پاری دووەم

[1] بۆنموونە بڕوانە: ابن الجوزي: المنتظم، ج3، ص4661-4662. ابن الأثير: الكامل، ج3، ص26. ابن خلكان: وفيات الأعيان، ج1، ص01. الذهبي: العبر، ج2، ص300. بۆ زانیای زیاتریش بگەڕێوە بۆ: الفارقي: م. س، ص121-122، 142-140، 100، 118-180 و چەند شوێنێکی تر.

[2] المقدمة، ص132.

[3] ابن الجوزي: م. ن، ج3، ص3662.

[4] بڕوانە: الفارقي: م. س، ص208. یوسف: الدولة الدوستكية، ج2، ص02-03.

[5] تاريخ ابن خلدون، ج4، ص633.

کارای مێژوویی کورد

1ـ سیماکانی تاکی کارا

کارایی مێژوویی نەتەوەیەك لە نەتەوەکانی سەر بە کایەی ئیسلامی، تەنها بە پێگەی تایبەتیی ئەو نەتەوەیە لە زانینی مێژوویی بەرهەمهاتووی ئەم کایەیەدا دیاری ناکرێت، چونکە چەمکی نەتەوە مەرکەزیەتێکی ڕەهای نییە تا سەرجەم هەواڵە مێژووییەکان لە دەوری ئەو کۆ ببنەوە. ئەمەش لە سەراپاگیریی مامەڵەی زانینی مێژووییەوە دێت لەگەڵ کارای مێژوویی و پێش ئەمەش لەگەڵ چوارچێوە دیاریکراوەکانی بـوونی مێژوویی نەتەوەیەك لە نەتەوەکان، یان تاکەکانی ئەو نەتەوەیە، یان تەنانەت دامەزراوە کارگێڕی و ئاینی و زانستییەکان و ئەو دامەزراوانەی تر، کە لەناو ئەو نەتەوەیەدا دروستبوون. بۆیە ئەگەر بمانەوێت ـ بەپێی بەرهەمی مێژوویی نوسراو ـ لە کارایی نەتەوە تێ بگەین لە سەرجەم ڕەهەند و دەرکەوتنە جیاوازەکانیدا، پێویستە تەنها بەوەندە نەوەستین لە یەکێتییە مێژووییەکەیدا ببینین، بەڵکو دەبێت لە هەموو شێوەکانیدا یان لە هەموو ئەو یەکە مێژووییانەدا ببینین، کە پێکیان هێناوە و دەیکەن بە یەکەیەکی مێژوویی گشتگیر و سەربەخۆ.

بەڵام ئایا زانینی مێژوویی، کە زۆر دڵسۆز و پابەندی چەکی ئوممەتی ئیسلامیی گشتگیرە، ڕێ بەم جۆرە تێڕوانینە دەدات لە کورد؟ ئایا پارچە پارچەکردنی (تفکیك) نەتەوەیەك لە نەتەوەکان ـ وەك نەتەوەی کورد ـ بۆ چەند یەکەیەکی مێژوویی بچووك، نابێتە هۆی ئینتیما بۆ ئەم یەکە بچووکانە، لە کاتێکدا چەمکی باوی ئەو کاتە بۆ ئینتیما، مانای ئینتیما بوو بۆ ئوممەتی سەراپاگیری خاوەن هەیمەنەت و کارایی گشتی، نەك ئینتیما بۆ نەتەوەی تایبەتی، کە کاراییەکەی لە چوارچێوەی ئەو سەراپاگیرییەدا سنوربەند کراوە؟ ئەگەر لە نوسینە مێژووییەکاندا بە دوای کارایی یەکە مێژووییە پێکهێنەرەکانی ئەم نەتەوە تایبەتە ـ کوردییەدا بگەڕێین، لەوانەیە بتوانین وەڵامی ئەم پرسیارانە بدۆزینەوە. بەپێی ئەم نوسینانە، یەکەی مێژوویی دیار و کارا، تاکەکانی ئەم نەتەوە یان کارا مێژووییەکانیەتی. مەبەست لە کارای مێژوویی، ئەو کەسانەن لەناو تاکەکانی نەتەوەی کورددا دەردەکەون و مێژوو دروست دەکەن یان لە دروستکردنی مێژوودا ڕۆڵیان هەیە، بەچاوپۆشین لە ماهییەتی ئەو ڕۆڵە و گرنگییەکەی سەبارەت بەو مێژوونوسەی بەرجەستەی دەکات.

سەرەتا دەتوانین بڵێین زانینی مێژوویی زیاتر مەیلی بەلای تاکی کارادا هەیە، نەك ئەو کۆمەڵە ئەتنییەی ئەم کارایەی لێ کەوتووەتەوە، تاکی کارا لەو تێڕوانین و هەڵوێستانە دەربازبووە ـ کە لەم زانینەدا ـ لەبارەی نەتەوەکەیەوە هەن و هەڵسەنگاندنی بوونە مێژووییەکەی بەپێی ڕەفتارەکانی یان تەنانەت بەپێی ئەو خراپانەیەتی، کە ئەم لەسەرجەم تاکەکانی کۆمەڵەکەی جیادەکەنەوە، واتە بەپێی

تێگەیشتنی مێژوونوسان و مامەڵەکردنیانە لەگەڵ کارایی مێژووییدا. کارایی تاك لە سەردەمێکی دیاریکراودا بەتەواوی بەستراوە بە چەند تایبەتمەندییەکی دیاریکراوی ئەو کەسەوە و مێژوونوس بەپێویستی دەزانێت لە تۆمارکردنی ژیاننامەی کەسەکەدا ئەو کارابییەمان پێ بناسێنێت، نەك لە ژیاننامە یان مێژووی کۆمەڵە ئەتنییەکەیدا، کە کاراییەکی سنورداری هەیە. تێبینیی ئەوە دەکرێت زۆربەی کات کارای کۆیی نەتەوەی کورد، لە کارایی تاکەکانی سەلبیترە. بە بۆچوونی ئێمە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە ناتوانرێت کارای کۆیی کورد ئیحتیوا بکرێت، چونکە بەردەوام ئەم نەتەوەیە ئەوەی لێ چاوەڕوان کراوە کێشە دەنێتەوە و رێگە دەبڕێت و بەپێی نەفسە توڕەییەکەی (النفس الغضبية) دەجولێتەوە و ملکەچی دەسەلات و دامەزراوەکانی دەوڵەتی ناوەندی نابێت. ئەمە لە کاتێکدایە تاکی سەر بە هەمان نەتەوە زیاتر قبوڵ دەکرێت، تەنانەت ئەگەر ئەم تاکە سەر بە کۆمەڵەیەکی کوردیی تاوانباریش بێت. بەم جۆرە وێنەکە وای لێ دێت: کوردەکان بەردەوام خەریکی رێگرین و ئەمە بووەتە سیفەتێك و پێوەیان لکاوە، بەڵام تاکەکانیان پەشیمان دەبنەوە و ئەم پەشیمان بوونەوەیان پێگە و سیماکانی کارایی مێژووییان دیاری دەکات[1]، میری کورد چاك و دادپەروەرە و لەلایەن کۆمەڵی ئیسلامییەوە قبولکراوە، کەچی خێڵەکەی بەوە وەسف دەکرێن «خراپترین خێڵی سەر زەوین»[2] و زۆر نمونەی تری لەم جۆرە، کە جەخت لەوە دەکەنەوە کارای کۆیی نەتەوەی کورد کارایەکی تاوانبارە، چونکە کاراییەکەی رەنگدانەوەی رەفتارە کۆمەڵایەتی و هەڵوێستە سیاسییەکانیەتی، کە زۆربەی جار رەفتار و هەڵوێستی ناپەسەندن و لە زانینی مێژووییدا رەخنەیان لێ گیراوە. بەڵام لە رەفتارەکانی کۆمەڵەوە حوکم بەسەر تاکی کارادا نادرێت، بەڵکو کارایی تاك لەناو ئەو چوارچێوەیەدا هەڵدەسەنگێنرێت، کە بە کاراییەکەی ئینتیمای بۆی هەیە وەك ئەوەی میرێکە یان گەڕاوەیەکە (تائبا) بۆ لای خوا، بۆیە لەو حوکمە گشتییەوە، کە بەسەر کۆمەڵی تایبەتدا دراوە، سەیری ئەم کاراییە دەکرێت و ئەم تاکە کارایەش سەر بەو کۆمەڵە تایبەیە. ئەم دیالێکتیکە، کە دیالێکتیکی کارای کۆیی ناپەسەند و تاکی کارای پەسەندە، پەیوەستە بە بەکەم سەیرکردنی چینە رەشۆکییەکەی کۆمەڵگا (ناوی کۆمەڵە ئەتنییەکە ـ واتە کوردە ـ) لەلایەن چینە تایبەکەوە (تاکە کاراکە سەر بەوە)، کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد.

لە روانگەی زانینی مێژووییەوە، ئەو مێژووەی تاکی کارا دروستی دەکات جیاوازە لەو مێژووەی کۆمەڵەکەی دروستی دەکەن، مێژووی فەقیه و زاناو دادوەرێکی کورد، با وای دابنێین لە شارەزوورییەکانە، بە تەواوی جیاوازە لە مێژووی کوردە شارەزوورییەکانی هاوپشتی خۆی، ئەوان لە نێو سروشتە چەسپاوەکەیاندا جێگیرن، کە لە تالانی و راو و رووت و ترساندنی رێبوارندا خۆی دەنوێنێت[3]، ئەمەش

---

[1] المقدسي: كتاب التوابين، ص222-223. ابن صصري: الدرة المضيئة، ص231-232.

[2] الروذراوردي: ذيل تجارب الأمم، ج3، ص288. ابن الجوزي: المنتظم، ج3، ص4360. ئەم وتەیەی لەبارەی میر بەدری کوڕی حەسنەوەیه و عەشیرەتەکەوەیەتی ، کە عەشیرەتی بەرزیکانییە.

[3] بۆ نمونە بڕوانە: مسكويه: تجارب الأمم، ج2، ص138. مؤلف مجهول: العيون والحدائق، ج4، ق2، ص138-133. الهمداني: تكملة تأريخ الطبري، ص264. ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج3، ص316.

مانای چەسپاویی کاراییانە لە مێژوودا. کەچی تاکە کاراکانیان لە زانینە ئیسلامییە جۆراوجۆرەکاندا گەیشتوونەتە لوتکە و لە
کایەی ئیسلامیدا بەرزترین و هەستیارترین پلە و پایەیان بە دەست هێناوە[1].

لە زانینی مێژووییدا، پەسەندێتیی تاکی کارا، بە ڕوونی لەو جۆرە نوسینە مێژووییانەدا بەرجەستە بووە، کە بە مێژووی چینەکان و ژیاننامە و مێژووی ژیان (التراجم) ناسراون، لەم جۆرە نوسینانەدا تاك دەکرێتە مەرکەز و یەکەیەکی مێژوویی پێك دەهێنێت و لەگەڵ یەکە هاوشێوەکانی خۆیدا مێژوو تەواو دەکات.

دەرکەوتنی ئەم جۆرە نوسینە مێژووییە پەیوەستە بە زانستی فەرموودە (علوم الحديث)ەوە، بەتایبەتی زانستی دانەپاڵی فەرموودە (اسناد الأحاديث) و دڵنیابوون لە گێڕەرەوەکان (توثيق الرواة) و گەڕان بە دوای هەواڵ و بارودۆخەکانی تۆمارکردنیاندا[2]. لێرەدا هەندێك لێکۆڵەر ئاماژە بەوە دەکەن بیرۆکەی تۆمارکردنی هەواڵەکان، بیرۆکەیەکی تەواو ئیسلامییە و ئەنجامێکی سروشتیی بیرۆکەی لێکۆڵینەوەیە لە هاوڕێکانی پێغەمبەر[3]. ئەم جۆرە نوسینەوەیەی مێژوو زۆر ناوی لێنراوە، وەك: مێژووی ژیان (التراجم)، چینەکان (الطبقات) و فەرهەنگەکان (المعاجم) و پیرەکان (الشيوخ) و پیاوان (الرجال) و ژیاننامە (السير) و تەنانەت ناوی شارێکی دیاری کراو[4] و زۆر ناوی تر، ئەگەرچی بەزۆری ناوی چینەکان (الطبقات)ی بۆ بەکار دەهات. لێرەدا چین بە واتای توێژێکی کۆمەڵایەتی نایەت، بەو چەمکەی ئەمڕۆ ئەم زاراوەیە هەیەتی[5]، بەڵکو مەبەست لێی کۆمەڵێك کارایە لە بوارێکی دیاری کراودا، وەك چینی یاوەران (طبقة الصحابة) (مەبەست هاوڕێیانی پێغەمبەرە) و چینی شوێنکەوتووان (التابعين) و چینی فەرموودە گێڕەوەکان (طبقة المحدثين)، واتە چەند تاکێك لەگەڵ بیرۆکەی بە دوای یەکدا هاتنی مێژوویی یان پلەی ریزبەندیدا، هەروەها ئەم وشەیە ئاماژەیە بە چەند نەوەیەکی خاوەن یەك پیشە، وەك پزیشکەکان یان ئەوانەی سەر بە یەك ئاینزای دیاریکراون، یان شتی لەم جۆرە[6].

---

(1) بۆ نمونە بڕوانە: السمعاني: التحبير في المعجم الكبير، تحقيق: منيرة ناجي سالم، (بغداد: 1330هـ/ 1310م)، ج2، ص138. ابن الجوزي: المنتظم، ج3، ص4364. ج10، ص0036، 0113، 0201، 0313-0320، 0441. ابن المستوفي: تاريخ اربل المسمى نباهة البلد الخامل بمن ورده من الأماثل، حققه وعلق عليه: سامي بن السيد خماس الصقار، (بغداد: 1380)، ق1، ص201-206، 211. المنذري: التكملة، مج1، ص241-242. ابو شامة: ذيل – الروضتين او تراجم رجال القرنين السادس والسابع، عني بنشره: عزب العطار لاحسيني، ط2، (بيروت: 1314)، ص30. ابن الساعي: الجامع المختصر، ج3، ص102 و زۆر سەرچاوەی تر. بۆ زانیاری زیاتریش بڕوانە: درويش يوسف (حسين): الأسرة الشهرزورية ودورها السياسي والحضاري، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، (اربيل: 1338).

(2) مارجليوث: دراسات عن المؤرخين، ص68. عثمان (موافي): منغج البحث التاريخي عند المسلمين والمنهج الأوروبي، (الأسكندرية: د. ت)، ص36.

(3) الخالدي: دراسات، ص84. الشرقاوي: ادب التاريخ، ص308.

(4) مصطفى: التاريخ العربي والمؤرخون، ج1، ص383.

(5) كوثراني: التاريخ ومدارسه، ج1، ص68.

(6) ماكسيم (رودنسن): التاريخ الأقتصادي وتاريخ الطبقات الاجتماعية في العالم الاسلامي، تعريب: شبيب بيضون، ط2، (بيروت: 1381)، ص3. مارجيلوث: م. س، ص21. روزنتال: علم التاريخ، ص133. ابو الضيف: منهج البحث التاريخي، ص60-61.

ئەگەر بەپێی کتێبە سەرەتاییەکانی چینەکان، کارای مێژوویی تەنها ئەوانەی گرتبێتەوە، کە فەرموودەیان لەبەرە و دەیگێڕنەوە، ئەوا دواتر ئەم کاراییە چوارچێوە ئاینییەکەی تێپەڕاند و کۆمەڵێك واتا و دەلالەتی گشتگیری لە خۆگرت، چونکە کارای مێژوویی لە پاڵ کایەی ئاینیدا بە هەموو دەرکەوتەکانییەوە، چووە ناو کایە جیاوازەکانی وەك کایەی سیاسی و رۆشنبیری و زانستی و کارگێڕی و... هتد. ئەگەرچی تاکی کارا پانتاییەکی زۆری کتێبەکانی چینەکان و ژیاننامەکانی داگیر کرد بوو و بابەتەکانی ئەم کتێبانە گەیشتبوونە رادەیەك لە ژمارە نەدەهاتن، بەڵام ئەم کتێبانە تەنها تایبەت نەبوون بە چینێکی تایبەت لە کاراکان[1].

لە ڕاستیدا ((کارایی مێژوویی)) چەمکێکی سەرەکیی هزری مێژوونوسەکانی ئەم جۆرە نوسینە مێژووییەیە، ئەمەش زیادەڕۆیی نییە، چونکە ئەوان بەردەوام هەوڵیان دەدا پەیڕەوی ئەم دوو فەرموودەیەی پێغەمبەر بکەن: (مافی هەموو خاوەن مافێك بدەن) و (خەڵك لە شوێنی شایستەی خۆیاندا دابنێن)[2]، بۆیە، ئەگەر مێژوونوس بیویستایە سەرپێچی ناوەڕۆکی ئەم دوو فەرموودەیە نەکات، دەبوو لە پرۆسەی تۆمارکردنی مێژووییدا، جەخت لە کارایی مێژوویی و زەقکردنەوەی ئەم کاراییە بکاتەوە. ئەوەی لای نوسەری کتێبی چینەکان دەبینرێت، هەستکردنیەتی بەم کاراییە، ئەو هەواڵی ((نەجیبزادەکانی رۆژگار و کارەکانیان، سەرکردەی هەموو چاکەیەك، پایەکانی هەموو زانستێك، پاڵەوانانی داستانەکان و چاونەترسەکانی شەڕەکان و ناودارانی هەموو هونەرەکان و زانا و بەکەڵکەکان))[3] تۆمار دەکات. مێژوونوس هەر بەوەندە بەس ناکات، بەڵکو لە کاتی تۆمارکردنی هەواڵەکاندا بەوە پاساوی دانانی تاکەکان لە سەنتەردا دەداتەوە ژیاننامەی ئەمانە زۆر پەند و ئامۆژگارییان تێدایە و دەکرێت وەرگر ئەم پەند و ئامۆژگارییانە وەك بەرچاوروونی وەرگرێت و بیریان لێ بکاتەوە، بۆ ئەوەی سوود لە رەفتار و هەڵسوکەوتی ئەم کارایانە و لایەنی چاکی پاشماوەکانیان وەرگرێت[4].

لێرەدا دەتوانین بڵێین جیاوازیی ئەم جۆرە نوسینە مێژووییە لە تایبەتمەندێتیی بابەتەکەیدایە، ئەو وەك گشتێك مامەڵە لەگەڵ مێژوودا ناکات، بەڵکو ـ لەبەر ئەوەی تەنها باسی ژیاننامەی کەسانێکی دیاریکراو دەکات ـ مێژوویەکی تایبەتە بە کارا مێژووییەکان بەپێی تێڕوانینی مێژوونوس و تێگەیشتنی لە چەمکی کارایی. بەڵام ئەگەر بەگشتی لە زەینی بەرهەمهێنەرانی کتێبی چینەکان رامێنین، وەك یەکێك لە لێکۆڵەرەکان بۆی چووە، جۆرێکە لە ئارەزووی بە نەمری هێشتنەوەی خود لای زاناکان[5] و جەختکردنەوەیە لەسەر تایبەتمەندێتیی کۆمەڵ یان چینەکەیان. جێی ئاماژە پێکردنە ناساندنی تاکە کارا

(1) الصفدي: الوافي بالوفيات، ج1، ص00.

(2) ئەم دەقە لە :(الخالدي: دراسات، ص38)دا هاتوون.

(3) الصفدي: م. س، ج1، ص0-6.

(4) السخاري: الاعلان، ص410، 418، 428. سەخاری وتەکانی هەریەك لە: سوفیانی کوڕی عەینە (138ك/814ز مردووە) و ئیبن ئەبی دەم (612ك/1244ز مردووە)و عەبدولقادر حەنەفی (110ك/ 1313ز مردووە) وەردەگرێت.

(5) الخالدي: بحث في مفهوم التاريخ، ص10.

مێژووییەکان تەنها لە کتێبی مێژووی تایبەتدا نییە، تەنانەت لە کتێبەکانی مێژووی گشتیشدا ئەم تاکە کارایانە پێگەی تایبەتیی خۆیان هەیە. ئەم کتێبانە سەرەڕای ئەوەی تایبەتن بە مێژووی سوڵتان یان تاکە خاوەن دەسەڵاتەکان، کەچی لە کۆتایی ڕووداوەکانی هەر ساڵێکدا ژیاننامەی ناودار و کەسە ناسراوەکانیش تۆمار کراوە. نوسەری مێژووی گشتی کۆمەڵێك زانیاری لە بارەی ئەو کەسە مردووانەوە دەهێنێت و لە بواری پسپۆڕییەکەی خۆیاندا باسی کاراییەکەیان دەکات. دیارترین نمونەش بۆ ئەم جۆرە نوسینە مێژووییە کتێبی (المنتظم)ی ئیبن جەوزییە[1]، کە دواتر لە باسی کاریگەریی میتۆد لە سەر کارایی کورد، دەگەڕێینەوە سەری. بە هەر حاڵ ئەوەی لێرەدا دەمانەوێت ئاماژەی پێ بکەین ئەوەیە کتێبی پیاوان و چینەکان لەگەڵ کتێبەکانی مێژووی گشتیدا بەشداریی ناساندنی کارا مێژووییەکان دەکەن. بەڵام کتێبی چینەکان تەنها تایبەتن بە مێژووی کەسێتییە کاراکان، لەکاتێکدا کتێبە گشتییەکان باسی ڕووداو و کەسێتییەکان دەکەن[2]، بۆ ئەوەی ئەو ئامانجە بەدی بێنن، کە لەخۆگرتنی سەراپای مێژووە.

هەرچۆنێك بێت ئەو مێژووەی نوسەری مێژووی ژیانی تاکەکانی کورد دەینوسێتەوە، مێژووی ململانێ نییە بەو چەمکەی ململانێی بوونگەرایی، کە لە بەشی دووەمدا باس کرا، چونکە وا دیارە لێرەدا هیچ شتێکی شاراوە و نادیار لەم جۆرە مێژووەدا نییە و هیچ بنەمایەکی گشتیش نییە، کە تەحەکوم بە تێڕوانین و تێگەیشتنی مێژوونوس بکات لە هەڵبژاردنی تاکە کاراکاندا، تەنها ئەوەندە هەیە ئەم کارایە سەر بە هەمان ئەو کۆمەڵە تایبەیە، کە مێژوونوس مێژووەکەی تۆمار دەکات. ئەم تێڕوانینەش تەواو پێچەوانەی تێڕوانینەکەی پێشووە، کە لە کاتی باسکردنی بوونی کورد لە مێژووی سیاسیی ئیسلامیدا باسمان کرد، چونکە ئەوەی پێشوو تێکەڵەیەك بوو لەو چەمکە یەقینییانەی مێژوونوس بەپێی زەمەنە مێژووییەکە باوەڕی پێیان هێنابوو، وەك چەمکی سەنتەر و دەوروبەر و چەمکی بەرژەوەندیی ئوممەت و شتی تری لەم جۆرە. بەڵام مێژووی چینەکان پابەند نییە بەم چەمکانەوە، ئەمەش لەبەر ئەوە نا، کە ڕەتیان دەکاتەوە، بەڵکو لەبەر ئەوەی ئەم جۆرە نوسینە بەرهەمی باوەڕبوونە بەو چەمکانە و تەسلیمبوونە پێیان. لەبەر ئەمە مادەم ئەو تاکەی، کە نوسەری ژیاننامەکان هەواڵەکانی تۆمار دەکات، لە کایەی ئیسلامیدا کارایەکی مێژووییە، دەبێت - بەچاو پۆشین لە جۆری ئەم کاراییە - پێگە و شوێنی خۆی پێ بدرێت. لێرەوەیە لە قۆناغی یەکەمی بوونی کورد واتە قۆناغی بوون لە دەرەوەی دەسەڵاتدا، تێبینی سنورداریی کارایی تاکەکانی ئەم کۆمەڵە دەکرێت، چونکە ئەم کاراییە لە هەموو کایەکانی وەك کایەی ئاینی[3]و کایەی رۆشنبیری[4]و کارگێڕیدا[5]، لە کارایی کەسێك یان دوان تێ ناپەڕێت.

---

[1] بۆ نمونە بڕوانە ژیاننامەی هەندێك کارای کورد لەم کتێبەدا: المنتظم، ج3، ص4360- 4361، 4662. ج10، ص0034، 0113، 0313-0320.

[2] بڕوانە: العظمة: الكتابة التاريخية، ص10.

[3] ابن سعد: الطبقات الكبرى، مج1، ص280.

[4] ابن النديم: الفهرست، ص306.

[5] الجهشياري: الوزراء والكتاب، ص204، 203-210.

لەگەڵ ئەمەشدا ئەم کارابیە، جیاوازیی تێڕوانینی مێژوونوسمان بۆ دەسەلمێنێت لە سەیرکردنی کارایی گشتیی کۆمەڵی کوردی و کارایی تایبەت بە تاکەکانی ئەم کۆمەڵەدا. ئەو کاراییە گشتییەی لە بوونی مێژووییەوە سەرچاوە دەگرێت، بە تێپەڕبوونی کات دەگۆڕێت، بەڵام کارایی تاك لە یەکەم ساتی دەرکەوتنیەوە، لە دەرەوەی زەمەندایە و لەسەر یەك شێواز بەردەوام دەبێت، ئەم بەردەوامبوونەش بەگوێرەی سوربوونی مێژوونوسە لە بینینی جۆری کارایی تاکەکە لە کایەی ئیسلامیدا بێ گوێدانە ئینتیمای ئەتنیی ئەم تاکە و هەڵوێستی زانینی مێژوویی لەم کۆمەڵە ئەتنیکییە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە تاکی کورد لێرەدا کارای ئەو رەوتە مێژووییەیە، کە جۆرێکی تر کارایی کۆیی پێك دەهێنێت و چەمکی تایبەت بە خۆی هەیە، تاکی کورد بە تەواوی بەستراوە بە بوونی ئەم رۆڵە مێژووییەوە، بەبێ ئەوەی ئەم بوونە هەمان ئەو دەلالەت و لێکدانەوانەی هەبێت، کە پێشتر دراون بەو چەمکە.

کارایی لەسەر ئاستی تاکەکەس، رەنگدانەوەی بوونە لە ئاستێکی پەسەنددا، ئەمەش مانای ئەوەیە لەم جۆرە نوسینە مێژووییەدا دیالێکتیکی «ئێمە» و «ئەوان»، کە تەحەکوم بە تێڕوانین لە کورد دەکات، دەکشێتەوە. ئەگەر مێژووی کۆمەڵە ئیسلامییەکان مێژووی دەسەڵات و ململانێی نێوان دەسەڵاتەکان بێت، ئەوا مێژووی تاکەکان بە جۆرێکی ترە و مێژووی کاراکانە وەك تاك لە بوارەکەی خۆیاندا، بۆ ئەوەی ئەم تاکایەتییە ببێتە تەواوکەری سیاقێکی نوێ بۆ مێژوو، کە تیایدا کۆمەڵێك تاکی دیکە هەن سەر بە کۆمەڵە ئەتنی ـ ئیسلامییە جیاوازەکانی ترن و ئـەو کـۆمەڵە تایبەتە پێك دەهێنن، کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد و مێژوونوس تایبەتە بەم کۆمەڵە و ئەم مێژووە جیاوازەیان (المتفرد) دەنوسێتەوە.

هەموو ئەوەی لەسەرەوە وتمان، مانای توانەوەی تاکە لە کۆمەڵە تایبەتمەندەکەدا، کە لە دیارترین دەرکەوتنەکانیدا، نوێنەری کۆمەڵێکی بچووککراوەی ئوممەتی گشتگیرە. ئەمەش لەبەر ئەوەیە لێرەدا بیرۆکەی مێژوو، بیرۆکەی نواندنی ئوممەتی گشتگیرە لە لایەن کۆمەڵە تایبەتەکەیەوە، نەك نواندنی ئەو نەتەوە بچووکانەی ئەم ئوممەتە ساراپاگیرە پێك دەهێنن[1].

ئەمە لە لایەکەوە، لە لایەکی ترەوە مرۆڤ لەگەڵ تاکی کارادا هەست بە توانەوەی کۆمەڵە ئەتنیکییەکان دەکات لە ناو ئوممەتی ئیسلامیی گشتگیردا، بە جۆرێك سیماکانی کارایی کۆمەڵێکی ئەتنیکیی وەك کورد، یەك دەخرێن و ئەم سیمایانە لە روانگەی کارایی تاکەکانیەوە، لەناو ئوممەتی سەراپاگیردا دەردەکەون، وەك لەمەو دوا باسی دەکەین.

2 ـ کارایی تاکی کورد لە نێوان ئینتیمای ئەتنیی و ئینتیما بۆ چیندا

---

[1] الصفدي: الوافي بالوفيات، ج1، ص0.

ئەوەی لەسەرەوە وتمان مەسەلەیەکی گرنگ دەوروژێنێت، کە پەیوەستە بە تێڕوانینی زانینی مێژووییەوە لە کورد، ئەویش مەسەلەی ئینیتیمای تاکی کوردە بۆ کۆمەڵە ئەتنییەکەی خۆی، یان با بە دەربڕینێکی وردتر بڵێین، مەسەلەی ئینتیماکانی کارای مێژوویی و کاریگەریی ئەم کارایەیە لەسەر پێگە و کارایی کۆمەڵە ئەتنیکییەکەی. لە راستیدا هەر هەوڵدانێك بۆ گەڕان بە دوای ئینیتماکانی ئەم تاکانە بۆ کورد، بە جۆرێك ئەم ئینتیمایانە ببنە هۆی پێدانی کارایی بەم تاکانە، پێویستی بەوەیە تاکەکە لە ناوەندە مێژووییە گونجاوەکەی خۆیدا دەربهێنرێت و بخرێتە ناوەندێکی ـ بەپێی تێڕوانینە باوەکانی ئەو کاتە و چوارچێوە کۆمەڵایەتییە دیاریکەرەکانی ئینتیمای تاك ـ نەگونجاو و بێ بایەخ سەبارەت بەو تێڕوانین و چوارچێوانە.

لەگەڵ ئەمەشدا دەکرێ کارایی مێژوویی تاکێك، کە سەر بە کۆمەڵێکی ئەتنیکیی دیاریکراوە (کورد)، ببێتە پاڵنەرێك بۆ بیرکردنەوە لە خودی کۆمەڵەکە و سەرنجدان لە کاراییە مێژووییەکەی، چونکە هەندێك مێژوونوس کاتێك باسی ژیانی زانایەك یان سەرکردەیەك یان فەقیهێکی کورد دەکەن، کە سەر بە خێڵێك یان خەڵکی شارێکی کوردییە، لە چوارچێوەی مامەڵەکردنیان لەگەڵ کارایی ئەم تاکەدا، خودی کورد یان خێڵ یان شارە کوردییەکانیش دەناسێنن[1]، وەك ئەوەی لێرەدا تاك نوێنەری هەموو کۆمەڵە ئەتنییە ـ خێڵەکییە ـ هەرێمایەتییەکەی بێت. کارایی ئەم تاکە تەحەکوم بە هزری مێژوونوس دەکات و ئەویش باسی هەموو ئینتیماکانی ئەم تاکە دەکات. مێژوونوس بۆیە باسی ئەم ئینتیمایانە دەکات، لەوانەیە پاڵنەرێك بن بۆ گرنگیدان یان بیرخستنەوەی رەگ و ریشەی تاك.

بەڵام چۆنیەتی زانینی ئینتیمای کارای مێژوویی، لە رێگەی ناوی بنەماڵە و نازناوی کاراکەوەیە، کتێبی چینەکان و ژیاننامەکان پڕن لە ناوی ئەو تاکانەی راستەوخۆ رەچەڵەکیان دەچێتەوە سەر کورد یاخود دەچێتەوە سەر شار و خێڵە کوردییەکانی وەك هەزبانی و زەرزاری و هەکاری و شارەزووری و حەمیدی و مەهرانی و ...هتد. لە راستیدا مێژوونوس لە دانان و رێکخستنی ئەم نازناوانەدا پێوەرێکی روونی نییە، جاری وا هەیە نازناوی (الكردي) بۆ یەکێکیان دادەنێت، پاشان بە شارەزووری و دواتر بە شافیعی ناوی دەبات، یان نازناوی هەزبانی و پاشان کوردی و دواتر هەولێری لە یەکێك دەنێت[2]. واتە سیستەمێکی پەیڕەوکراو نەبووە نازناوەکان بە پێی گرنگیی یان بەپێی زنجیرەیەکی دیاریکراو رێك بخات[3]. مەغزای ئەمەش ئەوەیە، کاتێك کەسێك دەدرێتە پاڵ کورد یان دەدرێتە پاڵ یەکێك لە خێڵە کوردییەکان، تەنها بۆ

---

[1] بۆ نمونە بڕوانە: السمعاني: الأنساب، ج0، ص04. عمادالدين الكاتب: خريدة القصر، ج4، مج2، ص421. ابن الأثير: اللباب، ج1، ص21، 33-40، 101، 306. ج3، ص32. ابن الصابوني: تكملة اكمال الاكمال، حققه وقدم له: مصطفى جواد، (بيروت: 1406هـ/ 1386م)، ص104. ابن خلكان: وفيات، ج1، ص140-141. الذهبـي: المشتبه، ج1، ص043.

[2] بروانە حاڵەتی رێکخستنی نازناوە کوردییەکان لای (الذهبـي)ی مێژوونوس (148ك/ 1341ز مردووە) لە بەشەکانی دوایی کتێبەکەیدا بە ناوی: تاريخ الاسلام، (حوادث 641-600)، ص184-180، 138، 231، 300، 313. (حوادث 601-660)، ص300، 413، 426. (حوادث 661-610) ص83، 36، 103، 233. (حوادث 611-680)ص124، 183، 201، 263، 316.

[3] جۆرە ریزکردنێکی ناوی بنەماڵەو نازناو هەیە، کە (الصفدي)ی مێژوونوس (164ك/ 1363ز مردووە) دەیخاتە روو و بەم جۆرەیە"نازناو لە پێش ناوی بنەماڵەوە دێت، ناوی بنەماڵە لە پێش ناوی کەسەوە دێت، دواتر ناوی وڵات و پاشان ریشەو پاشان ئاینزا...". بڕوانە: الوافي بالوفيات، ج1، ص33-34.

ناساندنی ئەو کەسەیە و ئەم کارە لەم مەسەلەی ناساندنە تێناپەڕێت، پێدانی نازناوی (الكردي)یش بە تاکێك لە کارایی ئەو تاکە کەم ناکاتەوە یان کار ناکاتە سەر پێگەی ئەم لە ناو کاراکانی تردا، چونکە ـ وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد ـ کوردبوونی ئەم کارایە تەحەکوم بە کارایی و پێگەی کاراکە ناکات.

دەتوانین لە گۆشەیەکی ترەوە سەرنجی پەیوەندیی نێوان ئینتیمای ئەتنیکی و ئینتیمای پسپۆڕی بدەین، ئەمەش لە حاڵەتێکی تری کارایی تاکی کوردەوەیە، کە لە کتێبی چینەکان و ژیاننامەکاندا بەرچاو دەکەوێت، لێرەدا ئینتیما بۆ کورد ڕۆڵی خۆی هەیە لە دیاریکردنی ئینتیمای پسپۆڕیدا، ئەمەش لە ئەنجامی ئینتیمای ئەم کۆمەڵە ئەتنیکییەوەیە بۆ کۆمەڵێکی پسپۆڕیی دیاری کراو، کە سنورەکەی لە سنوری ئینتیمای ڕەگەزی فراوانترە، بۆ نمونە وەك ئینتیما بۆ ئاینزا. بەشی زۆری کورد لەسەر ئاینزای شافیعین (204ك/813ز مردووە)، کە یەکێکە لە ئاینزا سوننییە سەرەکییەکانی فیقهـ و ڕێکخەری ڕێگەکانی ئیجتیهاد و دەرهێنانی حوکمەکانە، وەرگرتنی ئەم ئاینزایەش دوای سەرکەوتنی سوننییەکان بوو بەسەر ئاراستە و کۆمەڵە ئاینییەکانی وەك خەواریج، کە لەناو کورددا باوبوون[1]، ئیتر ـ لە بواری فیقهیدا ـ ئاینزای شافیعی لە زۆربەی ناوچەکانی وڵاتی کورددا باڵادەست بوو، ئەمەش بەشێوەیەکی ئاشکرا کاری کردە سەر پێگەی تاکە کاراکانی کورد و فەقیهە کوردەکان لەناو ئەوانی تردا پێگەیەکی بەرزیان هەبوو.

لە وەرگرتنی ژیاننامەی کەسێتییە کوردییەکان لە لایەن مێژوونوسانەوە زۆر بە ڕوونی ئەمە بەرچاو دەکەوێت، ئیتر ئەم مێژوونوسانە، چ نوسەری کتێبەکانی چینەکانی تایبەت بە شافیعییەت بن[2]، یان کتێبەکانی مردووان (الوفيات)[3]، یان کتێبە مێژووییەکانی تر[4]، لای هەموویان ئەمە بەرچاو دەکەوێت. جگە لەمانە، تەنانەت کاریگەریی ئەم پابەندبوونە بە شافیعییەتەوە لە بەرهەمەکانی مێژوونوسێکی کوردی وەك ئیبن خەلەکانی هەولێریشدا[5] ڕەنگی داوەتەوە، بە تایبەتی لە کتێبی (وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان)ەکەیدا، ئەو کاتێك بڕیار دەدات، وەك پێویستییەکی ڕۆشنبیریی ئوممەتی ئیسلامی، ژیاننامەی ناودارانی کایەی ئیسلامی تۆمار بکات[6]، پابەندبوونی بە شافیعییەتەوە ڕۆڵێکی

---

[1] تا ئێستاش لێکۆڵینەوەیەکی تێرو تەسەل نییە لەسەر ئەوەی کورد چۆن ئاینزای شافیعییان وەرگرتووەو وازیان لە ئاینزاو کۆمەڵە ئاینییەکانی تر هێناوە. هەر یەك لە حیسامەدین نەقشبەندی و عەبدولڕەقیب یوسف بە کورتی باسیان لە چۆنیەتیی بڵاوبوونەوەی ئاینزای شافیعی کردووە لە هەندێك لە ناوچە کوردییەکاندا، بە تایبەتی لە هەرێمی چیاو هەرێمی جزیرە. بڕوانە: الكرد في الدينور وشهرزور، ص201. الدولة الدوستكية، ج2، ص206-203.

[2] السبكي: طبقات الشافعية، ج4، ص 06، 201، 300، 323. ج0، ص14، 13، 01، 60، 120، 121، 130. ج6، ص120. الاسنوي: طبقات الشافعية، تحقيق: عبدالله الجبوري، (بيروت: 1401هـ/ 1381م)، ج1، ص63، 80، 80، 231-233. ج2، ص41، 161، 186-181.

[3] المنذري: التكملة، مج1، ص200، 213-210، 442. مج3، ص33-30، 136-131. ابن خلكان: وفيات الأعيان، ج3، ص424-420. ج1، ص60، 204-200. الكتبي: فوات الوفيات، مج2، ص30. الصفدي: الوافي بالوفيات، ج1، ص203-204.

[4] ابو شامة: الذيل على الروضتين، ص111-218. ابن الفوطي: مجمع الآداب، ج1، ص83. اليونيني: ذيل مرآة الزمان، ج3، ص123، 321. الذهبي: تاريخ الاسلام (حوادث 641-600هـ)، ص184-180، 230. (حوادث 611-680)، ص183، 263.

[5] ناوی شەمسەدین کوڕی موحەمەد کوڕی ئیبراهیمی هەولێرییە، لە هەولێر لە دایك بووەو هەر لەوێش گەورە بووە، دواتر هەولێری بەجێهێشتووەو ڕووی کردووەتە وڵاتی شام و میسرو لەوێ پلەی (قاضي القضاة)ی وەرگرتووە. پاشان لە دیمەشق جێگیر بووەو هەر لەوێ ساڵی (681ك/ 1281ز) کۆچی دوایی کردووە . السبكي: م. س، ج0، ص14. الصفدي: الوافي بالوفيات، ج1، ص308. بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: خليل ابراهيم (جاسم): منهج ابن خلكان في وفيات الأعيان، اطروحة دكتوراه غير منشورة، جامعة الموصل، (الموصل: 1380)، ص10 بەدواوە.

[6] وفيات الأعيان، ج1، ص283.

بالآی هەیە لە هەڵبژاردنی ناودارەکاندا. لەم کتێبەدا کەسێتی و فەقیهە شافیعییەکان، ڕێژەیەکی گەورەی ئەو ناودارانە پێك دەهێنن، کە مێژوونوس مێژووی ژیانیان دەنوسێتەوە و ڕێژەی شافیعییەکان دەگاتە نزیکەی (60.11٪)ی سەرجەم ناودارانی ئاینزاکان[1]. بەمەش ئەوە دەردەکەوێت ئینتیمای مەزهەبی ـ کە بەرئەنجامی باوەڕی بنەماڵەکەیەتی بەم مەزهەبە ـ کاری کردووەتە سەر تێڕوانینی ئیبن خەلەکان بۆ کارا مێژووییەکانی سەرجەم کایەی ئیسلامی.

کەواتە ئەگەر کورد ئەم ئاینزایەیان وەرنەگرتایە و لە حوکمەکانی تایبەت بە پەرستن و هەڵس و کەوتدا پشتیان پێ نەبەستایە، ئەم ڕێژە زۆرەی کارا کوردە شافیعییەکان دروست نەدەبوون. لەگەڵ ئەمەشدا نابێت ئەوە لە بیر بکەین ئەم ئامادەییە بەهێزەی پابەندبووان بە ئاینزاوە ـ لە قۆناغی دوای قبوڵکردنی ئەم ئاینزایەدا ـ کاری کردووەتە سەر ئامادەیی کارای کۆیی کورد، لێرەدا ئینتیما بۆ کورد خۆی خزاندووەتە ناو ئینتیمای مەزهەبیی پەسەندکراو لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا، چونکە مەزهەبی شافیعی توانی باڵادەستیی خۆی بەسەر ئەم زانینەدا بسەپێنێت، بۆیە بە ناچاری دەبووایە هەواڵ و ژیاننامەی فەقیه و پیر و پیاوە دیارەکانی ئەم مەزهەبە تۆمار بکرێت. ئەمە لە کاتێکدایە مێژوونوس بیر لەوە ناکاتەوە ژیاننامە و مێژووی ژیانی تاکی کورد لە خۆیدا تۆمار بکات، نەك لەپێناو ئینتیمایدا بۆ ئەم مەزهەبە، ئەم مەسەلەیە ـ واتە مەسەلەی کارایی کورد لەپێناو خۆیدا ـ سەبارەت بە زانینی مێژوویی بەرهەم هاتووی ئەو سەردەمە ـ دەچێتە ناو بواری بیر لێ نەکراوەوە، چونکە لە پلەی یەکەمدا و بەهۆی ئینتیما و باوەڕی مێژوونوسەکانەوە، کارایی مێژوویی پەسەند ئەوەیە کارایی سەراپاگیرانەی ئوممەتی ئیسلامی تەواو دەکات.

ئەوەی مەبەستمانە بیڵێین ئەوەیە: ئەوە شافیعی بوونی کوردە ڕێگە بە زانینی مێژوویی دەدات، کارایی مێژوویی ببەخشێت بە تاکەکانی ئەم کۆمەڵە ئەتنییە، نەك کوردبوونیان. بەڵام مەغزای گشتیی ئەم ئینتیمایە، لە ئینتیمای کورددایە بۆ ئەو ئینتیما گشتگیرەی لە ئوممەتی ئیسلامیدا خۆی دەنوێنێت. لە کۆتایشدا ئاینزای شافیعی لە بوارە کاتی و شوێنییەکەی خۆیدا، بە یەکێك لە ئاینزا سوننییە بەرجەستەکەرەکانی کارایی ڕەهای ئوممەتی ئیسلامی دەژمێررێت، کاتێکیش کورد دەبنە پەیڕەوکەری ئەم ئاینزایە، ئەمە وەك کاراییەکی مێژووییە بۆیان لە چوارچێوەی ئەم ئوممەتە سەراپاگیرەدا و لە ئاستی کارایی تاکیشدا دەبێتە هۆی نەمانی جیاوازی لە نێوان ئەمان و ئەو کۆمەڵانەی تری وەك عەرەبدا، کە لەسەر ئاستی کۆیی و لە زانینی مێژووییدا ئامادەییەکی مەرکەزییان هەبووە. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی مامەڵەکردن لەگەڵ کارایی مێژووییدا لەسەر ئاستی تاك، ئەو تێڕوانین و هەڵوێستانە تێك دەشکێنێت، کە لە کتێبەکانی مێژووی گشتیدا شێوەگیر بوون و لە بارەی مامەڵەکردنەوەن لەگەڵ بوونی مێژوویی داپۆشراو بە پێدراوە دەسەڵاتخوازییەکانی ئەو کۆمەڵە مرۆییانەی دەچنە ناو چەمکی ئوممەتی ئیسلامیی سەراپاگیرەوە.

---

[1] لێکۆڵەر خەلیل ئیبراهیم جاسم، لە لێکۆڵینەوەکەیدا لە بارەی میتۆدی ئەم مێژوونوسەوە، ئەم ڕێژەیەی دەرهێناوە. بڕوانە: م.س، ص61-68. لە بارەی پێگەی شافیعییەکانیشەوە لە کتێبی (وفیات الأعیان)دا بڕوانە ئەوەی ساغکەرەوە (محقق)ی کتێبەکە ئیحسان عەبباس، نوسیویەتی، وفیات، ج1، ص80.

لە لایەکی ترەوە دەبینین کارایی تاك بە جۆرێك لە بوون، یان بە دوا واتای بوون دیاری دەکرێت، ئیتر ئەمە پەیوەست بێت بە بوونی کۆمەڵە ئەتنییەکەی ئەو تاکانەوە، یان پەیوەست بێت بەو شارەی تیایدا لە دایك بوون و گەورە بوون، یان تەنانەت سەردانیان کردووە. چونکە بوونی مێژوویی ئەو کۆمەڵە یان ئەو شارە پەیوەندییەکی ئاشکرای هەیە بە چەمکی کاراییەوە لای ئەو مێژوونوسەی بڕیار دەدات بەپێی ئەم چەمکانە مێژوو تۆمار بکات. کتێبی ((مێژووی هەولێر (تاریخ اربل))ی مێژوونوس ئین موستەوفیی هەولێریی[1]، بەڵگەیەکی روونە لەسەر ئەم پەیوەندییە لە نێوان کارایی و بووندا. کتێبەکە چوار بەرگ بووە[2]، بەڵام تەنها بەشی دووەمی ماوەتەوە[3]. ئەم بەشەی کتێبەکە دیاردەی نەگونجانی تێدایە، ئەم نەگونجانەش چ لە هێنانی زانیارییەکاندا بێت، یان لەوەدا بێت، کە پەیوەستە بە مێژووی ژیانەکانەوە لە رووی دووبارەکردنەوەی ئەوانەی ژیانیان دەنوسێتەوە و رێك نەخستنی ژیاننامەکان بەپێی رێبازێکی دیاری کراو، چونکە لە رەشنوسی کتێبێك وەرگیراوە، کە پاکنوس نەکراوە و بە تەواوی رێك نەخراوە[4]، بەڵام سەرەڕای هەموو ئەمانە، دەتوانین بڵێین بیرۆکەی سەرەکی کتێبەکەمان پێگەیشتووە.

کرۆکی ئەم بیرۆکەیە ژیاننامە و هەواڵی ئەو کارایانەیە، کە هاتوونەتە هەولێر، یان ئەوانەی تیایدا دیار و ناودار بوون. ئەم بیرۆکەیە لە ناونیشانی تەواوی کتێبەکەدا بەرجەستە دەبێت، ناونیشانەکەش ((مێژووی هەولێر ـ وریابوونەوەی وڵاتی سست بەهۆی ئەو ناودارانەی بۆی هاتوون (تاریخ اربيل المسمى نباهة البلد الخامل بمن ورده من الاماثل))ە، ئەمەش مانای ئەوەیە ئەم شارە سست بووە و پاشان لەم سستییە بە ئاگاهاتووەتەوە، ئەمەش بەهۆی ئەو کەس و تاکانەوە بووە، کە بۆی هاتوون. بۆ تێگەیشتن لەم ناونیشانە و گرنگییەکەی سەبارەت بە کارایی مێژوویی تاکەکان و پەیوەندیی بە بوونی مێژوویی شارەکەوە، پێویستە لە واتای سستی و وریابوونەوە (الخمول والنباهة) رامێنین و تیایاندا قووڵ ببینەوە. ئەم دوو وشەیە دەلالەت لە بوونی مێژوویی دەکەن بەو جۆرەی لە بەشی پێشوودا ناساندمان، وریابوونەوە واتە هەستکردن بە بوونی شار یان هەستکردن بە بوونە پەسەندکراوەکەی لە کایەی ئیسلامیدا. بەڵام سستی واتە نەبوون (اللاوجود)، یان بوونێکی پەسەند نەکراو لە هەمان کایەدا. پەڕینەوەش لە سستییەوە بۆ وریایی لە رێگەی ناودارانەوە، واتە ئەو کارا مێژووییانەوە دەبێت، کە هاتوونەتە ئەم شارە و تیایدا

---

(1) ئیبن موستەوفی: ناوی ئەبو بەرەکات موبارەك شەرەفەدین کوڕی ئیبن موستەوفیی هەولێرییە، ساڵی (064ك/ 1163ز) لە قەڵای هەولێر لە دایك بووە، ئیبن موستەوفی لە خێزانێکە بەوە ناسراوە، کە نەوەکانی لە سەردەمی میرنشینی هەزبانی و ئەتابەکیدا پیشەی (الاستیفاء)یان وەرگرتووەو ئیبن موستەوفیش ئەم پیشەیەی وەرگرتووە. ئەم مێژوونوسە بەهۆی هێرشی مەغۆلەکان بۆ سەر شارەکەی لە ساڵی (634ك/ 1231ز)دا، شارەکەی بەجێهێشتووە و چووەتە موسڵ و لەوێ ماوەتەوە تا ساڵی (631ك/ 1233ز)دا کۆچی دوایی کردووە. جگە لە نوسینەوەی مێژووی شارەکەی، زۆر دانراوی تری هەیە، بە تایبەتی لە بواری زمان و ئەدەبدا. لەبارەی ژیاننامەکەیەوە بڕوانە: ابن خلكان: م. س، ج4، ص141-101. الصفدي: الوافي بالوفيات، ج4، ص100. هەروەها: حسين: اربيل في العهد الأتابكي، ص216-282.

(2) حسين: م. ن، ص211.

(3) (سامی بن السيد خماس الصقار) ئەم بەشەی کتێبەکەی ساغ کردووەتەوە (حققه) و لە زانکۆی کامبردج بڕوانامەی دکتۆرای پێ وەرگرتووە. ئەم بەشەی بە دوو بەش چاپ کردووە.

(4) بڕوانە ئەوەی ساغکەرەوەی کتێبەکە، لەم بابەتەدا بە بەڵگەوە دەیڵێت: تاريخ اربل، ق1، ص20-26.

دەردەکەون و ناوبانگ پەیدا دەکەن، ئیتر ((کارایی)) لەگەڵ ((بوون))دا کارلێك دەکەن و فەزای بەرهەمهێنانی زانینی مێژوویی دروست دەبێت.

بۆ ئەوەی لەم هاوکێشە ئاڵۆزە تێبگەین سەرەتا پێویستە ((سستی ـ نەبوون یان بوونی پەسەند نەکراو))ی ئەم شارە دەربخەین، بۆ ئەوەی لەسەر بنەمای ئەمە و بەپێی تێگەیشتنی ئیبن موستەوفی لە ((وریابوونەوەکەی ـ بوونە پەسەندەکەی)) تێ بگەین. سەرەڕای ئەوەی شاری هەولێر لە چاخە کۆنەکاندا ناوەندێکی ئاینی و رامیاریی گرنگ بووە و لە مێژوودا ئامادەییەکی بەهێزی هەبووە[1]، بەڵام لە سەدە سەرەتاییەکانی ئیسلامیدا هیچ رۆڵێکی نەبووە و وڵاتناس و مێژوونوسە موسڵمانەکانیش ئاوڕیان لێ نەداوەتەوە، هیچکام لە وڵاتناسانی وەك (الأصطخري) (341ك/ 302ز مردووە) و ئیبن حەوقەل (361ك/311ز مردووە) و مەقدسی (381ك/ 331ز مردووە) و... هتد باسیان نەکردووە. هەروەها لە لایەن مێژوونوسە گەورەکانی وەك (ئەبو حەنیفەی دینەوەری و بەلاذری و یەعقوبی و طەبەری و مەسعودی و مەسکەویە و ...هتد)یشەوە پشتگوێ خراوە. ئەم شارە تا نیوەی یەکەمی سەدەی پێنجی کۆچی/ یازدەی زاینی بە باسنەکراوی مایەوە، واتە تا ئەو کاتەی بوو بە ناوەندی میرنشینی هەزبانیی کوردی (420-026ك/ 1023-1133ز)[2].

بە بۆچوونی ئێمە هۆی ئەم سستییە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی موسڵمانەکان لە کاتی پرۆسەی وڵاتگیرییەکاندا موسڵیان کرد بە شار، ئەمەش کاری کردە سەر بوونی مێژوویی هەولێر و ـ بە تێڕوانینی وڵاتناسەکان ـ موسڵ بووە پڕکەرەوەی کەلێنی نێوان ئازەربایجان و ئەرمینیا و عێراق و وڵاتی شام[3]. بەڵام هەر بە پێی پێوەری وڵاتناسەکان، هەولێر هیچ مێژوویەکی بۆ نەمایەوە، چونکە ئەو شارە ئیسلامییە نوێیە بوونی مێژوویی هەیە، کە شوێنی پشوو و نشینگەی سوڵتانی گەورەیە و شوێنێکە دیوانەکانی تیا کۆ دەکرێتەوە و کاروبارەکانی تیا دابەش دەکرێت[4]، هەر لە سەرەتای ئیسلامەوە ئەمە بارودۆخی موسڵ بوو، دروستکردنیشی ((دیارترین سەرکەوتنی موسڵمانەکان بوو))[5]، بۆیە مێژوونوسەکان بە وردی بە دوادا چوون بۆ هەواڵ و رووداوەکانی شاری موسڵ و دەوروبەری دەکەن. لە نوسینی مێژووییدا ئەم شارە بووە ئەو ناوەندە شوێنییەی بە پێی ئەو پێگەی رووداوەکان دەزانرا، بە تایبەتی رووداوە کوردییەکان[6]. ئەمە لە

(1) لەبارەی هەندێك سیمای شاری هەولێر پێش هاتنی ئیسلام بڕوانە: مشیحازخا: کرونولوجیا اربیل، ت: عزیز عبدالأحد نیاتي، (اربیل: 2001)، ص111 بە دواوە. هەروەها بڕوانە: احمد: ظهور الکرد في التاریخ، ج1، ص032-034.

(2) حسین: م. س، ص33-36. محمود: الامارة الهذبانیة، ص61-61.

(3) ابن الفقیه: مختصر کتاب البلدان، ص26. ابن حوقل: صورة الأرض، ص130.

(4) بۆ ئەمە بڕوانە: المقدسي: احسن التقاسیم الی معرفة الأقالیم، (لایدن: 1303)، ص41.

(5) م. ن، ص138-140. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: عبد الماجود احمد (السلمان): الموصل في العهدین الراشدي والأموي، (الموصل: 1406هـ/ 1380م)، ص23 بە دواوە.

(6) بۆ نمونە بڕوانە: الطبري: تاریخ الرسل والملوك، ج3، ص430، 001. ج10، ص38، 40. المسعودي: التنبیه والاشراف، ص344. القرطبي: صلة تاریخ الطبري، ص20، 00. مؤلف مجهول: العیون والحدائق، ج4، ق2، ص143. ابن الجوزي: المنتظم، ج0، ص2306. ابن الأثیر: الکامل، ج6، ص10-16، 006- 001. ج؟، ص114-110.

له کاتێکدایه ئەم شارە، یان ڕاستر نەینەوای کۆن، له قۆناغی پێش ئیسلامدا، هەندێك جار دەخرایه سەر هەولێر، بە تایبەتی له لایەن مەسیحییەکانەوە[1]. هەر چۆنێك بێت، شاری هەولێر له سەدە سەرەتاییەکانی ئیسلامدا، بە هۆی بوونی ئەم ناوەندە شوێنییەوە واته موسڵ، له زەمەنی مێژووییدا هیچ بوونێکی نەبووە، واته شوێنێکی بێ زەمەن بووە و له ڕووی مێژوویی و جیۆگرافییەوە بوونی نەبووە.

بەڵام لەگەڵ دەرکەوتنی ئیبن موستەوفی، هەولێر دەبێته شوێنگەیەکی زەمەنی و بوونەوەرێکی تەواو مێژوویی، بەڵام ـ له ڕوانگەی ئیبن موستەوفییەوە ـ ئەم بوونە بەستراوە بەو ناودار (کارا مێژوویی)انەوە، که سەردانی دەکەن[2]، یان تیایدا سەر هەڵدەدەن و دەردەکەون[3]، ئەم سەردان یان دەرکەوتنانە بوونێکی مێژوویی دەدەن بەم شارە، چونکه بوونی ئەو کەسانە له شاردا، مانای بینینی بوونی مێژوویی ئەم شارەیە. بەپێی هزری مێژوونوسیش بایەخی ئەو کارایانە، لەو بوونەدایە دەیدەن بە شوێنەکە، چونکه بە هاتن یان سەرهەڵدانی ئەمانە نەبێت، شارەکە له سستییەکەی بە ئاگا نایەتەوە. بەڵام ـ له هەمان کاتدا ـ ئەم شارەش پێگە و پلەی خۆیان پێ دەدات له مێژوودا، چونکه پەیوەندییان بـەم شوێنەوە خاڵی وەرچەرخانه له کارایيە مێژووییەکەیاندا، ئەگەر چی ـ بە گشتی ـ کارایی ئەم تاکانە بە هاتن یان سەرهەڵدانیان لەم شارەدا دیاری ناکرێت، بەڵکو بە پێگەی کۆمەڵایەتی ـ ڕۆشنبیرییان له کایەی ئیسلامیدا وەك گشتێك، دیاری دەکرێت.

3 ـ میتۆدی مێژوونوسەکان و چێوەدارکردنی کارایی تاکی کورد

ئینتیمای تایبەتمەند بەسەر ئەم جۆرە لەنوسینەوەی مێژوودا زاڵە، بۆیە هەموو هەوڵدانێك بۆ دۆزینەوە یان ئاشکراکردنی سیما و تایبەتمەندییەکانی میتۆدی تۆمارکردنی هەواڵی ئەو کارا مێژووییانەی ئینتیمایان بۆ کۆمەڵێکی مرۆیی کارای دیاریکراوی کایەی ئیسلامی هەیە، ئەنجامەکەی گشتی دەبێت و ناتوانرێت بەپێی ئەم ئینتیمایە پەی بە تایبەتمەندێتی مامەڵەکردن لەگەڵیاندا ببرێت. میتۆدی خستنەڕووی کارایی مێژوویی لەسەر ئەم ئینتیمایە بنیات نەنراوە، بە تایبەتی ئەو کتێبانەی بەوە جیا دەکرێنەوە مۆرکێکی گشتییان هەیە، نەك ئەو کتێبانەی تایبەتن بە کارایی تاکەکانی ناوچەیەکی سنورداری بۆ نمونە وەك هەولێر و دەوروبەری، که کۆمەڵێکی مرۆیی دیاری کراو تیایدا باڵادەستن[4]. لێرەدا کارای مێژوویی لەسەر بنەمای ئەم ئینتیمایە هەڵنابژێردرێت، بەڵکو لەسەر بنەمای کۆمەڵێك ئینتیمای تر و چەند تایبەتمەندییەکی دیاریکراو هەڵدەبژێررێت، که تاکەکە هەیەتی و مێژوونوس لەبەرچاویان دەگرێت و

---

(1) السلمان: م. س، ص20.

(2) بۆ نمونه بڕوانه: م. س، ق1، ص41, 04, 10, 80, 83، 103، 101، 133، 162، 160، 163، 281. (زۆر جێگەی تر)

(3) م. ن، ق1، ص40-43، 00-01، 14، 81، 83-84، 86، 32-33، 100-106، 121، 140، 101، 112، 180-184، 203-204، 201-208، 211، 216.

(4) بڕوانه: م. ن، ق1، ص40-41، 32-33، 211-216.

دەیانکاتە بناغەی نوسینی کتێبەکەی، وەك ئەوەی تاکەکە لە پیاوماقوڵەکانە و مێژوونوس هەواڵەکانی تۆمار دەکات[1]، یان لەو کەسانەیە فەرموودەکانی پێغەمبەریان لەبەرە، یان گێڕەرەوەی ئەم فەرموودانەن[2] و مێژوونوس دەیانخاتە ناو کتێبەکەی لەبارەی ئەم کەسانەوە، واتە لەسەر بنەمای ئامانجێکە و مێژوونوس لە نوسینەوەی مێژوودا لەبەر چاوی دەگرێت و لە کایەی ئیسلامیدا بە دوای ئەو کارا مێژووییانەدا دەگەڕێت، کە ئەم ئامانجەی بەدی دێنن، بۆ نمونە ئەگەر لێکۆڵەر بە دوای ڕێگرێکی کورددا بگەڕێت، کە پەشیمان بووەتەوە، دەبێ لە کتێبێکی تایبەت بە پەشیمان بووەوەکاندا (التوابین) بۆ ئەمە بگەڕێت[3]، یان ئەگەر بە دوای ئەو کوێر و نابینایانەی کورددا بگەڕێت، کە ناوبانگ و پێگەیەکیان هەیە، دەبێت چاو بە کتێبێکدا بخشێنێت لەبارەی ئەوانەی ئەم ناتەواوییەیان هەیە و[4] بەم جۆرە تا دوایی.

ئەم گشتگیرییەی مامەڵەکردن لەگەڵ کارای مێژووییدا، کە بێگومان بەرهەمی گشتگیریەتی چەمکی «ئوممەتی ئیسلامی»یە، بواری ئەوەمان پێ نادات ـ لەم لێکۆڵینەوەیەدا ـ لە میتۆدە پەیڕەوکراوەکانی نوسینەوەی مێژووی کاراکانی کورددا قووڵ ببینەوە، چونکە لەم بوارەدا هەر هەوڵێك بدرێت، ئەنجامەکەی گشتی دەبێت. بۆیە لێرەدا تەنها چەند تێبینییەك دەخەینە ڕوو، کە سیاقی گشتیی لێکۆڵینەوەکە تەواو دەکەن و هەندێك سیمای کارایی مێژوویی تاکی کوردمان بۆ ئاشکرا دەکەن.

گرنگترین مەسەلە، کە پەیوەستە بەم جۆرە لە نوسینەوەی مێژوو، خستنە ڕووی بابەتی مێژوویی، یان ژیاننامەی کەسەکان و چۆنییەتی ڕیزکردنیانە. گومانی تیا نییە کارایی تاك ملکەچی ئەو چوارچێوەیەیە، کە هزری مێژوونوس تیایدا دەخولێتەوە، چونکە ئەو چوارچێوەیە دەرکەوتنەکانی ئەم کاراییە دیاری دەکات، لێرەدا زانینی مێژوویی کاتێك باسی ژیاننامەی کوردێك یان هەر کەسێکی تر دەکات، خود پەسەندییە هزرییەکەی دەردەکەوێت، چونکە ئەم تاکە لە دەرەوەی بیرکردنەوەی مێژوونوس و ئەو ئامانجەی بۆ کتێبەکەی دایناوە، هیچ کاراییەکی نییە شایەنی باسکردن بێت.

بوونی مێژوویی سۆفییەکی کارا لە ڕەهەندەکانی کەسێتییە سۆفییەکەیدا کورت دەبێتەوە، موزەفەر کرماشانی سۆفییەکی شاری کرماشانی کوردییە لە هەرێمی چیادا، لای نوسەرانی چینی سۆفییەکان (طبقات الصوفیة) وا دەناسرێنرێت «یەکێکە لە پیاوە گەورەکانی هەرێمی چیا»[5] و گرنگیی ئەم کەسە سەبارەت بە مێژوونوسانی ژیاننامەکەی لەوەدایە «پیرەکان (المشایخ)ی تەریقەتەکەی کردووە بە

---

(1) بۆ نمونە بڕوانە: ابن خلكان: وفيات الأعيان، ج1، ص180-181، 260-261، 111-118. ج3، ص242-240. ج0، ص13-32. ج6، ص400-403. (هەروەها چەند شوێنێکی تر)

(2) المنذري: التكملة، مج1، ص200، 241-242، 426، 444. مج3، ص33-30، 136-131. مج4، ص33-34، 30-36، 00، 243-244، 210-216. الذهبـي: تذكرة الحفاظ، (بيروت: 1308)، ج2، ص104-100، 1308. ج4، ص1204.

(3) المقدسي: كتاب التوابين، ص222-223.

(4) الصفدي: نكث الهميان، ص30، 142، 103، 264، 233.

(5) السلمي: طبقات الصوفية، بتحقيق: نورالدين شريبة، ط3، (القاهرة: 1406هـ/ 1386م)، ص331. الأصفهاني: حلية الأولياء في طبقات الأصفياء، (بيروت: د. ت)، ج10، ص360-361. القشيري: الرسالة القشيرية في علم التصوف، تحقيق و تعليق: الشيخ عبدالحليم محمود، (دمشق: 1423هـ/ 2003م)، ص110.

یەك و یەكی خستوون))[1]، واتە كارایی موزەفەری قرمسینی لە ئینتیمایدا نییە بۆ هەرێمی چیا و شاری كرماشان، بەڵكو لە ئینتیمایدایە بۆ چینی چوارەمی چینەكانی سۆفییەكان (الطبقات الصوفية). كەواتە لەم بارەدا، ئەوەی لەبارەی ئینتیماكانی جگە لە سۆفیگەرێتیی ئەم كارا مێژووییەوە دەزانرێت، لەوە تێناپەڕێت یەكێكە لە پیاوە گەورەكانی هەرێمی چیا، جگە لەمە ژیاننامەی ئەم كەسە بریتییە لە كۆمەڵێك وتەی سۆفیگەرییانە[2].

بەڵام ئایا ئەمە مانای كەم و كورپی مێژوونوسە بەرامبەر بە نوسینەوەی مێژووی ژیانی ئەم كەسە و كەمكردنەوەی كاراییە مێژووییەكەیەتی؟ بێگومان ئەگەر لە زەینی بەرهەمهێنەرەوە، یان با بڵێین لە زەینی تۆماركەری هەواڵەكانی ئەم كەسەوە سەیری مەسەلەكە بكەین، وەڵامەكە نەخێر دەبێت، چونكە مێژوونوس لە سەرەتای كتێبەكەی لە بارەی سۆفییەوە رای دەگەیەنێت ئەو باسی ((ژیاننامەی پیرانی ئەم تەریقەتە دەكات، لە رووی داب ونەریت و رەوشت و هەڵسوكەوت و بیر و باوەڕەكانی ناو دڵیانەوە))[3]. ئەو ـ واتە مێژوونوس ـ هەموو ئەمانە بە كاریگەریی ئینتیماكانی ئەنجام دەدات، یان بە كاریگەریی هەستكردنی بە بایەخی عەقیدەیی ئەوانەی مێژووەكەیان تۆمار دەكات، ئەم كارە دەكات. لە تێڕوانینی مێژوونوسدا ئەوانە((كەسانێكن خاوەنی راستیی یەكتاپەرستین، فەرموودە دەگێڕنەوە، خاوەنی بیری راست و داب ونەریتی جوانن و تا رۆژی قیامەت شوێنەكەوتەی سوننەتەكانی پێغەمبەرن))[4]. مەبەست لە هەموو ئەمانەش ئەوەیە ئەم ژیاننامانە ((بنە هێزێك بۆ موریدەكانی ئەم تەریقەتە))[5]. لەمەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی، كە لە تۆماركردنی مێژووی تاكێكی وەك موزەفەری كرماشانیدا، پاڵنەرێكی تەواو خودی هەیە، بۆیە دەبێت ئەم مێژووەش گوزارشت لەم پاڵنەرە بكات و وەڵامدەرەوەی ئەم پاڵنەرە بێت نەك شتێكی تر.

مێژوونوس مێژووی كەسە كاراكان دەنوسێتەوە، بەڵام لەم نوسینەوەیەدا خودپەسەندییەكی ئاشكرا هەیە لە باسكردنی هەواڵەكانی پەیوەست بەم كەسانەوە، مەبەستیشمان لە خودپەسەندی باس نەكردنی هیچ هەواڵێكی كەسەكەیە لە دەرەوەی مەودای دیاریكراوی كاراییەكەیدا. لەوانەیە ئەم خودپەسەندییە لە نوسینەوەی مێژوودا، لە تێگەیشتنێكی ترەوە بۆ بوونی مێژوویی سەرچاوەی گرتبێت، وەك لەم پارەدا ئاماژەمان پێكرد. ئەو بوونەی لە میانەی دیاریكردنی رەهەندەكانی كارایی تاك لەم مێژووەدا بەدی دێت، لە تایبەتمەندێتییەوە بەرەو گشتێتی دەچێت، واتە كارای مێژوویی ئەوەیە لە بووندا قەوارەیەكی تایبەتی هەیە، بەڵام ئەم قەوارەیەی تەنها لە چوارچێوەی گشتیی چەمكی بوونی مێژووییدا بەدی دێت، ئەم چوارچێوەیەش نادۆزرێتەوە ئەگەر بێت و بە هەمان ئەو رێگەیە بیر نەكەینەوە، كە لە زانینی مێژوویی

---

(1) السلمي: م. ن، ص331.

(2) السلمي: م. ن، ص336-338. الأصفهاني: م. س، ج10، ص361. القشيري: م. س، ص110.

(3) القشيري: م. ن، ص3.

(4) السلمي: م. س، ص2.

(5) القشيري: م. س، ص3.

ئیسلامیدا پەیڕەو کراوە. بەپێی ئەم ڕێبازی بیرکردنەوەیە، بوونی تاك لە میانەی میتۆدی وێناکردنی بوونی مێژووییەوە لە مێژوودا بەدی دێت، لێرەدا بوونەوەر چەند دەرکەوتنێکی (تجلیات) هەیە مێژوونوس نایانبینێت، یان بە ڕاستی نایەوێت بیانبینێت، چونکە مێژوونوسی دیکە هەن دەیانبینن و تۆماریان دەکەن یان هەر خۆشیانی لێ نادەن، بۆ نمونە ـ وەك پێشتر باس کرا ـ میر دەیسەم کوڕی ئیبراهیمی کوردی لای مێژوونوسێکی وەك مەسکەویە بوونێکی دەسەلاتخوازانەی هەیە[1]، کەچی کارایی ئەم بوونە لای مێژوونوسی هەوالی شاعیرەکان تەسك دەبێتەوە و لە چەند دێڕە شیعرێك تێ ناپەڕێت[2]. بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەمە، نمونەیەکی تر دەهێنینەوە لە بارەی کەسێتییەکی دیکە، کە ناوبانگی زیاترە، ئەویش صەلاحەدینی ئەیوبییە. کاتێك مێژوونوسێك لەو کتێبەیدا باسی صەلاحەدین دەکات، کە تایبەتی کردووە بە گێڕەرەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەر و زاناکان، زۆربەی ژیاننامەی صەلاحەدین بریتییە لە باسکردنی ریش سپییەکانی و ئەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەری گێڕاوەتەوە، واتە هەموو ئەوەی پەیوەستە بە کارایی ئاینی ـ ڕۆشنبیرییەوە، ئەو ـ لە زۆربەی ژیانیدا ـ کەسێکە فێر دەبێت و فەرموودە دەگێڕێتەوە و[3]ئەو بوونە مەرکەزییەی نییە، کە مێژوونوسانی وەك عیمادەدین کاتیب و ئیبن شەدداد و ئەبو شامە و ...هتد، پێیان داوە. صەلاحەدین لەم چەمکە تایبەتەی بوونی مێژووییدا، بەزۆری کارایەکی ڕۆشنبیری و ئاینیی شوێنێکی (موقع) دیاریکراوە، لەو ساڵەی تیایدا کۆچی دوایی کردووە.

کەواتە تایبەتێتیی و گشتێتیی بوونی مێژوویی و ڕەهەندەکانی ئەم بوونە و دەرکەوتنی کاراییەکەی، بە گشتی بەستراون بە بیرکردنەوە و میتۆدی مێژوونوسەوە، بەبێ ئەوەی ئەمە مانای کورتبوونەوەی ئەم کارە بێت لە مێژوونوسانی کتێبی چینەکاندا (کتب الطبقات) بە تەنها، بەڵکو ئەمە فەزایەکی گشتی بووە و سەرجەم زانینی مێژوویی لێی دەر نەدەچوو. ئەمە بە ڕوونی لە مامەڵەکردنی مێژوونوسێکی وەك ئیبن جەوزی لەگەڵ کارا مێژووییەکاندا دەردەکەوێت. پێشتریش ئاماژەمان بەوە کرد ئەم مێژوونوسە، کاتێك مێژووی گشتی دەنوسێتەوە، لەم مێژووەدا ڕووداو و ژیاننامەکان لە یەکتر جیا دەکاتەوە. کتێبی (المنتظم) کراوە بە دوو بەشەوە: لە بەشی یەکەمدا باسی ڕووداوە مێژووییەکان دەکات لە ساڵێکی دیاری کراودا، بەڵام لە بەشی دووەمدا باسی ژیاننامەی مردووەکانی هەمان ساڵ دەکات، بۆیە لێرەدا مێژووی جیهانی دەبێتە مێژووی جیهانیی ژیاننامەکانیش[4].

ئەم میتۆدە دوو جۆر کارایی مێژوویی داوە بە هەندێك لە تاکەکان و هەریەك لەم دوو جۆرەش مەغزایەکی تایبەتی خۆیان هەیە. بۆ نمونە لە حاڵەتی میر بەدری کوڕی حەسنەوەیهدا ئەمە بەرچاو دەکەوێت، ئەو میرێکە لە ڕووداوە سیاسی و ئاینییە گشتییەکاندا ڕۆڵی خۆی هەیە، پارە دەدات بەوانەی

---

(1) تجارب الأمم، ج1، ص338-400. ج2، ص32-31.

(2) المنذري: التكملة، مج1، ص331-333.

(3) االباخرزي: دمية القصر وعصرة اهل العصر، تحقيق: سامي مكي العاني، (بغداد: 1311)، ج1، ص386.

(4) ئەم دابەشکردنە لەگەڵ مێژووی ئیسلامیدا دەست پێ دەکات، نەك پێشتر. بڕوانە:

H. A. R. (Gibb) : Islamic Biographical Literature, in : Historians, p. 56.

ڕێ لە کاروانی حاجییەکان دەگرن، بۆ ئەوەی ڕێگە بە کاروانەکان بدەن بە سەلامەتی تێپەڕن[1] , پەیوەندی سیاسیی لەگەڵ دامەزراوەی خەلافەتدا هەیە[2]، کۆمەڵێك دادوەریشی هەیە مێژوونوس باسیان دەکات[3]. واتە ئەو کارایەکی مێژووی گشتییە لەو گۆڕەپانەدا، کە مێژوونوس تایبەتی دەکات بە بوونی ئەو، بۆیە کاتێك مێژوونوس ئەم بوونە دەچەسپێنێت دەیەوێت بەمە لە سیاقی گشتیی ڕووداوەکاندا ئەو کارابییەی میرمان پیشان بدات، کە لە چوارچێوەیەکی زەمەنیی دیاری کراودا، کارایی سەراپاگیر تەواو دەکات. بەڵام کاتێك مێژوونوس مێژووی ژیانی هەمان میر دەنوسێتەوە و دوو لاپەڕە بۆ ژیاننامەکەی تەرخان دەکات[4]، بەمە لە لایەکەوە کاراییەکەی لە کارایی گشتی جیا دەکاتەوە و لە لایەکی تریشەوە لە کارایی ئەو کەسانەی تر جیای دەکاتەوە، کە بە پێی پیتی ئەبجەدی ژیاننامەکانیان دەنوسێتەوە. لەم دوو لاپەڕەیەدا، میر بەدر یەکەیەکی مێژوویی سەربەخۆیە و ماهییەتی کاراییەکەی، جیاوازە لەو ماهییەتەی لە سیاقە گشتییەکەدا هەیبوو. بە پلەی یەکەم ئەم کاراییە، لەو چالاکییە سیاسی و کارە خێرخوازی و بیناسازییانەدایە، کە ئەم کەسە لە ژیانی خۆیدا ئەنجامی داون و بوونەتە هۆی ئەوەی مێژوونوس دان بە بوونە مێژووییەکەیدا بنێت. بە پلەی دووەمیش لە بێوێنەیی کاراییەکەیدایە لە ڕوانگەی مێژوونوسەوە. ئەم بێوێنەییە تێگەیشتنی مێژوونوسانی ژیاننامەکان لە مێژوو و کارای مێژوویی دیاری دەکات. لێرەدا کارای مێژوویی ئەوەیە خاوەنی کۆمەڵێك سیفەت و تایبەتمەندی و بایەخدانە و مێژوونوس هەست دەکات پێویستە بە مەبەستی پەند و ئامۆژگاری وەرگرتن لە ژیاننامەی پێشینەکان تۆماریان بکات. لێرەدا میر بەدر ئەوەندەی لە مێژووی گشتیدا بوار درا بێت بوونی پێ دراوە، لە هەمان کاتدا مێژوویەکی تایبەت بە کارایی خۆیشی هەیە.

وەك پێشتر وتمان، بە زۆری کارایی مێژوویی لە کتێبی چینەکان و ژیاننامەکاندا، ملکەچی ئەو میتۆدەیە مێژوونوس بۆ تۆمارکردنی هەواڵی کاراکان هەڵی دەبژێرێت، واتە مێژوونوس جگە لە پلانەکەی خۆی بۆ هەڵبژاردنی خاوەن ژیاننامەکان، گوێ بە هیچ شتێکی تر نادات، ئەم پلانەش لەسەر بنەمای ژیاننامەکان، یان لەسەر بنەمای بنەماڵە و نازناو، یان لەسەر بنەمای ناوی کەسەکە، یاخود لەسەر هەر بنەمایەکی ترە، کە مێژوونوس دایناوە[5]. زۆربەی مێژوونوسەکانیش ژیاننامەی کەسەکانیان بە پێی پیتەکان ڕێکخستووە. ئەم میتۆدە ئەگەرچی ئاسانە، بەڵام ـ سەبارەت بە زەینی تۆمارکەری مێژوو ـ ڕەخنەی ئەوەی لێ دەگیرێت دەبێتە هۆی دواخستنی کەسانێك، کە کاراییەکی گەورەیان هەیە و کەسانێکیش پێش دەخرێن، کە بەم جۆرە خاوەنی کارایی نین، بۆیە ئیبن خەلەکان ـ یەکێکە لە پەیڕەوکەرانی ئەم میتۆدە ـ ڕای دەگەیەنێت ئەم میتۆدە دەبێتە هۆی «دواخستنی ئەوانەی لە پێشەوەن و

(1) المنتظم، ج3، ص4201، 4261، 4311.

(2) م. ن، ج3، ص4211.

(3) م. ن، ج3، ص4364.

(4) م. ن، ج3، ص4360-4361. لێرەدا مەبەست دوو لاپەڕەی چاپکراوە.

(5) لە بارەی ئەم بنەمایانەو گرنگترین کتێب، کە بە پێی ئەم بنەمایانە دانراوە، بڕوانە: مصطفى: التاريخ العربي والمؤرخون، ج1، ص430-441.

پێشخستنی ئەوانەی لە دواوەن ، یان دەبێتە هۆی دانانی کەسێك لەناو کۆمەڵێکدا، کە خۆی لەوان نییە»[1]. ئەو گونجان و هاوجۆرییەی ئیبن خەلەکان ئاواتەخوازبوو لە نێوان کارا مێژووییەکاندا هەبێت، لەم میتۆدەدا لەسەر ئاستی کارایی تاك بەدی نایەت، بەڵام لە رووە سەراپاگیرەکەوە هاوجۆری و گونجان دەبینرێت، ئەگەر چی پیتە ئەبجەدییەکان یان نازناو بڕیاری دیاریکردنی پێگەی کارا دەدەن لەناو ئەوانی تردا.

ئەم سەرنجانەمان لە بارەی میتۆدەوە خستەروو، وەك ئاسانکارییەك بۆ لێکۆڵینەوەی بابەتی کارایی تاکی کورد لە لایەن مێژوونوسانەوە کاتێك باسی ئەم کاراییە دەکەن. لێرەدا کتێبی (**مجمع الآداب في معجم الألقاب**)ی ئیبن فوطیی[2] مێژوونوس، نمونەیەکی باشە بۆ ئەم جۆرە باسە.

ئەم مێژوونوسە کتێبەکەی بە پێی پیتە ئەبجەدییەکان و بەگوێرەی نازناو رێکخستووە، لای ئەو نازناو مەسەلەیەکی سەرەکییە و کارایی تاکی پێ دیاری دەکرێت، ئەو نازناو و ناو و بنەماڵە وەردەگرێت، پاشان باسی ئەو رەگەزانەی تر دەکات، کە کەسێتیی خاوەن نازناوەکە پێك دەهێنن[3]. بەراورد بە کتێبەکانی تری ژیاننامە، ئەم زانیاری زۆر لە بارەی ئەوانەوە ناهێنێت، کە مێژووی ژیانیان دەنوسێتەوە، بۆیە سیمای گشتیی ژیاننامەکانی ئەم کتێبە کورتبڕییە[4]. بەڵام تاکە پەیوەندیی بەهێزی نێوان خاوەن ژیاننامەکان، نازناوەکانیانە. جگە لەمە هەر تاکێك لە خۆیدا یەکەیەکی مێژووییە، کۆی یەکەکانیش ئەو مێژووە دەنوێنێت، کە ئیبن فوطی دەیەوێت تۆماری بکات، نەك مێژووی کارایی خودیی کەسەکان.

لێرەدا دەتوانین بڵێین ئەوەی وا دەکات تاکێکی کورد لەم مێژووەدا کارا بێت، نازناوەکەیەتی، تەنها نازناو گوزارشت لە کارایی تاك دەکات و سیماکانی بوونی مێژوویی تاکی پێ دیاری دەکرێت، ئەو ـ واتە ئیبن فوطی ـ کاتێك لە بارەی کوردێکی کارای خاوەن نازناوەوە زانیاری لا نەبێت، تەنها ناوی کەسەکە دەهێنێت[5]، بەبێ ئەوەی ئەمە ببێتە کەم و کوڕی بۆ کتێبەکەی، چونکە دانانی نازناوی ئەم کەسە لە شوێنی تایبەتی خۆیدا، بەسە بۆ ئەوەی ببێتە کارایەکی مێژوویی.

ئەو تاکانەی کورد، کە مێژووی ژیانیان دەنوسرێتەوە، بریتین لە میرو فەقیە و سۆفی و زاهید و قورئان خوێن و ...هتد. لەوانەیە ئاسان نەبێت بتوانین پەی بەوە ببەین لە کاتی هەڵبژاردنی کارا

---

[1] وفيات الأعيان، ج1، ص20.

[2] کەمالەدین عەبدولرەزاق کوڕی ئەحمەد کەڕی موحەممەد ناسراو بە (ابن الفوطي)، ساڵی (642ك/ 1244ز) لە بەغداد لە دایك بووەو هەر لەوێش ساڵی (123ك/1323ز) کۆچی دوایی کردووە. شارەزاییەکی باشی لە زۆربەی زانست و زانینەکانی سەردەمی خۆیدا هەبووە. سەدان دانراوی هەیە، دیارترینیان کتێبەکانی بریتین لە: کتێبی (**مجمع الآداب المرتب على معجم الأسماء في معجم الألقاب**) تەنها کورتەی ئەم کتێبەمان پێ گەیشتووە، هەروەها کتێبی (نظم الدرر الناصعة في شعراء اهل المائة السبعة) و کتێبی (التاريخ على الحوادث) و ...هتد. الذهبـي: تذكرة الحفاظ، ج4، ص1433-1434. الكتبـي: فوات الوفيات، مج2، ص313. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: زكية حسن ابراهيم (الدليمي): المؤرخ البغدادي ابن الفوطي وكتابه تلخيص **مجمع الآداب** في معجم الالقاب، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، (بغداد: 1330)، ص4-02.

[3] لە بارەی ئەم رەگەزانەوە بە شێوەیەکی گشتی، بڕوانە: الدليمي: م. ن، ص63-34.

[4] م. ن، ص60.

[5] **مجمع الآداب**، ج2، ص33. ج3، ص346.

کوردەکاندا لە پشت زەینی مێژوونوس ـ نەك سەرچاوەکانیەوە ـ هەیە و بە پێی نازناوەکانیان هەر یەکەیان لەو شوێنەدا دادەنێت، کە لە سیاقی گشتیی مێژووی ((نازناو))دا بۆی دانراوە. بەڵام لەوەی پەیوەستە بە کۆی یەکە مێژوویەکانەوە، هەست بە جۆرە مامەڵەکردنێکی هوشیارانەی مێژوونوس دەکرێت. چونکە هەرە کاراکان لە میر و سەرکردەکانن (کارای سیاسی)، یان لە زاناو فەقیە و زاهیدەکانن (کارای ئاینی ـ رۆشنبیری)، واتە خاوەن شمشێر و پێنوسەکانی کوردن، کە ئاساییە کارایی مێژوویی خۆیان هەبێت و خاوەن نازناوی تایبەت بن. کاتێك مێژوونوس لە بارەی یەکێك لەم کارا کوردانەوە دەدوێت، هەوڵ دەدات قەناعەت بە خوێنەرانی کتێبەکەی بکات، کە ئەم کەسە بوونێکی ئیجابیی و پێگەیەکی مێژوویی بەرزی هەیە و نازناوەکەی لەگەڵ کەسێتییەکەیدا دەگونجێت، چونکە قەڵەم بە دەستانی کورد کۆمەڵێك سیفاتی چاکیان هەیە[1]، لە خانەی چاکە و چاکەخوازیدان[2]، خاوەن شمشێرەکانیشیان (اهل السیوف) مێژووەکی چاکیان هەیە و بەوە جیا دەکرێنەوە خاوەن عەقڵێکی پەسەندن[3]و لە سوارچاکی و ئازاییدا ناوبانگیان هەیە[4], لە فەرمانڕەواییشدا
خاوەن ئەزموونن[5]و شاعیرەکان پیایاندا هەڵدەدەن[6].

بەم جۆرە گونجانی کارا و نازناوەکەی بەسە بۆ سەرکەوتنی پرۆژەکەی مێژوونوس، کە نوسینەوەی مێژوو و دەرخستنی کارایی مێژوویی ئەو تاکانەیە لە کایەی ئیسلامیدا دەردەکەون.

---

(1) م. ن، ج1، ص82، 236.
(2) م. ن، ج2، ص100.
(3) م. ن، ج1، ص101.
(4) م. ن، ج1، ص181، 231، 306، 003. ج2، ص24.
(5) م. ن، ج2، ص43.
(6) م. ن، ج2، ص63.

پاری سێهەم

میتۆدی مێژوونوسەکان لە ریوایەتکردن و گێڕانەوەی هەواڵە کوردییەکاندا

1ـ سیماکانی گێڕانەوەی هەواڵی کورد

لەم لێکۆڵینەوەیەدا زیاتر وەك بیرۆکەیەك باس لە مێژوو کراوە، بۆیە وا دیارە لە گێڕانەوە و باسکردنی هەواڵەکاندا پەیوەندییەکی راستەوخۆی بە لایەنە میتۆدییەکان یان شێوازە پەیڕەوکراوەکانی زانینی مێژوویی ئیسلامییەوە نییە. بەڵام ئێمە لە لێکۆڵینەوەی بیرۆکەی مێژوودا جۆرە پەیوەندییەك و تەنانەت ئاوێتە بوونێك لە نێوان ئەم بیرۆکەیە و میتۆدی خستنە رووی بابەتەکەی و روونکردنەوەیدا دەخەینەروو، بێگومان میتۆدەکە کاریگەریی خۆی هەیە لە شێوەگرتنی بیرۆکەکەدا بە جۆرێك، کە لەگەڵ پێدراو و رێبازەکانیدا بگونجێت.

لە لایەکی ترەوە و وەك لە پاری پێشووشدا ئاماژەمان پێکرد، مێژوونوسەکان لە گێڕانەوەی هەواڵەکانی کورد و تۆمارکردنیاندا، پەیڕەوی میتۆدێکی تایبەتیان نەدەکرد، بەڵکو بە پێی ئەو میتۆدە گشتییەی لە نوسینەوەی رووداوەکاندا پەیڕەو دەکرا، مامەڵەیان لەگەڵ کورددا دەکرد. ئەوان کاتێك باسی کورد دەکەن، وا دەرناکەوێت بە تایبەتمەندێتییەکەوە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکەن، بەڵکو هەواڵەکانی ئەم

کۆمەڵە تێکەڵ بە سیاقە هەواڵییە سەراپاگیرەکە دەکەن و کاتێکیش تەنها لە کورد دەدوێن، لەو میتۆد و ڕێگایانە لا نادەن، کە بۆ گێڕانەوە و باسکردن دایاننناون.

بەڵام دەتوانین بە دوای هەندێك لە شوێنەوارە ئاشکرا و گشتییەکانی ئەو میتۆدانەدا بگەڕێین، کە پەیڕەو کراون بەسەر ڕووداوە کوردییەکان و چۆنیەتی گێڕانەوەی ئەو هەواڵانەی پەیوەستن بەم ڕووداوانەوە. هەواڵی کوردی، وەك هەواڵەکانی تر، ڕووداوێك دەگێڕێتەوە سەرەتا و کۆتایی هەیە. یەك ڕووداو ـ هەر چییەك بێت ـ سێ خولی سەرەکیی هەیە و لە میانەی ئەو خولانەوە سیاقی گێڕانەوەییە تایبەتەکەی تەواو دەکات، ئەو خولانەش بریتین لە: خولی دامەزراندن ـ سەرەتا، خولی تەواوکاری و خولی کۆتایی[1]. وەك نمونەیەکیش بۆ ئەمە، ئەو ڕووداوە وەردەگرین، کە پەیوەستە بە میر فەزلۆنی کوردیی میری میرنشینی شەددادییەوە، ئیبن ئەثیر لەناو ڕووداوەکانی ساڵی (421ك/1030ز) دا باسی کردووە: ((ئەم فەزلۆنی کوردییە دەستی گرتبوو بەسەر بەشێك لە ئازەربایجانداو بوو بووە خاوەنی، بۆیە وا ڕێککەوت لەو ساڵەدا هێرشی کردە سەر خەزەرەکان، لێی کوشتن و حورمەتیانی بە تالان برد و زۆر شتی بەدەست هێنا. لە کاتی گەڕانەوەیدا بۆ وڵاتەکەی خۆی، بە خاوی ڕێگەی دەبڕی و وای دەزانی پەرێشانی کردوون و بەوەوە خەریکی کردوون، کە بەسەریدا هێناون، کەچی ئەوانیش شوێنی کەوتن و دە هەزار کەسیان لە هاوڕێکانی و ئەو خۆبەخشانە کوشت، کە لەگەڵیدا بوون، هەموو ئەوەشیان گێڕایەوە، کە لێیان سەنرابوو، پارە و سامانی سەربازە ئیسلامییەکانیشیان بۆ خۆیان برد و گەڕانەوە))[2]. ئەم گێڕانەوەیە، کە تاکە گێڕانەوەی ئەم مێژوونوسەیە لە بارەی ڕووداوەکانی میرنشینی شەددادیی لە سەردەمی ئەم میرە کوردییەدا[3]، لە ڕووی میتۆدییەوە ڕووداوێکی نمونەییە، مێژوونوس لە خولی دامەزراندن ـ سەرەتادا بە ناساندنی ئەم میرە کوردە (دەست بەسەرا گرە) دەست پێ دەکات، ئەگەر چی ناساندنەکە تەنها لە دەست بەسەرا گرتندا کورت بووەتەوە، دوای ئەمە دەچێتە خولی دووەم (تەواوکاری)یەوەو لە هێرش کردنە سەر خەزەرەکان دەدوێت لە لایەن ئەم میرەوە، پاشان خولی کۆتایی دێت، ئەویش دژە هێرشەکەی خەزەرەکان و کوشتنی موسڵمانەکانە.

ئەمە لە ڕووی ڕواڵەتی ڕووداوەکەوە، بەڵام لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، یان بە پێی لۆجیکی بوونی سەلبی و بوونی ئیجابی، یان ئەوەی بە خولە نەبینراوەکانی ڕووداو ناو دەبرێت، ئەوا بە رای ئێمە بەم جۆرەیە: میرێکی موسڵمانی دەست بەسەراگر (خولی دامەزراندن)، دژی خەڵکی خانەی کوفر جیهاد دەکات و دەسکەوت بە دەست دێنێت (خولی تەواوکاری)، بەڵام شکست دێنێت و سەربازە موسڵمانەکان

---

(1) العظمة: الكتابة التاريخية، ص44. ئەویش وەری گرتووە لە:

W. E. bull: Time, Tense, and the verb, (Berkly: 1968), P.17.

(2) الكامل، ج3، ص403.

(3) لە بارەی ئەم میرەوە بڕوانە:

Minorsky: studies, pp. 40-45.

دووچاری کوشتن و تالآنکردن دەکاتەوە (خولی کۆتایی). واتە مێژوونوس لە میانەی ئەم سێ خولەوە (میتۆدی نوسینی مێژوویی) ئەو تێڕوانین و هەڵوێستە شێوەگیربووانە بەرجەستە دەکات، کە لە بارەی میری دەست بەسەراگر و مەرجە پێویستەکانی چەسپاندنی بوونی ئەون لە مێژوودا (بیرۆکەی مێژوو).

لە دەقەکەدا، وا دیارە هەواڵەکە سەربەخۆیە و سیاقێکی گێڕانەوەیی ناوەکیی هەیە، کە لە هەواڵەکانی تر جیای دەکاتەوە، یاخود نایبەستێت بەو هەواڵانەی باسی رووداوی تر دەکەن. بەڵام مێژوونوس هەمان ئەم تێڕوانینەی نییە و لەو باوەڕەدایە گێڕانەوەی ئەم رووداوانە پەیوەندییان بە یەکەوە هەیە، ئەو بە میتۆدە سەراپاگیرەکەی گێڕانەوەی هەواڵەکان، ئەم پەیوەندییە لە نێوان سەرجەم رووداوەکاندا بەرجەستە دەکات. بۆیە قورسە ئەو لێکدانەوەیەی پێشوو قبوڵ بکرێت، ئەگەر بێت و رووداوەکە نەخەینە ناو ئەو چوارچێوە گشتییەوە، کە مێژوونوس لە ناویدا دایدەنێت و لەوەش تێ نەگەین، کە ناومان نا خولەکانی رووداوی نەبینراو. رووداو ئەگەرچی لە رواڵەتدا یەکەیەکە، بەڵام یەکەیەکی سەربەخۆ شێوەگیر ناکات و ئەو خولانەش، کە رووداوەکە پیایاندا تێدەپەڕێت، کۆمەڵێك خولی سەراپاگیرتر تەواو دەکەن، کە تەنها تێڕوانین و هەڵوێستەکان تەحەکومیان پێ ناکەن، بەڵکو میتۆدی پەیڕەوکراویش لە گێڕانەوەی ئەم رووداوە و رووداوکانی تردا تەحەکومی پێ دەکەن.

لە راستیدا وەك زانراوە، لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا دوو میتۆدی سەرەکی بۆ گێڕانەوەی رووداوەکان هەن و لە خستنە روو و ریزکردنی بابەتە مێژووییەکەدا پەیڕەو دەکرێن:

میتۆدی یەکەم: پێی دەوترێت نوسینەوەی مێژوو بە پێی ساڵ، یان مێژووی ساڵە وەختی، ئەم میتۆدە زنجیرەی مێژوویی لەبەرچاو دەگرێت، مێژووی طەبەری نمونەیەکی روونی ئەم شێوازەی نوسینەوەی مێژووە، چونکە مێژوونوس سەرجەم هەواڵەکانی پەیوەست بە ساڵێکی دیاری کراو دەنوسێتەوە و ـ وەك شتێکی باو ـ بە وشەی «هەروەها تیایدا ـ وفیها» بەیەکەوەیان دەبەستێت. بەرستەی «پاشان چووە ناو ساڵی ئەوەندە...» کۆتایی هاتنی ساڵەکەمان بیر دەخاتەوە.

میتۆدی دووەم: پێی دەوترێت نوسینەوەی مێژوو بە پێی بابەتەکان، وەك بە پێی دەوڵەتەکان یان سەردەمی پاشاو خەلیفەکان و هاوشێوەی ئەم بابەتانە، مەسعودی لەو مێژوونوسە یەکەمانەیە، کە ئەم رێبازەی پەیڕەو کردووە[1].

بە بەراوردکردنێکی سادە لە نێوان ئەم دوو میتۆدەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت دووەمیان رووداوەکان دەگەڕێنێتەوە بۆ سیاقێکی گونجاو و لێرەدا ئەو داخرانە رەت دەکرێتەوە، کە لە میتۆدی یەکەم یان لە چوارچێوەی زەمەنیدا هەیە و بواری باسکردنی ئەو رووداوانەی تیا نییە، کە رەهەندێکی زەمەنیی فراوانیان هەیە[2].

---

(1) بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم دوو رێبازەو سەرەتای سەرهەڵدانیان، بڕوانە: العزاوي: المنهجية التاريخية في العراق القرن (4هـ/10م)، (بغداد: 1388)، ص31-60.

(2) م. ن، ص46.

بە پێی ئەم دوو میتۆدە، هەواڵی کوردی بە زۆری بەستراوە بە ناوەندەوە، بە واتا گشتگیرەکەی چەمکی ((ناوەند))، لە وانەیە ئەم مەرکەزە پاشایەك یان دەوڵەتێك یان ساڵێکی دیاری کراو بێت و هەواڵەکانیش دەبنە شوێنەکەوتەی ئەم ناوەندە دامەزراوەییە ـ مرۆییە ـ زەمەنیە[1]. مێژوونوسی پابەند بەم دوو میتۆدە و ڕەهەندە ناوەندییەکەیانەوە، لە کاتی تۆمارکردنی هەواڵی کورددا، تەنها یەك ڕوو لە ڕووەکانی بوونی کورد یان کاراییان وەردەگرێت، ئەویش ئەو ڕووەیە، کە لەگەڵ ئەم مەرکەزیەتەدا دەگونجێت. بۆ نمونە لەو دوو گێڕانەوەیەی یەعقوبیی مێژوونوسدا، کە لە بارەی کوردەوەن، یان ڕاستتر لە بارەی دوو دەسەڵاتداری کوردەوەن (جیلوەیه و عیصمەتی کوردی)[2]، دەبینین هەواڵی ئەم دوو کەسە سیاقە هەواڵییە گشتییەکە تەواو دەکەن و لەم سیاقەدا نەبێت، ناتوانین لێیان تێ بگەین و دەرهێنانیان لەم سیاقە گشتییەدا، کەمکردنەوەیە لە بوون و کاراییە مێژووییەکەیان، چونکە ئەوان تەنها دوو بوونی مێژوویین و بوونیان بەستراوە بە بوونەوەرە مەرکەزییەکانی ترەوە و ئەم مەرکەزیەتەیان لەو میتۆدەوە بە دەست هێناوە، کە یەعقوبی لە تۆمارکردن و گێڕانەوەی هەواڵەکاندا پەیڕەوی دەکات[3].

لای هیچ یەکێك لە مێژوونوسەکان سیاقێکی ناوەکی نییە سەرجەم هەواڵە کوردییەکان کۆ بکاتەوە، هەروەها هیچ بەدوای یەکدا هاتنێکیش لە نێوان هەواڵەکاندا نییە، تەنانەت بە ئاشکرا هەست بە دابڕان دەکرێت لە نێوانیاندا. ئەم هەواڵانە لای زۆربەی مێژوونوسەکان، چەند پارچەیەکی پەرت وبڵاون لە نێو هەواڵەکانی تری پەیوەست بە مەرکەزە ـ میتۆدییەوەکەوە. بەڵام ئەم دابڕان و پەرت و بڵاوییە بە هیچ جۆرێك ئەوە ناگەیەنێت هەواڵی کورد لای مێژوونوس هیچ مەغزایەکی نییە، مەغزای ڕاستەقینەی هەواڵەکان لە پەیوەندیی هەواڵە گێڕراوەکەدایە بە هەواڵەکانی ترەوە لە چوارچێوەی زەمەنی یان بابەتیی گشتیدا. لە بەشی دووەمی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا هەوڵمان دا لەم چوارچێوانەوە هەواڵە کوردییەکان شی بکەینەوە، بۆ ئەوەی بەمە دەست بخەینە سەر حوکمە پێشوەختە شاراوە و باڵادەستەکان بەسەر تێڕوانین و هەڵوێستی مێژوونوس لە سەرجەم قۆناغە مێژووییەکاندا. دەمانەوێت لێرەدا ئەوە زیاد بکەین ئەم چوارچێوە میتۆدییانە ـ لە چوارچێوەیەکی زەمەنی یان بابەتیی دیاری کراودا ـ تەحەکوم بە خستنە ڕوو و گێڕانەوەی هەواڵە کوردیەکان دەکەن.

کەواتە لەم بارەدا، پەرت و بڵاوی و پچڕ پچڕیی ریشەیی هەواڵە کوردییەکان، ئەگەر بە پێی ئەو ماوە زەمەنییە سەیری بکەین، کە مێژوونوس تیایدا ژیاوە، کاریگەرییەکی گەورەی نەبووە لەسەر مەغزای گشتیی ئەم هەواڵانە، یەکگرتوویی سەرجەم هەواڵە کوردییەکانیش لەو وێناکردنانەدا دەردەکەوێت، کە لەو

---

(1) العظمة: الكتابة التاريخية، ص88.

(2) تاريخ اليعقوبي، ج2، ص440، 413.

(3) دەتوانین زۆر نمونەی تر بهێنینەوە لە بارەی ئەم پەیوەندییەی نێوان میتۆدی مێژوویی و بیرۆکەی مێژوو، لە سەرجەم قۆناغەکانی مێژووی ئیسلامیدا، بۆ نمونە بڕوانە: ابن سعد: الطبقات الكبرى، مج1، ص280. ابو حنيفة الدينوري: الأخبار الطوال، ص361. القرطبـي: صلة تاريخ الطبري، ص64. ابن الجوزي: المنتظم، ج0، ص2306. ج3، ص4046. اليونيني: ذيل مرآة الزمان، ج2، ص222-223، 366-361، 410-416. الذهبـي: تاريخ الاسلام، حوادث و وفيات (601-660هـ). زۆر شوێنی تری ئەم کتێبانەو کتێبی تر.

سەردەمەدا لە بارەی بوونی مێژوویی کوردەوە شێوەگیر بوو بوون، واتە لە بارەی بوونی سەلبی یان بوونی ئیجابی و هەڵوێستە گشتییەکە لە بەرامبەر ئەم بوونە یان وێناکردنە شێوەگیربووەکان لە بارەی کاراییە کۆیی و تاکەکەسییە مێژووییەکەیانەوە. بۆ ئەمەش، ئەگەر ـ بۆ نمونە ـ هەواڵەکانی پەیوەست بە یەکێك لە میرنشینە کوردییەکان دەربهێنین و لە پاڵ یەکدا دایان بنێین و بیان کەین بە تەوەرەیەکی تایبەت، وەك ئەوەی باسی بە دوای یەکدا هاتنی میرەکانی بکەین، ئەوکاتە جۆرێك لە پەیوەندیی زنجیرەیی ـ پێکەوە بەستراو لە نێوان هەواڵەکاندا دەدۆزینەوە، لێرەدا هەواڵە پەرت و بڵاوەکان هەمان بونیادی گێڕانەوەییان هەیە، هەمووشیان لە دەوری یەك ناونیشان جێگیر دەبن، ئەویش میرنشینە باسکراوەکەیە، ئیبن خەلدون لەگەڵ هەندێك لە میرنشینە کوردییەکاندا ئەمەی کردووە[1].

بەڵام لە روویەکی ترەوە، ئاشکراکردنی تاکە بونیادێکی گێڕانەوەیی و پشت بەستن پێی، بۆ رزگاربوون لە پەرت و بڵاوی و دابڕانەکان، بەبێ گەڕانەوە بۆ ناساندنی ئەم بونیادە، وەك کارەکەی ئیبن خەلدون دەبێتە هۆی ئەوەی هەواڵەکان بونیادێکی زۆر گرنگ لە دەست بدەن، ئەویش ئەو بونیادە زەمەنییەیە، کە هەر هەواڵێکی کوردی بە تەنها هەیەتی و ئێمەش بە درێژایی ئەم نامەیە، سوور بووین لەسەر دەرخستنی رۆڵە کاراکەی لە دیاریکردنی پێگەی کورد لە زانینی مێژووییدا. بۆیە رێکخستنی بابەتە مێژووییەکەی کتێبێکی مێژوویی دیاریکراو لە بارەی میرێکی کورد یان میرنشینێك لە میرنشینە کوردییەکان، وەك ئەوەی لای مەسکەوەیه[2] یان روذراوری[3] یان ئیبن قەلانسی[4] یان ئیبن ئەثیر[5] یان ئەوانی تر هاتووە، پێویستی بە دووبارە ناساندنەوەی ئەو رووداوانەیە، کە لە رووی زەمەنییەوە رێکخراون، بەبێ ئەوەی بتوانین لەم پرۆسەیەدا ئەو دەسەڵاتە سەراپاگیرە بدەینەوە بە زەمەن، کە لە کاتی پێکهێنانی چوارچێوەی گشتیی رووداوەکان لە ساڵێکی دیاری کراو یان لە چەند ساڵێکی بە دوای یەکدا هاتوودا هەیبووە.

لێرەوە هەر هەوڵێك بۆ تێگەیشتن لە مێژووی قۆناغێکی دیاریکراو، بە پێی زانینی مێژوویی ئیسلامی، دەبێت هەموو ئەو رووداوانە لە خۆ بگرێت، کە لەو قۆناغەدا روویان داوە، بە چاوپۆشین لە رەگەزی کارای مێژوویی و جۆر و ئینتیماکانی. ئەو ریزکردنەش مێژوونوس لە هێنانی سەرجەم رووداوەکاندا پەیڕەوی دەکات، بەپێی بەدوای یەکدا هاتنی رووداوەکان ریزکردنێکی پەسەندە. رووداوەکەش لە خۆیدا هیچ سەنگ و کاریگەرییەکی نییە، چونکە سەنگ و کاریگەرییەکەی لە سیاقی گشتیی

---

[1] تاریخ ابن خلدون، ج4، ص410-418، 681-633.

[2] تجارب الأمم، ج1، ص338-404. ج2، ص31-36. (باسی هەواڵەکانی میر دەیسەمی کوڕی ئیبراهیمی کوردی دەکات)

[3] ذیل تجارب الأمم، ج3، ص218-232. (باسی هەواڵەکانی میر بەدری کوڕی حەسنەوەیه دەکات)

[4] ذیل تاریخ دمشق، ص282، 236، 304-306، 311، 303. (باسی هەواڵەکانی میری موجاهیدەکان بەزان دەکات، کە لە پەراوێزی ژمارە ()ی لاپەڕە ()ی ئەم نامەیەدا باسکراوە)

[5] بۆ نمونە بڕوانە ئەوەی ئەم مێژوونوسە لە بارەی مێژووی میرەکانی میرنشینی رەوادیی کوردی لە ئازەربایجان، باسی دەکات لە کتێبی: الکامل، ج3، ص318، 382، 384، 401، 038، 600. ج10، ص441، 480، 481، 016، 031.

گێڕانەوەکەدا دەرناکەوێت و لەم سیاقەدا ئەو واتایانەی مێژوونوس لە مێژوودا دەیاندات بە رووداوەکە و ئەو پێناسەیەش، کە دەیدات بەم کایە (حقل) مەعریفییە، بەرجەستە دەبن.

ناکرێت بە پشت بەستن بە رووداوی کوردی لەخۆیدا، ئەو واتایە بەدەست بهێنرێت، کە دراوە بە مێژوو، چونکە ئەمە مانای گەڕانە بە دوای واتا لە بەشەکییەکاندا، لە کاتێکدا واتای راستەقینە لە گشتە سەراپاگیرەکەدایە، کە ـ وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد ـ بەهۆی ئەو میتۆدەی لە گێڕانەوەی هەواڵەکاندا پەیڕەو کراوە، لە سیاقی گشتیی گێڕانەوەکەدا دروست دەبێت. بۆیە یەعقوبی ناتوانێت وا پێناسەی مێژوو بکات، کە بریتییە لە مێژووی بە دوای یەکدا هاتنی خەلیفەکان یان خاوەن دەسەڵاتە سیاسی و ئایینییەکان، هەروەها ناشتوانێت تەنها بە پەنا بردنە بەر دوو گێڕانەوە کوردییەکە لە خۆیاندا، ئەم واتایە ببەخشێت. هەروەها ئەگەر عیمادەدین کاتبی ئەصفەهانیش، بیەوێت بەبێ باسکردنی بەدوای یەکدا هاتنە هەواڵییە تایبەتەکەی قۆناغی دوای گرتنەوەی قودس لە مێژووی جیهادییانەی ئوممەتی ئیسلامیدا، کە صەلاحەدینی ئەیوبی دەینواند، تەنها باسی هەواڵە تایبەتەکان بە کورد[1] بکات، ئەوا ناتوانێت لەو چەمکەدا، کە «جیهاد» و «رزگارکردنی» قودس دەیدەن بە مێژوو، باسی دابڕان بکات[2].

لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا هەواڵ زیاد لە زەمەنێکی هەیە، چونکە تەنها یەك جار ناگێڕرێتەوە، بەڵکو لەو کاتەوەی ئەم هەواڵە دروست دەبێت، دەتوانرێت لە زیاتر لە یەك ئاستی زەمەنیدا بگێڕرێتەوە، دەتوانین دوو لەو ئاستە زەمەنییانە دیاری بکەین و ئاماژەیان پێ بکەین، ئەوانیش بریتین لە:

ئاستی یەکەم: لەو مێژوونوسەدا بەرجەستە دەبێت، کە ئەم هەواڵە دەگێڕێتەوە و لە زەمەنی رووداوی رووداوەکەوە نزیکە، بۆیە تەنها ئەو دەیگێڕێتەوە، یان مێژوونوسانی تری هاوچاخیشی لە گێڕانەوەیدا بەشداری دەکەن، لەو سەرچاوە زارەکی یان نوسراوانەش ـ لەمڕۆدا بزر بوون ـ هەواڵەکە وەردەگرێت، کە لە هەواڵەکەوە نزیکن، یاخود خۆیان سەرچاوەی هەواڵەکەن. لێرەدا مێژوونوس بە جۆرێك لە جۆرەکان، شایەد عەیانێکی هەواڵەیەکە، یاخود خۆی سەر بە هەمان ئەو فەزا کۆمەڵایەتییەیە، کە رووداوەکە تیایدا رووی داوە و بووە بە هەواڵ، ئەو لە ژێر کاریگەریی ئەم فەزایەدایە و ناتوانێت رەهەندەکانی ئەو هەواڵە ببینێت، کە دواتر زەمەن یان گۆشەنیگای بینین ئاشکرایان دەکات. لای زۆربەی ئەو مێژوونوسانەی لە بەرهەمەکانیان دواین، ئەم هاوچاخییەی هەواڵەکان و کاریگەریی ئەم هاوچاخییەمان بینی لەسەر ئەو زانینەی، لەبارەی کوردەوە بەرهەم هاتووە، بەتایبەتی لای مێژوونوسانی وەك: طەبەری لە قۆناغی بوونی کورد لە دەرەوەی دەسەڵاتی ناوەندی و مەسکەوەیه لە قۆناغی ساغ نەبوونەوەی دان پیانان یان دان پیا نەنان بە دەسەڵاتی میرە کوردەکان و لای عیمادەدین کاتب لە قۆناغی سەرسام بوون بە بوونی جیهادیانەی کورد و ... لای مێژوونوسانی تریش.

---

[1] م. ن، ص03، 113، 101-104، 226، 303، 311، 328، 442، 488، 000، 013،.

[2] الفتح القسي، ص48-43.

ئاستی دووەم: لەو مێژوونوسانەدا بەرجەستە دەبێت، کە دواتر دێن و زۆر لە زەمەنی هەواڵەکەوە دوورن، بۆیە لە مێژوونوس ـ گێڕەرەوەی یەکەم وەری دەگرن و لەو سیاقەدا جێگیری دەکەن، کە مێژوونوسی ئاستی یەکەم تایبەتی کردووە پێی. ئیبن خەلدونی بیرمەند رەخنەیەکی توند لەم مێژوونوسانە دەگرێت، بە تایبەتی ئەوانەی بەوەندە بەس دەکەن، کە هەواڵەکان لە مێژوونوسە پێشینەکان وەردەگرن، ئین خەلدون ئەمانە بە خاو و خلیچك ناو دەبات، لەبەر ئەوەی ((هەواڵی دەوڵەتەکان و حیکایەتی رووداوەکانی سەردەمە دێرینەکان دێنن، کە ئەمانە وێنەیەکن و لە بابەتەکانیان دارنراون))[□] هەروەها لەبەر ئەوەی ئەمانە ((لە بابەتەکانیاندا ئەو هەواڵانەی دەیان نوسن لە لایەن ئەوانەوە باس کراوە، کە بینیویانە و ئەمان وەك خۆیان دووبارەیان دەکەنەوە، وەك چاولێکەری ئەو پێشینانەی بایەخیان بەم مەسەلەیە داوە))[3]، مێژوونوسی ئەم ئاستی دووەمە ناتوانێت، یاخود نایەوێت تێڕوانین و هەڵوێستە شاراوەکانی پشت ئەو هەواڵە بگۆڕێت، کە جارێکی تر دەیگێڕێتەوە، ئەو بەمە مومارەسەی چەقبەستنی بیرکردنەوە دەکات لە مێژوودا، مەبەستیشمان لە چەقبەستن، نەبوونی توانای دەرچوونە لە لۆجیکی هەواڵە گێڕراوەکە و تەحەکومکردنی ئەم لۆجیکە بە تێگەیشتنی مێژوونوس لە مێژووی کۆن.

دەتوانین زۆر نمونە لەبارەی ئەو هەواڵە کوردییانە بهێنینەوە، کە مێژوونوسی ئاستی دووەم لە مێژوونوسی ئاستی یەکەم وەری گرتوون، دیارترین نمونەش وەرگرتنەکانی ئیبن ئەثیری مێژوونوسە لە طەبەری[□]. لێرەدا کەسی یەکەم هەواڵەکان لە مێژوونوسە کۆنەکە وەردەگرێت، بەبێ ئەوەی هیچ گۆڕانکارییەك لە تێڕوانین و هەڵوێستە عەقیدەییەکانیدا بکات[□]، ئەو هەواڵەی کورد، کە مێژوونوسی ئاستی دووەم (ئیبن ئەثیر) لە شوێنی خۆیدا وەری دەگرێت، ئەو تێڕوانین و هەڵوێستانە تەحەکوم بە مەغزاکەی دەکەن، کە لە سەردەمی طەبەریدا باو بوون، مێژوونوسی دوایش ملکەچی لۆجیکی گێڕانەوەیی دەبێت و تێڕوانینەکان ناگۆڕێت، ئەگەر لە پرۆسەی گێڕانەوەشدا جۆرە گۆڕانێك بینرا، تەنها زیادکردنی هەندێ زانیاری یان زیادکردنی چەند هەواڵێکە، کە مەغزای سەرەکیی سیاقی گشتیی گێڕانەوەکە تەواو دەکەن بە پێی ئەو تێگەیشتنەی مێژوونوسی ئاستی یەکەم هەیەتی بۆی، واتە ئەم هەواڵە زیاد کراوانە تێڕوانین و هەڵوێستە شێوەگیربووەکانی ئاستی زەمەنیی مێژوونوسی دووەم (لێرەدا ئیبن ئەثیر نوێنەرایەتی دەکات) روون دەکەنەوە، نەك تێڕوانین و هەڵوێستەکانی زەمەنی مێژوونوسی یەکەم. ئیبن ئەثیر لەکاتی نوسینەوەی مێژوودا، دەرك بەوە دەکات طەبەری، کە لە پێش ئەم بووە، هەموو هەواڵەکانی تۆمار نەکردووە، بۆیە ئەم دێت گێڕانەوەکانی ئەو تەواو دەکات، ئەمەش بەوەی هەواڵ لە بارەی هەمان ئەو قۆناغەوە دەهێنێت، کە طەبەری هەواڵەکانی تۆمار دەکات. لێرەدا دەبینین ئیبن ئەثیر هەندێك هەواڵ دەهێنێت، کە سەرەڕای طەبەری، ئەو مێژوونوسانەی تریش پشتگوێیان خستووە، کە کتێبەکانیان بە ئێمە

---

[1] المقدمة، ص3.

[2] ئیبن ئەثیر خۆی لە پێشەکیی ((الکامل))، ج1، ص)دا ئاماژە بەمە دەکات.

[3] بۆ نمونە بڕوانە: الطبري: م. س، ج3، ص414، 430. ج10، ص38، 40. ابن الأثير: م. ن، ج1، ص240، 201، 466، 463، 410.

گەیشتووە، زۆربەی ئەم هەوالآنەش پەیوەستن بە کوردانی موسڵ و دەوروبەرییەوە[1]، کە ئیبن ئەثیر تیایدا ژیاوە، ئەم مێژوونوسە هەواڵەکانی لە سەرچاوەی ناوخۆیی بزربوو یان لە سەرچاوەی زارەکییەوە وەرگرتووە.

هەرچۆنێك بێت ئەو هەوالآنەی کورد، کە مێژوونوسی ئاستی دووەم تۆماریان دەکات و لە بارەی ئەو قۆناغەوەن مێژوونوسی ئاستی یەکەم تیایدا ژیاوە، گێڕانەوەکانی (سردیات) مێژوونوسی ئاستی یەکەم تەواو دەکەن، هەواڵەکەش بە رادەیەك نوێنەرەوەی کەسێتیی مێژوونوسە لە سەردەمەکەی خۆیدا، ئەگەر هەڵە نەبین، دەتوانین بڵێین لە کاتی گێڕانەوەی هەواڵەکاندا، مێژوونوسی دووەم کەسێتیی مێژوونوسی یەکەم وەردەگرێت، ئەمەش لەبەر ئەوەیە بە چاوی خۆی ئەو رووداوەی نەبینیوە، کە دەیگێڕێتەوە و هەواڵەکە هیچ پەیوەندییەکی بە خۆی و تێڕوانین و هەڵوێستەکانییەوە نییە. بەڵام بۆچی مێژوونوس تەنها بەوەندە ناوەستێت هەواڵەکانی سەردەمی خۆی تۆمار بکات و واز لە هەواڵە کۆنەکان بهێنێت؟ بە رای ئێمە بۆیە هەواڵەکە دەگێڕێتەوە، چونکە لە لایەن ئەوانی پێشووترەوە گێڕراوەتەوە و لە سیاقێکی مێژوویی تایبەتدایە و ناتوانرێت دەستکاری بکرێت یان بگۆڕرێت. بۆیە مێژووی گێڕراوە بە پەسەندکراوی دەمێنێتەوە و هەریەکە لەوەی پێش خۆی وەردەگرێت[2]، گێڕانەوەی مێژووییش دەبێتە گێڕانەوەیەکی سەروو زەمەنی و پڕکەرەوەی بۆشاییەك، کە لە نائامادەیی ئەو مێژووەدا دروست دەبێت، ئارەزووی گێڕانەوە دەبێتە پاڵنەرێکی بەهێزی تۆمارکردنی هەواڵی سەدەکانی پێشوو یان هەواڵەکانی سەرەتا.

ئەنجامی ئەم تەسلیمبوونە بە تێڕوانین و هەڵوێستەکانی رابردوو، ئەوەیە مێژوونوس خودە زەمەنییەکەی خۆی لە یاد دەکات و تێڕوانینەکانی رابردوو بەسەر ئێستادا دەگشتێنێت، دواجاریش سەرخستنی حەتمییەتە بەسەر تێڕوانین و هەڵوێستە بنیات نراوەکانی زانینی مێژوویی ئیسلامیدا وەك گشتێك[3]. ئەمەش لەبەر ئەوەیە مەبەستەکانی هەواڵی مێژوویی، وەك لە هەواڵە کوردییەکاندا دەردەکەوێت، نە تازە دەبنەوە و نە دەشگۆڕێن، بەڵکو بەردەوام لای هەموو مێژوونوسەکانی سەر بە ئاستە زەمەنییە جیاواز و لە یەك دوورەکان، لە یەك حاڵەتدا جێگیر دەبن. بەڵام مێژوونوسی دوایی، کاتێك هەواڵێکی بینراو تۆمار دەکات، لەم کاتەدا، پەنا بۆ تێڕوانین و هەڵوێستە شێوەگیر بووەکانی زەمەنەکەی خۆی دەبات، لای ئیبن ئەثیر، ئەو کاتەی باسی صەلاحەدین و هاورێکانی دەکات، بە روونی هەست بەمە دەکرێت.

2 ـ شوناسی گێڕانەوەیی هەواڵەکان و حەقیقەتی مێژوویی

[1] بۆ نمونە بڕوانە: الکامل، ج6، ص006-001. ج1، ص404، 038-040.

[2] ئاشکرایە زۆر مێژوونوسی تر دوای ئیبن ئەپیر هاتوون و راستەوخۆ هەواڵەکانیان لێ وەرگرتووە، دیارترینیان بریتین لە: ئەبو فیدای ئەیوبیی (132ك/1332ز) لە کتێبەکەیدا (المختصر في اخبار البر)، هەروەها ئیبن خەلدون لەو کتێبەیدا، کە باسمان کرد.

[3] بڕوانە: العروي: مفهوم التاریخ، ص330.

شوناسی کۆمەڵێکی مێژوویی دیاری کراو لەوە دەرناچێت، کە یان شوناسی گێڕانەوەیە[1]، یان شوناسێکە دیاردە بەرچاوەکانی وەك باڵەخانە کۆنەکان و نەخش و نیگار و زەخرەفە و پارەو ...هتد بەرجەستەی دەکەن، ئەو مێژووەی لە رەمزەکانی ئەم بینراوانەدا هەیە نایەتە ناو بابەتەکەی ئێمەوە. بەڵام شوناسی گێڕانەوەی کورد ـ بە چڕکراوەیی ـ ئەو وێناکردنانە دەگرێتەوە، کە لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا لە بارەی ریشەی کوردو سروشت و بوونی مێژوویی و پاشان کارایی مێژووییانەوە وەك کۆمەڵ و وەك تاك، پێك هاتوون. ئەمە شوناسێکی ئاڵۆز و بەناویەکدا چووە و زۆر دەرکەوتنی جیاوازی هەیە، بەبێ ئەوەی ئەمە لێکدژی یان خۆ پێدادانێکی کوێرانە بگەیەنێت، بەڵکو لە پشت ئەم فرەییەوە گونجانێك هەیە، کە سیماکانی لە ئاستی گشتیی گوتاری گێڕانەوەی زانینی مێژووییدا دەردەکەون.

لەم روانگەوە هەوڵ دەدەین بە شێوەیەکی کورت، باسی هەندێك لە سیما دیارەکانی ئەو گوتاری گێڕانەوەیە بکەین، کە بە درێژایی ئەم لێکۆڵینەوەیە مامەڵەمان لەگەڵدا کردووە، دەشمانەوێت بە گەڕانەوە بۆ ئەنجامەکانی بەش و پارەکانی پێشوو، لە رووی پێکهاتەکانی گێڕانەوەی مێژوویی تایبەت بە کورد و دەرکەوتەکانییەوە، کە پێویستن و تەواوکەری سیاقی توێژینەوەکەن، بە دوای مەغزای راستەقینەی ئەم گێڕانەوەدا بگەڕێین.

سەرەتا پێویستە ئەو سێ رەگەزە سەرەکییە لە یەك جیا بکەینەوە، کە لە کاتی باسکردنی کورد و مێژووەکەیدا، سیماکانی گوتاری مێژوویی دیاری دەکەن. رەگەزی یەکەم مێژوونوس یان گێڕەرەوەیە، رەگەزی دووەم گێڕانەوەکە یان بەرهەمە نوسراوەکەی مێژوونوسە، پەیوەندییەکی دیالێکتیکی لە نێوان ئەم دوو رەگەزەدا هەیە، چونکە ئەگەر رەگەزی یەکەم نەبێت، ئەوا رەگەزی دووەمیش نابێت. رەگەزی سێهەمیش وەرگر یان خوێنەری گێڕانەوەکەیە.

بە رەگەزی سێهەم دەست پێ دەکەین، کە دەشتوانین بە رەگەزی نائامادە ناوی ببەین، بۆ ئەوەی لەم رەگەزە بدوێین، پێویستە کۆمەڵێك مەرج لە ئارادا بن: یەکەم، دەبێت وەرگر شارەزای زمانی عەرەبی بێت و ئاگاداری توانا رەوانبێژی و روونبێژییەکانی ئەم زمانە بێت، واتە دەبێت سەر بە رۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامی بێت، ئەگەر نا ناتوانێت بە قووڵی لە واتا و دەلالەتی هەواڵە کوردییەکان تێ بگات. دووەم، دەبێت ئەم وەرگرە بە دوای پەند و ئامۆژگاریدا بگەڕێت، چونکە ئامانجی مێژوو پەند و ئامۆژگارییە، کاتێکیش مێژوونوس لە سیاقی گشتیی گێڕانەوەدا هەواڵەکانی کورد دەگێڕێتەوە، چاوەڕێی ئەوە لە وەرگرەکانی دەکات پەندی لێ وەرگرن، بە تایبەتی خاوەن شمشێر و دەسەڵاتدارەکان[2]، چونکە نابێت وەرگر تەنها لەسەر گێڕانەوەکە راوەستێت، بەڵکو دەبێت هەوڵ بدات پەند و ئامۆژگارییەکانی پشت گێڕانەوەکەش

---

(1) شوناسی گێڕانەوەیی: زاراوەیەکە لە فەیلەسوفیی هاوچەرخی فەرەنسی پۆل ریکۆر وەرمان گرتووە. ریکۆر ـ لە پێناسەیەکی سەرەتاییدا بۆی ـ پێی وایە شوناسی گێڕانەوەیی ئەوەیە خەڵك لە میانەی ناوەندێکی ئەرکیی گێڕانەوەییەوە (وساطة الوظيفة السردية)وەری دەگرن. بڕوانە:بول (ريكور): الهوية السردية، ضمن الكتاب الجماعي، الوجود والزمان والسرد، تحرير: ديفيد (وورد)، ترجمة وتقديم: سعيد الغانمي، (الدار البيضاء/ بيروت: 1333)، ص201.

(2) بۆنمونە بڕوانە: مسكويه: تجارب الأمم، ج2، ص36-31. رەخنە لە سیاسەتی میر دەیسەمی کوڕی ئیبراهیم و خراپ هەڵبژاردنی وەزیرە یاریدەدەرەکانی دەگرێت.

ببینێت. پەند وەرگرتن ئەو ئەرکەیە، کە مێژوونوس بۆ وەرگری هەواڵەکانی دیاری دەکات، چونکە ئامانجی نوسینەوەی مێژوو و باسکردنی هەواڵەکانی کەسانی پێشوو، وەك لە دەستپێکدا وتمان، بریتییە لە پەند و ئامۆژگاری وەرگرتن.

لە راستیدا ـ وەك یەکێك لە لێکۆڵەرەکان دەڵێت و ئێمەش لەگەڵیدا هاوڕاین ـ ئەگەر وەرگر ئارەزووی لە گوێگرتن یان خوێندنەوە نەبێت، ئەوا گێڕانەوەکە بێ مانا دەبێت و هیچ سوودێکیشی نابێت[1]، چونکە بۆ تێگەیشتن لە واتای تەواوی ناو گێڕانەوەکە، کردەی گوێگرتن و خوێندنەوە رۆڵێکی چارەنوسساز دەگێڕن[2]. لەوانەیە گێڕانەوەکە هەڵبەستراو و دروستکراو بێت، کەچی لەگەڵ ئەمەشدا ئامادەیی گوێگر مانای پێ دەدات یاخود ئەو واتایەی پێ دەدات، کە خۆی جارێکی تر دایدەڕێژێتەوە. وەرگری گێڕانەوەی مێژووییش بە پێی بابەتە گێڕراوەکە دەگۆڕێت، ئێمە بینیمان وەرگری گێڕانەوە تایبەتەکان بە ریشەی کورد، سەرەتا فارس و عەرەب (قەحتانی و عەدنانی) بوون، پاشان کورد خۆیان، بە تایبەتیش دەستەبژێرە رۆشنبیر و سیاسییەکانی کورد، ئەم گێڕانەوانەیان قبوڵ کرد و وەك باسمان کرد،جارێکی تر بە پێی تێگەیشتنی خۆیان دایان رشتنەوە.

وەرگرەکە لە هەر رەگەزێك بێت، لای ئەو کورد دەبنە کۆمەڵێکی ئەندێشەیی (المتخیلة)، کە یەکەم: تێڕوانینی مێژوونوس ـ گێڕەرەوە و دووەم: زمان و سێهەم: تێڕوانین و هەڵوێستەکانی وەرگر، تەحەکوم بە وێنەکەیەوە دەکەن، ناتوانین ئەمڕۆ بە تەواوی پەی بەمە ببەین، چونکە ئەم وێنەیەش بووەتە شتێکی مێژوویی و بە زۆریش تۆمار نەکراوە[3].

دەگەڕێینەوە سەر رەگەزی یەکەم لە رەگەزە پێکهێنەرەکانی سیماکانی گوتاری گێڕانەوەیی، کە مێژوونوسە، لەم لێکۆڵینەوەیەدا سەبارەت بە ئێمە مێژوونوس گرنگترین رەگەزە، چونکە زۆربەی هەواڵ و گێڕانەوەکانی تایبەت بە کورد ـ واتە رەگەزی دووەم ـ لە میانەی مێژوونوسەوە دەگوێزرێنەوە. لەگەڵ ئەمەشدا ناتوانین، یان با بڵێین لە توانامان‌دا نییە باسی کەسێتی مێژوونوس بکەین لە خۆیدا. ئایا مێژوونوس، کاتێك هەواڵەکانی کورد دەگێڕێتەوە، کەسێتییەکی سەربەخۆی هەیە؟ زۆر قورسە بتوانین ئەمە بسەلمێنین، بەڵام بە پێی ئەوەی بە درێژایی ئەم لێکۆڵینەوەیە بینیمان، مێژوونوس ئەوەندەی نوێنەرایەتیی کۆمەڵێك چوارچێوەی بابەتی (واتە نا خودی) دەکات، کە لە لایەن فەزای کۆمەڵایەتی ـ عەقیدەیی ـ سیاسیی سەردەمەکەیەوە بەسەریدا سەپێنراون، ئەوەندە نوێنەرایەتیی خودی خۆی ناکات. مێژوونوس بەردەوام لەگەڵ غەیری خۆیدایە، ئەو کاتێك لە بارەی واتاکانی ناو زانینی مێژووییەوە بۆچوونەکانی دەردەبڕێت، لەگەڵ دەقی قورئانیدایە، کاتێك باسی رەگ و ریشەی کورد دەکات، لەگەڵ عەرەب یان

---

[1] عبدالفتاح (کیلیطو): الحکایة والتاویل ـ دراسات في السرد العربي، (الدار البیضاء: 1338)، ص33.

[2] ریکور: الحیاة بحثا عن السرد، ضمن: الوجود والزمان، ص46.

[3] ئەوەی پەیوەستە بە تێڕوانین و هەڵوێستی خوێنەری هەنووکەییەوە، چ خوێنەرێکی ئاسایی بێت یان لێکۆڵەرێکی پسپۆڕ، ناچێتە ناو بابەتی ئەم لێکۆڵینەوەیەوە، ئەگەرچی نکۆڵی لە گرنگیی ئەم تێڕوانین و هەڵوێستانە ناکەین وەك بابەتێك بۆ لێکۆڵینەوەیەکی تر.

فارسدایە، کاتێك باسی سروشتی کۆمەلایەتی ـ رەوشتیی کورد دەکات، لەگەڵ چینە تایبەتەکەدایە، کاتێك لە کوردێکی بەرهەڵستکار ـ یاخی دەڕوانێت، لەگەڵ دەسەلاتی ناوەندیدایە، کە پاساو بۆ رەوایەتیی بوونی مێژوویی میرێکی کورد دەهێنێتەوە، لەگەڵ فەقیهدایە، کاتێك کورد لە پێناو «ئوممەت ـ دەوڵەت»ی ئیسلامیدا جیهاد دەکەن، لەگەڵ کورددایە، کاتێکیش باسی کارایی مێژوویی نەتەوە و تاکەکان دەکات، لەگەڵ نەتەوە شارستانی و تاکە کاراکانی کورددایەو...هتد.

کەواتە زۆربەی زۆری مێژوونوسان، هەندێکیان نەبێت، کە ئیبن خەلدون پێشەنگەکەیانە، لە پرۆسەی تۆمارکردنی مێژوودا، خودە پسپۆڕەکەیان دەرنەدەخست و لەو تێڕوانینە گشتییەدا رۆچووبوون، کە لە لایەن ئەو فەزایەی پێشتر باسمان کرد، بەسەریاندا سەپێنرابوو، ئەوان مێژوویان بەو جۆرە دەگێڕایەوە، کە ئەو فەزایە قبوڵی دەکرد. وەك طەبەریش ئاماژەی پێکردوە[1]، مێژوونوس بۆ ئەوەی پابەندبوونی خۆی بە چوارچێوە دیاری کراوەکەوە بسەلمێنێت، پەنای بۆ ئەو گێڕانەوەیە دەبرد، کە بەدەر بوو لە قووڵبوونەوە و بیرکردنەوە لەوەی دەیگێڕێتەوە، ئەمە لە روانگەی مێژوونوس خۆیەوە، بەلام بە پێی تێڕوانینی ئێمە، لە گێڕانەوەی مێژووییدا کەسێتیی مێژوونوس بەو ئەندازەیە دەردەکەوت، کە سەردەمەکەی خۆی رێگەی پێ دەدا. لە کاتی گێڕانەوەی هەواڵەکانی کورد و ئەوانیتردا، سەردەمی مێژوونوسەکە کەسێتییە پابەندەکەی و تێڕوانین و هەڵوێستەکانی دیاری دەکات، وەك پێشتریش ئاماژەمان پێکرد، ئەمەش بە پێی ئەو بابەتەیە، کە مێژوونوس باسی دەکات. لێرەدا دەتوانین بپرسین ئایا ئەو گێڕانەوە مێژووییەی مێژوونوس لە بارەی کوردەوە پێشکەشی دەکات، واقیعی ئەم کۆمەڵەمان پیشان دەدات، یان وێنەیەکی دیاریکراوی ئەم واقیعەمان بۆ دەگوێزێتەوە، وێنەیەك، کە زمان و توانا واتاییەکانی زمان و هەروەها هەڵوێستەکانی مێژوونوس و تێڕوانینی لە واقیع، تەحەکوم بە رەنگەکانییەوە بکەن، ئایا گێڕانەوەی مێژوویی مێژوونوس ئەمانەمان بۆ ئەنجام دەدات؟

ئەم پرسیارە رامان دەکێشێت بەرەو وردبوونەوە لە هەردوو چەمکی حەقیقەت و بابەتێتی و پەیوەندیی ئەم دووانە بەو گێڕانەوە مێژووییەی کەسێتی مێژوونوس و ئەو مێژووەی دەیگێڕێتەوە، واتە رەگەزی یەکەم و دووەمی گوتاری گێڕانەوە دەینوێنن.

مەسەلەی حەقیقەت و بابەتێتی سیفەتێکی گشتیی هەیە، چونکە تەنها پەیوەست نییە بە هەواڵەکانی کورد و بۆچوونی مێژوونوسان لە گێڕانەوەی ئەم هەوالانەدا. مێژوونوس خاوەنی چەند میتۆدێکی گێڕانەوەی مێژوویی نییە و تەنها لە تێڕوانین و هەڵوێستەکاندا فرەیی هەیە. بۆیە، وەك پێشتریش بۆمان دەرکەوت، ئەگەر پرۆسەی گێڕانەوە لەگەڵ تێڕوانین و هەڵوێستەکاندا بە یەکەوە نەبەستین، ئەوا دیسان هەر قسەکردنێك لە بارەی حەقیقەتی گێڕانەوەی تایبەت بە ریوایەتی کوردەوە، ئەنجامەکانی گشتی دەبن.

---

[1] تاریخ الرسل والملوك، ج1، ص6-1.

کاتێك گێڕانەوەی مێژوویی بە تێڕوانین و هەڵوێستەکانی مێژوونوسەوە دەبەسترێت، ئەوا حەقیقەتی مێژوویی پێناسەیەکی دیاریکراوی دەبێت، کە بەستراوە بەم تێڕوانین و هەڵوێستانەوە، بۆیە لێکۆڵەر ناتوانێت بە پێی میکانیزمەکانی گێڕانەوەی تایبەت بە کورد، چەمکێکی چەسپاو و نەگۆڕ بدات بە حەقیقەتی مێژوویی، چونکە کاتێك ئەم حەقیقەتە دەخرێتە ریزی زاراوەکانی تری وەك ماقولێەت، وەك لە کاتی لێکۆڵینەوە لە ریشەی کورد و باسکردنی ئەم مەسەلەیە لای مێژوونوسەکان کردمان[1]، سیماکانی ون دەبن و رەهەندەکانی کاڵ دەبنەوە. بە بۆچوونی ئێمە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە گێڕانەوەی مێژوویی لە رەگەزی ئەندێشە و خەیاڵ بێبەش نییە و بابەتە ئەندێشەییەکان نەك هەر پەسەند بوون، بەڵکو سیاقی گشتیی گێڕانەوەیان تەواو دەکرد و بە هۆی نەبوونی سنورێکی دیاری کراو و روونیش لە نێوان لایەنی ئەندێشەیی و راستەقینەی رووداوەکاندا، ناتوانرێت پەی بەم رەگەزە ببرێت و لەوانی تر جیا بکرێتەوە.

لە دووبارە ناساندنەوەی ناوی کورد و ناوی شار و هەرێمەکانی وڵاتەکەیدا، هەروەها لە بەشتکردنی سروشتی کورد لای مێژوونوسان و ـ جار ناجارێکیش ـ جەختکردنەوە لە رێگرییەکەیان و (بە کێوی کردن)یان و نەهێشتنی کاراییان و دەرخستنی سەلبییەتی ئەم کاراییە لە کاتی باسکردنی کاراییی مێژوویی نەتەوەکان و ...هتد دا، بە روونی ئەمەمان بەرچاو کەوت.

کەواتە لەم حاڵەتەدا، بابەتێتی لە گێڕانەوەی مێژووییدا ئەو واتایانە لە دەست دەدات، کە لەمرۆدا پێی دراون، ئێمە لە کاتی قووڵبوونەوە لە بوونی کورد لە مێژووی ئیسلامیدا ئەمەمان بۆ دەرکەوتووە. تەنانەت هەندێك لە مێژوونوسە چاوکراوەکانی پێشووش، هەستیان بە نەبوونی بابەتێتی کردووە لە گێڕانەوەی هەواڵەکاندا، یەکێك لە مێژوونوسەکان پێی وایە، زۆر هۆکار هەن کەسەکان لە ئاست راستیدا کوێر دەکەن، وەك ((نەریتی باو، دەمارگیری، خۆ دەرخستن، کەوتنە شوێن ئارەزوو، بە دەستهێنانی دەسەڵات و شتی لەم بابەتە))[2].

لەگەڵ ئەمەشدا ئەوەی لەسەرەوە وتمان، مانای ئەوە نییە زانینی مێژوویی ـ لە گێڕانەوەی هەواڵەکاندا ـ پشتی بە میتۆدێکی رەخنەیی نەدەبەست، کە لە لێکۆڵینەوە و گەڕان بە دوای راستی لەناو ئەم گێڕانەوەیەدا یارمەتیی بدات. مێژوونوسە یەکەمەکان و ئەوانی دوای ئەوانیش، میتۆدێکی رەخنەیی توندیان بەسەر خۆیاندا سەپاند بوو، کە یەکەم و دوا مەبەست لێی، بەدیهێنانی بابەتێتی بوو لە نوسینی مێژووییدا. ئەم میتۆدەش، کە ناو نراوە میتۆدی دانەپاڵ ، لەو میتۆدانەی ئەهلی فەرموودە وەرگیراوە، کە بۆ ساغکردنەوەی راستیی فەرموودە گێڕراوەکانی پێغەمبەر پەیڕەویان دەکردن. ئێمە نامانەوێت بچینە ناو وردەکارییەکانی هەڵسەنگاندنی گێڕەرەوە و دانەپاڵی هەواڵەکان لەم میتۆدەدا[3]، لەگەڵ ئەمەشدا پێویستە

---

[1] بڕوانە: پاری دووەمی بەشی یەکەم.

[2] البیروني: الاثار الباقیة، ص4. هەروەها بڕوانە رەخنەکانی ئیبن خەلدون لە مێژوونوسان بە هۆی راست نەگێڕانەوەی هەواڵەکانەوە: المقدمة، ص1 بەدواوە.

[3] بۆ ئاگاداربوون لەم میتۆدەو ئالیەتی ئیشکردنی بڕوانە: موافي: م. س، ص0 بەدواوە.

ئاماژە بەوە بکەین بە پێی میتۆدەکە بابەتێتی گێڕانەوەکان و راستییەکەیان، بەستراوە بە مەسەلەی راستگۆیی بگێڕەکەوە، چونکە دان بە هەواڵەکەدا نانرێت، ئەگەر بێت و ئەو کەسەی دەیگەیەنێت بە راستگۆیی و دادپەروەری نەناسرا بێت[1]. تێبینی ئەوە دەکرێت ئەم میتۆدەدا کەم خۆی لە ناوەرۆکی دەقە وەرگیراوەکە دەدات و تەنها ئەوانە هەڵدەسەنگێنێت، کە هەواڵەکە دەگێڕنەوە[2]، طەبەری لە پێشەکیی کتێبەکەیدا، بە راشکاوی گوزارشتی لەمە کردووە، کاتێك دەڵێت: ((ئەو هەواڵانەی لە بارەی هەندێك لە کەسانی پێشووەوە لەم کتێبەی مندا هەن و خوێنەر نکۆڵییان لێ دەکات ... با بزانێت ئێمە هەر لە خۆمانەوە ئەوانەمان نەهێناوە، بەڵکو لەوانەمان وەرگرتوون کە بە ئێمەیان گەیاندوون، چۆن ئەوان بە ئێمەیان گەیاندوون، ئێمەش ئاوا گێڕاومانەتەوە))[3].

هێشتنەوەی رەخنە لە سنوری خوددا، کە ئاڕاستەی گێڕەرەوەکان بکرێت، نەك بابەتییانە ئاڕاستەی گـێڕراوەکان بکرێت[4]، نابێتە هۆی کەمکردنەوەی گرنگیی میتۆدەکە لە بەدیهێنانی بابەتێتیدا، ئەگەر بێت و واتای بابەتێتی لە چوارچێوەی زانینی مێژوویی ئیسلامیدا لەبەرچاو بگیرێت. چونکە لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا ئەم چەمکە تایبەتمەندییەکی بابەتیانەی هەیە، کە یان لەسەر پێویستبوونی شایەتی دان وەك ئەرکێکی ئاینی و داننان بە حیکمەتی خواییدا، یان لەسەر دڵنیا نەبوون لە حەقیقەتی واقیع بنیات نراوە و لەبەر ئەوەی پێوەری هەڵبژاردنی رووداو و ئاشکراکردنی حەقیقەتی رووداوەکان بزرە، هەموو هەواڵەکان تۆمار دەکرێن[5]. بۆیە ئەو مێژوونوسانەی، بۆ نمونە، گێڕانەوەیەکی پەیوەست بە زوحاك و چۆنیەتی دەرکەوتنی کورد وەردەگرن[6]، بەم وەرگرتنە گوزارشت لە بێلایەنیی خۆیان دەکەن بەرامبەر گێڕانەوەیەك، کە لەوانەیە بە پێی توانای بیرکردنەوەی تایبەت بەو چاخانە، هەندێك راستیی تێدا بێت. لەبەر ئەوەی گێڕانەوەکە باوە، ناکرێت، یان پێویست نییە مێژوونوسی پابەند بە گێڕانەوە و یەك بەدوای یەکدا هاتنی رووداوەکان، پشتگوێی بخات لەبەر ئەوەی گومانی لە راستییەکەی هەیە.

ئەمە سەبارەت بەوەی پەیوەستە بەو گێڕانەوەیەی بە لای ئێمەوە ئەفسانەییە، بەڵام دەتوانرێت هەمان شت لە بارەی ئەو گێڕانەوانەش بوترێت، کە رووداوی واقیعیتر دەگێڕنەوە. بەڵام لە تواناشماندا نییە راستەقینەو نا راستەقینەکان بزانین، چونکە توانای ئاشکراکردنی ئەو هەنگاوانەمان نییە، کە گێڕانەوەکە تا ئەو کاتەی تۆمار کراوە، پیایاندا رۆیشتووە، بە هۆی باس نەکردنی ئەمە لە لایەن مێژوونوسەکانەوە، یان بە هۆی ئەوەوە، کە بەبێ گۆڕانکاری گێڕانەوەکەیان قبوڵ کردووە، بەمەش جەخت دەکەنەوە لە باوەڕبوونیان بە ویستی خوا و وەرگرتنی لایەنی دیاری واتا قبوڵکراو یان قبوڵ نەکراوەکەی هەواڵەکان،

---

(1) بڕوانە: کیلیطو: الغائب ـ دراسة في مقامة للحريري، (الدار البيضاء: 1381)، ص43.

(2) بۆ ئەمە بڕوانە: هرنشو: علم التاريخ، ص61. الشرقاوي: ادب التاريخ، ص268. ابو ضيف: منهج البحث التاريخي، ص66.

(3) تاريخ الرسل والملوك، ج1، ص1.

(4) ئەم دەستەواژەیە هیی لێکۆڵەر عەبدولحەمید عیبادییە، بڕوانە: هرنشو: م. س، ص61.

(5) بۆ ئەمە بڕوانە: العروي: العرب والفكر التاريخي، ص80-86.

(6) بۆ نمونە بڕوانە: ابن قتيبة: المعارف، ص210. ابو حنيفة الدينوري: م. س، ص0. المسعودي: مروج الذهب، ج1، ص436.

بەهۆی نەبوونی توانای پەی بردن بە لایەنە ناوەکییە شاراوەکەیان[1]. پاساوی نەبوونی ئەم توانایە، پابەندبوونە بە سیاقی گشتیی گێڕانەوەوە، چونکە لە کاتی باسکردنی کورددا وەك یەکەیەکی مێژوویی ئامادە، ئەم سیاقی گێڕانەوەیە تەحەکوم بە بیرکردنەوەی مێژوونوس دەکات، تەنانەت تێڕوانین و شێوازی گێڕانەوەش دیاری دەکات، کە لە رووی کاتەوە زۆر دوای هەواڵە گێرراوەکە هاتووە. واتە گێڕانەوەکە پاساوی ئەوە دەدات بە مێژوونوس، کە بیر لە (ناوەوەی شاراوەی) هەواڵەکان نەکاتەوە، یان تەنها بەو ئەندازەیە، کە گێڕانەوەکە بواری بینینی راستی دەدات، بیر لە راستیی گێرراوەکە بکاتەوە. لێرەدا باسکردنی وردەکاریی هەواڵێك یان تەنها ئاماژە پێکردنی، لە سیاقی گێڕانەوەدا، کاریگەریی نییە یان نابێتە هۆی گۆڕانی ئەو واتایەی دراوە بەو حەقیقەتە مێژووییەی، کە مێژوونوس دەیبینێت و لەناو هەواڵەکانی رووداوەکەدا دەیگێڕێتەوە، هەواڵی میر جەعفەری کوڕی فەهرجەشی کوردی[2]، لای هەریەك لە ئەبو حەنیفەی دینەوەری[3] و مەسعودی[4] تا رادەی کەم و کوڕی کورتە، کەچی لای ئیبن ئەثیر بەدرێژی باسکراوە[5]، بەڵام بە پێی سیاقی گشتیی گێڕانەوەکە، باسکردنی وەردەکاری هەواڵەکە نەبووەتە هۆی گۆڕانی مەغزای هەواڵەکە و هەواڵەکە هەر گوزارشت لە تێڕوانینی باو دەکات بۆ ئەم میرە کوردە، کە بەرهەڵستکارێکی یاخییە و لە دەسەڵاتی ناوەندی دەرچووە.

پاساو هێنانەوە بۆ هەڵوێستی مێژوونوس بەرامبەر حەقیقەتی مێژوویی، بە دەرنەچوون لە سیاقی گشتیی گێڕانەوە و پشت بەستن پێی، مانای بێ توانایییە لە بینینی دەلالەتەکانی تری رووداوەکەدا لە دەرەوەی چوارچێوەی گێڕانەوەکەدا، ئەو دەلالەتانەی، کە ئیبن خەلدون هەوڵی دەدا لە (مقدمە)کەیدا هەندێکیان دەرخات، ئەمەش کاتێك لە چوارچێوەی چەند چەمکێکی تایبەتی وەك دەوڵەت و قۆناغەکانی گەشەکردنی و حەتمیەتی روخانیدا، بارودۆخی کورد و ئەو نەتەوانەی تری شی دەکردەوە، کە بە کۆچەر ناو براون، ئەگەرچی ئەم پرۆسە شیکردنەوەییەش خۆی لە خۆیدا هەوڵێکە بۆ ئەوەی رووداوەکان بخاتە ناو گوتارێکی جیاواز لە گوتاری باو و باڵادەست. بەڵام زۆربەی مێژوونوسان ئەم رێگەیان نەگرتبووە بەر و هەوڵیشیان نەدەدا گێڕانەوەی مێژوویی بگۆڕن بە جۆرێکی تر لە بەڵگە هێنانەوە، کە ببێتە شیکەرەوەی سروشتی رووداوەکە نەك کاتەکەی یان شوێنەکەی، یان بە پێی پەسەندێتییەکەی لای مێژوونوس لە رووی هزری ـ مەبەستمان هزری مێژووییە ـ یان لە رووی میتۆدییەوە.

بێگومان ئەم گێڕانەوە مێژووییە کاریگەریی هەیە لەسەر تێگەیشتن لە خودی مێژوو، چونکە گێڕانەوەکە سیماکانی ئەم چەمکە دیاری دەکات و لە میانەی سەپاندنی لۆجیکی تایبەتیی خۆی بەسەریدا، بە تایبەتی لە تێڕوانینی واقیع و نوسینەوەیدا، چێوەداری دەکات و لەوێوە پێناسەی تایبەتی

---

[1] بڕوانە: العروي: م.س، ص81.
[2] لە بارەیەوە بڕوانە ل ی توێژینەوەکە.
[3] الاخبار الطوال، ص361.
[4] التنبیه والاشراف، ص323-324.
[5] الكامل، ج6، ص006-001.

خۆی هەیە بۆ ئەو واقیعە. مێژوونوسیش کاتێك هەواڵەکان دەگێڕێتەوە، لەم واقیعە گێڕانەوەییەوە دەست پێدەکات، واتە لەو واقیعەوە، کە جارێکی تر لە ڕێگەی گێڕانەوەوە بەرهەمی هێناوەتەوە.

بۆیە تێگەیشتن لەو واقیعەی کورد، کە ئێمە لە ڕێگەی کتێبە کۆن و نوێکانی مێژووی ئیسلامییەوە دەرکی پێ دەکەین، تەنها لە ڕێگەی ئەو گێڕانەوەوە دەبێت، کە پرۆسەی بەرهەمهێنانی کورد ئەنجام دەدات و ریشە و سروشت و بوون و کارایبیان دادەرێژێتەوە و ئەم کۆمەڵە دەخاتە ناو لۆجیکە تایبەت و تێڕوانینە جیاوازەکانی خۆیەوە.

بەپێی لۆجیکی گێڕانەوەی پەیڕەوکراوی ناو زانینی مێژوویی، واقیعییەتی هەواڵی کورد لەو پێگەیەدا بەرجەستە دەبێت، کە لە ناو هەواڵە گشتییەکان و پەیڕەوکردنی زنجیرەی هەواڵەکان وەك میتۆدی نوسینەوەی مێژوو، بە دەستی هێناوە. کاتێك مێژوونوس هەواڵەکانی ساڵێکی دیاری کراو دەنوسێتەوە و دەڵێت: ((هەر لەو ساڵەدا ـ وفیها)) و باسی هەواڵە کوردییەکە دەکات، بەمە شوناسێکی واقیعییانە دەدات بە هەواڵەکە و لێرەدا هەواڵەکە واقیعێکە و دەگێڕرێتەوە، گێڕانەوەشی بەم جۆرە زامنی مانەوە و بەردەوامیی دەکات لە زانینی مێژووییدا. پرۆسەی گێڕانەوەش ماهییەت و دەرکەوتنەکانی واقیعەکە لە خۆی دەگرێت.

شوناسی گێڕانەوەیی مێژوویی، بواری بینینی شوناسە راستەقینە یاخود رەهاکانی کوردمان پێ نادات لە قۆناغی ئیسلامی کلاسیکیی مێژووەکەیاندا، لە لێکۆڵینەوەی ئەم مێژووەشدا بەردەوام ئەم شوناسە تەحەکوم بە تێڕوانین و هەڵوێستەکانمان دەکات. واتە شوناسی گێڕانەوەی کوردی، ئەگەر چی زۆر جار وێنەیەکی سەلبیی کوردمان پێ دەدات، بەڵام ـ لە کۆتاییدا ـ تاکە وێنەی کورد دەنوێنێت و کۆمەڵێك بۆچوونمان لە بارەی ئەم کۆمەڵە مرۆییەی سەر بە کایەی ئیسلامی و چۆنیەتی قبوڵکردن یان رەتکردنەوەیان پێشکەش دەکات. هەروەها شوناسی گێڕانەوەیی، دەرکەوتنی خودی کورد لە سەردەمێکی زەمەنیی دیاریکراودا دەخاتە روو، ناشتوانین لەم خودە تێ بگەین، ئەگەر بێت و پشت بەم دەرکەوتنە و سەرجەم دەرکەوتنەکانی تری نەبەستین.

ئەنجام

ئەنجام

1. ڕۆشنبیری ئیسلامی لە بەرهەمهێنانی زانینی مێژووییدا، لە ڕووی میتۆد و بیرۆکەوە بە مەرجەعیەتی ئاینی و سیاسی کاریگەر بووە و ئەمەش بووەتە هۆی لە قاڵبدانی ئەم زانینە و سنوردارکردنی چوارچێوە میتۆدی و تێگەییەکەی.
2. ئەم زانینە مێژووییە، هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانییەوە، هەوڵی داوە لە ڕێگەی وەرگرتنی ڕۆشنبیری فارسی و تێڕوانینی بۆ ئەم کۆمەڵە مرۆییەوە کورد بناسێت. هەروەها ئەم زانینە نوێیە هەوڵی داوە ناوی «کورد» لە سیاقی عەرەبی ـ ئیسلامیی ناساندن و ناونانیدا بەکار بهێنێت، بۆیە چەندین پێناسەی بۆ ئەم ناوە داناوە، هەروەها ناوی شار و هەرێمە کوردییەکانیش دەلالەتێکیان پێدراوە، کە لەگەڵ چوارچێوەی تازەی ڕۆشنبیری و توانا ناساندنەکانیدا بگونجێت، بەبێ ئەوەی ئەم پرۆسەیە ڕەنگدانەوەی تێگەیشتن بێت لە کورد و بۆچوونی تایبەتیان لەسەر ناوی خۆیان و ناوی شارەکانیان.
3. لەو مەسەلانەی زانینی مێژوویی ئیسلامی بە شێوەیەکی فراوان باسی کردوون، مەسەلەی ڕەچەڵەك و ریشەی کوردە. ئەم زانینە نەیتوانیوە لە کاتی باسکردنی ئەم بابەتەدا لەو چوارچێوە تایبەتە دەرچێت، کە لە بارەی ریشەی میللەتە جیاوازەکانەوە هەبوو. بۆیە هەوڵەکانی دۆزینەوەی ریشەی کورد بە ئەفسانە دەورە دراون و سنورێکی ڕوون لە نێوان مێژوو و ئەفسانەدا نییە. ریشەی کورد بوارێکی چالاکی ڕۆشنبیری عەرەبی و فارسی بوو، چونکە لە ململانێی نێوان خۆیاندا بەکاریان دەهێنا، بۆ ئەوەی بە ڕووی ئەوی تری ڕکابەردا پێگەی خۆیان بچەسپێنن. بۆیە ئاسایی بوو بوترێت کورد لە فارس کەوتوونەتەوە یان لە عەرەب (قەحتانی و عەدنانییەکان). ئەوەی کۆنترۆڵی گێڕانەوەکانی ئەم بوارەش دەکات پەیوەندیی (ئێمە)یە بە (ئەوانی تر)ەوە، چ پەیوەندیی میللەتە بەرهەم هێنەرەکانی مێژوو بێت، وەك فارس و عەرەب لە نێوان خۆیاندا، یان پەیوەندیی و مامەڵەکردنیان بێت لەگەڵ کورد. ئەوەی ئەم مەسەلەیەی قووڵتر کردەوە بەشداریکردنی کورد بوو ـ بە تایبەتی چینە باڵاکەیان ـ لە برەودان بەم ریشە ساختانە و دەستگرتنی خاوەن پلە و پایەکانیان بوو بە ریشە عەرەبییەکانەوە وەك گوزارشتکردنێك لە حاڵەتێکی بوونی کورد و باوەڕهێنانیان بەوەی پێدراوەکانی ئەوانی تر لە بارەیانەوە ڕاستن.
4. زانینی مێژوویی جەخت لە باڵادەستیی مۆرکی خێڵگەری دەکاتەوە بەسەر کۆمەڵگەی کوردیدا بە درێژایی مێژووی ئیسلامیی. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی مێژوونوس کورد بچوێنێت بە ئەعراب، یاخود کورد و ئەعراب بکات بە هاو واتای یەك و کار لەسەر گشتاندنی ئەم هاو واتاییە و جێکردنەوەی بکات لە یادەوەریدا. لە لایەکی ترەوە ئەم مێژوونوسانە و کەسانی تریش پێکهاتەی گشتیی کۆمەڵایەتیی کوردیان بەستووتەوە بەو خاکەی لەسەر دەژین و بە پێی شوێنگەی

ولاّتەکەیان، لە دابەشکردنی جیۆگرافیایی پەیڕەوکراویش لەو سەردەمەدا، جەختیان لە کاریگەریی ژینگە کردوەتەوە لەسەر سروشت و رەفتاری کورد. هەموو ئەمانە ڕێگەیان بە کەسانی وەك مەسعودی و ئیبن خەلدون داوە کورد لەناو میلەتە کۆچەرەکاندا دابنێن و پاشان هەموو سیفەتەکانی ئەم نەمەتە کۆمەلاّیەتییە بدەنە پالّیان.

ڕەنگدانەوەی ئەم دیاریکردنە زۆرە ملیّ و خاوەن یەك ڕەهەندەی بونیاتی کۆمەلاّیەتیی کوردیش لای مێژوونوسەکان، لە دەستنیشانکردنی دیاردەی رێگریی ئەم کوردان دەردەکەوێت، مێژوونوسانی سەرجەم قۆناغە مێژووییەکان ئەم دیاردە کۆمەلاّیەتییەیان زەق کردووەتەوە، وەك ئەوەی بیانەوێت بەمە ئاماژە بە سروشتی نەگۆڕ و چەسپاوی کورد بکەن. لە دەرکەوتەکانی ئەم سروشتە کۆمەلاّیەتییە، بۆ نمونە لای مێژوونوس و فەیلەسوفەکان، زالّبوونی ئارەزوو و غەریزەیە ـ وەك ئازایەتی ـ بەسەریاندا و لاوازیی توانای عەقلّییانە، ئەم حوکمەش لەوەوە سەرچاوەی نەگرتووە، کە لە هەموو ڕەهەندەکانەوە کوردییان خوێندووەتەوە، بەلّکو لەوێوە سەرچاوەی گرتووە، کە تەنها لە یەك گۆشەی تەسکەوە ئەو میللەتانەیان بینیوە.

0. وەك زانینی مێژوویی بۆمان ڕوون دەکاتەوە، بوونی کورد لە مێژوودا بە چەند مەرجێکی دیاریکراو بەدی دێت. ئەوان کاتێك دەسەلاّت بوونیان بداتیّ، بوونیان هەیە، ئەم دەسەلاّتەش ئەو دەسەلاّتەیە مێژوونوس پابەندە پێوەی ـ چ بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بێت یان لەسەر ئاستی شێوەگیر بوونە زەینییەکاندا بێت ـ یان کاتێك بوونیان هەیە، کە پەیوەندییان بە دەسەلاّتی ناوەندییەوە هەیە. بە کۆتایی هاتنی پەیوەندییەکەیان بەم جۆرە دەسەلاّتەوە، ئەم بوونەشیان کۆتایی دێت، یان دەبێتە بوونێکی سەلبی. بەم جۆرە دەبینین لە ڕوانگەی زانینی مێژووییەوە، لەو قۆناغەوە، کە خەلافەتی ئیسلامی لە سەرەتای بە یەك گەیشتنی لەگەلّ کورد تا دەوروبەری چارەکی یەکەمی سەدەی چواری کۆچی/ دەی زاینی، خاوەنی دەسەلاّتێکی ناوەندی و سەروەرییەکی ڕەها بوو، کورد لە دەرەوەی مێژوو بوون. بۆیە لای مێژوونوسانی ئەو سەردەمە، جۆرە غایبکردنێکی کورد بەدی دەکرێت و لە کتێبەکانیاندا باسی کوردیان نەکردووە، کاتێکیش باس دەکرێن، وێنەی یاخییەکی بەرهەلّستکار و دەرچوو لە دەسەلاّتی ناوەندییان هەیە. بەلاّم لە هەمان کاتدا، مێژوونوس ولاّت و هەوالّەکانی ولاّتەکەیان پشتگوێ ناخات، چونکە بەشێکە لە پێکهاتەکانی دەسەلاّتی بالاّی دەولّەتی خەلافەت.

6. بەلاّم ئەم هەلّوێستە لە کورد زۆر بەردەوام نابێت و لە ئەنجامی ئەو پەرەسەندن و گۆڕانکارییانەی کایەی ئیسلام لەسەر ئاستی سیاسی و کارگێڕی بە خۆیەوە بینی، کورد چوونە ناو مێژووەوە و بوونی خۆیان هەبوو و تەنانەت بوونە خاوەنی قەوارەی سیاسیی خۆیان، مێژوونوسیش دانی بەم کیانانەدا ناوە و هەوالّی میرە کوردەکانی تۆمار کردووە، بەلاّم بینیمان مێژوونوس لە پێدانی

بوونێکی مێژوویدا بە کورد و قەوارەکانیدا، چەند مەرجێکی هەبوو. بوونی کورد تەنها لە چوارچێوەیەکی دیاری کراودا قبوڵ دەکرا، ئەم چوارچێوەیە فەقیهەکان دیارییان کردبوو و ئەو مێژوونوسەش بەرجەستەی دەکرد، کە بەردەوام دەسەڵاتی سیاسی و ئەرکەکانی ئەوەی دەست بەسەر ئەو دەسەڵاتەدا دەگرێت لە میرە کوردەکان و ئەوانی تری لەبەرچاو دەگرت، ئەگەر چی بەهۆی بارودۆخەکانەوە بوونی ئەم میرە کوردانە بووە بوونێکی سروشتی و نەگۆڕ. دەرکەوتنی جۆرێکی نوێش لە جۆرەکانی نوسینی مێژوویی، کە نوسینەوەی مێژووی ناوخۆییە، کاریگەریی هەبوو لە چەسپاندنی ئەم بوونە سروشتییەدا، ئەم جۆرە نوسینە بانگەوازی دانانی کورد بوو ـ بە تایبەتی خاوەن دەسەڵاتەکانیان ـ لە جەرگەی مێژوودا و بە سەنتەر کردنیان بوو لە مێژووی نوسراودا.

1. ئەم قۆناغەی بوونی کورد لە مێژوودا قۆناغێکی روونتر بوو لە قۆناغی پێشوو، چونکە ئەو کەسێتییەی کورد دەردەکەوێت، کە لای مێژوونوسەکان پەسەندە، ئەمەش بە هۆی باڵادەستیی رەهەندی جیهادی بوو بەسەر رەهەندەکانی تری ئەم کەسێتییەدا. بوونی کورد لە سەردەمی نێوان هاتنی سەلجوقییەکان و سەردەمی ئیبن خەلدوندا، بە زۆری بوونێکی جیهادی بوو. بۆیە زانینی مێژووییش لەسەر ئەم بنەمایە مامەڵەی لەگەڵ دەکردن و تەنانەت مێژوونوسەکان دەیانویست ئەم بوونە جیهادیەیان زەق بکەنەوە و بایەخ بە جۆرەکانی تری بوونی مێژووییان نەدەن، ئەمەش بە هۆی پێویستیی کۆمەڵی ئیسلامییەوە بوو بەم جۆرە لە بوون، بە تایبەتی دوای ئەوەی صەلاحەدینی ئەیوبی وەك کەسێتییەکی کوردی، لای ئەم کۆمەڵە پێگەیەکی مەرکەزیی بەدەست هێنا. ئەم مــەرکەزیەتە کاریگەری هەبوو لەسەر هزری ئەو مێژوونوسانەی ـ وەك نەریتێك ـ باوەڕیان پێی هەبوو و برەویان پێ دەدا.

دوای ئــەمــە بینینی کورد پەیوەست بوو بەو پەرەسەندنانەی بەسەر کایەی ئیسلامیدا هاتن و بوونە هۆی پاشەکشەی رۆشنبیری عەرەبیی ئیسلامی و کورتبوونەوەی لە وڵاتی شام و میسردا، لێرەوە مێژوونوسەکانیش لە دیدی دەسەڵاتی سیاسیی مەملوکییەوە لە کوردیان دەڕوانی، دەسەڵاتی مەملوکیش لە ململانێی لەگەڵ هێزە مەغۆلییەکان لە رۆژهەڵاتی ئیسلامیدا، هەوڵی دەدا کورد بە لای خۆیدا رابکێشێت، مێژوونوسیش لەم چوارچێوەیەدا باسی کوردی دەکرد و لێی دەرنەدەچوو.

8. کورد خاوەنی کاراییەکی مێژوویی زۆر نەبوو و لە ریزبەندییەکانی مێژوونوسە موسڵمانەکان بۆ نەتەوە شارستانییە ـ کاراکان لە مێژوودا هیچ پێگەیەکیان نەبوو، ئەم ناکاراییە یاخود کاراییە سەلبییە و دانانی کورد بە یەکێك لە نەتەوە کێوییەکان، بەسترا بوو بە هەڵسەنگاندنی مێژوونوسەکان و پەی بردنیان بە کارایی مێژوویی لە چوارچێوەی مێژووی گشتی یان مێژووی

سەراپاگیردا، ئەم هەڵسەنگاندن و پەی پێ بردنەش پەیوەست بوو بە چەند حوکمێکی پێشینە و چوارچێوەیەکی سنوردارو تەسکی بیرکردنەوەوە، کە لە مەرکەزیەتی ئەتنی و رۆشنبیری نەتەوە شارستانییەکان و پەراوێزخستنی نەتەوەکانی تری وەك کوردا خۆی دەنواند. بەڵام بە هاتنی ئیسلام و تێگەیشتنی گشتگیرانەی لە ئوممەت، تێڕوانین لە کارایی نەتەوەکان گۆڕا و چەند بیرمەندێك دەرکەوتن، لە گۆشەنیگایەکی جیاوازەوە لە کارایی نەتەوەکانیان دەڕوانی، بە تایبەتی ئیبن خەلدون باوەڕی بەوە هەبوو کارایی مێژوویی تایبەتە بە نەتەوە کۆچەرییەکان و کوردیش یەکێکە لەو نەتەوانە. بەڵام تێڕوانینی ئیبن خەلدون لە کارایی کورد، لە ئەنجامی تێکەڵاوییەکی راستەوخۆوە نەبووە لەگەڵ ئەم نەتەوەدا، بەڵکو ـ بە پلەی یەکەم ـ لە رێگەی نوسراوی ناو کتێبەکانەوە بووە. لەگەڵ ئەمەشدا ئەو کاتێك ـ بە پێی ئەم ریزبەندییە ـ لە دەوڵەتی ڕوانیوە، کوردی لە ریزبەندیی نەتەوەکاندا دەرنەهێناوە. کاتێکیش بەراوردێکی پێکهاتەییمان کرد لە نێوان تیۆرەکانی و ئەوەی لە بارەی میرنشینە کوردییەکانەوە دەیڵێت وەك نمونەیەکی قەوارەی سیاسیی پەسەند لای ئەو، کە لەسەر بنەمایەکی کۆچەری راوەستاوە، جۆرە لێکچوونێك یان تەواوکارییەکمان بینی لە نێوان مێژووی تیۆری لای ئیبن خەلدون و ئەو مێژووەی بۆ کوردی نوسیوە، بە بێ ئەوەی ئەمە مانای لێکچوونێك و وەك یەکییەکی تەواو بگەیەنێت.

3. کارای کوردی پەسەند کراو یان ویستراو لە زانینی مێژوویی ئیسلامیدا، ئەو تاکە کارا، یان ئەو تاکەیە، کە سەر بە کۆمەڵێکی تایبەت یان چینێکی پسپۆڕە. ئەم جۆرە کارابییەش لەو جۆرە نوسینە مێژوویيانەدا بەرجەستە بووە، کە ناونراوە (چینەکان و ژیاننامەکان). بەپێی پێدراوە مێژووییەکانی ئەم جۆرە نوسینەش، ئینتیمای کارا بۆ کۆمەڵە پسپۆڕەکەی (وەك فەقیهەکان و صۆفی و خاوەن نازناوەکان) زاڵتر و باڵادەستترە لە ئینتیما بۆ کۆمەڵە ئەتنییەکەی (کورد)، چونکە ئەم ئینتیما ئەتنیکییە لە مەسەلەی ناساندنی کاراکە تێ نەدەپەڕی. لە لایەکی ترەوە ئەم جۆرە نوسینە مێژووییە، لە کاتی تۆمارکردنی هەواڵەکانی کارای کورددا بەوە جیا دەکرێتەوە، کە خود پەسەندیی پێوە دیارە، چونکە مێژوونوس تەنها ئەو زانیارییانە لە بارەی کاراکەوە دێنێت، کە لەگەڵ میتۆدی تۆمارکردنی هەواڵەکانی چینەکە یان کۆمەڵە پسپۆڕەکەدا دەگونجێن.

10. ئەنجامی ئەو میتۆدەی، کە مێژوونوسەکان مێژوویان پێ تۆمار دەکرد، داخرانی زانینی مێژوویی بوو بەسەر خۆیدا و نەبوونی توانای رزگاربوون بوو لە قاڵبە نەگۆڕ و دیاریکراوەکانی بیرکردنەوەی مێژوویی، لە بینینی رووداوەکاندا. مێژوونوسەکان کاتێك هەواڵەکانیان لە گێڕەرەوەی هەواڵەکان وەردەگرت، ئەو هەواڵانەیان لەو چوارچێوەیە دەرنەدەهێنا، کە ئەو گێڕەرەوانە تیایدا بیریان دەکردەوە. ئەوان لە گێڕانەوە مێژووییەکەدا هەستیان بە ماقوڵیەت و پەسەندێتیی هەواڵەکە دەکرد لە سیاقی گشتیی مێژووی هەمەکیدا. گێڕانەوە مێژووییەکە بواری

بەوان نەدەدا بەسەر ناوەرۆکی هەواڵەکەدا بکرێنەوە و لە شیکردنەوەیدا قووڵ ببنەوە و ئەوە بهێنن کە گێڕانەوەکە بواری پێنادات وەك کۆکردنەوەی هەواڵەکانی کورد لە سیاقێکی مێژوویی تایبەتدا، چونکە ئەم هەواڵانە لە سیاقە مێژووییە گشتییەکاندا شوناسێکی گێڕانەوەییان هەیە و ئەم شوناسە بە جۆرێك لە جۆرەکان تەحەکوم بە تێڕوانین و هەڵوێستەکانی مێژوونوسانەوە دەکات.

سەرچاوەكان

سەرچاوەکان

یەکەم: دەستنوس

العمري: شهاب الدين احمد بن يحي بن فضل الله (143هـ/1348م)

1 ـ مسالك الابصار في ممالك الامصار، مخطوط مصوّر عن نسخة مكتبة احمد الثالث، طوبقا سراي، اسطانبول، اصدار: فؤاد سزكين، المجمع العلمي العراقي، رقم (23/300جـ).

ابن ناظر الجيش: عبد الرحمن محمد التميمي الحلبـي (186هـ/ 1384م)

2 ـ تثقيف التعريف، نسخة مصورة على المايكروفلم، رقم (1131)، مكتبة الدراسات العليا، كلية الآداب، جامعة بغداد.

دووەم: سەرچاوە عەرەبییە لاوەکییەکان

ـ القرآن الكريم

الآبي: الوزير الكاتب ابي سعد منصور بن حسين (ت421هـ/1030م).

1ـ نثر الدرّ، حققه: منير محمد المدني، مراجعة: د. حسين نصار، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، 1330.

ابن ابي اصبيغة: موفق الدين احمد بن قاسم بن خليفة (ت668هـ/1263م).

2 ـ عيون الانباء في طبقات الاطباء، شرح وتحقيق: نزار رضا، دار الحياة، بيروت، د. ت.

ابن الاثير: عزالدين ابو الحسن علي بن ابي الكرم محمد الجزري (ت630هـ/1233م).

3 ـ التاريخ الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل، تحقيق: عبدالقادر احمد طليمات، دار الكتب الحديثة، القاهرة، 1382هـ/1363م.

4 ـ الكامل في التاريخ، دار صادر، بيروت، 1313-1382.

0 ـ اللباب في تهذيب الانساب، دار صادر، بيروت، 1400هـ/ 1380م.

الادريسي: محمد بن محمد بن عبدالله ادريس بن يحي (ت060هـ/1160م).

6ـ نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، دون مكان وسنة طبع.

الازدي: ابو زكريا يزيد بن محمد بن اياس (ت334هـ/340م).

1ـ تاريخ الموصل، تحقيق: علي حبيبة، دار التحرير، 1361.

الازهري: ابو منصور محمد بن احمد (ت310هـ/380م).

8ـ تهذيب اللغة، حققه: علي حسن هلالي، مراجعة: محمد علي النجار، دار الكاتب العربي، القاهرة، 1361.

اسامة بن منقذ: مؤيد الدولة ابو مظفر اسامة الكناني الشيزري (ت084هـ/1288م).

3ـ كتاب الاعتبار، حرره: فيليب حتي، مطبعة جامعة برنستون، الولايات المتحدة، 1330.

الاسنوي: عبدالرحيم بن علي بن عمر الاموي (ت112هـ/1310م).

10ـ طبقات الشافعية، تحقيق: عبدالله الجبوري، دار الكتب العلمية، بيروت، 1401هـ/1381.

الاشعري: ابو الحسن علي بن اسماعيل (ت324هـ/336م).

11ـ مقالات الاسلاميين واختلاف المصلين، تحقيق: محمد محي الدينعبدالحميد، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، 1363هـ/1300م.

الاصبهاني: ابو نعيم احمد بن عبدالله (ت430هـ/1038م).

12ـ حلية الاولياء في طبقات الاصفياء، دار الكتب العلمية، بيروت، د. ت.

الاصبهاني: حمزة بن حسن (ت360هـ/010م).

13ـ تاريخ سني ملوك الارض والانبياء، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت، 1361.

الاصبهاني: ابو الفرج علي بن حسين (ت306هـ/366م).

14ـ كتاب الاغاني، الطبعة الثانية، بيروت، 1331.

الاصطخري: ابو اسحق ابراهيم بن محمد الفارسي (ت بعد 340هـ/301م).

10ـ المسالك والممالك، مطبعة بريل، ليدن، 1321.

ابن الاعثم الكوفي: ابو محمد احمد بن اعثم (ت314هـ/ 326م).

16ـ كتاب الفتوح، دار الندوة الجديدة، بيروت، 1310.

افلاطون: توفي (348 قبل الميلاد).

11ـ جمهورية افلاطون، ترجمة ودراسة: د. فؤاد زطريا، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، 1314.

الانصاري: شمس الدين ابو عبداللهمحمد ابي طالب الدمشقي المعروف بشيخ الربوة (ت121هـ/1326م).

18ـ نخبة الدهر في عجائب البرّ والبحر، مطبعة لايبزك، 1323، اعادت طبعه باوفيست مكتبة المثنى

ببغداد.

الباخرزي: ابو الحسن علي بن الحسن بن ابي الطيب (ت461هـ/ 1014م).

13ـ دمية القصر وعصرة اهل العصر، تحقيق: د. سامي مكي العانى، مطبعة المعارف، بغداد، 1331هـ/1311م.

البدليسي: الامير شرفخاني بن شمس الدين (ت حوالي 1010هـ/ 1601م).

20 ـ شرفنامة، ترجمة: محمد جميل الروذبيانى، الطبعة الثالثة، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل،
2002.

ابن بطوطة: ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن محمد بن ابراهيم اللواتى الطنجي (ت113هـ/1311م).

21 ـ رحلة ابن بطوطة، قدّم له وحققه: عبدالهادي التازي، مطبعة المعارف الجديدة، الرباط، 1331.

البغدادي: ابو منصور عبدالقاهر بن طاهر الاسفراييني (ت423هـ/1031م).

22 ـ الفرق بين الفرق، تحقيق: لجنة احياء التراث العربي، دار الجيل ودار الآفاق، بيروت، 1381.

البكري: ابو عبيد عبدالله بن عبدالعزيز الاندلسي (ت481هـ/1033م).

23 ـ معجم ما استعجم، تحقيق: مصطفى السقا، القاهرة، 1368هـ/1343م.

البلاذري: احمد بن يحي بن جابر (ت213هـ/832م).

24 ـ جمل من انساب الاشراف، تحقيق: سهيل زكار ورياض الزركلي، دار الفكر للطباعة، بيروت، 1336.

20 ـ فتوح البلدان، دار ومكتبة الهلال، بيروت، 1383.

البنداري: قوام الدين الفتح بن علي بن محمد (ت632هـ/1234م).

26 ـ تاريخ دولة آل سلجوق، دار الآفاق الجديدة، بغداد، 1383.

21 ـ سنا البرق الشامي، تحقيق: رمضان ششن، دار الكتاب الجديد، بيروت، 1312.

البيروني: ابو ريحان محمد احمد (ت440هـ/1048م).

28 ـ الآثار الباقية عن القرون الخالية، طبعه: ادوار سخاو، لايبزك، 1323، اعادت طبعه بالاوفيست مكتبة المثنى، بغداد، 1364.

23 ـ كتاب الجماهر في معرفة الجواهر، حيدر آباد/ الدكن، 1330هـ.

البيهقي: ابراهيم بن محمد (ت320هـ/332م

30 ـ المحاسن والمساوئ، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، مطبعة نهضة مصر، القاهرة، د. ت.

التنوخي: ابو علي لمحسن بن ابي القاسم (ت384هـ/334م).
31 ـ الفرج بعد الشدّة، تحقيق: عبود الشالجي، دار صادر، بيروت، 1318.
32 ـ نشوار المحاضرة واخبار المذاكرة، تحقيق: عبود الشالجي، دار صادر، بيروت، 1311.
ابن تيمية: ابو العباس تقي الدين احمد بن عبدالحليم الحراني (ت128هـ/1321م
33 ـ السياسة الشرعية في اصلاح الراعي والرعية، راجعه وحققه: علي سامي النشار واحمد زكي عطية،
الطبعة الثانية، دار الكتاب العربي، القاهرة، 1301.
الثعالبي: ابو منصور عبدالملك بن محمد النيسابوري (ت430هـ/1038م).
34 ـ تاريخ غرر السير لامعروف بكتاب غرر اخبار ملوك الفرس وسيرهم، مكتبة الاسدي، طهران، 1363.
30 ـ ثمار القلوب في المضاف والمنسوب، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، دار نهضة مصر للطباعة واللنشر، القاهرة، 1384هـ/1360م.
36 ـ خاص الخاص، قدّم له: حسن الامين، دار ومكتبة الحياة، بيروت، د. ت.
31 ـ لطائف المعارف، تحقيق: ابراهيم الابياري وحسن كامل الصيرفي، دار احياء الكتب العربية، القاهرة،
د.ت.
الجاحظ: ابو عثمان عمرو بن بحر (ت200هـ/863م).
38 ـ البيان والتبين، حققه: فوزي عطوي، الشركة اللبنانيةللكتاب، بيروت، 1368.
33 ـ الحيوان، حققه: عبدالسلام محمد هارون، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، القاهرة، 1368.
40 ـ رسائل الجاحظ، حققه: عبدالسلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة، 1384هـ/1364م.
ابن جبير: ابو الحسن محمد بن احمد (ت614هـ/1211م).
41 ـ رحلة ابن جبير، دار التراث العربي، بيروت، 1368.
الجرجاني: علي محمد الشريف (ت816هـ/1413م).
42 ـ كتاب التعريفات، مكتبة لبنان، بيروت، 1363.
الجهشياري: ابو عبدالله محمد بن عبدوس (ت331هـ/342م).
43 ـ الوزراء والكتاب، باعتناء: مصطفى السقا وآخرون، مطبعة مصطفى البابي الحلبي واولاده، القاهرة، 1301هـ/1338م.
الجواليقي: ابو منصور موهوب بن احمد بن محمد (ت040هـ/1140م).

44 ـ المعرب من الكلام الاعجمي على حروف المعجم، تحقيق: احمد محمد شاكر، الطبعة الثانية، مطبعة دار
الكتب، القاهرة، 1383هـ/1363م.

ابن الجوزي: جمال الدين ابي الفرج عبدالرحمن بن علي (ت031هـ/1200م).
40 ـ تلبيس ابليس ، مكتبة الشرف الجديد، بغداد، 1383.
46 ـ كتاب الاذكياء، حققه: محمد مرسي الخولي، القاهرة، 1310.
41 ـ المنتظم في تواريخ الملوك والامم، حققه وقدّم له: الاستاذ الدكتور سهيل زكار، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، 1410هـ/1330م.

حاجي خليفة: مصطفى بن عبدالله (ت1061هـ/1601م).
48 ـ كشف الظنون عن اسامي الكتب والفنون، طبعة فلوكل.

ابن الحبيب: ابو جعفر محمد بن حبيب (ت340هـ/306م).
43 ـ المحبر، تحقيق: ايلزه ليختن شيتز، مركز الموسوعات العالمية، بيروت، د. ت.

ابن الحزم الاندلسي: ابو محمد علي بن سعيد حزم (ت406هـ/1064م).
00 ـ جمهرة انساب العرب، تحقيق: لجنة من العلماء، دار الكتب العلمية، بيروت، 1418هـ/1388م.
01 ـ الفصل في الملل والاهواء والنحل، الطبعة الثانية، دار المعرفة للطباعة والنشر، بيروت، 1330هـ/
1310م.

الحسيني: ابو الحسن علي بن ابي الفوارس (ت624هـ/1008م).
02 ـ زبدة التواريخ في اخبار الامراء والملوك السلجوقية، تحقيق: محمد نورالدين، الطبعة الثالثة، دار إقراء
للنشر والتوزيع، بيروت، 1406هـ/1386م.

الحليمي: حسين بن حسن بن محمد البخاري (ت403هـ/1012م).
03 ـ المنهاج في شعب الايمان، تحقيق: حلمي محمد فودة، دار الفكر، بيروت، 1313.

ابن حمدون: محمد بن حسن بن محمد علي (ت062هـ/1166م).
04 ـ التذكرة الحمدونية، تحقيق: احسان عباس وبكر عباس، دار صادر، بيروت، 1336.

الحميري:
00 ـ التيجان في ملوكالحمير واليمن، نشره: م. ف. كرنكو، حيدر آباد/ الدكن، 1341هـ.

الحنبلي: احمد بن ابراهيم (ت816هـ/1412م).
06 ـ شفاء القلوب في مناقب بني ايوب، تحقيق: ناظم رشيد، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1318.

ابو حنيفة الدينوري: احمد بن داود بن ونند (ت282هـ/830م).
01 ـ الاخبار الطوال، تحقيق: عمر فاروق الطبّاع، دار الارقم بن ابي الارقم، بيروت، د. ت.

ابن الحوقل: ابو القاسم محمد بن علي النصيبي (ت361هـ/318م).
08 ـ صورة الارض، الطبعة الثالثة، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت، 1313.

الخزرجي: موفق الدين ابو الحسن علي بن وهاس الزبيدي (ت812هـ/1403م).
03 ـ العقود اللؤلؤية في تاريخ الدولة الرسولية، تحقيق: محمد بن علي الاكوع، صنعاء، 1383.

الخطيب البغدادي: الحافظ ابو بكر احمد بن علي (ت463هـ/1010م).
60 ـ تاريخ بغداد، دار الكتاب العربي، بيروت، د. ت.

ابن خلدون: ابو زيد عبدالرحمن بن محمد (ت808هـ/1406م).
61 ـ تاريخ ابن خلدون،تحقيق: خليل شحادة، الطبعة الثالثة، دار الفكر، بيروت، 1336.
62 ـ التعريف بابن خلدون ورحلته غربا وشرقا، دار الكتاب اللبناني، بيروت، 1313.
63 ـ المقدمة، دار العودة، بيروت، 1381.

ابن خلكان: ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد الاربلي (ت681هـ/1282م).
64 ـ وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق: احسان عباس، دار صادر، بيروت، د. ت.

خليفة بن خياط: ابو عمرو خليفة بن خياط بن ابي هبيرة (ت240هـ/804م).
60 ـ تاريخ خليفة بن خياط، تحقيق: د. اكرم ياء العمري، دار القلم ومؤسسة الرسالة، بيروت، 1331هـ/
1311م.

الخوارزمي: ابو عبدالله محمد بن احمد بن يوسف الكاتب (ت318هـ/331م).
66 ـ مفاتيح العلوم، مطبعة الشرق، القاهرة، 1342هـ/1323م.

الخوارزمي: محمد بن عباس الطبري.
61 ـ رسائل الخوارزمي، تقديم: الشيخ نسيب وهيبة الخازن، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت، 1310.

ابن دحية: مجد الدين عمر بن حسن بن علي المعروف بذي النسبين (ت633هـ/1236م).

68 ـ النبراس في تاريخ خلفاء بني العباس، حققه ووضع حواشيه: عباس العزاوي، مطبعة المعارف، بغداد،
1348.

ابن دريد: ابو بكر محمد بن الحسن بن دريد (ت321هـ/333م).
63 ـ الاشتقاق، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، مؤسسة الخانجي، القاهرة، 1318هـ/1308م.
10 ـ جمهرة اللغة، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد/الدكن، 1340هـ.

الدواداري: ابو بكر عبدالله بن ايبك (ت136هـ/1330م).
11 ـ كنز الدرر وجامع الغرر ـ الدرة المضيئة في اخبار الدولة الفاطمية، تحقيق: صلاح الدين المنجد، مطبعة
لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، 1380هـ/1361م.
12 ـ الدرة الزكية في اخبار الدولة التركية، تحقيق: اولرخ هارمان، القاهرة، 1311.

الذهبي: شمس الدين ابي عبدالله محمد بن احمد بن عثمان (ت148هـ/1341م).
13 ـ تاريخ الاسلام ووفيات المشاهير والاعلام، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، دار الكتاب اللبناني، بيروت، حوادث ووفيات (141هـ ـ 161هـ)، 1388، الاجزاء الاخرى طبع في 1333.
14 ـ تذطرة الحفاظ، دار احياء التراث العربي، بيروت، 1308.
10 ـ سير اعلام النبلاء، تحقيق: شعيب الارنؤوط ومحمد نعيم القرقوسي، الطبعة الثالثة، مؤسسة الرسالة،
بيروت، 1386.
16 ـ العبر في خبر من غبر، حققه وضبطه: ابو هاجر محمد السعيد، دار الكتب العلمية، بيروت، د. ت.
11 ـ المشتبه في الرجال اسمائهم وانسابهم، تحقيق: علي محمد البجاوي، دار احياء الكتب العربية، القاهرة،
1362.

الرازي: ابو بكر محمد بن زكريا (ت320هـ/332م).
18 ـ رسائل فلسفية، الطبعة الثانية، دار الآفاق الجديدة، بيروت، 1311.

ابن رشد: ابو الوليد محمد بن احمد (ت030هـ/1138م).
13 ـ الضروري في السياسة ـ مختصر كتاب السياسة لأفلاطون، نقله عن العبرية: احمد شحلان، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، 1338.

الروذراوردي: ابو شجاع محمد بن الحسين ظهير الدين (ت481هـ/1034م).
80 ـ ذيل كتاب تجارب الامم، اعتنى بنسخه وتصحيحه: هـ. ف. امدروز، مطبعة شركة التمدن الصناعية، مصر، 1316.

الزبيدي: ابو الفيض محب الدين محمد مرتضى الحسيني (ت1206هـ/1131م).
81 ـ تاج العروس من جواهر القاموس، دار مكتبة الحياة، بيروت، د. ت.
82 ـ ترويح القلوب في ذكر ملوك بني ايوب، تحقيق: صلاح الدين المنجد، مطبعة الترقي، دمشق، 1311.

الزمخشري: ابو القاسم محمود بن عمر بن محمد (ت038هـ/1143م).
83 ـ الجبال والامكنة والبقاع، تحقيق: ابراهيم السامرائي، مطبعة السعدون، بغداد، 1368.

ابن الساعي: ابو طالب تاج الدين علي بن انجب بن عثمان البغدادي (ت641هـ/1216م).
84 ـ الجامع المختصر في عنوان التواريخ وعيون السير، تحقيق: مصطفى جواد، المطبعة السريانية الكاثوليكية، بغداد، 1334.

سبط ابن الجوزي: شمس الدين يوسف بن قزاوغلي (ت604هـ/1206م).
80 ـ مرآة الزمان في تاريخ الاعيان، السفر الاول، حققه وقدّم له: احسان عباس، دار الشروق، بيروت، 1400هـ/ 1380م.
86 ـ مرآة الزمان في تاريخ الاعيان، حوادث (340-441هـ)، تحقيق: جنان خليل الهموندي، بغداد، 1330.
81 ـ مرآة الزمان في تاريخ الاعيان، حوادث (448-480هـ)، عني بنشره وراجعه: علي سويم، مطبعة
الجمعية التاريخية التركية، انقرة، 1368.

السبكي: تاج الدين عبدالوهاب بن تقي الدين (ت111هـ/1363م).
88 ـ طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق: محمد محمود الطناحي وعبدالفتاح محمد الحلو، مطبعة عيسى البابي
الحلبي، القاهرة، 1364-1310.

السخاوي: شمس الدين محمد بن عبدالرحمن (ت302هـ/1431م).
83 ـ الاعلان بالتوبيخ لمن ذم التاريخ، تحقيق: فرانز روزنتال، منشور ضمن كتاب: علم التاريخ عند المسلمين، ترجمة: صالح احمد العلي، مكتبة المثنى، بغداد، 1363.

ابن سعد: محمد بن سعد (ت230هـ/844م).

30 ـ الطبقات الكبرى، حققه: احسان عباس، دار بيروت للطباعة والنشر، بيروت، 1400هـ/1380م.

ابن سعيد المغربي: ابو الحسن علي بن موسى بن سعيد (ت680هـ/1286م).

31 ـ كتاب الجغرافيا، تحقيق: اسماعيل المغربي، المكتب البخاري للطباعة والنشر، بيروت، 1310.

السلمي: محمد بن الحسين بن محمد (ت412هـ/1021م).

32 ـ طبقات الصوفية، تحقيق: نورالدين شريبة، الطبعة الثالثة، مكتبة الخانجي، القاهرة، 1406هـ/1386م.

السمعاني: ابو سعيد عبدالكريم بن محمد منصور (ت062هـ/1161م).

33 ـ الانساب، تقديم وتعليق: عبدالله عمر البارودي، دار الجنان، بيروت، 1408هـ/1388م.

34 ـ التحبير في المعجم الكبير، تحقيق: منيرة ناجي سالم، مطبعة الارشاد، بغداد، 1330هـ/1310م.

السيوطي: جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر (ت311هـ/1006م).

30 ـ المزهر في علوم اللغة وانواعها، شرحه وضبطه: محمد احمد جاد المولى وآخرون، دار احياء الكتب العربية، القاهرة، د. ت.

ابو شامة: شهاب الدين عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسي (ت660هـ/1266م).

36 ـ الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، تحقيق: محمد حلمي محمد احمد، المؤسسة المصرية للتأليف والطباعة ـ القاهرة، ج1، ق1، 1306، ج1، ق2، 1362.

31 ـ الذيل على الروضتين او تراجم رجال القرنين السادس والسابع، عني بنشره: عزت العطار الحسيني،
الطبعة الثانية، دار الجيل، بيروت، 1314.

ابن شاهنشاه الايوبي: مجدالدين بن تقي الدين عمر (ت611هـ/1220م).

38 ـ مضمار الحقائق وسر الخلائق، تحقيق: حسن حبشي، دار الهنا للطباعة، القاهرة، 1368.

ابن شداد: ابو المحاسن بهاءالدين يوسف بن رافع الاسدي (ت632هـ/1234م).

33 ـ النوادر السلطانية والمهاسن اليوسفية (سيرة صلاح الدين الايوبي)، تحقيق: جمال الدين الشيال، الدار
المصرية للتأليف والترجمة، القاهرة، 1364.

ابن شداد: عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم (864هـ/1280م).

100ـ الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة، (قسم الجزيرة)، تحقيق: يحيى عبارة، منشورات وزارة
الثقافة والارشاد القومي، دمشق، 1318.

الشهرستاني: ابو الفتح محمد بن عبدالكريم (ت048هـ/1103م).
101ـ كتاب الملل والنحل، تحقيق: محمد بن فتح الله بدران، الطبعة الثالثة، مطبوعات الشريف الرضي،
قم، 1364هـ. ش.

الشيرازي: المؤيد في الدين هبة الله بن موسى بن داود (ت410هـ/1011م).
102ـ سيرة المؤيد في الدين داعي الدعاة، تحقيق: محمد كامل حسين، دار الكتاب المصري، القاهرة، 1343.

ابن الصابوني: جمال الدين ابي حامد محمد (ت680هـ/1281م).
103ـ تكملة اكمال الكمال، حققه وقدم له: مصطفى جواد، عالم الكتب، بيروت، 1406هـ/1386.

الصابي: ابو الحسين هلال بن المحسن (ت448هـ/1006م).
104ـ تاريخ الهلال الصابي، اُلحق بذيل الروذراوردي، عني بتصحيحه: هـ.ف. امدروز وبعده د.س.
مرجليوث، مطابع شركة التمدن الصناعية، مصر، 1313.
100ـ رسوم دار الخلافة، تحقيق: ميخائيل عواد، مطبعة العاني، بغداد، 1364.
106ـ المنتزع من كتاب التاجي، تحقيق وشرح: محمد حسين الزبيدي، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1311.

صاعد الاندلسي: صاعد بن احمد بن عبدالرحمن (ت462هـ/1063م).
101ـ طبقات الامم، حققه: لويس شيخو اليسوعي، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، 1312.

ابن صصري: محمد بن محمد (ت133هـ/1331م).
108ـ الدرّة المضيئة في الدولة الظاهرية، تحقيق: وليم برينر، جامعة كاليفورنيا، بيركرلي، د. ت.
الصفدي: صلاح الدين خليل بن ايبك (ت164هـ/1363م).
103ـ نكث الهميان في نكت العميان، طبعه: احمد زكي بك، المطبعة الجمالية، القاهرة، 1311.
110ـ الوافي بالوفيات، ج1، باعتناء: هلموت ريتر فرانز شتاير، الاجزاء الاخرى باعتناء: س. ديدريننغ
وفرانشتايز وآخرين، فيسبادن، 1364-1382.

الصولي: ابوبكر محمد بن يحي (ت330هـ/341م).

111ـ اخبار الراضي بالله والمتقي لله، تحقيق: ونشر: ج. هيورث دن، الطبعة الثانية، دار المسيرة، بيروت،

1313.

112ـ ادب الكتاب، المطبعة السلفية، القاهرة، 1341هـ/1322.

الطبري: محمد بن جرير (ت310هـ/322م).

113ـ تاريخ الرسل والملوك، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، الطبعة الرابعة، دار المعارف، القاهرة، 1360 -1311.

ابن الطقطقي: محمد بن علي بن طباطبا (ت108هـ/1303م).

114ـ الفخري في الآداب السلطانية، مطبعة محمد علي صبيح واولاده، جامعة الازهر، القاهرة، 1362.

العباسي: الحسن بن عبدالله بن محمد بن عمر (بدأ بتأليف كتابه سنة 108هـ/1308م).

110ـ آثار الاول في ترتيب الدول، مطبعة بولاق، مصر، 1230هـ.

عبدالحميد الكاتب: عبدالحميد بن يحي بن سعيد العمري (ت132هـ/100م).

116ـ رسالة في نصيحة ولي العهد عبدالله بن مروان بن محمد، ضمن كتاب: رسائل البلغاء، اختيار وتصنيف: محمد كرد علي، دار الكتب العربية، القاهرة، 1304.

ابن عبد ربه: احمد بن محمد عبد ربه الاندلسي (ت328هـ/333م).

111ـ العقد الفريد، تحقيق: عبدالمجيد الترحيني، دار الكتب العلمية، بيروت، 1331.

ابن عبدالظاهر: محي الدين ابو الفضل عبدالله بن رشيد الدين (ت632هـ/1233م).

118ـ تشريف الايام والعصور في سيرة الملك المنصور، تحقيق: مراد كامل، القاهرة، 1361.

ابن العديم: كمال الدين ابي القاسم عمر بن احمد (ت660هـ/1262م).

113ـ زبدة حُلب في تاريخ حلب، عني بنشره وتحقيقه: سامي الدهان، المعهد الفرنسي للدراسات العربية،

دمشق، 1304.

ابن العساكر: علي بن الحسن بن هبة الله الشافعي (ت011هـ/1110م).

120ـ تهذيب تاريخ دمشق الكبير، هذّبه ورتبه: الشيخ عبدالقادر بدران، الطبعة الثانية، دار المسيرة، بيروت، 1313.

العماد الكاتب الاصبهاني: محمد بن محمد بن حامد بن عبدالله بن علي (ت031هـ/1201م).

121ـ البرق الشامي، ج4، تحقيق: مصطفى الحياري، عمان، 1381، ج0، تحقيق: وتقديم: خالد صالح حسين، عمان، 1381.

122 ـ خريدة القصر وجريدة العصر، (القسم الخاص ببلاد الشام والجزيرة)، تحقيق: شكري فيصل، المطبعة الهاشمية، دمشق، 1368، (القسم العراقي)، حققه وشرحه: محمد بهجة الاثري، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1313.

123ـ الفتح القسي في فتح القدسي، تحقيق: محمد محمود صبح، الدار القومية، القاهرة، 1360.

ابن العمراني: محمد بن علي بن محمد (ت080هـ/1184).

124ـ الانباء في تاريخ الخلفاء، تحقيق وتقديم ودراسة: قاسم السامرائي، لايدن، 1313.

العمري: شهاب الدين احمد بن يحي بن فضل الله (ت143هـ/1348م).

120ـ التعريف بالمصطلح الشريف، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الكتب العلمية، بيروت، 1388.

126ـ مسالك الابصار في ممالك الامصار، الجزء الاول، حققه: احمد زكي باشا، دار الكتب المصرية، القاهرة، 1324.

غرس النعمة: محمد بن هلال بن محسن الصابي (ت480هـ/1081م).

121ـ الهفوات النادرة، تحقيق: صالح الاشتر، مجمع اللغة العربية، دمشق، 1381هـ/1361م.

الغزالي: الامام ابي حامد بن محمد الغزالي (ت000هـ/1111م).

128ـ إحياء علوم الدين، الطبعة الثالثة، دار الفكر، بيروت، 1411هـ/1331م.

الغياثي: عبدالله بن فتح الله البغدادي (ت بعد831هـ/1486م).

123ـ تاريخ الغياثي، تحقيق: طارق نافع الحمداني، مطبعة اسعد، بغداد، 1310.

ابن الفارس: ابو الحسن احمد بن زكريا (ت330هـ/1004م).

130ـ معجم مقاييس اللغة، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، دار الفكر للطباعة والنشر، القاهرة، 1313.

الفارقي: محمد بن يوسف بن علي بن الازرق (ت012هـ/1116م).

131ـ تاريخ الفارقي، تحقيق: بدوي عبداللطيف عوض، راجعه: محمد شفيق غربال، الهيئة العامة لشؤون المطابع الاميرية، القاهرة، 1303.

ابو الفداء الايوبي: الملك المؤيد عمادالدين اسماعيل بن محمد (ت132هـ/1332م).

132ـ تقويم البلدان، دار الطباعة السلطانية، باريس، 1840م.
133ـ المختصر في اخبار البشر، المطبعة الحسينية، القاهرة، 1320هـ.

ابن الفرات: ناصر الدين محمد بن عبدالرحيم (808هـ/1404م).
134ـ تاريخ ابن الفرات، مج4، تحقيق: حسن محمد الشماع، دار الطباعة الحديثة، البصرة، 1361-1368. ج8، تحقيق: قسطنطين زريق، المطبعة الامريكانية، بيروت، 1336.

ابن الفقيه: ابوبكر احمد بن محمد الهمداني (ت310هـ/322م).
130ـ مختصر كتاب البلدان، طبع بمطابع بريل، ليدن، 1302هـ/1880م. اعادت طبعة بالاوفيست مكتبة المثنى ببغداد.

ابن الفوطي: كمال الدين ابو الفضل عبدالرزاق بن احمد الشيباني(ت123هـ/1323م).
136ـ مجمع الآداب في معجم الالقاب، تحقيق: محمد الكاظم، مؤسسة الطباعة والنشر، وزارة الثقافة والارشاد الاسلامي، طهران، 1416هـ.

الفيروز آبادي: مجدالدين محمد بن يعقوب (ت811هـ/1414م).
131ـ القاموس المحيط، مؤسسة الحلبـي وشركاه، القاهرة، د. ت.

ابن قتيبة: ابو محمد عبدالله بن مسلم الدينوري (ت216هـ/883م).
138ـ الامامة والسياسة، تحقيق: علي شيري، منشورات الشريف الرضي، قم، 1330م.
133ـ الشعر والشراء، دار الثقافة، بيروت، د. ت.
140ـ كتاب العرب او الرد على الشعوبية، ضمن كتاب رسائل البلغاء، اختيار وتصنيف: محمد كرد علي،
دار الكتب العربية، القاهرة، 1304.
141ـ عيون الاخبار، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرةن 1313.
142ـ المعارف، صححه وعلق عليه: محمد اسماعيل عبدالله الصاوي، الطبعة الثانية، دار احياء التراث العربي، بيروت، 1330هـ/1310.

قدامة بن جعفر: ابو الفرج الكاتب البغدادي (ت331هـ/348م).
143ـ الخراج وصناعة الكتابة، شرح وتعليق: محمد حسين الزبيدي، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1381.

القرطبـي: عريب بن سعيد (ت366هـ/311م).
144ـ صلة تاريخ الطبري، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، دار المعارف، القاهرة، 1382.

القرماني: ابو العباس احمد بن يوسف (ت1013هـ/1610م).
140ـ اخبار الدول وآثار الاول في التاريخ، عالم الكتب، بيروت، د. ت.

القزويني: ابو زكريا محمد بن محمود (ت682هـ/1283م).
146ـ آثار البلاد واخبار العباد، دار صادر، بيروت، 1360.

القشيري: ابو القاسم عبدالكريم بن هوازن النيسابوري (ت460هـ/1012م).
141ـ الرسالة القشيرية في علم التصوف، تحقيق وتعليق: الشيخ عبدالحليم محمود، تقديم: علي ابوالخير، دمشق/ بيروت، 1423هـ/2003م.

القفطي: ابو الحسن علي بن يوسف (ت646هـ/1248م).
148ـ تاريخ الحكماء من كتاب اخبار العلماء باخبار الحكماء، لايبزك، 1303.

ابن القلانسي: ابو يعلى حمزةبن اسد بن علي التميمي (ت000هـ/1160م).
143ـ ذيل تاريخ دمشق، مطبعة الآباء اليسوعيين، بيروت، 1308.

القلقشندي: ابو العباس احمد بن علي (ت821هـ/ 1418م).
100ـ صبح العشى في صناعة الانشاء، تحقيق: محمد حسين شمس الدين، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، 1381.
101ـ قلائد الجمان في التعريف بقبائل الزمان، تحقيق: ابراهيم الابياري، دار الكتب الحديثة، القاهرة، 1363.

ابن الكازروني: ظهيرالدين علي بن محمد (ت631هـ/1231م).
102ـ مختصر تاريخ، تحقيق: مصطفى جواد، مطبعة الحكومة، بغداد، 1310.

الكافيجي: محي الدين محمد بن سليمان (ت813هـ/1414م).
103ـ المختصر في علم التاريخ، تحقيق: فرانز روزنتال، ضمن كتاب: علم التاريخ عند المسلمين، مكتبة المثنى، بغداد، 1363.

الكتبي: محمد بن شاكر بن احمد (ت164هـ/1363م).
104ـ عيون التاريخ، (حوادث 688-633هـ)، تحقيق: نبيلةعبدالمنعم داود، مطبعة اسعد، بغداد، 1331.
100ـ فوات الوفيات، تحقيق: احسان عباس، دار صادر، بيروت، 1313-1314.

ابن كثير: عمادالدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر القرشي (ت114هـ/1313م).
106ـ البداية والنهاية في التاريخ، مطبعة السعادة، القاهرة، د. ت.

ماركوبولو: الرحالة الايطالي (ت123هـ/1323م).

101ـ رحلة ماركوبولو، ترجمة: عبدالعزيز جاويد، الهيئة المصرية العامة للكتاب، مصر، 1311.

ماري بن سليمان: (القرن الخامس الهجري/ الحادي عشر الميلادي).

108ـ اخبر فطاركة كرسي المشرق من كتاب المجدل، طبع في رومية الكبرى، 1833م.

الماوردي: ابو الحسن علي بن محمد حبيب البصري البغدادي (ت400هـ/ 1008م).

103ـ الاحكام السلطانية والولايات الدينية، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1383.

160ـ قوانين الوزارة وسياسة الملك، دراسة وتحقيق: رضوان السيد، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت،

.1313

161ـ نصيحة الملوك، تحقيق: محمد جاسم الحديثي، مطابع دار الحرية، بغداد، 1386.

المبرد: ابو العباس محمد بن يزيد (ع280هـ/838م).

162ـ نسب عدنان وقحطان، تحقيق: عبدالعزيز الميمني الراجكوتي، مطابع القطر الوطني، الدوحة، 1404هـ/ 1384م.

ابن المستوفي: شرف الدين ابو البركات المبارك بن احمد الاربلي (ت631هـ/1233م).

163ـ تاريخ اربل المسمى بناهة البلد الخامل بمن ورده من الاماثل، حققه وعلق عليه: سامي بن السيد خماس الصقار، دار الرشيد للنشر، بغداد، 1380.

مسعر بن مهلهل: ابو دلف مسعر بن مهلهل الخزرجي (330هـ/1000م)

164ـ الرسالة الثانية، اعتنى بنشرها: و. مينورسكي، مطبعة جامعة القاهرة، القاهرة، 1300.

مسعود بن نامدار: (الف كتابه في القرن الخامس الهجري).

160ـ فصول من تاريخ الباب وشروان، اعتنى بنشرها: ع. و. مينورسكى، كامبدرج، 1308.

المسعودي: ابو الحسن علي بن الحسين بن علي (ت346هـ/301م)

166ـ مروج الذهب والمعادن، قدم له: محمد محي الدين عبدالحميد، الشركة العالمية للكتاب، بيروت، 1383.

161ـ التنبيه والاشراف، دار ومكتبة الهلال، بيروت، 1381.

مسكويه: ابو علي احمد بن محمد (ت421هـ/1030م).

168ـ تجارب الامم وتعاقب الهمم، تحقيق: هـ. ف. امدروز، مطبعة شركة التمدن الصناعية، مصر، 1314.

163ـ هذيب الاخلاق وتطهير الاعراق، حققه وشرحه: ابن الخطيب، المطبعة المصرية ومكتبتها، مصر، د.ت.

110ـ الحكمة الخالدة، حققه وقدم له: عبدالرحمن بدوي، انتشارات دانشگاه تهران، طهران، 1311هـ. ش.

مشيحا زخا: (لقرن السادس الميلادي).

111ـ كرونولوجيا اربيل، ترجمة وتعليق: عزيز عبدالاحد نباتي، دار آراس للطباعة والنشر، اربيل، 2001.

المقدسي: ابو محمد عبدالله بن احمد بن محمد بن قدامة (ت620هـ/1223م

112ـ كتاب التوابين، حققه: عبدالقادر الارناؤوط، مكتبة الشرق الجديد، بغداد، 1383.

113ـ احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، مطبعة بريل، ليدن، 1303، اعاد طبعه بالاوفسيت: مكتبة

المثنى ببغداد.

المقدسي: مطهر بن طاهر (ت324هـ/336م).

114ـ البدء والتاريخ، وضع حواشيه: خليل عمران منصور (نسبه خطاء الى ابن البلخي)، دار الكتب العلمية، بيروت، 1411هـ/1331م.

المقريزي: تقي الدين احمد بن علي بن عبدالقادر (ت840هـ/1441م).

110ـ اتعاظ الحنفا باخبار الائمة الفاطميين الخلفا، تحقيق: جمال الدين الشيال، دار الفكر العربي، القاهرة،

1348.

116ـ السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمي، بيروت، 1418هـ/ 1331م.

111ـ المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار المعروف بخطط المقريزي، دار الكتب، بيروت، د. ت.

118ـ نحل عبر النحل، دراسة وتحقيق: د. عبدالمجيد دياب، دار الفضيلة، القاهرة، 1331.

منجم باشي: احمد بن لطف الله (ت1112هـ/1100م).

113ـ جامع الدول ـ باب في الشدادية، عني بتحقيقه ونشره: و. مينورسكي، كامبردج، 1308.

المنذري: زكي الدين ابو محمد بن عبدالقوي (ت606هـ/1208م).

180ـ التكملة لوفيات النقلة، تحقيق: د. بشار عواد معروف، مطبعة الآداب، النجف الاشرف، 1368-

.1311

ابن منظور: ابو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الافريقي المصري (ت111هـ/1311م).
181ـ لسان العرب، دار صادر، بيروت، د. ت.

مؤلف مجهول: (الفرن الثالث الهجري/التاسع الميلادي).
182ـ اخبار الدولة العباسية ـ اخبار العباس وولده، تحقيق: عبدالعزيز الدوري وعبدالجبار المطلبي، دار الطليعة، بيروت، 1311.

مؤلف مجهول: (من مؤرخي الاندلس).
183ـ اخبار مجموعة في فتح الاندلس وضكر امرائها، مطبعة ربدنير، مدريد، 1861، اعاد طبعه بالاوفسيت مكتبة المثنى ببغدد.

مؤلف مجهول: (القرن السادس الهجري/الثاني عشر الميلادي).
184ـ العيون والحدائق في اخبار الحقائق، الجزء الرابع، تحقيق: نبيلة عبدالمنعم داود، مطبعة النعمان، النجف الاشرف، 1312.

ناسر خسرو: معين الدين القبادياني العلوي المروزي (ت481هـ/1088م).
180ـ سفرنامه، نقله الى العربية: يحي الخشاب، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، 1340.

ابن نباته: جمال الدين بن نباته المصري (ت168هـ/1366م).
186ـ سرح العيون في شرح رسالة ابن زيدون، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، بيروت، 1386.

ابن النديم: محمد بن اسحاق بن محمد (ت383هـ/333م).
181ـ الفهرست، مطبعة الاستقامة، القاهرة، د. ت.

النويري: شهاب الدين احمد بن عبدالوهاب (ت133هـ/1332م).
188ـ نهاية الارب في فنون الادب، مطابع كوستان توماس وشركاه، القاهرة، د. ت.

الهمداني: لسان اليمن ابو محمد الحسن بن احمد بن يعقوب (ت334هـ/340م).
183ـ الأكليل، حققه: محمد بن علي الاكوع، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1383.
130ـ صفة جزيرة العرب، تحقيق: محمد بن علي الاكوع، الطبعة الثالثة، صنعاء، 1383.

الهمداني: محمد بن عبدالملك (ت021هـ/1121م).
131ـ تكملة تاريخ الطبري، تحقيق: محمد ابو الفضل ابراهيم، دار المعارف، القاهرة، 1382.

الهروي: ابو الحسن علي بن ابو بكر (ت611هـ/1214م).

132ـ الاشارات الى معرفة الزيارات، تحقيق: جانين سورديل، دمشق، 1303.

ابن واصل: جمال الدين محمد بن سالم (ت631هـ/1231).

133ـ مفرج الكروب في اخبار بني ايوب، تحقيق: جمال الدين الشيال، الجزء الاول، مطبعة جامعة فؤاد الاول، الجزء الثاني، المطبعة الاميرية، القاهرة، 1301.

الواقدي: ابو عبدالله محمد بن عمر (ت201هـ/823م).

134ـ تاريخ فتوح الجزيرة والخابور ودياربكر والعراق، تحقيق: عبدالعزيز فياض حرفوش، دار البشائر، دمشق، 1336.

ابن الوردي: ذين الدين عمر (ت143هـ/1348م).

130ـ تاريخ ابن الوردي المسمى تتمة المختصر في اخبار البشر، منشورات المطبعة الحيدرية، النجف، 1363.

الوهراني: الشيخ ركن الدين محمد بن محمد محرز (ت010هـ/1113م).

136ـ منامات الوهراني ومقاماته ورسائله، تحقيق: ابراهيم شعلان ومحمد نعش، دار الكتاب العربي، القاهرة، 1368.

اليافعي: ابو محمد عبدالله بن اسعد بن علي اليمني (ت168هـ/1366م).

131ـ مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان، وضع حواشيه: خليل منصور،

دار الكتب العلمية، 1411هـ/1331م.

ياقوت الحموي: شهاب الدين ابي عبدالله ياقوت بن عبدالله الرومي (ت626هـ/1223م).

138ـ المشترك زضعا والمفترق صقعا، كوتنكن، 1846م.

133ـ معجم الادباء المسمى ارشاد الاريب الى معرفة الاديب، دار احياء التراث العربي، بيروت، 1336.

200 ـ معجم البلدان، دار صادر، بيروت، د. ت.

201 ـ المقتضب من كتاب جمهرة النسب، تحقيق: ناجي حسن، الدار العربية للموسوعات، بيروت، 1381.

يحي بن مسعدة: (عاش في القرن الخامس الهجري).

202 ـ رسالة يحي بن مسعدة ردا على الشعوبية، ضمن كتاب: نوادر المخطوطات، بتحقيق: عبدالسلام هارون، الطبعة الثانية، الناشر مكتبة الخانجي، القاهرة، 1313.

اليعقوبي: احمد بن واضح بن جعفر بن وهب (ت بعد232هـ/300م).

203 ـ البلدان، الطبعة الثالثة، المطبعة الحيدرية، النجف، 1311هـ/1301م.
204 ـ تاريخ اليعقوبي، دار صادر، دار بيروت، بيروت، 1361.
200 ـ مشاكلة الناس لزمانهم، تحقيق: وليم ملورد، دار الكتاب الجديد، بيروت، 1362.

ابو يعلى الفراء: محمد بن الحسين بن محمد (ت408هـ/1064م).
206 ـ الاحكام السلطانية، تصحيح وتعليق: محمد حامد الفقي، مطبعة مصطفى البابي الحلبي واولاده،
القاهرة، 1306هـ/1338م.

ابو يوسف: يعقوب بن ابراهيم (ت132هـ/808م).
201 ـ كتاب الخراج، ضمن: في التراث الاقتصادي الاسلامي، دار الحداثة، بيروت، 1330.

اليونيني: موسى بن محمد بن احمد قطب الدين (ت126هـ/1326م).
208 ـ ذيل مرآة الزمان، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد/ الدكن، مج1، 1304، مج2، 1360.

سێهەم: سەرچاوە سەرەکییە عەرەبییەکان

ابراهيم: عبدالله
1ـ المركزية الاسلامية ـ سورة الآخر في المخيال الاسلامي خلال القرون الوسطى، المرطز الثقافي العربي، بيروت/الدار البيضاء، 2001.

ابو ضيف: مصطفى
2 ـ منهج البحث التاريخي بين الماضي والحاضر، مطبعة النجاح الجديدة، الدار البيضاء، 1381.

احمد: جمال رشيد
3 ـ ظهور الكرد في التاريخ ـ دراسة شاملة عن خلفية الامة الكردية ومهدها، دار ئاراس للنشر، اربيل، 2003.

ادي شير
4ـ معجم الالفاظ الفارسية المعربة، مكتبة لبنان، بيروت، 1380.

اركون: محمد
0ـ تاريخية الفكر العربي الاسلامي، ترجمة: هاشم صالح، مركز الانماء القومي، والمركز الثقافي، بيروت، 1338.

6ـ الفكر الاسلامي ـ قراءة علمية، ترجمة: هاشم صالح، مركز الانماء القومي، بيروت، 1381.
1ـ نزعة الانسنة في الفكر العربي ـ جيل مسكويه والتوحيدي، ترجمة: هاشم صالح، دار الساقي، بيروت، 1331.
8ـ نقد العقل الديني ـ كيف نفهم الاسلام اليوم، ترجمة: هاشم صالح، دار الطليعة للطباعة، بيروت، 1338.

اسماعيل: محمود

3 ـ الحركات السرية في الاسلام ـ رؤية عصرية، دار القلم، بيروت، 1313.

امين: احمد

10ـ ضحى الاسلام، دار الكتاب العربي، بيروت، د. ت.

امين: حسين

11ـ تاريخ العراق في العصر السلجوقي، مطبعة الارشاد، بغداد، 1360.

امين: نبز مجيد

12ـ المشطوب الهكاري، دراسة عن دور الهكاريين في الحروب الصليبية، السليمانية، 2002.

بارت: رولان

13ـ الاسطورة اليوم، ترجمة: حسن الغرفي، دار الشؤن الثقافية، بغداد، 1330.

باركر: ارنست

14ـ الحروب الصليبية، ترجمة: السيد الباز العريني، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، 1360.

بدوي: احمد احمد

10ـ الحياة العقلية في عصر الحروب الصليبية بمصر وبلاد الشام، دار النهضة، القاهرة، 1312.

بدوي: عبدالرحمن

16ـ مؤلفات ابن خلدون، الطبعة الثالثة، دار العربية للكتاب، تونس، 1313.

بورديو: بيير

11ـ اسباب عملية ـ اعادة النظر بالفلسفة، دار الازمنة الحديثة، بيروت، 1338.
18ـ بعبارة اخرى ـ محاولات بإتجاه سوسيولوجيا انعكاسية، ترجمة: احمد حسان، دار ميريت للنشر والمعلومات، القاهرة، 2002.

13ـ الـرمز والسلـطة، ترجمة: عبدالسلام بنعبد العالي، الطبعة الثانية، دار توبقال للنشر، الدار البيضـاء،
.1330

بولاديان: ارشاك

20 ـ الاكراد حسب المصادر العربية، نقله الى العربية: خشادور هاريان وعبدالكريم ابو زيد، يريفان، د.ت.

التكريتي: محمود ياسين

21 ـ الايوبيون في شـمال الشام والـجزيرة (064-648هـ/1168-1200م)، دار الرشيد للنشر، بغداد،
.1381

تودوروف: تزيفيتان

22 ـ نحن والآخرون، ترجمة: ربى حمود، دار المدى، دمشق، 1338.

توفيق: زرار صديق

23 ـ كردستان في القرن الثامن الهجري، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل، 2001.

الجابري: محمد عابد

24 ـ تكوين العقل العربي، الطبعة السابعة، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، 1338.

20 ـ العقل الاخلاقي العربي ـ دراسة تحليلية نقدية لنظم القيم في الثقافة العربية، مركز دراسات الوحدة
العربية، بيروت، 2000.

26 ـ العقل السياسي العربي ـ محدداته وتجلياته، الطبعة الثالثة، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، .1330

21 ـ فكر ابن خلدون ـ العصبية والدولة، دار الشؤن الثقافية، بغداد، د. ت.

جب: هاملتون

28 ـ دراسات في حضارة الاسلام، ترجمة: احسان عباس وآخرون، دار العلم للملايين، بيروت، 1364.

23 ـ صلاح الدين الايوبي ـ دراسات في التاريخ الاسلامي، حررها: يوسف ايبش، الطبعة الثانية، بيسان
للنشر والتوزيع والاعلام، بيروت، 1336.

30 ـ علم التاريخ، ترجمة: ابراهيم خورشيد وآخرون، دار الكتاب اللبناني، بيروت، 1381.

الجعفري: ياسين ابراهيم علي

31 ـ اليعقوبي ـ المؤرخ والجغرافي، بغداد، 1380.

الجويلي: محمد

32 ـ الزعيم السياسي في المخيال الاسلامي ـ بين المقدس والمدنس، دار سراس للنشر، تونس، 1332.

حسين: محسن محمد

33 ـ اربيل في العهد الاتابكي، مطبعة اسعد، بغداد، 1316.

34 ـ موضوعان في التاريخ الكردي، مطبوعات جمعية الثقافة الكردية، مطبعة الحوادث، بغداد،1316.

30 ـ نناشد صلاح الدين ام نحاسب انفسنا، دار ئاراس، اربيل، 2002.

حركات: ابراهيم

36 ـ المجتمع الاسلامي والسلطة في العصر الوسيط، منشورات افريقيا الشرق، الدار البيضاء، 1338.

حمادي: محمد جاسم

31 ـ الجزيرة الفراتية والموصل، دار الرسالة، بغداد، 1311.

الخالدي: طريف

38 ـ بحث في مفهوم التاريخ ومنهجه، دار الطليعة، بيروت، 1382.

33 ـ دراسات في تاريخ الفكر العربي، الطبعة الثانية، دار الطليعة، بيروت، 1313.

خصباك: شاكر

40ـ الاكراد ـ دراسة جغرافية اثنوغرافية، مطبعة الشفيق، بغداد، 1312.

خليل: عمادالدين

41ـ التفسير الاسلامي للتاريخ، الطبعة الرابعة، منشورات مكتبة ثلاثين تموز، نينوى، 1386.

42ـ عمادالدين زنكي، الدار العلمية، بيروت، 1311.

خليل: فؤاد

43ـ الاقطاع الشرقي ـ بين علاقات الملكية ونظام التوزيع، دار المنتخب العربي، بيروت، 1336.

درايفر: ج. ار

44ـ الكرد في المصادر القديمة، ترجمة: فؤاد حمة خورشيد، بغداد، 1386.

الدوري: تقي الدين عارف

40ـ عصر امرة الامراء في العراق (324-334هـ/336-346م) ـ دراسة سياسية اقتصادية اجتماعية،

مطبعة اسعد، بغداد، 1310.

الدوري: عبدالعزيز

46ـ بحث في نشاة علم التاريخ عند العرب، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، 1360.

41ـ الجذور التاريخية للشعوبية، دار الطليعة، بيروت، 1362.

ديركي: آزاد

48ـ مدن كردية، رابطة كاوه، بيروت، 1338.

رستم: اسد

43ـ مصطلح التاريخ، المطبعة الامريكية، بيروت، 1300.

رسول: اسماعيل شكر

00 ـ الامارات الشدادية الكردية في بلاد ئاران، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل، 2001.

رشيد: فوزي وجمال رشيد

01 ـ تاريخ الكرد القديم، جامعة صلاح الدين، اربيل، 1330.

رنسمان: ستيفن

02 ـ تاريخ الحروب الصليبية، نقله الى العربية: السيد الباو العريني، الطبعة الثانية، دار الثقافة، بيروت، 1361.

رؤوف: عماد عبدالسلام

03 ـ التاريخ والمؤرخون العراقيون في العصر العثماني، بغداد، 1383.

رودنسن: ماكسيم

04 ـ التاريخ الاقتصادي زتاريخ الطبقات الاجتماعية في العالم الاسلامي، تعريب: شبيب بيضون، الطبعة

الثانية، دار الفكر الجديد، بيروت، 1381.

زامباور: ادوارد فون

00 ـ معجم الانساب والاسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي، اخرجه: زكي محمد حسن بك وحسن احمد محمود، مطبعة فؤاد الاول، القاهرة، 1302.

الزركلي: خيرالدين

06 ـ الاعلام ـ قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين، الطيبعة الثالثة،

د.م.ت.

زكي: محمد امين

01 ـ تاريخ الدول والامارات الكردية في العهد الاسلامي، عرّبه وراجعه: محمد علي عوني، بغداد، 1340.

08 ـ خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، ترجمة: محمد علي عوني، الطبعة الثانية، مطبعة صلاح الدين، بغداد،

1361.

زيدان: جرجي

03 ـ تاريخ التمدن الاسلامي، دار الهلال، بيروت، د.ت.

60ـ العرب قبل الاسلام، راجعه وعلق عليه: حسين مؤنس، دار الهلال مصر، د.ت.

السامر: فيصل

61ـ ابن الاثير، دار الشؤو الثقافية، الطبعة الثانية، بغداد، 1386.

62ـ الدولة الحمدانية في الموصل والحلب، الجزء الاول، مطبعة الايمان، بغداد، 1310.

سزكين: فؤاد

63ـ تاريخ التراث العربي، نقله الى العربية: محمود فهمي حجازي وفهمي ابو الفضل، الهيئة المصرية العامة

للكتاب، القاهرة، 1311.

سعداوي: نظير حسان

64ـ المؤرخون المعاصرون لصلاح الدين الايوبي، مكتبة النهضة المصرية، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة، 1362.

السلمان: عبد الماجود احمد

60ـ الموصل في العهدين الراشدي والاموي، منشورات مكتبة بسام، الموصل، 1380.

السواح: فراس

66ـ مغامرة العقل الاولي ـ دراسة في الاسطورة، بيروت، 1381.

السيد: رضوان

61ـ الامة والجماعة والسلطة، دار اقراء للنشر والتوزيع، بيروت، 1386.

الشرقاوي: عفت محمد

68ـ ادب التاريخ عند العرب، فكرة التاريخ، نشأتها وتطورها، دار العودة، بيروت، د.ت.

شلق: الفضل

63ـ الامة والدولة ـ جدليات الجماعة والسلطة في المجال العربي الاسلامي، دار المنتخب العربي، بيروت، 1333.

صفدي: مطاع

10ـ استراتيجية التسمية في نظام الأنظمة المعرفية، الطبعة الثانية، دار الشؤون الثقافيةالعامة، بغداد، 1386.

طرابيشي: جورج

11ـ اشكاليات العقل العربي، دار الساقي، بيروت، 1338.

طليمات: عبدالقادر احمد

12ـ ابن الاثير الجزري المؤرخ، دار الكاتب العربي، للطباعة والنشر، القاهرة، 1303.

عبد محمد: سوادي

13ـ الاحوال الاجتماعية والاقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، 1383.

عبده قاسم: قاسم

14ـ الرؤية الحضارية للتاريخ ـ قراءة في التراث التاريخي العربي، الطبعة الثانية، دار المعارف، القاهرة، 1080.

10ـ ماهية الحروب الصليبية، سلسلة عالم المعرفة، الكويت، 1330.

العبيدي: محمود عبدالله ابراهيم

16ـ بنو شيبان ودورهم في التاريخ العربي الاسلامي حتى مطلع العصر الراشدي، دار الحرية للطباعة، بغداد، 1384.

عثمان: حسن

11ـ منهج البحث التاريخي، الطبعة الرابعة، دار المعارف، القاهرة، 1316.

العروي: عبدالله

18ـ العرب والفكر التاريخي، الطبعة الثانية، دار التنوير، بيروت، 1380.

13ـ مفهوم التاريخ، المركز الثقافي العربي، بيروت/ الدار البيضاء، 1332.

العريني: السيد الباز

80ـ مؤرخوا الحروب الصليبية، دار النهضة العربية، القاهرة، 1362.

العزاوي: عبدالرحمن

81ـ الطبري ـ السيرة والتاريخ، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، 1383.

82ـ المنهجية التاريخية في العراق الى ق4هـ/ 10م، دار الشؤون الثقافية، بغداد، 1388.

العزيز: حسين قاسم

83ـ البابكية او انتفاضة الشعب الآذربيجاني ضد الخلافة العباسية، دار الفارابي، بيروت، 1366.

العظمة: عزيز

84ـ ابن خلدون وتاريخيته، ت: عبدالكريم ناصف، دار الطليعة، بيروت، 1381.

80ـ الكتابة التاريخية والمعرفة التاريخية ـ مقدمة في اصول صناعة التاريخ العربي، دار الطليعة، بيروت،

1383.

علي: جواد

86ـ المفصل من تاريخ العرب قبل الاسلام، دار العلم للملايين، بيروت، 1363.

عواد :كوركيس

81ـ ماضي الكرد وحاضرهم في المصادر العربية، بغداد، 1330.

فلهاوزن: يوليوس

88ـ احزاب المعارضة السياسية الدينية في صدر الاسلام ـ الخوارج والشيعة، ت: عبدالحمن بدوي، الكويت،

د. ت.

فهد: بدري محمد

83ـ شيخ الاخباريين ابو الحسن المدائني، مطبعة القضاء، النجف، 1310.

30 ـ العامة ببغداد في القرن الخامس الهجري، مطبعة الارشاد، بغداد، 1361.

قاسم: محمود

31 ـ في النفس والعقل لفلاسفة الإغريق والإسلام، الطبعة الرابعة، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة،

1363.

القزاز: محمد صالح داود

32ـ الحياة السياسية في العراق في العصر العباسي الاخير، مطبعة القضاء، النجف، 1311.

كاريذرس: مايكل

33 ـ لماذا ينفرد الانسان بالثقافة؟ الثقافات البشرية: نشأتها وتنوعها، ت: شوقي جلال، سلسلة عالم المعرفة، الكويت، 1338.

كلود: كاهن

34ـ تاريخ العرب والشعوب الاسلامية، نقله الى العربية: بدرالدين القاسم، الطبعة الثانية، دار الحقيقة للطباعة والنشر، بيروت، 1311.

الكبيسي: حمدان عبدالمجيد

30ـ عصر الخليفة المقتدر بالله، مطبعة النعمان، النجف الاشرف، 1314.

كوثراني: وجيه

36ـ التاريخ ومدارسه في الغرب وعند العرب، الاحوال والازمنة للطباعة، بيروت، 2001.

كيليطو: عبدالفتاح

31ـ الحكاية والتأويل ـ دراسة في السرد العربي، دار توبقال للنشر، الدار البيضاء، 1388.

38ـ الغائب ـ دراسة في مقامة الحريري، دار توبقال للنشر، الدار البيضاء، 1381.

لبيب: الطاهر (محرير)

33ـ صورة الآخر ـ العربي ناظرا ومنظورا اليه، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، 1333.

لسترنج: كي

100ـ بلدان الخلافة الشرقية، ت: بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مطبعة الرابطة، بغداد، 1304.

لين بول: ستانلي

101ـ الدول الاسلامية، ت: محمد صبحي فرزات، علق عليه: محمد احمد دهمان، مكتبة الدراسات الاسلامية، دمشق، 1313.

مارجليوث

102ـ دراسات عن المؤرخين العرب، ت: حسين نصار، بيروت، د. ت.

ماركوز: هربرت

103ـ نظرية الوجود عند هيجل ـ اساس الفلسفة التاريخية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، 1330.

متز: آدم

104ـ الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري، ت: محمد عبدالهادي ابو ريدة، الطبعة الرابعة، دار الكتاب العربي، بيروت، 1361.

محمدي: محمد

100ـ الترجمة والنقل عن الفارسية في القرون الاسلامية الاولى، منشورات الجامعة اللبنانية، بيروت، 1364.

محمود: احمد عبدالعزيز

106ـ الامارة الهذبانية الكردية في آذربيجان واربيل والجزيرة الفراتية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر،
اربيل، 2002.

المصري: حسين مجيب

101ـ الاسطورة بين العرب والفرس والترك، دار الثقافة للنشر، القاهرة، 2000.

مصطفى: شاكر

108ـ التاريخ العربي والمؤرخون ـ دراسة في تطور علم التاريخ ومعرفة رجاله في الاسلام، الطبعة الثانية،
دار العلم للملايين، بيروت، 1313.

معلوف: امين

103ـ الحروب الصليبية كما رآها العرب، دار الساقي، بيروت، 1338.

مؤنس: حسين

110ـ الحضارة ـ دراسة في اصول وعوامل قيامها وتطورها، الطبعة الثانية، سلسلة عالم المعرفة، الكويت،
1338.

موافي: عثمان

111ـ منهج البحث التاريخي عند المسلمين والمنهج الاوروبي، الاسكندرية، د. ت.

نصار: حسين

112ـ نشأة التدوين التاريخي عند العرب، الطبعة لاثانية، مطابع اقراء، بيروت، 1380.

نصار: ناصيف

113ـ مفهوم الامة بين الدين والتاريخ ـ دراسة في مدلول الامة في التراث العربي الاسلامي، الطبعة الثالثة، دار الطليعة، بيروت، 1383.

نوري: دريد عبدالقادر

114ـ سياسة صلاح الدين الايوبي في بلاد الشام والجزيرة،(010-083هـ/1114- 1133م)، مطبعة

الارشاد، بغداد، 1316.

هرنشو: ج

110ـ علم التاريخ، ترجمه وعلق حواشيه واضاف فصلا عن تاريخ العرب: عبدالحميد العبادي، دار الحداثة،

بيروت، 1388.

وافي: علي عبدالواحد

116ـ عبقريات ابن خلدون، دار علم الكتب للطبع والنشر، القاهرة، 1313.

الوردي: علي

111ـ منطق ابن خلدون في ضوء حضارته وشخصيته، انتشارات المكتبة الحيدرية، قم، 1331.

وورد: ديفيد (محرر)

118ـ الوجود والزمان والسرد ـ فلسفة بول ريكور، ترجمة وتقديم: سعيد الغانمي، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء/ بيروت، 1333.

يوسف: عبدالرقيب

113ـ الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، الجزء الاول، مطبعة اللواء، بغداد، 1312.

120ـ الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، الجزء الثاني ـ القسم الحضاري، الطبعة الثانية، دار ئاراس

للطباعة والنشر، اربيل، 2001.

چوارەم: سەرچاوە فارسییەکان

اشبولر: برتولد

1ـ تاريخ ايران در قرون نخستين اسلامي، ترجمهء: جواد فلاطوري، شركت انتشارات علمي و فرهنگی، تهران، 13هـ. ش.

اشبولر: برتولد و(دیگران)
2ـ تاریخنگاری در ایران، ترجمه‌ءوتألیف: یعقوب ازند، انتشارات گستره، تهران، 1380ه.ش.
بارتولد: و.
3ـ تذکره‌ء جغرافیایی تاریخی ایران، ترجمه‌ء، حمزه‌ء سردادور، انتشارات توس، چاپ سوم، تهران، 1312ه. ش.
حمدالله مستوفی: ابوبکر بن محمد بن نصر (ت100هـ/1343م).
4ـ نزهة القلوب في المسالك والممالك، بسعي واهتمام وتصحيح، گای لسترانج، دنیای کتاب، چاپخانه ارمگان، تهران، 1362هـ.ش.
صفا: ذبیح الله
0ـ تاریخ ادبیات در ایران، تهران، 1311هـ.ش.
6ـ حماسه سرای در ایران، مؤسسة انتشارات امیر کبیر، تهران، 1302هـ. ش.
کسروي: احمد
1ـ شهریاران گمنام، مؤسسة انتشارات امیر کبیر، تهران، 1310هـ. ش.
مارکوارت: یوزف
8ـ ایرانشهر برمبنای جغرافیایی موسی خورنی، ترجمه‌ء: مریم احمدي، انتشارات اطلاعات، تهران، 1313هـ. ش.
مؤلف مجهول
3ـ مجمل التواریخ والقصص، بتصحیح: ملك الشعراء محمد تقي بهار، تهران، ی1318هـ. ش.

پێنجەم: سەرچاوە کوردییەکان

ئەحمەد: جەمال رەشید
1ـ لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، چاپی یەکەم، بەغداد، 1388.
ئەمین: نەبەز مەجید
2ـ عیسای هەکاری، سلێمانی، 2002.
بایەزیدی: مەلا مەحمود
3ـ داب و نەریتی کوردەکان، وەرگێڕانی لە روسییەوە: شوکریە رەسول، بەغداد، 1384.

برونەسن: مارتین ڤان

4ـ ئاغاو شێخ و دەوڵەت، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە: کوردۆ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی سێیەم، سلێمانی، 1333.

دیاکۆنۆف

0ـ میدیا، وەرگێڕانی: بورهان قانیع، بەغداد، 1381.

رۆژبەیانی: محەمەد جەمیل

6ـ مێژووی حەسنەوەیهی و عەییاری، چپخانەی دار الحریە، بەغداد، 1336.

غەفور: عەبدولا

1ـ فەرهەنگی جوگرافیای کوردستان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، 2002.

فیلچێفسکی: ئۆ. ل

8ـ نەژادی کورد ـ رەوتی مێژوویی و دروستبوونی میللەتی کورد، وەرگێڕانی: رەشاد میران، دەزگای موکریانی، هەولێر، 2000.

ڤاسیلیەڤا: یڤگینا ئیلینچنا

3ـ کوردستانی خوارووی رۆژهەلات لە سەدەی حەڤدە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە، وەرگێڕانی: رەشاد میران،

چاپخانەی وەرزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، 1331.

مستەفا: شوان عوسمان

10ـ کوردستان و پرۆسەی بە ئیسلامکردنی کورد، سەنترەی چاپ و پەخشی تەما، سلێمانی، 2002.

موکریانی: حسێن حوزنی

11ـ کوردستانی موکریان یان ئاتروپاتین، چاپانەی زاری کرمانجی، رەواندز، 1338.

مینۆرسکی: فلادیمێر

12ـ مینۆرسکی و کورد، کۆمەڵەی 6 وتار، وەرگێڕانی: ئەنوەر سولتانی، دەزگای موکریانی، هەولێر، 2002.

یوسف: عبد الرقیب

13ـ شوێنەوارەکانی نەوێ لە شاخی سورێن، هەرێمی کوردستان، 1334.

شەشەم: نامە ئەكاديمييەكان

ابراهيم: موسى مصطفى

1ـ سنجار (021-660هـ/1121-1261م) دراسة في تاريخها السياسي والحضاري، رسالة ماجستير،
كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، 1383.

اسماعيل: دلير فرحان

2 ـ الكرد في اليمن ـ دراسة في احوالهم السياسية والحضارية، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صلاح
الدين، اربيل، 2000.

التكريتي: محمود ياسين

3 ـ الامارة المروانية في دياربكر والجزيرة، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة بغداد، بغداد، 1310.

توفيق: زرار صديق

4ـ الكورد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين،
اربيل، 1334.

جاسم: خليل ابراهيم

0ـ منهج ابن خلكان في وفيات الاعيان، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة الموصل، الموصل، 1380.

حسن: قادر محمد

6ـ الامارات الكردية في العهد البويهي ـ دراسة في علاقاتها السياسية والاقتصادية، رسالة ماجستير، كلية
الآداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، 1333.

حسين: درويش يوسف

1ـ الاسرة الشهرزورية ودورها السياسي والحضاري (483-630هـ)، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة
صلاح الدين، اربيل، 1338.

الحكيم: حسن عيسى علي

8ـ كتاب المنتظم لإبن الجوزي ـ دراسة في منهجه وموارده واهميته، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة

بغداد، بغداد، 1382.

خضر: مهدي محمد

3ـ الحياة الفكرية والعلمية في غربي اقليم الجبال في القرنين الرابع والخامس للهجرة، رسالة ماجستير، كلية

الآداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، 1334.

الدليمي: زكية حسن ابراهيم

10ـ المؤرخ البغدادي ابن الفوطي زكتابه تلخيص مجمع الآداب في معجم الألقاب، رسالة ماجستير، كلية

الآداب، جامعة بغداد، بغداد، 1330.

طه: سلام حسن

11ـ جزيرة ابن عمر في القرنين السادس والسابع الهجريين، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، 1383.

عبدالكريم: اواز محمد علي

12ـ الكورد الجاوانيون ـ دورهم السياسي والحضاري في العصر العباسي (332-606هـ/1002-1208م)، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة دهوك، دهوك.

عزت: فائزة محمد

13ـ الكرد في اقليم الجزيرة وشهرزور في صدر الاسلام، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين،

اربيل، 1331.

علي: عبدالله محمد

14ـ الكرد في العهد المغولي، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، 1332.

مام بكر: حكيم احمد

10ـ الكرد وبلادهم عند ابلدانيين والرحالة المسلمين، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين،

اربيل، 2003.

محمد: اكو برهان

16ـ الحياة العلمية في دياربكر وجزيرة ابن عمر من القرن (0-1هـ/11-13م)، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، 2000.

محمد: نيشتمان بشير

11ـ الاحوال السياسية والاجتماعية والاقتصادية لغرب اقليم الجبال خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين،

رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، 1334.

18ـ الكرد والسلاجقة ـ دراسة في العلاقات السياسية (420-021هـ/1023-1121م)، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، 2000.

ميرزا: احمد ميرزا

13ـ غربي اقليم الجبال في صدر الاسلام حتى 132هـ/143م، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، 1330.

النقشبندي: حسام الدين علي غالب

20 ـ آذربيجان ـ دراسة سياسية حضارية، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة بغداد، بغداد، 1384.

21 ـ الكرد في الدينور وشهرزور خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة بغداد، بغداد، 1310.

حەوتەم: گۆڤارو رۆژنامەكان

أ ـ عەرەبییەكان

ابوبكر: احمد عثمان

1ـ ذكر الاكراد واصولهم في كتابات المسلمين الاوائل، مجلة المجمع العلمي العراقي ـ الهيئة الكردية، المجلد الثالث العشر، بغداد، 1380.

اومليل: علي

2ـ مصادر التنظير عند ابن خلدون، مجلة الفكر العربي، العدد (16)، السنة الثالثة، بيروتن 1380.

التكريتي: محمود ياسن

3ـ الدور السياسيى للقبائل العربية بلام الشام والجزيرة الفراتية، مجلة آداب الرافدين، جامعة الموصل، العدد

(1)، الموصل، 1316.

توفيق: زرار صديق

4ـ القبائل والطوائف الكردية في العصور الوسطى، منشور في حلقات، مجلة گولان العربي، العدد (61) و

(63)، اربيل، 2001.

0 ـ النفوذ الفاطمي في بلاد الكورد ـ دراسة في العلاقات الفاطمية ـ الكوردية، مجلة جامعة دهوك، المجلد

(2)، العدد (3)، دهوك، 1333.

الحديثي: قحطان عبدالستار

6ـ طريق خراسان، مجلة كلية الآداب، جامعة البصرة، العدد (22)، البصرة، 1331.

حسين: محسن محمد

1ـ دور الكرد القيادي في جيض صلاح الدين، مجلة متين، العدد (02)،دهوك، 1330.

8ـ الكرد وبعض مصادر تاريخحم الاسلامي، مجلة كاروان ـ القافلة، العدد (24)، بغداد، 1384.

شرفخان: بهزاد

3ـ حول المصادر التاريخية المؤلفة خصيصا لتاريخ الكرد وكردستان خلال العصور الوسطى، مجلة شاندر، العدد (2)، اربيل، 1331.

العلي: صالح احمد

10ـ التدوين وظهور الكتب المصنفة في العهود الاسلامية، مجلة المجمع العلمي العراقي، المجلد (32)، العدد

(2)، بغداد، 1380.

غريمال: بيير

11ـ السطورة والانسان، ت: فاضل السعدوني، مجلة الثقافة الاجنبية، العدد (2)، بغداد، 1331.

مصطفى: شاكر

12ـ الملامح والمميزات العامة للتاريخ في العسر المملوكي ـ المغولي ـ التركماني، المجلة العربية للعلوم الانسانية، المجلد (1)،العدد (1)، الكويت، 1381.

ب ـ کوردییەکان

رەشید: ئەرسن موسا

ـ دەوری هۆزە کوردەکان لە شەڕەکانی خاچ هەڵگراندا، گۆڤاری شانەدەر، ژمارە (2)، هەولێر، 1331.

هەشتەم: مەسوعەکان

ـ دائرة المعارف الاسلامية، اصدار: نخبة من المستشرقين، ترجمة واعداد: ابراهيم زكي خورشيد وآخرون، الطبعة الجديدة، دار الشعب، القاهرة، 1363.

بارتولد

1ـ مادة جنزة، المجلد السابع

شترك

2ـ مادة اسدآباد، المجلد الثاني

فسمان: فون

3ـ تاريخ اصل البداوة من الوجهة الجغرافية، المجلد السادس.

كاهن: كلود

4ـ بنو بويه، المجلد الثامن

نۆیەم: سەرچاوە ئینگلیزییەکان

Berger: Peter. L and Lockman: Thomas

1- Soscial construction of reality – A treatise in the sociology of Knowledge, Anchor book, New York, 1966.

Clarke: Katherine

2- Between geography and history – Hellenstic Construction of the Roman world, clarendon press, Oxford, 1999.

Khalidi:Tarif

3- Arabic historical thought in the classical period, Cambridge University press, Cambridge, 1996.

Kinneir: John Macdonald

4- A geographical memoir of the Persian empire, New York, 1973.

Lewis: Bernard and Holt: R.M (ed)

5- Historians of the midlle east, Oxford University press, London, 1962.

Minorsky: V.

6- A history of sharvan and Darband in the 10th 0 11th centuries, printed in Great Britian, Cambridge, 1958.

7- Hudud al-Alam (372/989), Oxford, London, 1937.

8- Studies in Caucasian History, printed in Great Britain, London, 1953.

9- The "Kurds", in the Encyclopaeddia of Islam, Leden/London.

Mure:Willian

10- The Caliphate-its rise decline and fall, Beirut, 1963.